

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф.КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№1 (562)
січень—лютий 2022

Головний науковий редактор:
академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціози* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патриляк*, *Руслан Піріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Тайрова-Яковлева*, *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Ясь*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол №1 від 18.01.2022 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:
В'ячеслав Григор'єв

Редактори:
В'ячеслав Григор'єв
Ольга Донік

Макет і верстка:
Юлія Зінченко

Електронна версія:
uhj.history.org.ua/uk
history.org.ua/uk

«УІЖ» індексується в міжнародних науко-
метричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of
Science Core Collection), Google Scholar, Slavic
Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. EB Garamond
Папір офсет. №1. Друк офсет. Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-видарк.21
Тираж 270 прим. Зам. №7. Підписано до друку 23.02.2022 р.
Свідчення про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації серія КВ №24263-14103ПР
видане Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957.
Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501,
Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Білоус Н. (Київ).** Тестаменти волинських міщан ранньомодерного часу: евристичні можливості джерел та дослідницький інструментарій 4
- Зяць А. (Львів).** Підприємницька діяльність євреїв у волинських містах у XVI – першій половині XVII ст. 16
- Копилов С. (Кам’янець-Подільський), Паур І. (Кам’янець-Подільський).** Повсякденність населення Середнього Подністров’я на початку XX ст. (за документальними поштовими листівками) 31
- Зуляк І. (Тернопіль), Сегеда С. (Київ).** Окупаційна політика російської влади в генерал-губернаторстві Галичина в 1914 р. (на прикладі Тернопільської губернії) 48
- Чуткий А. (Київ).** Долі студентів іноземного походження та співробітників київських вишів крізь призму Першої світової війни 63
- Кузовова Н. (Херсон), Пархоменко В. (Миколаїв).** Французька військова місія у Херсоні 1919 р. та її наслідки 75
- Миколайчик М. (Познань, Польща), Морозова О. (Миколаїв, Україна).** Польсько-більшовицька війна 1920 р. у звітах західних спостерігачів 87
- Вегеш М. (Ужгород), Віднянський С. (Київ), Чаварга А. (Ужгород).** Становлення державної служби Карпатської України крізь призму українсько-чехословацьких відносин (1938–1939 рр.) 103
- Дрозд Р. (Слупськ, Польща).** Становище Української греко-католицької церкви та її вірних у Польській Народній Республіці (кінець 1940 – початок 1990-х рр.) 119
- Zalietok N. (Kyiv).** The Soviet and British Governments’ Policies Concerning Participation of Women in Paramilitary Organizations of the Interwar Period 127

МЕТОДОЛОГІЯ.

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Михайловський В. (Київ).** Іменування та письмове означення осіб у пізньосередньовічних документах на прикладі двомовного акта від 19 жовтня 1404 р. 137
- Григор'єва Т. (Київ).** Творення «пам'яті» про Хотин-1621 у київських церковних текстах і козацьких літописах XVII – початку XVIII ст. 154
- Вакульчук О. (Київ), Дубровіна Л. (Київ).** Багатотиражні газети 1920–1930-х рр.: до питання методики історико-джерелознавчого дослідження ... 170

ПУБЛІКАЦІЇ

- Листи з афонського Ватопедського монастиря на Січ до П.Калнишевського та І.Глоби (1767–1768 рр.) (вступна стаття й публікація С.Шумила, Київ) 180

ПЕРСОНАЛІЇ

- Марчук В. (Івано-Франківськ), Максимець Б. (Івано-Франківськ).** Я.Лесів: життєвий шлях дисидента, релігійного діяча, борця за незалежну Україну 190

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

- Грубінко А. (Тернопіль), Буглай Н. (Миколаїв).** Історичний шлях українсько-британських відносин (до 30-річчя стратегічного партнерства) 206

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

- Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Енциклопедія: У 4 т. (О.Реєнт, Київ; О.Марущенко, Івано-Франківськ) 220
- Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби (В.Яремчук, Острого) 227

ХРОНІКА

- Гуменюк Б. (Київ), Хоменко Г. (Київ).** II Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні тенденції міжнародних відносин» 234

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Наталія Білоус

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), bilousnat@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6036-3204>

Тестаменти волинських міщан ранньомодерного часу: евристичні можливості джерел та дослідницький інструментарій

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.004>

УДК: 93:347.67(477.8-21-89)«15/16»

Анотація. **Мета дослідження:** окреслити нові підходи у студіях тестаментарної проблематики та евристичні можливості актів останньої волі жителів міст Волинського воеводства ранньомодерного часу. Розглядаються різні **методи дослідження** тестаментарної проблематики в руслі «нової соціальної історії»: історичної, культурної й соціальної антропології, порівняльно-історичний, мікроісторичний, історії повсякдення. **Наукова новизна.** Вперше в українській історіографії окреслено методологічний інструментарій вивчення тестаментарної проблематики та розкрито потенційні можливості цих джерел. **Висновки.** Тестаменти як багатоаспектні джерела придатні для досліджень не тільки низки базових проблем соціальної й економічної історії, але і значно ширшої тематики. В арсеналі фахівців із тестаментарної проблематики – методологічний інструментарій, представлений різними напрямками нової соціальної історії. Завдяки своїй міждисциплінарності ця тематика швидко перетворилася на місце активного діалогу представників різних напрямів гуманітаристики в європейській історіографії, але український матеріал у цьому багатоманітті практично не представлений. У статті окреслено перспективи подальших студій, показано, що українська тестаментологія має неабиякі перспективи й широке дослідницьке поле.

Ключові слова: тестаменти, тестаментологія, методологічний інструментарій, європейська історіографія, міський соціум, ранньомодерний час, Волинь.

Тестаменти або акти останньої волі – документи, що несуть різнобічну цінну інформацію для дослідження багатьох аспектів функціонування суспільства. Крім матеріалів соціально-економічного характеру, вони містять дані з генеалогії, демографії, релігійності, історії повсякдення. Деякі з них відзначаються своєю докладністю, даючи чимало відомостей про майновий стан тестаторів, їх релігійність/побожність, віддзеркалюють емоційність людей, демонструють відчуття страху й турботу в переддень

смерті за порятунок своєї душі, долю дітей і близьких. Вони можуть зацікавити дослідників історії культури, права, а також дипломатики, палеографії.

Мета цієї статті – окреслити нові підходи в дослідженнях тестаментарної проблематики та потенційні можливості цих джерел на прикладі актів останньої волі жителів міст Волині ранньомодерного часу. Методологія, напрацьована зарубіжними істориками та використана мною у власних студіюваннях, може стати у пригоді українським фахівцям, які вивчатимуть цю проблематику на матеріалах інших регіонів і періодів. Урешті, дослідницькі підходи зі сфери тестаментології напевно знадобляться й в інших напрямках соціальної історії та історіографії.

Тестаментарна проблематика – європейський історіографічний тренд

Фунеральна проблематика в європейській історіографії має давні традиції, а на сьогодні вона потрапляє у число найпопулярніших тем. Історики-медієвісти та дослідники ранньомодерного часу вже давно оцінили інформативні можливості тестаменту як багатоаспектного джерела¹. Із середини ХХ ст. заповіти стали джерелом вивчення родинної історії й соціальних структур, а з 1970-х рр. представники школи «Анналів» (Ф.Ар'єс, М.Вовель) аналізували ці джерела з перспективи історії ментальності, у тому числі ставлення до смерті, поховання тощо². Варто окремо згадати працю Ж.Шифоло, котрий розглянув близько 6 тис. цих актів з Авіньйона, укладених у 1340–1460 рр. (період панування чуми, інших епідемій, демографічної кризи) й опублікував монографію «Облік потойбічного: люди, смерть і релігія в Авіньйонському регіоні наприкінці середньовіччя»³. Напрацювання школи «Анналів» підготували ґрунт для різноманітних досліджень у різних країнах Європи.

Поступово історія ментальності втратила свій початковий статус проривного історіографічного напрямку, з'явилося чимало критиків методів школи «Анналів». Тестамент як джерело, проте, продовжував активно використовуватися в низці студій, особливо з історії соціального, історико-правничого, гендерного характеру, при вивченні матеріальної культури і складу домогосподарств, релігійної культури, історичної демографії. До 1990 р. дослідження у цих галузях провадили переважно у країнах Західної Європи – Франції, Італії, Швейцарії, Великобританії, Німеччині, але згодом поступово зростає кількість фахівців за рахунок держав Центрально-Східної Європи та Латинської Америки.

Від початку 1990-х рр. дослідження тестаментарної проблематики динамічно розвиваються, скажімо, у Чехії та Польщі. Так, чеський історик П.Рак опублікував важливу студію про акти останньої волі жителів м. Кадань, провівши дипломатично-палеографічний аналіз, а також охарактеризував практику тестаментування у цьому місті⁴. Чимало уваги чеським тестаментам присвятив німецький фахівець

¹ Про тенденції у французькій історіографії див.: *Lafage V.* Punir, récompenser: l'enseignement des testaments montpelliérains (1554–1622) // *Seizième Siècle.* – 2007. – №3. – P.225–248.

² Див., напр.: *Aries E.* L'Homme devant la Mort. – Editions de Scuil, 1977 (рос. вид.: *Ар'єс Ф.* Человек перед лицом смерти / Под ред. А.Гуревича. – Москва, 1992); *Vovelle M.* Un préalable a toute histoire sérieuse: la représentativité sociale du testament, XV–XIX siècles // *Les actes notariques comme les sources de l'histoire sociale XVI–XIX siècles: Actes du colloque de Strasbourg* / Ed. B.Vogler. – Strasbourg, 1979. – P.257–277; *Idem.* La mort et l'Occident: De 1300 à nos jours. – Paris, 1983 (італ. вид.: *La morte e l'Occidente: Dal 1300 ai giorni nostril.* – Roma; Bari, 2009) та ін.

³ *Chiffolleau J.* La Comptabilité de l'au-delà: les homes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Age (vers 1320 – vers 1480). – Roma, 1980.

⁴ *Rak P.* Kadaňské knihy trůh a testamentů z let 1465–1603 a testamentární praxe v Kadani od poloviny 15. století do počátku 17. století // *Sborník archivních prací.* – 1998. – 48. – Č.2. – S.3–106.

Т.Кшенк, який одним із перших розглянув нові можливості в дослідженні цих джерел (переважно з Праги та Пільзна). Ця робота прислужилася розвитку методологічно-теоретичних і компаративістичних студій⁵. Польська тестаментарна історіографія настільки велика й різнобічна, що її характеристики можна було б присвятити окреме монографічне дослідження. Щороку з цієї проблематики з'являються нові ґрунтовні дослідження та публікації джерел (тестаментів, інвентарів майна з теренів Речі Посполитої), провадяться міжнародні конференції. Можна сказати, що в польській історіографії відбувається справжній «фунеральний бум». В останні роки дослідницький фокус перемістився з історії ментальностей у бік соціальної історії. Напрями студій і методологічні проблеми, пов'язані з цією тематикою, проаналізувала нещодавно Г.Маніковська у своїй статті з промовистою назвою «У пошуках “тотального” джерела: Найважливіші напрями досліджень тестаментів міського населення у XIII–XVIII ст.»⁶. Вона підсумувала доробок польських істориків у цій галузі й наголосила на багатоаспектності та важливості цих джерел у дослідженні історії ранньомодерного суспільства.

Отже вивчення й публікація тестаментів завойовують дедалі більшу популярність у зарубіжних країнах. Завдяки своїй міждисциплінарності ця тематика перетворилася на місце активного діалогу представників різних напрямів гуманітаристики, причому важила не лише новизна дослідницької опції, а й широкі можливості пізнання повсякдення та уявлень людей минулого, які вона надавала.

Популярна впродовж останніх десятиліть в європейській історіографії тестаментарна проблематика не викликає належного інтересу в українських істориків. Поодинокі дослідження «*rompa funebris*» стосуються переважно представників правлячої еліти (магнатерії, шляхти, духівництва, але найбільше – козацької верхівки періоду Гетьманщини⁷) й аж ніяк не вичерпують теми⁸. Загалом в Україні практично відсутні праці істориків, які на підставі аналізу тестаментів розкривають духовний і матеріальний світ, суспільні та родинні зв'язки, побут жителів міст ранньомодерного часу. Тестаменти населення українських міст та інших представників тогочасного суспільства, поза сумнівом, мають високу джерелознавчу цінність, але досі не впроваджені до наукового обігу й залишаються недоступними для широкого загалу. Думається, на часі – створення бази даних цих джерел для подальшого їх опрацювання та публікації. Інформаційну лакуну частково заповнили публікації львівських

⁵ *Krzenek Th.* Bömische Bürgertestamente des 15. Jh. Das Beispiel der Prager Neustadt // *Husitství – reformace – renaissance* / Red. M.Polivka, J.Panek. – Praha, 1994. – S.627–648; *Pražské a vienské testamenty pozdního středověku – pokus o komparaci* (Prager und Wiener Testamente im Spätmittelalter – Versuch einer Komparation) // *Pozdne stredoveké testamenty v českých mestech.* – Praha, 2006. – S.87–94; *Bömische Bürgertestamente des 15. Jahrhunderts: Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas.* – Bd.9, – Marburg, 2017.

⁶ *Manikowska H.* W poszukiwaniu źródła «totalnego»: Najważniejsze kierunki badań nad testamentami ludności miejskiej w XIII–XVIII w. // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* (далі – КНКМ). – 2020. – №1. – S.19–36.

⁷ *Попружна А.* Смерть у поході, або поховальні практики козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. // Сіверщина в історії України. – Вип.8. – Глухів, 2015. – С.116–119; *Її ж.* Традиції поховання дітей козацької старшини у другій половині XVII–XVIII ст. // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.* – Вип.24. – К., 2015. – С.195–200; *Кривошея О.* Духовні заповіді козацької старшини як історичне джерело // *Наукові записки НДПУ.* – Т.16. – К., 2007. – С.369–374; *Її ж.* Збірка духовних заповітів Інституту рукопису НБУВ ім. В.І.Вернадського як історичне джерело // *Гілея.* – Вип.8. – К., 2007. – С.274–284; *Її ж.* Тестаменти як складова фамільних архівів // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* – Вип.26. – Запоріжжя, 2009. – С.81–91; *Її ж.* Заповіді як джерело до історії козацької старшини // *Студії з україністики: Зб. наук. праць з нагоди 60-річчя В.Цибульського.* – Рівне, 2010. – С.109–139; *Кривошея І., Кривошея І.* Тестаменти козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення // *Український історичний журнал.* – 2019. – №5. – С.147–165 та ін.

⁸ Див. докл.: *Білоус Н.* Фунеральна культура ранньомодерного українського соціуму: історіографія проблеми // *Історіографічні дослідження в Україні.* – Вип.30. – К., 2019. – С.213–243.

істориків⁹ та мої праці¹⁰. До рук дослідників потрапив багатий джерельний матеріал, раніше розпорошений і часом складний для прочитання через часткову ушкодженість текстів та їх палеографічні особливості.

Евристичні можливості тестаментів

Дослідження останніх десятиліть засвідчують, що тестаменти слугують невичерпним багатоаспектним джерелом для дослідження історії суспільства. Сьогодні вже це ні в кого не викликає сумніву. Базуючись на висновках багатьох фахівців, назвемо найголовніші сфери людської діяльності, які можна вивчати, залучаючи інформацію актів останньої волі:

- демографічні: у дослідженні нуклеарної й розширеної родини, і водночас великого спектра проблем соціальної історії, що стосуються взаємин у родині – між окремими її членами (зокрема свідчення любові та поваги, прохання про вибачення, виховання й навчання дітей, настанови нащадкам на майбутнє, брак милосердя, факти зради), конфліктні ситуації (здебільшого щодо спадщини), стосунки тестаторів із найближчим і віддаленим оточенням (серед близьких людей, сусідів, приятелів, клієнтів та слуг, боржників і кредиторів);
- генеалогічні: історії окремих родів і родин;
- біографічні, просопографічні;
- цикл людського життя: народження – шлюб – смерть і поховання;
- ментальність тогочасних людей: ставлення до смерті та потойбічного життя, релігійність, вибір місця поховання;
- побожна й харитативна діяльність на користь церкви, шпиталів, убогих;
- правові проблеми, пов'язані з сімейним, майновим, спадковим правом;
- професійна й господарська діяльність (нагромадження майна, фінансові аспекти);
- матеріальна культура: вигляд будинків у місті, інтер'єр, худоба, знаряддя праці, одяг, посуд, постіль, коштовності, зброя, книги тощо;
- мовознавчі проблеми (наприклад, дослідження особливостей староруського і старопольського письма);
- культура писемності в міських канцеляріях.

Деякі волинські тестаменти відрізняються своєю докладністю, віддзеркалюють емоційний стан людини на порозі смерті, відчуття страху й турботу за стан своєї душі та долю дітей і близьких, зрештою вони дають підстави для аналізу окремих світоглядних орієнтирів людей ранньомодерного часу. Загалом можна сказати,

⁹ *Вінниченко О.* Структура та формуляр тестаментів львівських вірмен XVII – першої половини XVIII ст. // Кризь століття: Студії на пошану М.Крикуна з нагоди його 80-річчя. – Л., 2012. – С.449–467; *Її ж.* У правовому просторі «вірменської нації» Львова: спадкування за заповітами: регламентація та процедура надання їм юридичної сили в XVII – першій половині XVIII ст. // *Patrimonium: Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи.* – Т.І. – К.; Краків, 2015. – С.339–358; *Її ж.* Тестамент львівського патриція Марціана Кампіана (1629 р.) // Львів: місто – суспільство – культура. – Т.10, ч.2. – Л., 2017. – С.266–291; *Кочеркевич Я.* Побут львів'ян: джерелознавчий аналіз заповітів // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.10. – К, 2003. – С.55–58; *Її ж.* Міщанська родина Львова кризь призму заповітів першої половини XVII ст. // Вісник Львівського університету. – Вип.8, ч.1. – Л., 2006. – С.83–94; *Її ж.* Побожні формули у заповітах міщан м. Львова другої половини XVI – першої половини XVII ст.: дипломатичний аналіз // Архіви України. – 2010. – №5. – С.45–61; *Капраль М.* Упокій душі по-вірменськи: заповіт львівського купця Вартіка від 10 серпня 1461 р. // Читати – писати – говорити: 36 наук. праць на пошану проф. Р.Шуста / За ред. І.Підкопи, Р.Сіромського, Р.Тарнавського. – Л., 2019. – С.210–219.

¹⁰ *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011; *Її ж.* За крок до Вічності: Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII ст. – К., 2021 (з археографічним виданням у додатку текстів тестаментів); *Bilous N.* Testamenty mieszczańców miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII w.: Katalog. – Warszawa, 2017.

що тестаменти слугують зрізом життя давнього міського суспільства, який надається для дослідження широкого спектра тем із різних напрямів гуманітаристики¹¹. Тому саме міждисциплінарні підходи є важливою настановою подібних досліджень.

Методи дослідження тестаментарної проблематики

Одним із динамічних і перспективних напрямів сучасної історіографії є нова соціальна історія з її посиленою увагою до питань взаємодії різних макро- й мікросоціальних груп, окремих осіб, спільнот та культури¹². Чи не найпріоритетніша риса цього історіографічного напрямку полягає у фокусуванні дослідницької уваги на культурній складовій взаємодії людей у рамках конкретних спільнот¹³. Нова соціальна історія нерозривно пов'язана з історичною, культурною, соціальною антропологією. Історико-антропологічний метод дає змогу дослідити ставлення мешканців міст до смерті й поховання, благодійності, в окремих випадках – релігійні погляди та ставлення до сакрального, що дозволило виявити певні елементи їхньої ментальності. Метод соціальної антропології допомагає в дослідженні поведінки людей у межах певних соціальних і соціо професійних груп, структури соціальних зв'язків, включаючи господарську та соціальну активність, законодавство, зокрема правові норми міського права щодо спадкування, опіки та їх дію в повсякденному житті, а також структури родини, стосунки між шлюбними партнерами, взаємини батьків і дітей, опікунів та дітей тощо. Тестамент уважався свого роду підсумком життя людини, а ці джерела дають можливість розглянути особистість заповідачів у різноманітних проявах – у колі родини, сусідів, приятелів. Метод культурної антропології дозволяє досліджувати сукупність матеріальних об'єктів, ідей, цінностей, уявлень і моделей поведінки тестаторів у всіх формах її прояву. Тож тестаменти слугують ідеальними джерелами для пізнання людини, її прагнень, страхів, способів розуміння, системи цінностей. Ці акти не тільки окреслюють майно тестаторів і передають права на нього спадкоємцям, а й показують також, що справді було цінним та суттєво важливим для заповідача, який залишав це своїм наступникам (спадкоємцям)¹⁴.

Історична компаративістика або порівняльно-історичний метод необхідний у дослідженнях на будь-яку історичну тематику. Його застосування під час студіювань тестаментів мешканців міст Волинського воеводства дало змогу встановити спільне та відмінне в тестаментарних практиках жителів волинських міст, інших урбаністичних центрів Речі Посполитої. Без ширшого порівняльного контексту не обійшлося й під час дослідження родини та родинних конфліктів, релігійного світу містян, їх поможності, спадщини, яку після себе залишали тестатори.

Мікроісторичний підхід спонукає до вивчення соціальних мікроструктур – громади, родини, домогосподарства, парафії, братств, цехів, інших спільнот і корпорацій. Цей метод дає можливість зосередити увагу на конкретній людині, простежити на індивідуальному досвіді окремих осіб перебіг та вплив повсякденних подій і практик на їхню долю¹⁵. Як відомо, у центрі уваги мікроісториків не стільки типове

¹¹ *Adamska A.* «Stąd do wieczności»: Testament w perspektywie piśmienności pragmatycznej na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej // КНKM. – 2013. – R. LXI, nr 2. – S.185–200; *Manikowska H.* W poszukiwaniu źródła «totalnego»...

¹² *Репина Л.* «Новая историческая наука» и социальная история. – Москва, 1998.

¹³ *Берк П.* Историческая антропология и новая культурная история // Новое литературное обозрение. – Вып.75. – Москва, 2005.

¹⁴ *Olszewski W.* Testament jako źródło do badań życia miasta w średniowieczu // *Archaeologia Historica Polona.* – T.7. – Toruń, 1998. – S.80.

¹⁵ *Леві Дж.* Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання / За ред. П.Берка. – К., 2010. – С.119–143.

й поширене, як унікальне, випадкове, приватне¹⁶. Мікроісторичні дослідження заторкують і локальну історію, висвітлюють життєвий та ментальний мікросвіт, стереотипи мислення тогочасних людей, поведінкову сферу, соціальний досвід, ідентичність (у нашому випадку – в межах окремо взятого регіону, тобто Волинського воєводства ранньомодерного часу).

Широкий спектр проблем лежить у площині історії повсякдення, зосереджений на життєвих практиках тих, хто залишався назагал «безіменним» в історії, на буденних повторюваних діях й емоціях, що їх супроводжували, а водночас – маленьких виборах «маленьких людей» серед набору вироблених спільнотою стратегій. Історія повсякдення концентрується на «суб'єктивній стороні» минулого, яке можна зрозуміти лише крізь призму тогочасних цінностей та ідей, себто історик має провадити дослідження зсередини¹⁷. Наприклад, у монографії про тестаменти мешканців міст ранньомодерної Волині акцентується увага на матеріальному й соціальному вимірах буденного життя пересічних людей, їх оточенні, щоденних сподіваннях, клопотах тощо. Друга частина диспозиції в тестаментх – прагматичніша та важливіша для міщан – стосувалася майнових справ і розрахунків. Незважаючи на те, що так багато місця у цих актах приділялося майновим справам, важко обрахувати реальну вартість майна заповідача. Тестамент усе-таки не був єдиним документом, що містив дані про майно. Цінну інформацію щодо цього могли б надати інші акти майнового характеру, зокрема інвентарі майна, які часто оформлялися після смерті заповідачів¹⁸, але у книгах волинських міст їх збереглося надто мало. Матеріальний світ волинських тестаторів розкривається через їх ставлення до нерухомості, речей, окремих предметів. Актуальними у цьому плані стали напрацювання і спостереження польських істориків М.Богуцької, А.Кльондера, К.М.Ковальського¹⁹. Важливою настановою для дослідників цієї проблеми мали б стати підходи відомого фахівця з інвентарів шляхетського майна XVII ст. А.Посьпеха, який слушно зауважив, що «критерій матеріальної цінності рухомих речей не роз'яснює всього. Аналіз переліків рухомого майна унаочнює першість речей особистого вжитку над іншими, і не тільки тому, що вони були найдорожчі, але водночас цінніші й важливіші в іншому сенсі – соціальному, і це властива риса для розуміння непослідовності цих джерел. Перелік тільки важливих для заповідача речей – ніби демонстрація назовні своєї особи [...] Вони показують мінімальний споживчий набір, їх можна розглядати як певний засіб соціальної комунікації: ці речі інформують передусім про статус померлого й тільки потім показують різницю у статках серед своїх станових співбратів. А поза тим рухомі речі – незалежно від легшої доступності порівняно з нерухомістю – виразніше демонструють соціальний статус»²⁰.

¹⁶ Medick H. Micro-Historie // Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie: Eine Diskussion / Hrsg. W.Schulze. – Göttingen, 1994. – S.40–53 (рос. вид.: Медік Х. Микроистория // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – Т.П. – Вып.4. – Москва, 1994. – С.193–202.

¹⁷ Ворончук І. Нова соціальна історія та перспективи українознавчих досліджень // Українознавство. Вип.2. – К., 2015. – С.61–63.

¹⁸ Див., напр.: Inwentarze pośmiertne z małych i średnich miast Małopolski (w XVI–XVIII w.) / Oprac. K.Justyniarska-Chojak. – Kielce, 2020.

¹⁹ Bogucka M. Historia kultury materialnej a postmodernizm: Kilka uwag do modnego tematu // O rzeczach minionych: Scripta rerum historicarum A.Rutkowska-Płachcińska oblat / Red. M.Młynarska-Kaletynowa, J.Kruppé. – Warszawa, 2006. – S.31–34; Klonder A. Czeska i polska koncepcja historii kultury materialnej; rozważania nad ewolucją kierunku badawczego w ostatnim ćwierćwieczu // Ibid. – S.145–156; Kowalski K.M. Artefakty jako źródło poznania: Studium z teorii nauki historycznej. – Gdańsk, 1996. – 201 s.

²⁰ Pośpiech A. Pułapka oczywistości: Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII w. – Warszawa, 1992. – S.116–119.

Історики-антропологи, розглядаючи традиційні інструменти для аналізу джерел, пов'язаних із матеріальною культурою, зазначають, що вони дозволяють пізнати «способи послугоування тілом і всіма матеріальними атрибутами (одяг, оздоблення, інтер'єр, що служать для підтримки інтимних стосунків з оточенням)», окреслюють це таким терміном, як «мова речей»²¹. Критичний погляд щодо цього висловила нещодавно У.Августиняк у своїй статті про набір речей, що супроводжували магнатів під час подорожей, зауваживши, що, читаючи публікації з історії постмодернізму, складається враження, ніби її представники послуговуються технічною лексикою і спеціальною термінологією. Стосується це, зокрема, спостереження антрополога Я.Баранського про те, що «суспільства складаються і з людей, і з речей, із котрими люди перебувають у взаємодії, а єдиним контекстом, в якому речі можна спостерігати, є зв'язки, в яких залишаються вони з людьми», що, на її думку, є банальним. До своїх контраргументів професорка додає тезу про те, що «новаторським натомість є спостереження про “дієвість речей”, тобто вплив предметів на людей незалежно від наміру виробників (продуцентів) цих речей, що стало темою аналізу істориків мистецтва. Однак, на її думку, «вплив речей на їх користувачів усе-таки є зворотнім, але не рівноцінним, адже це люди відчувають та інтерпретують “дієву силу” артефактів, які без історичного аналізу залишилися б нікими. Врахування цієї простої залежності дозволило б історикам матеріальної культури скоригувати не тільки методи, але і спосіб підходу до предметів, що їх вони трактують як визначник заможності й соціального статусу, а не джерело інформації про особисте життя людей»²². Від себе хочеться додати, що, на жаль, далеко не завжди згадувані речі чи предмети в тестаментях та інвентарях майна XVII ст. можуть розповісти про особисте життя людей, натомість визначити рівень заможності й соціальний статус видається цілком реальним.

Пастки джерел

Дослідження тестаментів таїть чимало проблем. По-перше, дискусійним є питання репрезентативності цих джерел, які не охоплювали всього населення міста (адже далеко не кожен мешканець, і далеко не в усіх містах укладав акт останньої волі). Так, згідно з висновками чеської історикині К.Ішової, до нас дійшла заледве 1/7 частина тестаментів жителів м. Нова Прага. Постає питання: заповіти більшості міщан не збереглися, не були вписані до міських книг, а чи взагалі не укладалися?²³

У сучасній європейській історіографії провадиться також дискусія на тему, чи можна вважати акти останньої волі масовим джерелом? Її 2006 р. започаткував чеський історик М.Нодль у статті з провокативною назвою «Середньовічні тестаменти як аномалія». Такого висновку він дійшов, зіставляючи кількість збережених цих текстів у містах Чехії із західноєвропейськими містами²⁴. Варто зауважити, що масового

²¹ *Barański J.* Świat rzeczy: zarys antropologiczny. – Kraków, 2007.

²² *Augustyńska U.* Mieszkańcy Rzeczypospolitej w podróży – ludzie a rzeczy w XVI–XVIII w. // КНKM. – R. 69(3). – S.390–381.

²³ *Jišová K.* Późnośredniowieczne testamenty z ziem czeskich: Možliwosti i ograniczenia badań // КНKM. – R. LXI, – Warszawa, 2013, nr 2. – S.213–214. Дослідниця зауважує, що варто брати до уваги загальну кількість збережених тестаментів в європейських містах за пізнього середньовіччя: Венеція – 1000 за 1301–1325, 1376–1400 рр.; Тулуза – до 1500 р. 40 тис.; Любек – 7489 за 1278–1500 рр.; Болонья – кілька тисяч; Авін'йон – 6 тис.; Відень – 2230 за 1395–1430 рр.; Лондон – 1753 за 1400–1450 рр.; Кельн – 1500 за 1280–1500 рр.; Краків – 500 за XV ст.

²⁴ *Nodl M.* Sředověký testament jako abnormalita // Pozdně středověké testamenty v českých městech: Prameny, metodologie, formy využití / Red. K.Jišová, E.Doležalová. – Praha, 2006. – S.73–86 (пол. пер.: Sředniowieczny testament jako anomalia //

характеру заповіти у Східній Європі набули лише у XVII ст. Видається, що на українському ґрунті принаймні львівські можна зарахувати до масових джерел. Загалом практики тестаментування були різними та мали місцеві особливості. Слід зважати й на ту обставину, що більшість людей не укладали акти останньої волі. Вочевидь не було необхідності згадувати справи, що вже були врегульовані за життя, або сприймалися як очевидні для тестаторів та їхніх родичів. Крім того, існувала традиція виголошення останніх розпоряджень перед спадкоємцями в усній формі, що пояснює відносно малу кількість записаних заповітів.

По-друге, як зауважили німецькі історики, заповіти могли впливати на реальність лише тоді, коли вони були здійснені, і в більшості випадків ми не знаємо, як це сталося та чи сталося взагалі. Тому ці джерела говорять більше про наміри заповідачів, аніж про фактичне виконання останньої волі, зокрема про поділ майна. Заповідачі самі могли вирішити, кого та яким чином згадувати, і кому що відписувати. Тож тестаменти залишаються надзвичайно повчальним джерелом радше намірів та рішень тестаторів, ніж свідченням їх фактичної реалізації²⁵.

По-третє, не було необхідності згадувати справи, що вже були вирішені або самі собою зрозумілими для тестаторів та їхніх родичів. Наприклад, пожертви на благодійні й релігійні цілі впродовж життя не завжди згадувались у заповіті, навіть якщо його автор зберігав право користуватися подарованим ним майном до смерті. Проблему щодо «порятунку душі» також можна було залишити родичам за замовчуванням²⁶. Тому деякі акти мають суб'єктивний характер і містять часом неповну інформацію.

На перший план виходить також питання повноти інформації про об'єкти й речі, згадувані у заповітах. Значення цих джерел для пізнання повсякденної культури залишається безперечним, хоча відомо, що вони іноді неповні, мають суб'єктивний характер. Польські дослідники матеріальної культури та, зокрема, інвентарів майна й тестаментів наголошують на обережності, з якою належить трактувати всілякі підрахунки вартості пожитків і навіть суми боргів. Притаманна людській пам'яті помилковість і «пастка очевидного», на які наражається історик – головні небезпеки під час оцінювання матеріальних ресурсів родини²⁷. Згадані документи не завжди свідчать про заможність чи бідність власників, тож не завжди можемо реально оцінити їхні засоби існування. Проблема однак полягає не в тому, щоб порахувати кожен гріш і всі срібні ложки, що були мірилом міщанської заможності та певною мірою середньозаможної і дрібної шляхти²⁸. Для дослідника не менш важливе знання про міщанський стиль життя, його стандарти та ієрархію цінностей предметів, що не кожен обраховувалося у грошах. Як у тестаментних записах, так і в інвентарях згадували переважно тільки найцінніші речі з погляду тестатора та осіб, які інвентаризували

Dom, majątek, klient, sługa: Manifestacja pozycji elit w przestrzeni materialnej i społecznej (XIII–XIX w.) / Red. M.R.Pauk, M.Saczyńska. – Warszawa, 2010. – S.149–160.

²⁵ *Guzzetti L.* Testamentsforschung in Europa seit den 1970er Jahren: Bibliographischer Überblick // *Seelenheil und irdischer Besitz: Testamente als Quellen für den Umgang mit den «letzten Dingen»* / Hrsg. M.Herzog, C.Hollberg. – Konstanz, 2007. – S.32.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *По́пич А.* Пуляпка oczywistości: Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII w. – Warszawa, 1992; *Глówka Д., Клондер А.* Inwentarze mienia w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność // *КНKM*. – R. LI, nr 2. – 2003. – S.157–167; *Мохрманн R.E.* Pośmiertne inwentarze mienia – krytyka źródła, problemy badawcze // *Ibid.* – R. LIII, nr 2. – 2005. – S.137–146; *Попіолек Б.* «Woli mojej ostatniej testament ten...»: Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII w. – Kraków, 2009. – S.181–196.

²⁸ *По́пич А.* Srebrna łyżka – probierz szlacheckiej zamożności? Przykład Wielkopolski XVII w. // *Нędза і достатек на землях польських од середньовіччя по вік XX* / Pod red. J.Sztetyllo. – Warszawa, 1992. – S.151–162; *Пенкала-Ястрзєбська А.* Mit srebrnej łyżeczki? Przedmioty prestiżowe w szlacheckich inwentarzach majątkowych z ksiąg grodzkich województwa krakowskiego w czasach saskich // *Кварталник Історичны.* – R. CXXVII, nr 1. – 2020. – S.33–62.

майно, незалежно від їх реальної вартості. Однак є й такі, що охоплюють усі рухомі речі померлого. Предмети класифікували за окремими групами, враховуючи їх ринкову вартість (дорогі речі – клейноди, одяг), матеріал, з якого їх було виготовлено (золото, срібло, мідь, олово), функції (зброя, посуд, картини, ікони, книги). Як правило, поза обліком залишалися дрібніші речі та предмети щоденного вжитку, які окреслювалися одним словом – «охендство» (наприклад, взуття, білизна, постіль, глиняний або дерев'яний посуд). Реєстри відрізнялися рівнем заможності власника: що багатшим був тестатор, то менше у списку дрібних речей. Натомість бідніші особи могли згадувати всі речі (маловартісні, старі, пошкоджені), але могли й замовчувати про це.

Інші методологічні зауваги

Тестамент є одним із різновидів прагматичного або практичного письма (нім. «Die pragmatische Schriftlichkeit»²⁹), свідченням розвитку писемної культури в містах періоду пізнього середньовіччя. Дослідження практичних функцій писаного тексту й пов'язаних із ним рецепцій нових форм комунікації неможливе без аналізу збережених до нашого часу актів останньої волі. Трактуючи заповіт як витвір прагматичного письма, варто усвідомлювати його психологічний вимір³⁰, адже, як зауважила А.Заремська, «оформляючи тестамент, його автор переосмислював дотеперішнє життя, докладав зусиль до опису свого світу», і тим самим ніби перекидав місток до Вічності³¹.

Тестаменти також є волевиявленням людей і містять ознаки джерел, що їх в історіографії окреслюють як «самосвідчення» (нім. «Selbstzeugnisse») або еґо-документи. Їх класифікують як документи особового походження, де автор пише про себе, свої почуття, погляди, діяльність. У першу чергу до них належать спогади, щоденники, приватна кореспонденція. Деякі дослідники пропонують віднести до цієї категорії й тестаменти XVII ст., котрі нерідко виступають єдиними свідченнями про тогочасних людей. Так, наприклад, А.Роса на прикладі заповітів міщан м. Фордон (нині в межах Бидгоща) показує, що вони несвідомо створювали акти, які принаймні частково підпадають під критерії еґо-документів: подавали багато інформації про себе, стосунки з іншими людьми, виражали емоції, почуття³². Однак під такі критерії не можуть підпадати всі акти останньої волі. Кожен запис про людину або її діяння надає нам певну інформацію про неї, яку можна певним чином інтерпретувати, проте зарахування до кола еґо-документів також простих, стандартизованих тестаментних записів може призвести до надмірного розмиття цієї дефініції, послаблення її методологічної інтерпретації. Тому доцільним видається розглядати під таким кутом зору тільки окремі вибрані тестаменти з розбудованим змістом, завдяки яким можна провадити просопографічні дослідження³³.

²⁹ Цей термін упровадили німецькі медієвісти в 1980-х рр. Наприкінці 1990-х його використовували дослідники майже в усіх європейських країнах. Він означає використання письма в повсякденному житті, сферах права, адміністрації, економіки, грошовому обігу, передачі знань та ін.

³⁰ *Adamska A.* «Stąd do wieczności»... – S.185–187.

³¹ *Zaremska A.* Człowiek wobec śmierci: wyobrażenia i rytuały // *Kultura Polski średniowiecznej, XIV–XV w.* / Red. V.Geremek. – Warszawa, 1997. – S.485–510; *Adamska A.* «Stąd do wieczności»... – S.187.

³² Див. докл.: *Rosa A.* Testamenty mieszczan fordońskich jako egodokumenty mieszczkańskie // *Kronika Bydgoska.* – T.XXVIII. – Bydgoszcz, 2006. – S.41–72.

³³ *Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte* / Hrsg. W.Schulze. – Berlin, 1996; *Wysmulek J.* Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV w.). – Warszawa, 2015. – S.20.

В останні роки студії над тестаментом тісно поєднуються з дослідженнями поминальних практик і пов'язаною з цим культурою пам'яті (нім. «Memoriakultur»)³⁴. Деякі заповідачі прагнули залишити пам'ять про себе у ширшому колі родини й міському соціумі. Акт останньої волі становив свого роду підсумок життя особи, яка стояла на порозі життя та смерті, і це був останній момент, коли тестатор ще міг впливати на своїх близьких, принаймні так йому видавалося³⁵. Така людина мусила пам'ятати про нагромаджене роками майно, мала пригадувати своїх боржників і власні борги, згадати всіх потенційних спадкоємців і приятелів, щоб нікого не забути та не обділити. Через те, що більшість передсмертних записів оформлялися на схилі віку, у документах натрапляємо на послідовні згадки з переконаннями задовільного психічного здоров'я й доброї пам'яті, що проте супроводжувалося «хворобою тіла». Так, шляхтич Мартин Приборський у своєму тестаменті (24 грудня 1592 р.) стверджував: «Я, рабъ божии Мартин Приборский, будучи *от* Б҃га Створителя хоробою обложеною навежон, а розумеючи то, иж каждому человеку на свете мешкаючому ничого певнейшого не естъ над смертъ. И я на себе в тои хоробѣ сподѣваючи, а будучи ещѣ в добром розуме и целои памѣти [...]»³⁶.

Пам'ять про близьких не була обмежена добрими спогадами – тестатори пригадували болісні моменти життя, родинні конфлікти, клопоти, що їм завдали власні діти, різні прикrostі, зради шлюбних партнерів. У зв'язку з цим розглядають ретроспективну пам'ять («retrospective memoгу») тестаторів (пригадування ними подій і фактів, з якими вони зіштовхувалися в минулому) і проспективну («prospective memoгу»), що стосувалося їхніх намірів на майбутнє (поради й настанови спадкоємцям, прохання, адресовані опікунам дітей та езекуторам майна). Тож пам'ять мала важливе значення для авторів й укладачів тестаментів. П.Рікер розвивав ідею пам'яті-боргу, яка невіддільна від ідеї спадщини. Ідеться не лише про обов'язок збереження матеріального. Ті, хто живуть, зобов'язані своїм існуванням тим, кого вже немає³⁷. Тестаменти разом із похоронними церемоніями мали нагадувати нащадкам про покійного. Від початку 1980-х рр. німецькі історики-медієвісти, розглядаючи цей аспект, дійшли висновку, що пам'ять про померлих у середні віки була не просто соціальним обов'язком, а центральним моментом пам'яті, в якому виражалася спільність мертвих і живих. Ця перспектива згодом виявилася плідною: на початку 1990-х рр. французький історик Ж.Шифоло писав, що його наміром було зробити свій внесок не в історію смерті, а в історію спільноти мертвих і живих³⁸.

Фахівці з соціальної історії дивляться на заповіді як на частину соціального минулого, як на джерела, де ніби зустрічаються минуле та майбутнє. Для тих, хто залишився у живих, заповіді були одним із засобів, що дозволяв підтримувати зв'язок із померлими. Однак для самих тестаторів ці акти стосувалися майбутнього. Для них укладання заповітів було інструментом впливу на світ та оточуючих по смерті³⁹. З погляду соціологів, тестамент поширював сферу контролю над матеріальним, був

³⁴ Memoria als Kultur (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte. Bd.121) / Hrsg. O.G.Oexle. – Göttingen, 1995.

³⁵ Див., напр.: *Justyniarska-Chojak K.* «Będąc dobrej pamięci i zdrowy na umyśle» – pamięć w testamentach mieszczzańskich z terenu Małopolski (XVI–XVIII w.) // *Historia – pamięć – tożsamość w edukacji humanistycznej.* – T.1: Historia i edukacja / Red. B.Popiołek, A.Chłosta-Sikorska, U.Kicińska. – Kraków, 2013. – S.117–127.

³⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.5.

³⁷ *Рікер П.* Память. История. Забвения / Пер. с фр. – Москва, 2000. – С.566–570.

³⁸ *Chiffolleau J.* Pour une histoire de la religion et des institutions medievales du XII au XV siecle // *Cahiers d'histoire.* – 1991. – T.36. – P.3–21; *Guzzetti L.* Testamentsforschung in Europa seit den 1970er Jahren: Bibliographischer Überblick // *Seelenheil und irdischer Besitz: Testamente als Quellen für den Umgang mit den «letzten Dingen»* / Hrsg. M.Herzog, C.Hollberg. – Konstanz, 2007. – S.24.

³⁹ *Ibid.*

зряддям трансформації нагромадженого за життя економічного капіталу на користь соціального, символічного та «есхатологічного» капіталу, пов'язаних із позитивною опікою з боку близьких, підтримкою пам'яті про тестатора серед живих і запрокою вічного життя для нього після фізичної смерті⁴⁰.

Зазвичай тестаменти використовувалися для досліджень низки базових проблем соціальної й економічної історії (майнові стосунки, записи рухомого майна та нерухомості, фінансові проблеми і господарство, соціальне диференціювання, міські еліти, родинні стосунки). Але, як показують останні праці, ці багатоаспектні джерела придатні для вивчення значно ширшої тематики. В арсеналі фахівців із тестаментарної проблематики – різноманітний методологічний інструментарій, представлений різними напрямками нової соціальної історії.

Зацікавлення тестаменами жителів міст в європейській історіографії має довгу та розгалужену традицію. Інтерес був поживлений відкриттям істориками ще в 1960-х рр. проблеми смерті як дослідницької категорії. Завдяки своїй міждисциплінарності ця тематика швидко перетворилася на місце активного діалогу представників різних напрямів гуманітаристики. Утім український матеріал в європейському багатоманітті практично не представлений. Він загалом обмежується публікаціями окремих актів останньої волі князів, шляхти, міщан, козацької верхівки, хоч давно на часі їх корпусне видання й масштабніші студювання. Глибшого аналізу потребує матеріальна культура та історія повсякдення ранньомодерного українського соціуму. Чекають на свого дослідника тестаменти жителів інших, окрім Волині, регіонів XVI–XVIII ст. Окреслені проблеми варто було б дослідити в майбутньому, враховуючи ширший порівняльний контекст і новітній дослідницький інструментарій. Тож українська тестаментологія має неабиякі перспективи та широке дослідницьке поле.

REFERENCES

1. Adamska, A. (2013). «Stąd do wieczności»: Testament w perspektywie piśmienności pragmatycznej na przelomie średniowiecza i epoki nowożytnej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, LXI, 2, 185–200. [in Polish].
2. Arès, F. (1992). *Chelovek pered litsom smerti*. Pod red. A.Gurevicha. Moskva. [in Russian].
3. Augustyniak, U. (2021). Mieszkańcy Rzeczypospolitej w podróży – ludzie a rzeczy w XVI–XVIII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 69(3), 390–381. [in Polish].
4. Barański, J. (2007). *Świat rzeczy: zarys antropologiczny*. Kraków. [in Polish].
5. Bilous, N. (2011). *Testamenty kyyian seređyny XVI – pershoi polovyny XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
6. Bilous, N. (2017). *Testamenty mieszczaków miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII w.: Katalog*. Warszawa. [in Polish].
7. Bilous, N. (2019). Funeralna kultura rannomodernoho ukrainskoho sotsiumu: istoriografiiia problemy. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 30, 213–243. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Bilous, N. (2021). *Za krok do Vichnosti: Mesbkantsi mist Volyni u switli testamentiv kintsia XVI–XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
9. Bogucka, M. (2006). Historia kultury materialnej a postmodernizm: Kilka uwag do modnego tematu. *O rzeczach minionych: Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Plachcińska oblata*. Red. M.Młynarska-Kaletynowa, J.Kruppé. Warszawa. [in Polish].
10. Chiffolleau, J. (1980). *La Comptabilité de l'au-dela: les homes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Age (vers 1320 – vers 1480)*. Roma. [in French].
11. Jišová, K. (2013). Późnośredniowieczne testamenty z ziem czeskich: Możliwości i ograniczenia badań. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, LXI, 2, 213–214. Warszawa. [in Czech].
12. Justyniarska-Chojak, K. (2013). „Będać dobrej pamięci i zdrowy na umyśle” – pamięć w testamentach mieszczkańskich z terenu Małopolski (XVI–XVIII w.). *Historia – pamięć – tożsamość w edukacji humanistycznej, 1: Historia i edukacja*. Red. B.Popiołek, A.Chłosta-Sikorska, U.Kicińska, 117–127. Kraków. [in Polish].
13. Klonder, A. (2006). Czeska i polska koncepcja historii kultury materialnej: Rozważania nad ewolucją kierunku badawczego w ostatnim ćwierćwieczu. *O rzeczach minionych: Scripta rerum historicarum A.Rutkowska-Plachcińska oblata*. Red. M.Młynarska-Kaletynowa, J.Kruppé, 145–156. Warszawa. [in Polish].

⁴⁰ *Wysmulek J.* Testamenty mieszczkań krakowskich (XIV–XV w.). – S.18–19.

14. Kowalski, K.M. (1996). *Artefakty jako źródło poznania: Studium z teorii nauki historycznej*. Gdańsk. [in Polish].
15. Kryvosheia, I., Kryvosheia, I. (2019). Testaments kozatskoi starshyny Hetmanshchyny druhoi polovyny XVII st. yak dzherelo istorii poviakdennia. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 5, 147–165. [in Ukrainian].
16. Krzenek, Th. (2017). Bömische Bürgertestamente des 15. Jahrhunderts. *Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas*, 9, Marburg. [in German].
17. Lafage, V. (2007). Punir, récompenser: l'enseignement des testaments montpelliérains (1554–1622). *Seizième Siècle*, 3, 225–248. [in French].
18. Levi, Dzh. (2010). Pro mikroistoriiu. *Novi perspektyvy istoriopyssannia*, 119–143. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Manikowska, H. (2020). W poszukiwaniu źródła „totalnego”: Najważniejsze kierunki badań nad testamentami ludności miejskiej w XIII–XVIII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 1, 19–36. [in Polish].
20. Medick, H. (1994). Micro-Historie. *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie: Eine Diskussion*. Hrsg. W.Schulze, 40–53. Göttingen. [in German].
21. Nodl, M. (2010). Średniowieczny testament jako anomalia. *Dom, majątek, klient, służa: Manifestacja pozycji elit w przestrzeni materialnej i społecznej (XIII–XIX w.)*. Red. M.R.Pauk, M.Saczyńska, 149–160. Warszawa. [in Polish].
22. Olszewski, W. (1998). Testament jako źródło do badań życia miasta w średniowieczu. *Archaeologia Historica Polona*, 7, 79–92. Toruń. [in Polish].
23. Popruzna, A. (2015). Smert u pokhodi, abo pokhovalni praktyky kozatskoi starshyny druhoi polovyny XVII–XVIII st. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 8, 116–119. Hlukhiv. [in Ukrainian].
24. Pośpiech, A. (1992). *Pulapka oczywistości: Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII w.* Warszawa. [in Polish].
25. Rak, P. (1998). Kadańské knihy trhů a testamentů z let 1465–1603 a testamentární praxe v Kadani od poloviny 15. století do počátku 17. století. *Sborník archivních prací*, 48, 2, 3–106. [in Czech].
26. Repyna, L. (1998). „Novaja istoricheskaja nauka” i sotsialnaja istorija. Moskva. [in Russian].
27. Riker, P. (2000). *Pamiat. Istorija. Zabenija*. Moskva. [in Russian].
28. Voronchuk, I. (2015). Nova sotsialna istoriia ta perspektyvy ukrainoznavchykh doslidzen. *Ukrainoznavstvo*, 2, 61–63. [in Ukrainian].
29. Vovelle, M. (2009). *La morte e l'Occidente: Dal 1300 ai giorni nostri*. Roma; Bari. [in Italian].
30. Wysmulek, J. (2015). *Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV w.)*. Warszawa. [in Polish].
31. Zaremska, A. (1997). Człowiek wobec śmierci: wyobrażenia i rytuały. *Kultura Polski średniowiecznej, XIV–XV w.* Red. B.Geremek, 485–510. Warszawa. [in Polish].

Nataliia BILOUS

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), bilousnat@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6036-3204>

Testaments of Volynian Townspeople of Early Modern Times: Heuristic Capabilities of Sources and Research Tools

Abstract. The purpose of the study: to outline new approaches in the study of testamentary issues and heuristic possibilities of acts of the last will of the inhabitants of the towns of the Volynian Voivodeship in early modern times. The article considers various methods of research of testamentary problems in the line of New Social History: historical, cultural and social anthropology, comparative-historical, micro-historical, everyday history. **Scientific novelty.** For the first time in Ukrainian historiography the **methodological tools** of research of testamentary problems are outlined and potential possibilities of these sources are opened. **Conclusions.** As the latest developments of historians show, wills as multifaceted sources are suitable for research not only a number of basic problems of social and economic history, but also much broader topics. In the arsenal of researchers of testamentary problems is a variety of methodological tools, represented by different areas of the New Social History. Due to its interdisciplinarity, this topic quickly became a place of active dialogue between representatives of various fields of humanities in European historiography, but Ukrainian material in this diversity is practically not represented. The article outlines the prospects for further research, shows that Ukrainian testamentology has great prospects and a wide field of research.

Keywords: testaments, testamentology, methodological tools, European historiography, urban society, early modern times, Volyn.

Андрій ЗАЯЦЬ

доктор історичних наук,
доцент кафедри давньої історії України та архівознавства,
Львівський національний університет ім. І.Франка
(Львів, Україна), andrij_zajac@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8744-9852>

Підприємницька діяльність євреїв у волинських містах у XVI – першій половині XVII ст.*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.016>

УДК: 930.2:334.72/.73(477.82-21=411.16)«15/16»

Анотація. **Мета дослідження** – проаналізувати підприємницьку діяльність євреїв у містах Волині ранньомодерної доби та з'ясувати її значення для економічного розвитку міст. **Методологія** базується на принципах історизму, системності, науковості, усебічності. Використано також методи історико-порівняльний, проблемно-хронологічний та ретроспективний. **Наукова новизна** полягає в комплексному вивченні джерельної бази проблеми, що дало змогу подати широкий спектр єврейської торгово-виробничої діяльності в містах Волині й показати її значення для економічного розвитку регіону. **Висновки.** Ґрунтовне вивчення джерел дало змогу засвідчити вагому роль євреїв в економічному житті Волині окресленого часу. Найперше, це торгівельна діяльність (хоча вона не завжди була такою, а здебільшого поєднувалася з іншими видами підприємництва). Частина єврейського населення займалася ремеслом, зазвичай пов'язаним зі шкірою (шевці, кушніри) та дещо менше сільським господарством. Популярним серед євреїв була організація виробництва попелу, поташу, викурювання горілки, варіння меду, пива й шинкування ними. Євреї утримували «гостинні» будинки, активно позичали гроші, займалися переганянням худоби на продаж. Успішною була орендна діяльність. В оренду бралися мита, корчми, млини, солодовні та воскобійні, мости, перевози, спуск ставів. Популярними були оренди збору помірного, чопового, шосового, замкових і в'їтвських доходів. Часто орендували села та міста. Знаною була суборенда. У заставу до євреїв потрапляли не лише речі чи будинки, а й села, міста. Усе це давало змогу нагромаджувати та примножувати значні капітали.

Ключові слова: євреї, Волинь, міста, торгівля, підприємництво, оренда, застава.

Економічна діяльність євреїв на теренах не лише ранньомодерної Волині, а й України мало цікавила вітчизняних істориків. Щодо волинських земель, то варто згадати нещодавню розвідку про успішну торгово-підприємницьку діяльність у першій половині XVII ст. колківського єврея Маера Давидовича¹. Значно більше уваги заняттям євреїв у Речі Посполитій приділяла польська історіографія. Це і ґрунтовні

* Статтю підготовлено в рамках дослідницького проекту «Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI–XVIII ст.)» Національного фонду досліджень України (реєстраційний №2020.02/0059).

¹ Заяць А. «Єврейське щастя»: як волинський єврей Маер Давидович збирав свій капітал (перша половина XVII ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.11/12. – К., 2015. – С.269–271.

узагальнюючі монографії², і низка статей про роль та значення єврейської громади в економічному житті як держави, так й окремих регіонів³.

Вивчення господарської діяльності волинських євреїв дещо ускладнене майже відсутністю міських книг, натомість зберігся чи не повний комплект гродських і земських, що дає змогу більш-менш задовільно досліджувати це питання.

Одним із головних єврейських занять була торгівля, яку вважають важливою складовою економічного розвитку, а ярмарки й торги – запорукою успішності міст⁴. Лише в дуже рідкісних випадках джерела проливають світло на чисельність єврейських торговців у місті. Зокрема в 1569 р. на ринку Луцька згадуються дві комори (ятки), що належали євреям, які вони придбали в міщан⁵. Протестація луцького бурмистра Івана Антоновича 1636 р. фіксує в місті чотирьох купців і шістдесятюх крамарів-євреїв⁶. Про обсяги торгівлі можемо судити з такого прикладу. Луцькі євреї за рік (від Великодня 1629 до Великодня 1630 рр.) сплатили податку (так званої «габелли») 223 золотих і 12 грошів⁷. Його запровадили як «податокъ новий од купцовъ и перекупъневъ приходячихъ, од вшелякихъ товаровъ, который кгабеллею называють»⁸. Платили «од золотого по шелягу, од вшелякое купли проданое»⁹. Отже внесена луцькими євреями габелла була взята від обороту у 20 070 золотих (на той час це більше 11 кг золота). Бер Якубович і четверо його товаришів з Острога 1600 р., їдучи на ярмарок до Любліна, мали при собі готівкою 3 тис. золотих¹⁰. Заславський єврей Хацкель Ігудич 1580 р., також мандруючи на ярмарок до Любліна, віз товарів на кількасот золотих і мав готівкою 400 червоних золотих¹¹.

Значною допомогою купцям було звільнення їх від сплати мит. Так, на прохання луцького єврея Мошка Єзофовича великий князь Сигізмунд I у листопаді 1525 р. увільнив його від цього на три роки («для успоможенъя его») ¹². У квітні 1570 р. король Сигізмунд II Август звільнив луцьких євреїв від сплати мита на території Великого князівства Литовського, а Стефан Баторій у вересні 1576 р. розповсюдив це звільнення на всю Річ Посполиту¹³.

Вигідним товаром для продажу була горілка, купити яку завжди вистачало охочих. Обсяги продажів були значними. Так, Юско Агронович із Торчина скаржився у серпні 1613 р. на шляхетного Юрія Жуковецького за пограбування в

² *Schipper I.* Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. – Warszawa, 1937; *Tollet D.* Historia Żydów w Polsce od XVI w. do rozbiorów. – Warszawa, 1999; *Horn M.* Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i w pierwszej połowie XVII w.: Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego. – Warszawa, 1975.

³ *Horn M.* Rola gospodarza Żydów w Polsce do końca XVIII w. // *Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej.* – Kielce, 1996. – S.17–29; *Węgrzynek H.* Zajęcia rolnicze Żydów w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. // *Małżeństwo z rozsądku? Żydzi w społeczeństwie dawnej Rzeczypospolitej.* – Wrocław, 2007. – S.87–103; *Zajęcki M.* Żydzi w gospodarce komunalnej miast Polski przedrozbiorowej (analiza historycznoprawna) // *Kwartalnik Historii Żydów.* – 2007. – №4. – S.395–421; *Guldón Z., Kazuszek Sz.* Rola Żydów w handlu polskim w pierwszej połowie XVII w. // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 2004. – №3. – S.287–303; *Guldón Z., Wijaczka J.* Żydzi a chrześcijanie na Wołyniu w XVI–XVIII w. // *Nasza Przeszłość.* – T.80. – Kraków, 1993. – S.225–232.

⁴ *Rybarski R.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI w. – T.1. – Poznań, 1928. – S.276.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.425.

⁶ Там само. – Спр.201. – Арк.881.

⁷ Там само. – Спр.175. – Арк.708–709.

⁸ Там само. – Спр.172. – Арк.724 зв. (1630 р.). У 1631 р. при вибиранні габелли з Мосора, зазначено: «до заплачення кгабелли од вшелякого гандлю и товару, такъ през подданыхъ позваного (Яна Фірлея – *A.3.*), яко и гостей на торгахъ и ярмарках, в менованом месте бывающихъ» (див.: Там само. – Спр.180. – Арк.177 зв.).

⁹ Там само. – Спр.170. – Арк.303.

¹⁰ Там само. – Спр.51. – Арк.310 зв. – 311 зв.

¹¹ Там само. – Спр.21. – Арк.596–596 зв.

¹² *Lietuvos Metrika.* – Kn. №224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylų kn. / *Parengė S.Lazutka, I.Valikonyte, G.Kirkiene, E.Gudawicius, J.Karpaviciene, S.Viskantaite.* – Vilnius, 1997. – P.187.

¹³ *Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Dzikowskie Tarnowskich.* – Sygn.135. – K.141–142.

нього і тис. кварт¹⁴ горілки, приготовленої для реалізації¹⁵. Луцький єврей Юско Агронович 1613 р. віз до Володимира «килка тисечей кварть горелки простое для спроданья»¹⁶. У липні 1614 р. Марко Зелманович із Колок доставив у Луцьк на продаж 2 бочки: в одній була оковита горілка, а у другій – проста¹⁷. Наступного року 2 бочки горілки (700 кварт) доправив до Луцька деражнянський єврей Агрон Анцибич¹⁸.

Ще одним зручним у перевезенні та ліквідним товаром був віск. Його продавали для місцевих потреб або вивозили в інші місцевості. Купець Мошко Золотаревич із Луцька 1608 р. планував експортувати з міста для продажу 150 каменів¹⁹ воску, але обставини особистісного характеру змусили його відмовитися від поїздки, тож він реалізував товар місцевому міщанинові Михайлові Половковичу²⁰. Інший луцький купець Авраам Хацко доправляв на люблінський ярмарок 1567 р. для познанського купця та райці Єроніма Рита 828 каменів воску на суму 3312 золотих (1 камінь по 4 золотих)²¹. Торгували євреї також лоєм. Зокрема Ілля Гошкович із Луцька 1571 р. уклав контракт із Вінцентом Турком із містечка Скринне (Сандомирське воєводство) про поставку йому 100 каменів лою (1 камінь по 1 золотому й 1 грошу)²².

У травні 1568 р. володимирські євреї Єско та Песах Сачковичі уклали угоду з володимирським і берестейським єпископом Феодосієм на доставку ним до Устилуга 600 мац²³ жита для подальшого його перепродажу²⁴. Контракт на поставку 300 мац жита восени 1623 р. уклав зі шляхетним Яном Вилежинським луцький єврей Арон Юзєфович²⁵. У 1566 р. 500 мац жита на берег р. Буг мав доставити Григорій Чаплич Шпановський луцькому міщанинові Баткові Мисановичу²⁶. Останній активно торгував і попелом. У січні 1566 р. він уклав угоду на доставку попелу до Устилуга з княгинею Євдокією Четвертинською, а у січні 1570 р. – зі шляхтичем Андрієм Добринським²⁷. Попіл у волинських євреїв закупував гданський купець Андріс Штимль. У 1620 р. він придбав 30 лаштів²⁸ (по 32 золотих за 1 лашт) попелу в Гошея Мойзешовича з Межиріччя, а 1621 р. – 30 лаштів (по 40 золотих за 1 лашт) у корецького єврея Марка Калмановича²⁹. У 1585 р. Данко Ігудич із Луцька уклав угоду з горodelьським міщанином Бартошем Кремпським на поставку йому 14 лаштів попелу³⁰. Подібного змісту угода була укладена у травні 1569 р. між володимирським райцею Василем Каплею та місцевим євреєм Шмойлом Хорошком про поставку ним райці 7 лаштів попелу³¹. У 1606 р. для згаданого вище купця Андріса Штимля Абрам Занкович й Арон Іляшевич із Четвертні мали доставити до Гданська поташ на суму

¹⁴ 1 кварта = близько 1 л.

¹⁵ ЦДДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.94. – Арк.682 зв.

¹⁶ Там само. – Спр.96. – Арк.434–435.

¹⁷ Там само. – Спр.99. – Арк.370 зв. – 372.

¹⁸ Там само. – Спр.102. – Арк.433.

¹⁹ 1 камінь = близько 16 кг.

²⁰ ЦДДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.80. – Арк.982 зв. – 983 зв.

²¹ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.202 зв. – 203 зв.

²² Там само. – Спр.6. – Арк.84 зв. – 85.

²³ Маца – міра об'єму сипких тіл, дорівнювала 80–100 л.

²⁴ ЦДДАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.46 зв.

²⁵ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.102.

²⁶ Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина / Упор. В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко. – К., 1990. – С.119.

²⁷ ЦДДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.19–19 зв.; Спр.12. – Арк.18–18 зв.

²⁸ 1 лашт = близько 2 т.

²⁹ ЦДДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.125. – Арк.85 зв. – 88, 88–90.

³⁰ Там само. – Спр.34. – Арк.437–438 зв.

³¹ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.129.

3578 золотих³². У 1621 р. олицький єврей Яштон Аронович уклав угоду із замойським купцем Вільгельмом Бохоном про доставку до Бугу 10 лаштів попелу («учинивши контрактъ, торгы купецкие, словне руками потвержоные»)³³. Доправлення значних партій збіжжя, поташу, попелу здійснювалося зазвичай річками на ком'ягах (великих сплавних суднах), що їх за потреби євреї купували. Так, для Абрама з Турійська 1585 р. городенський гродський писар Ян Пласковський мав збудувати кілька ком'яг³⁴.

Як для себе, так і на перепродаж купували коней. У травні 1602 р. Юдко Шимонович із Луцька свідчив у гроді, що придбав у шляхетного Войтеха Цибульського коня, і при цьому були свідки-могоричники, названі «літкупниками»³⁵. У 1608 р. Яцко Листопад засвідчив перед міським урядом Козлина купівлю коня в Аврама Сахаровича³⁶. Юско Глібкович із Торчина 1614 р. продав шляхтичеві Олександрові Окорському кілька коней у борг, отримавши від нього відповідну розписку (цирограф)³⁷. У серпні 1636 р. шляхтич Миколай Осолінський доручив берестецькому євреєві Іцкові Лепковичу продати 6 коней на ярмарку в Ярославі³⁸.

Завдяки великій кількості на Волині озер і ставків, незмінним попитом користувалася риба, яку реалізовували свіжою, соленою та сушеною. Щоправда, не завжди торгові операції проходили успішно. Так, у квітні 1606 р. луцький купець Ганус Ульріх скаржився на місцевого єврея Мошка Гершоновича, який продав йому 14 бочок і 6 півбочок неякісної риби, хоча «словом купецким» запевняв, нібито товар добрий. Насправді виявилось, що продав «рыбы здохълые, которые се не годили до еденя и которые иж были, за прудкимъ и нагълым спусченемъ воды з ставу, здохли»³⁹. У кожній бочці зверху було покладено якісні рибини, а під ними – погані. З тією рибою до Любліна й Варшави їздив слуга міщанина Бальцер Ермліх. Окрім збитків на 1 тис. золотих, це зашкодило репутації купця («до встыду привел») ⁴⁰. Звернення міщанина до суду започаткувало довгу справу⁴¹. У березні 1625 р. Якуб Келманович із Луцька придбав у міщанина Юнаса Шольца 13,5 бочок риби, давши задатку 10 таларів, а 800 золотих мав передати на ярмарку в Любліні, однак домовленості не дотримав «водлугъ коньтракту словного»⁴².

Бувало, що купці чинили некоректно один щодо одного. Ісаак Мошеєвич із Пінська скаржився у серпні 1563 р. на луцького єврея Єска Мошковича, котрому залишив «в заховане» 5 поставів⁴³ лондонського та 1 постав італійського сукна, за що взяв 60 кіп литовських грошів. Єско Мошкович без його відома продав тканину, узявши більше означеної суми, а прибуток привласнив⁴⁴. Траплялися і крадіжки. Під час ярмарку в Луцьку 1610 р. колківський єврей Юзеф Давидович поцупив у Криштофа Вінклера Тимля з Гданська кілька поставів сукна⁴⁵. Водночас заняття торгівлею були небезпечними, оскільки відомі непоодинокі випадки пограбування та побиття купців – як в їхніх крамницях, так й у дорозі⁴⁶.

³² Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.1019–1019 зв.

³³ Там само. – Спр.123. – Арк.688 зв.

³⁴ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.97 зв. – 98.

³⁵ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.65. – Арк.378.

³⁶ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Oddział Rękopisów (далі – BN PAU PAN. OR). – Sygn.262. – К.45 v.

³⁷ ЦДДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.98. – Арк.244 зв. – 245 зв.

³⁸ Там само. – Спр.179. – Арк.516 зв. – 517.

³⁹ Там само. – Спр.76. – Арк.299.

⁴⁰ Там само. – Арк.299 зв.

⁴¹ Там само. – Арк.478–478 зв., 489 зв. – 490 зв., 503 зв. – 504, 509–510.

⁴² Там само. – Спр.141. – Арк.284 зв.

⁴³ Постав – сувій тканини різної довжини (від 20 до 80 ліктів).

⁴⁴ ЦДДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.129 зв.

⁴⁵ Там само. – Спр.87. – Арк.274.

⁴⁶ Там само. – Спр.458. – Арк.335 зв. – 336 зв. (1571 р.); Спр.46. – Арк.7 зв. – 8 (1595 р.).

Не оминали волинські євреї занять ремеслом і промислами. Мисан Рабіевич із Луцька 1562 р. займався спорудженням муру Клеванського замку, для чого князь Іван Федорович Чорторийський виділив йому 3700 кіп литовських грошів⁴⁷. Активно практикували ремесла, пов'язані зі шкірою, і найперше шевство, на що неодноразово скаржилися цехові майстри Луцька⁴⁸. Джерела свідчать про спільну роботу ремісників юдеїв та християн. У квітні 1628 р. луцькі міщани-склярі Юзеф Якубович і Миколай Станіславович у справі закупівлі скла, необхідного для закінчення роботи, разом їздили у с. Сернички⁴⁹.

Волинські євреї не лише торгували попелом, а й виготовляли його. Ізраїль Абрамович із Володимира 1564 р. уклав угоду на випалювання попелу з підданими княгині Беати Острозької, давши їм наперед гроші за 30 лаштів (по 35 литовських грошів за 1 лашт)⁵⁰. Він же у січні 1570 р. мав виготовити Станіславові Граєвському 50 лаштів попелу для відправки у Гданськ⁵¹. Абрам Іцкович із Луцька 1587 р. в Курозвонах (маєтку Прокопа Хрінницького) виробив 37 лаштів попелу для гданського купця Андріса Штимля⁵². Кам'янецький підсудок Андрій Горський 1614 р. найняв ковельського єврея Іллю Марковича для випалювання 160 лаштів попелу, за що заплатив йому 200 золотих⁵³. Шмоїлко Зелькович із Корця 1584 р. для гданського купця Якуба Гемерліка випалював попел під Овручем, у маєтку київського земського писаря Дмитра Єльця⁵⁴.

Прибутковою справою було виготовлення спиртних напоїв, і найперше горілки. Луцькі міщани в 1637 і 1638 рр. скаржилися, що євреї перехоплюють у них виробництво горілки, пива, меду та скуповують їх в окрузі, аби уникнути сплати податків⁵⁵. Подібну скаргу на кременецьких євреїв подав міський уряд у лютому 1639 р.⁵⁶ Крім того, бурмистр і райці Кременця оскаржували те, що євреї «домы себе гостинные побудовавши, такъ же в оных шинки отправають, гостинных людей до них приймають, в купецтва, ганьдли и в торги местские вступуются»⁵⁷.

Займалися євреї переганнянням волів на ярмарки. Саме це робив 1612 р. Хамха Яхимович з Острога, за дорученням князя Януша Острозького женучи 200 голів на торг кудись у Польщі (конкретне місто не вказано)⁵⁸. Наступного року берездівський єврей Давид супроводжував гурт зі 120 волів до Замостя⁵⁹.

Надзвичайно вигідною справою було позичання грошей, чим євреї активно займалися. Суть вигоди полягала в тому, що якщо суму вчасно не повертали, то в дію вступали штрафні санкції: «совітість» (подвоєння боргу) та «шкоди» (збитки, завдані несвоєчасним поверненням). Суми позичок були різними: від кількох до не однієї тисячі золотих. По гроші зверталися як міщани, так і шляхта та князі. З козлинської міської книги довідуємося, що міщани потребували відносно невеликих сум. Макар Горбаченя заборгував Авраамові Сахаровичу і копу литовських грошів (1608 р.), мечник Трохим – Уремові з копи (1604 р.), а Лаврин Опанасович – Ярохові

⁴⁷ Там само. – Спр.4. – Арк.33.

⁴⁸ Там само. – Спр.205. – Арк.553 зв. – 555 (1637 р.); Спр.208. – Арк.365–366 (1637 р.).

⁴⁹ Там само. – Спр.158. – Арк.557–558.

⁵⁰ Там само. – Спр.6. – Арк.31 зв. – 32.

⁵¹ Там само. – Спр.12. – Арк.30–30 зв.

⁵² Там само. – Спр.37. – Арк.161 зв.

⁵³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.П. – Спр.13656. – Арк.1.

⁵⁴ ЦДДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.546–547.

⁵⁵ Там само. – Спр.208. – Арк.371 зв. – 373 зв.; Ф.28. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.510–510 зв.

⁵⁶ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.217. – Арк.309 зв. – 310.

⁵⁷ Там само. – Арк.310.

⁵⁸ Там само. – Спр.89. – Арк.819–820.

⁵⁹ Там само. – Спр.94. – Арк.813; Спр.98. – Арк.92–93 зв.

9 кіп (1608 р.)⁶⁰. Позичали гроші євреї не лише християнам, а й своїм співвітчизникам. У 1569 р. Марко Мекель із Володимира заборгував Іделеві Ізраїловичу з Ратна 189 золотих. Інший володимирський єврей Мордухай Захаревич також володимирському євреєві Мошкові Аврамовичу – 200 золотих⁶¹. Якуб із Берестечка заборгував 5 кіп литовських грошів володимирському євреєві Юскові Сачковичу (1570 р.)⁶².

Найбільшими позичальниками грошей були шляхта та князі. Корецький єврей Зелман Ентонович позичив 100 золотих Іванові Козинському (1614 р.), 9 тис. – князеві Самуелю Корецькому (1616 р.), 2 тис. – княгині Анні Ходкевичівні Корецькій (1617 р.), 700 кіп литовських грошів – Стефанові Маслові та Станіславу Бобедзинському (1617 р.)⁶³.

Досить часто надавали грошові позики дубенські євреї. Мошко Іцкович позичив 200 золотих князеві Михайлові Пузині (1619 р.), 2 тис. і 600 золотих двома записами – Олександрові Пузині (1619, 1620 рр.), 200 золотих – Олександрю та Юрію Пузинам (1619 р.), разом зі Шломою Лейзаровичем 150 золотих – Олександрові Пузині (1620 р.), 10 250 золотих – Олександрю Пузині (1622 р.), 6 тис. золотих – Олександрові Пацу (1619р.)⁶⁴. Сахно Мошкович позичив 7 тис. золотих Олександрю Пацу (1619 р.), 5 тис. золотих – Якубу Гарабурді (1622 р.), 100 золотих – Семенові Новоселецькому (1631 р.)⁶⁵. Шлома Лейзарович позичав по 300 золотих Михайлу Пузині (1618 р.) й дерманському ігуменові Ісаї Балабану та Михайлові Пузині (1618 р.), 230 золотих – Михайлу Пузині (1619 р.)⁶⁶. Мордухай Шмойлович надав 300 золотих Криштофові Соколовському (1619 р.) та 900 – Адамові Хомяку⁶⁷. Шимон Шмойлович позичив 2 тис. і 600 золотих двома записами Шимонові Семашкові (1618, 1624 рр.) та разом із Маїром Абрамовичем і Лейзером Іцковичем 4900 золотих – Янові Пацу (1622 р.)⁶⁸. Євзел Давидович та Зраїл Іцкович позичили 3 тис. золотих Дороті Дмитрівій Єловицькій (1620 р.)⁶⁹. Якуб Шоломонович надав двома записами 400 золотих і 90 кіп литовських грошів Миколаєві Букоємському (1622 р.)⁷⁰. Іцко Зраїлович позичив 600 золотих Михайлові Мишці Варковському (1608 р.)⁷¹. Юско Мошкович – 1200 золотих Владиславу Зарембі (1623 р.)⁷².

Потребували єврейських грошей і князі. Доволі часто це були представники родини Сангушків. У грудні 1546 р. Федір Сангушко взяв у Моші Агроновича з Володимира 12,5 кіп литовських грошів⁷³. У травні 1562 р. Агрон Натанович та Єско й Аврам Яковичі з Ковеля заявили, що померлий князь Лев Сангушко заборгував їм за двома розписками 250 кіп⁷⁴. На вересень 1580 р. Роман Сангушко завинив луцькому євреєві Баткові Мисановичу 60 кіп литовських грошів⁷⁵. Після смерті цей самий

⁶⁰ BN PAU PAN. OR. – Sygn.262. – К.1, 43, 52 v.

⁶¹ ЦДДАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.117 зв., 124.

⁶² Там само. – Спр.5. – Арк.59 зв. – 60 зв.

⁶³ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.125. – Арк.709–711, 713 зв. – 715 зв., 718–724 зв.

⁶⁴ Там само. – Спр.124. – Арк.658–661 зв.; Спр.125. – Арк.1192 зв., 1196, 1199 зв., 1203, 1206 зв.; Спр.131. – Арк.1055–1056 зв.

⁶⁵ Там само. – Спр.125. – Арк.1187–1190; Спр.131. – Арк.1053; Спр.177. – Арк.325–325 зв.

⁶⁶ Там само. – Спр.125. – Арк.1210, 1213, 1216.

⁶⁷ Там само. – Спр.125. – Арк.890–893; Спр.119. – Арк.127–127 зв.

⁶⁸ Там само. – Спр.125. – Арк.1219; Спр.131. – Арк.181; Спр.139. – Арк.190–190 зв.

⁶⁹ Там само. – Спр.127. – Арк.840–843 зв.; Спр.132. – Арк.108–109.

⁷⁰ Там само. – Спр.126. – Арк.266 зв.; Спр.127. – Арк.306 зв.

⁷¹ Там само. – Спр.127. – Арк.1176 зв. – 1181 зв.

⁷² Там само. – Спр.133. – Арк.249 зв. – 251 зв.

⁷³ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / Wyd. nakładem właściciela pod kier. Z.L.Radziwińskiego przy współudziale P.Skobelskiego i B.Gorczaaka. – Т.4 (1535–1547). – Львів, 1890. – S.525.

⁷⁴ ЦДДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107 зв.

⁷⁵ Там само. – Спр.22. – Арк.381.

князь залишився винним володимирським євреям Ганку Беняшовичу та Гершкові Юзешовичу 761 золотий⁷⁶. Григорій Сангушко на 1593 р. заборгував Давидові Болоховцю з Луцька 1200 золотих⁷⁷. У жовтні 1596 р. цей князь позичив 5 тис. золотих у Лейзара та Якова Давидовичів зі Свинюх⁷⁸. Юхим Корецький брав гроші в луцьких євреїв Новаха Новаховича (400 кіп литовських грошів) та Іллі Гошковича (1600 кіп), острозьких євреїв Герша, Мошка, Міхеля й Віздора Єфраїмовичів (164 копи), а також Аврама Бубки (1500 золотих)⁷⁹. Потребували грошей князі Павло й Іван Друцькі Любецькі (1700 золотих)⁸⁰, Григорій Четвертинський (500 і 1300 золотих)⁸¹, Стефан Сокольський (100 золотих)⁸².

Улюбленим єврейським заняттям була оренда. Причому всього, з чого можна було отримати зиск. До високоприбуткових належали оренди корчем. Уже сама ціна справи була красномовною. У грудні 1557 р. великий князь Сигізмунд II Август віддав на три роки в оренду горілчані корчми у Кременці місцевим міщанам Левону Іцхаковичу та Песаху Хаїмовичу за 320 кіп литовських грошів⁸³. Батко Мисанович із Луцька 1579 р. орендував місцеву корчму в луцького й острозького єпископа Іони (Борзобогатого Красенського) за 520 кіп⁸⁴.

Часто в оренду брали не просто корчму, а «з приналежностями». Зокрема Юско Абрамович із Ковеля 1611 р. орендував у Петра Заєця Зденезького «корчму в селі Зденижу з млыном, в котором кол чотыры, з мытом погребелным, с полми, тоест лани, поля во три руки с сеножатми, з броваром, з солодовнею»⁸⁵. Мордухай Мошкович і Симха Гошвич із Деражні 1620 р. орендували на три роки за 150 кіп литовських грошів у Григорія Шостаковського в його селі Шостакові «корчму и в ней шинкъ медовый, пивный и горелчаныи з млыном шостаковским, подле двора в том селе стоячим, и зо всіми вымелками»⁸⁶. Луцький міщанин Мошко Песахович орендував у Станіслава Вербицького 1622 р. у селі Радомишлю на два роки за 800 золотих «корчму зо всім в ней напоєм, з млыномъ и погребелным, и з волокою поля»⁸⁷. Озерянський єврей Зовол 1623 р. взяв в оренду на рік за 160 золотих у Базилія Мелешка Микулицького у селі Микуличах «корчму и млынъ с пулъ ланкомъ поля, сеножатию и зо всіми до тое корчмы и млына приналежностями»⁸⁸.

Траплялося, що корчма діставалася як компенсація боргу. Так, Марко Жоравницький позичив 1587 р. в луцького єврея Мошка Батковича 86 кіп литовських грошів, які вчасно не віддав, і потрапив у «совитість» та «шкоди». Станом на 1590 р. борг збільшився до 200 кіп, і у цій сумі він орендує Мошкові корчму та млин у с. Блудові («я, уживши в томъ прозбами моими пана Мошка Батковича, и злучивши истизну з совитостю, шкоды и наклады, поєдналь есми его двемасътами копъ грошей личбы литовское»)⁸⁹. Не обходилося без того, що інколи орендарі порушували умови оренди. Зокрема у жовтні 1562 р. бурмистр і райці Луцька скаржилися на місцевих

⁷⁶ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.1067 зв. – 1068.

⁷⁷ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.7–7 зв.

⁷⁸ Там само. – Спр.49. – Арк.827–828.

⁷⁹ Там само. – Спр.28. – Арк.262, 511 (1583 р.); Спр.55. – Арк.351–352 (1599 р.); Спр.99. – Арк.631–631 зв. (1614 р.).

⁸⁰ Там само. – Спр.68. – Арк.1285–1286 (1603 р.).

⁸¹ Там само. – Арк.1265–1267 (1603 р.); Спр.121. – Арк.620 зв.

⁸² Там само. – Спр.102. – Арк.280 (1615 р.).

⁸³ Lietuvos Metrika. – Кн. №37 (1552–1561): Užrašymų kn.37 / Parengė D.Baronas. – Vilnius, 2011. – P.190–191.

⁸⁴ ЦДДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.217–218 зв.

⁸⁵ Там само. – Спр.90. – Арк.1095–1096 зв.

⁸⁶ Там само. – Спр.119. – Арк.406–406 зв.

⁸⁷ Там само. – Спр.132. – Арк.106–106 зв.

⁸⁸ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.963 зв. – 964.

⁸⁹ Там само. – Ф.25. – Спр.38. – Арк.31 зв.

євреїв Шмонка Племенника та Єска Шломича, орендарів королівських корчем, броварень і солодовень, за збирання ними під час ярмарку плати від меду й пива, чого вони не мали б робити⁹⁰.

Луцький єврей Юско Мошеевич та острозький Ланко Азакович орендували на рік (1567–1568 рр.) в луцького війта Івана Яцковича Борзобогатого Красенського за 250 кіп литовських грошів «горелку держати, палити и шинковати, к тому воскобойню и померное от людей зо всякого збожя и от меду пресного»⁹¹. Подібно Шая Нахимович із Берестечка орендував у луцького війта Яна Жоравницького 1585 р. «шинкованье горельки войтовское, померьное и воскобойню» на три роки за 1500 золотих⁹². Солодовні у Кременці в 1565–1567 рр. за 320 кіп литовських грошів орендував у старости Миколая Збаразького місцевий міщанин Ізак Левкович⁹³.

Зважаючи на широку запотребованість, дуже вигідною справою було орендування млинів. У 1614 р. Юда Еленевич та Мордуш Чубаревич із Луцька за 300 золотих орендували млини у с. Голешові⁹⁴, а наступного року їх узяли в оренду Юда Леменевич і Мордухай Юскович разом із корчмою та сіножаттю на три роки за 1200 золотих⁹⁵.

Орендували євреї мости, пороми, перевози. Беручи за проїзд мостом так зване «мостове», орендарі зобов'язані були утримувати споруди в належному стані, чого, утім, не завжди дотримувалися. Так, Петро Семашко у жовтні 1582 р. оскаржував Лейзора Кравця з Луцька, котрий був орендарем мосту й замкового порому, у тому, що через недбалий догляд за мостом його кінь зламав на ньому задню праву ногу⁹⁶. У 1594 р. як орендар луцького мосту згадується місцевий єврей Давид Еїлович⁹⁷. У травні 1624 р. неназвані луцькі євреї орендували перевіз на річках Стир і Глушець та «одтоль пожитки немалые, такъ одъ стану шляхетцького, яко и люду посполитого немалые беруть»⁹⁸.

В арсеналі єврейських занять знаходимо орендування збору чопового й шосового податків. У вересні 1580 р. королівський секретар і поборця Волинського воєводства Василь Красенський віддав на один рік збір чопового в Олиці та присілках місцевому євреєві Юзефові Олександровичу за 60 золотих⁹⁹. Лейзер Давидович зі Свинох 1612 р. орендував у Криштофа Семашка за 450 золотих збір чопового й шосового в Горохові та Свинохах¹⁰⁰. На два роки (1617–1618 рр.) за 1850 золотих передав збір чопового в Луцьку місцевому євреєві Юді Леменовичу волинський поборця Криштоф Єловицький («выбирати чоповое од винь малмазыи, медов, пивь, горелокъ, од фурманов, перекупокъ, од котловъ пивных, горелчанных») ¹⁰¹. Ковельське чопове 1621 р. за 100 золотих орендували Гдаля Мордухаевич із Ковеля і Шмойло Борухович із Локач¹⁰². І це незважаючи на виданий місту Сигізмундом III королівський привілей від 3 травня 1619 р., яким заборонялося здавати на відкуп євреям збирання

⁹⁰ Там само. – Спр.4. – Арк.103.

⁹¹ Там само. – Спр.9. – Арк.120 зв.

⁹² Там само. – Спр.34. – Арк.671 зв. – 672.

⁹³ Там само. – Спр.9. – Арк.63–64 зв.

⁹⁴ Там само. – Спр.97. – Арк.134 зв.

⁹⁵ Там само. – Спр.100. – Арк.439 зв. – 440.

⁹⁶ Там само. – Спр.26. – Арк.1088–1088 зв.

⁹⁷ Там само. – Спр.45. – Арк.877.

⁹⁸ Там само. – Спр.137. – Арк.458.

⁹⁹ Там само. – Спр.22. – Арк.319 зв.

¹⁰⁰ Там само. – Спр.93. – Арк.1031 зв.

¹⁰¹ Там само. – Спр.113. – Арк.298 зв.

¹⁰² Там само. – Спр.123. – Арк.507–508.

поборів, а сплачувати їх міщани мали безпосередньо поборцєві¹⁰³. У січні 1622 р. Шлома Лейзарович і Мордухай Шломович із Дубна орендували на два роки у волинського поборці Юрія Чаплича Шпановського збір чопового й шосового з 18 волинських міст¹⁰⁴. Давид Яцкович та Абрам Іхович із Полонного орендували в поборці Андрія Ліневського 1626 р. чопове з половини Заслава й належних до нього присілків¹⁰⁵.

Передавали збір чопового й у суборенду. Герцик із Володимира 1638 р., орендувавши збирання цього податку у Волинському воеводстві у Філона Єловицького, передоручив цю справу берестецькому євреєві Лейзору¹⁰⁶. Траплялося, що орендарі не дотримувалися домовленостей. Волинський поборця Миколай Древинський 1624 р. скаржився на острозьких євреїв Гдалю Зелмановича, Мордуша Захаряшевича та Юска Носовича, яким він уступив збирання чопового й шосового з Острога, Суража, низки інших міст і сіл, а вони, зібравши гроші, йому їх не передали, тож свої збитки скаржник оцінив у 1500 золотих¹⁰⁷.

Розповсюдженням і вигідним було орендування ставків для вилову та подальшого продажу риби. У жовтні 1603 р. Іцхак Шимчич, Сімха Освич, Іцко Єскович із Луцька орендували в Петра Горайського два стави у Жуківському маєтку за 1600 золотих. Частину грошей (600 золотих) вони заплатили відразу, а решту мали передати у два етапи. П.Горайський зобов'язався дати їм підводи для вивезення риби в Люблін. Якщо б жуківські піддані завдали орендарям збитків, то обіцяв негайно вчинити справедливість. За порушення угоди передбачалися штрафні санкції в розмірі 1600 золотих¹⁰⁸. Шимон Шмойлович із Дубна 1621 р. орендував за 200 золотих два ставки у с. Воротнів в Юрія Пузини, а інший дубенський єврей Мошко Іцкович – спуск загорецького ставу в Ярофія Чернчицького 1622 р.¹⁰⁹ Також дубенські євреї Гоша та Лейзор 1626 р. орендували спуск ставу в Рогізному в Яна Рогозинського, якому крім 1000 золотих мали дати різноманітні тканини й кілька фунтів перцю¹¹⁰. Юско Хаймович і його сини Яцко та Мошко з Берестечка 1624 р. за 3500 золотих орендували два несвіцькі стави в Матея Стемпковського, а виловлену рибу планували продавати в Любліні або Перемишлі¹¹¹.

Відомі випадки спільного орендування ставків євреями й міщанами-християнами. Так, острожанин Степан Гаврилович Молочко та заславський єврей Хемя Ілліч 1575 р. уклали угоду з литовським підстолієм Андрієм Ходкевичем про вилов риби в муравицькому ставі¹¹².

Крім оплати за оренду, євреї витрачали кошти на підготовчі роботи щодо вилову риби. Зокрема у жовтні 1612 р. Левон із Деражні орендував утринівський став і для найму працівників та закупівлі робочого інструменту мав при собі 50 золотих, 75 червоних золотих, 45 талерів. Однак у Цумані був пограбований підданими князя Миколая Радивила¹¹³.

¹⁰³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при киевском, подольском и волинском генерал-губернаторе. – Ч.5. – Т.1 (1432–1798): Акты о городах. – К., 1869. – С.111.

¹⁰⁴ ЦДДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.126. – Арк.29 зв.

¹⁰⁵ Там само. – Спр.151. – Арк.491 зв.

¹⁰⁶ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.815.

¹⁰⁷ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.1155–1156 зв.

¹⁰⁸ Там само. – Спр.72. – Арк.137 зв. – 138 зв.

¹⁰⁹ Там само. – Спр.126. – Арк.370–371; Спр.127. – Арк.843.

¹¹⁰ Там само. – Спр.148. – Арк.173–173 зв.

¹¹¹ Там само. – Спр.145. – Арк.108–108 зв.

¹¹² Там само. – Спр.15. – Арк.36–36 зв.

¹¹³ Там само. – Спр.93. – Арк.943 зв. – 946.

Не завжди оренда закінчувалася успішно, адже траплялося, що одна зі сторін не виконувала умов договору. Так, Міхель Ажехович з Острога орендував спуск трьох ставів у Петра Ждзарського 1626 р. Шляхтич уклав із ним контракт «частю правом, частю словом своим шляхецким», але умов договору не дотримався, роблячи перешкоди євреєві: запізно дозволив вилов риби, не передав двох млинів на тих ставах, «водле звичаю повшехного и постановленъя его», недостатньо зарибив їх і не дав возів для доставки риби до Любліна¹¹⁴. Адам Сангушко оскаржував у червні 1618 р. Арона Юзефовича з Олики, який орендував у нього полонські стави. Орендареві закидали, що він із найнятими працівниками ловив сіткою не лише велику рибу, а й малу («которые се не годило ловит»), яку вночі продав луцьким євреям Шмойлові Якушовичу та Гиршу¹¹⁵. Натомість А.Юзефович звинуватив князя в порушенні умов договору: спустошенні млина за селом Баєвом, насиланні підданих князя на буду (господарське приміщення) під час спуску ставу й у пограбуванні. Справа розглядалася кілька разів, дійшовши аж до Трибуналу (утім, чим вона скінчилася, невідомо)¹¹⁶. Траплялося, що орендарів просто обманювали. Іцко Давидович із Радивилова орендував у державців с. Баранне Яна та Софії Гонсинських спуск ставу за 80 золотих. Однак власник містечка Крупи Ян Жоравницький продав його разом зі згаданим селом Андрієві Цетнерові, який, звичайно, не дозволив орендареві вилов риби, і він оскаржував Гонсинських у навмисному обмані¹¹⁷.

Євреї в королівських містах орендували податки, що мали б збирати на користь короля, і це не подобалося міщанам, котрі скаржилися на зловживання орендарів. Зокрема в липні 1570 р. вїт і райці Кременця оскаржували орендаря замкових доходів Маєра Мойсеевича, який брав більшу, ніж належало, мірку з солодів, забороняв райцям і писареві варити 10 мірок пива (хоча вони на це мали дозвіл від королеви Бони) та обкладав вільні торги митом¹¹⁸. Наступного року Йонас Абрамович, Ізраель Рубінович і Шмойло Якубович із Кременця орендували у старости Миколая Збараського доходи, що збиралися на замок від мита, млинів, броварень, солодовень, шинкування горілки. Міщани скаржилися королю на зловживання орендарів і просили передати оренду їм, що й було дозволено¹¹⁹. У квітні 1609 р. Аврушко з Ковеля на запитання возного Криштофа Щуки, що саме він орендує в місті, відповів: «Арендовалемъ млыны, коръчмы горельчаные, воскобойницы и увесь провенътъ, который кольвекъ на короля его милост перед тымъ приходил»¹²⁰.

Брали євреї в оренду й населені пункти – села, міста. Подеколи орендували лише села, а інколи цілі волості: місто та кілька (часом десятків і більше) сіл. Активну участь у цьому брали луцькі мешканці. Зокрема Шльома Єскович Єрузалимець орендував на три роки (1584–1586 рр.) за 120 кіп литовських грошів с. Городок в єпископа володимирського та берестейського Мелетія (Хребтовича Богуринського)¹²¹. Іцхак Шоломович 1599 р. в Івана Гулевича – «двор и село зо всеми пожитъками, прозываемое Передместъе Луцкое, на пят год» за 1000 золотих¹²². Лейзар Якубович 1585 р. в Остафія Рудецького – маєток Шостусову Руду на три роки за 40 кіп литовських

¹¹⁴ Там само. – Спр.148. – Арк.500–501 зв.

¹¹⁵ Там само. – Спр.110. – Арк.308–310.

¹¹⁶ Там само. – Арк.354, 451 зв. – 452, 549–549 зв., Спр.109. – Арк.660–662 зв., 689–690 зв., 702 зв. – 705 зв.; Спр.112. – Арк.861 зв. – 868; Спр.113. – Арк.604–606, 644 зв. – 650; Спр.119. – Арк.443–444.

¹¹⁷ Там само. – Спр.113. – Арк.218 зв. – 220.

¹¹⁸ Lietuvos Metrika. – Kn. №52 (1569–1570) / Parengė A.Baliulis ir R.Firkovičius. – Vilnius, 2010. – P.136.

¹¹⁹ Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. – Teki rzymskie. – Sygn.XII/77. – K.549–556.

¹²⁰ ЦДДАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.149 зв. – 150.

¹²¹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.252 зв. – 255.

¹²² Там само. – Спр.63. – Арк.427–428.

грошів «с корчмою медовою, пивною и горелчаною, з мытомъ, з млыном и зъ его вымелками, с полми, сеножатми, з боромъ, пожитками боровыми, и зо вшелякими великими и малыми доходами»¹²³.

Мордухай Левкович і його син Зелман з Олики 1612 р. орендували в Миколая та Яна Єловичів Малинських села Борблин, Підгайці, Велбичі на три роки за 3000 золотих¹²⁴. Наступного року вони переуступили Борблин Антонові Ароновичу¹²⁵. Інший олицький єврей Михель Мошкович 1620 р. за 400 золотих орендував с. Мачулищі зі всіма прибутками й із «судами, пересудами, винами, з куницями» в Максиміліана Братковського та його дружини Катерини, котрі своєю чергою тримали це село за якимось записом від князя Миколая Чорторійського¹²⁶. У січні 1615 р. Мошко Зраїлович зі Смолдиріва орендував в Яна Висоцького за 320 золотих на один рік с. Привередів¹²⁷.

Не завжди оренди проходили добре, оскільки траплялося, що одна з договірних сторін була чимось невдоволена, а деколи обидві заявляли претензії одна одній. Шлома Лейзорович та Явель із Дубна орендували на три роки в Михайла Пузини половину села і двору Страколова. М.Пузина в листопаді та грудні 1619 р. звинувачував орендарів у тому, що за його відсутності вони збили замки на скрині й украли документи (привілеї, розписки та ін.)¹²⁸. Однак ранішою – у липні того ж року – стала скарга орендарів на М.Пузину, в якій вони звинувачували його в тому, що він поселився зі слугами в орендованому дворі, користується сіножатями, садом, городом, кіньми потравив у полі збіжжя, бере на свої потреби «в гумне» індиків і гусей, побив призначеного орендарями урядника Мелеха Іцковича. І все це підтвердив возний Левко Пшеничний¹²⁹.

Подібна історія трапилася між берестецькими євреями Лейзером Давидовичем і Давидом Мошковичем та Галжбетою Бокієвою Козечанкою, в якій вони орендували у червні 1630 р. села Стрільче, Матіїв і Печихвости на чотири роки за 5000 золотих¹³⁰. У листопаді 1634 р. Галжбета Бокієва Козечанка скаржилася на них «о выбитъе псчоль на голову, о выморенъе быдла, не засиенъе полъ пшеницею и житомъ, водълугъ инвенътара, побранъе котльовъ и спустошене млына»¹³¹. Своєю чергою євреї передали села у суборенду Юрієві Турянському та його дружині Уршулі, гарантувавши, що боронитимуть їх від претензій із боку власниці під страхом штрафу в 1000 золотих, однак слова не дотримали і шляхтянка чинила різні прикрості новим орендарям¹³². Попри всі ці перипетії, у січні 1636 р. Лейзор Давидович орендував ці ж села ще на два роки¹³³.

Зазвичай села орендувалися на два – три роки, але відомі випадки, коли термін був суттєво більшим. Так, Арон Яцкович із Гоці 1628 р. орендував в Ізабелли Семашківни с. Коростянин на вісім років¹³⁴.

¹²³ Там само. – Спр.35. – Арк.482–483.

¹²⁴ Там само. – Спр.93. – Арк.492–493, 793–793 зв.

¹²⁵ Там само. – Спр.94. – Арк.933–933 зв.

¹²⁶ Там само. – Спр.119. – Арк.554 зв. – 556.

¹²⁷ Там само. – Спр.100. – Арк.47 зв. – 48.

¹²⁸ Там само. – Спр.113. – Арк.1464 зв. – 1466; Спр.114. – Арк.491 зв. – 492 зв.

¹²⁹ Там само. – Спр.114. – Арк.27 зв. – 28.

¹³⁰ Там само. – Спр.173. – Арк.802 зв.; Спр.183. – Арк.901–903; Спр.184. – Арк.391–391 зв., 439–439 зв.; Спр.192. – Арк.851–853 зв.

¹³¹ Там само. – Спр.194. – Арк.444–444 зв.

¹³² Там само. – Арк.492 зв. – 494.

¹³³ Там само. – Спр.202. – Арк.37–39 зв.

¹³⁴ Там само. – Спр.160. – Арк.1623 зв. – 1624.

Траплялося, що орендарям діставалося «на горіхи». Вижівський єврей Єреміяш Турчин орендував у княгині Катерини Вишневецької с. Селище. У квітні 1570 р. він скаржився на вїта Кузьму й десятника Мартина, які в неділю прийшли до його будинку, «силоюмоццю мене самого збили, змордовали», і при цьому в нього зникли гроші та речі¹³⁵. Водночас відомі випадки, коли орендарі вміли постояти за себе. Ілля Гошкович із Луцька 1597 р. був «вибитий» з оренди с. Омельник князем Янушем Воронецьким. Він зумів виграти суди, зокрема трибунальський, і за сумарний борг можновладця (включаючи совитість і шкоди) у 16 100 золотих був уведений у держання села, а князь та його дружина Марина зазнали баніції¹³⁶.

Інформація про збір у Володимирському повіті ланового 1608 р. свідчить, що і євреї з утримуваних ними сіл платили податки: «Абрамовая, жидовка туриская, будучи позваная о побор лановой за рокъ прошлый шестсот семьй з маетностей своих, села Коных и иных добръ до того села прислухаючихъ, през умоцованого своего Андрея Мисевского, показала квитъ, иж тот побор уже давно его млсти пну поборце ест отданный»¹³⁷.

У квітні 1594 р. князь Юхим Корецький із дружиною Ганною Ходкевичівною за 1640 кіп литовських грошів віддали на три роки Аврамові Єсиховичу Бубці з Острога та Іцкові Захаровичу з Межиріччя «место Киликиев зъ фолварьком и присельки до него належачими, меновите село Крыловъ зъ фолварькомъ, село Богдановъщизна, село Брыковъ, село Печибоды зъ фолварькомъ, село Чернокалов, село Беседки, зо всіми пожитьки»¹³⁸. Той самий князь 1598 р. віддав за 10 тис. золотих на три роки в оренду Корець і вісім сіл місцевому євреєві Єсю Іцковичу та степанському Нахіму Мошковичу. Собі залишив лише замок. І за таку ж суму їм же передав на чотири роки Межиріч та дев'ять сіл¹³⁹, а острозьким євреям Боруху й Зелману 1598 р. – на чотири роки місто Ярунь¹⁴⁰. Микола Семашко 1611 р., передавши Мошкові Ізаковичу з Дубна за 8,5 тис. золотих на чотири роки в оренду Коблин і чотири села, зібрав «подданных всихъ и бояръ до громады, сами их млсть оныхъ менованому пану Мошкови Изаковичу в моц отдали, росказуючи имъ устне, абы того пна Мошка, яко пна своего во всем послушны были»¹⁴¹.

Орендою населених пунктів активно займався колківський єврей Маер Давидович, котрий у першій половині XVII ст. тримав таким чином вісім міст (деякі по два – три рази) й десятки сіл, а його інтереси у суді представляли двадцяттеро шляхтичів, у тому числі князь Григорій Четвертинський¹⁴².

Розповсюдженням заняттям євреїв була оренда мит, чим вони займалися щонайменше з кінця XV – початку XVI ст.¹⁴³ Король неодноразово підтримував митників, звертаючись до урядників різних рівнів із наказом не лише не перешкоджати їм, а й допомагати¹⁴⁴. Він хвалив євреїв-митників за справне поповнення державної скарбни-

¹³⁵ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.73 зв.

¹³⁶ Там само. – Ф.25. – Спр.47. – Арк.3/132 зв. – 3/134 зв.

¹³⁷ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.370.

¹³⁸ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.402 зв.

¹³⁹ Там само. – Спр.54. – Арк.42 зв. – 49.

¹⁴⁰ Там само. – Спр.53. – Арк.250–250 зв.

¹⁴¹ Там само. – Спр.93. – Арк.339.

¹⁴² *Заяць А.* «Єврейське щастя»: як волинський єврей Маер Давидович збирав свій капітал. – С.265–272.

¹⁴³ Русско-еврейский архив: Документы и материалы для истории евреев в России / Собр. и изд. С.А.Бершадский. – Т.1 (1388–1550). – Санкт-Петербург, 1882. – С.42–44; Российский государственный архив древних актов. – Ф.389. – Оп.1. – Д.15. – Л.202 об. – 203.

¹⁴⁴ ЦДДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.171 зв. (1570); Спр.16. – Арк.406 зв. – 407 (1576); Спр.17. – Арк.26–27 (1576); Спр.19. – Арк.303–304 (1579); Спр.21. – Арк.78–80 (1580); Спр.30. – Арк.3 зв. (1583); Ф.28. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.130, 180, 183–184 (1567); Спр.3. – Арк.62 зв. – 63 (1567).

ці, а на прохання шляхти не передавати митні збори в їхні руки зазначив, що якщо орендарі-християни приносять більше прибутків, ніж євреї, то лише тоді віддасть їм митні збори¹⁴⁵. Водночас фіксувалися непоодинокі випадки зловживань із боку митників. Зокрема острожецький міщанин Тиміш Шимкович 1569 р. оскаржував луцького єврея-митника, який витребував у нього у Жидичині розписку про сплату мита на Володимирській коморі за товари, куплені в Любліні, а далі порозкидав ці товари по дорозі та вимагав прибути до комори в Луцьк і змусив купця відкупитися з копами литовських грошів¹⁴⁶. Луцькі купці неодноразово скаржилися на євреїв-митників, котрі, у супереч наданим міщанам королівським привілеям на безмитну торгівлю, брали з них гроші¹⁴⁷. У митних квитках мало зазначатися ім'я купця й товар, який він везе, але траплялося, що митники видавали купцям квит, писаний незрозумілою єврейською мовою, і на цьому ґрунті траплялися різні непорозуміння¹⁴⁸.

Для отримання зиску євреї практикували заставу, в яку приймали речі, будинки, поселення. Володимирський єпископ Мелетій (Хребтович Богуринський) 1585 р. заставив луцькому євреєві Зелману за 30 кіп литовських грошів «чарку среб'яную, миску позлотистую, а полубочечокъ сребраный зъ об'ручами», і скаржився на того, що він не хотів узяти гроші та повернути заставлене¹⁴⁹. Подібно Миколай Гораїн заставив речі на 100 золотих Зоволеві з Володимира, а коли прийшов віддавати гроші та забирати речі, то у визначений час той не з'явився¹⁵⁰. Натомість володимирський єврей Давид Абрамович 1620 р. скаржився на Самуєля Семашка, котрий заставив йому турецьку кінну зброю за 200 кіп литовських грошів, і не викупував заставленого¹⁵¹. У серпні 1586 р. Сімха Левієвич із Луцька заявив, що Ян Завацький заставив йому золотий ланцюг, який у домовлений час не викупив, тож єврей просив оцінити цей ланцюг, котрий, як виявилось, «важил такъ много, яко пятьдесятъ и полтора чирвоного золотого важить, а каждый чирвоный золотый по сороку грошей литовских, кромъ работы шацовано»¹⁵². Значення готівки добре ілюструє випадок із заставою Миколаєм Єлом Малинським і його дружиною Христиною Вишневецькою 1628 р. золотих речей із діамантами, рубінами та перлами для того, щоб отримати від луцьких євреїв 500 золотих¹⁵³. Якщо заставлену річ власник не міг викупити, то зазвичай можна було її продати й повернути гроші. Так, Валеріан Гебултовський 1613 р. не зміг викупити заставлений луцькому євреєві Калману Абрамовичу за 50 золотих палаш і дозволив його продати¹⁵⁴. Досить частим явищем було заставляння будинків, про що свідчить міська книга Козлина за першу половину XVII ст.¹⁵⁵

Відомі випадки, коли у заставу віддавали власних підданих. У березні 1618 р. Станіслав Билецький і його дружина Овдотья Русинова Берестецька віддали Абрамові Якубовичу з Торговиці «подданных своих отчизныхъ трох на имя Демида,

¹⁴⁵ Заяць А. Волинські міста XVI – першої половини XVII ст.: митна політика та організаційні засади торгівлі // Історія торгівлі, податків та мита. – Вип.1. – Дніпропетровськ, 2015. – С.80.

¹⁴⁶ ЦДДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.278 зв. – 279.

¹⁴⁷ Там само. – Спр.57. – Арк.778 зв. – 780 (1599); Ф.28. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.52 зв. (1585).

¹⁴⁸ Там само. – Спр.33. – Арк.60 зв. (1588); Русско-еврейский архив: Документы и материалы для истории евреев в России // Собр. и изд. С.А.Бершадский. – Т.2 (1550–1569). – Санкт-Петербург, 1882. – С.149 (1565).

¹⁴⁹ ЦДДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.225.

¹⁵⁰ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.68. – Арк.476 зв. – 477.

¹⁵¹ Там само. – Спр.52. – Арк.605 зв., 728.

¹⁵² Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.796 зв.

¹⁵³ Там само. – Спр.161. – Арк.676–678 зв.

¹⁵⁴ Там само. – Спр.95. – Арк.36.

¹⁵⁵ BN PAU PAN. OR. – Sygn.262. – K.41 v, 42, 109,

Игната, Пашка обычаем заставнымъ, водлуг листу запису своего добровольного [...] в суме пнзей у сту и петнадцати золотых полских»¹⁵⁶.

Більш заможні євреї могли дозволити собі брати у заставу поселення. Батко Мисанович із Луцька 1564 р. за 300 кіп литовських грошів, наданих князеві Левові Олександровичу Сангушку, отримав у заставу містечко Перемиль, а інший луцький єврей Хацко Єсманович того ж року за 80 кіп тримав у заставі від Євсея Мурина Чачадаевича маєток Коршовець «з людми, з дворомъ, с полми, з сеножатми»¹⁵⁷. Гец Перцович із Торчина 1598 р. за 6 тис. золотих отримав від володимирського гродського судді Дем'яна Павловича у заставу села Шепле та Волицю¹⁵⁸. У квітні 1605 р. князь Юхим Корецький із дружиною Ганною Ходкевичівною заставили за 700 кіп литовських грошів степанському євреєві Нахіму Мошковичу село Дераженку¹⁵⁹.

Опрацьований матеріал дає змогу стверджувати, що євреї були активними учасниками і творцями економічного розвитку Волині в ранньомодерну добу. Вони брали участь у внутрішній та закордонній торгівлі регіону, займалися ремеслами і промислами, зокрема виробництвом попелу, поташу, пива, меду, викурюванням горілки. Євреї виступали кредиторами міщан, шляхти. Чи не найбільшу увагу вони звертали на різного роду оренди – корчем, млинів, солодовень, воскобоєнь, мостів, перевозів та (особливо) ставів. Вони також брали в оренду збори податків: помірною, чопового, шосового, замкові й вийтівські доходи. Найбільш заможні орендували села, міста, мита. Нерідко оренда передавалася у суборенду іншим євреям. Менш популярною була застава, в яку брали речі, будівлі, поселення.

REFERENCES

1. Guldón, Z., Kazusek, Sz. (2004). Rola Żydów w handlu polskim w pierwszej połowie XVII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 3, 287–303. [in Polish].
2. Guldón, Z., Wijaczka, J. (1993). Żydzi a chrześcijaństwo na Wołyniu w XVI–XVIII w. *Nasza Przyszłość*, 80, 225–232. Kraków. [in Polish].
3. Horn, M. (1975). *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i w pierwszej połowie XVII w.: Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego*. Warszawa. [in Polish].
4. Horn, M. (1996). Rola gospodarza Żydów w Polsce do końca XVIII w. *Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej*, 17–29. Kielce. [in Polish].
5. *Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 224: (1522–1530): 4-oji Teismų bylą kn.* Parengė Lazutka, S., Valikonyte, I., Kirkiene, G., Gudawicius, E., Karpaviciene, J., Viskantaite S. (1997). Vilnius. [in Lithuanian].
6. *Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 37: (1552–1561): Užrašymų kn. 37.* Parengė Baronas, D. (2011). Vilnius. [in Lithuanian].
7. *Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 52: (1569–1570).* Parengė Baliulis, A. ir Firkovičius, R. (2010). Vilnius. [in Lithuanian].
8. Tollet, D. (1999). *Historia Żydów w Polsce od XVI w. do rozbiorów*. Warszawa. [in Polish].
9. *Torbiolia na Ukraini XIV – seredyna XVII st.: Volyn i Naddniprovschchyna*. Upor. Kravchenko, V., Yakovenko, N. (1990). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Węgrzynek, H. (2007). Zajęcia rolnicze Żydów w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. *Małżeństwo w rozsądku? Żydzi w społeczeństwie dawnej Rzeczypospolitej*, 87–103. Wrocław. [in Polish].
11. Zaiats, A. (2015). “Yevreiske shchastia”: yak volynskiy yevrey Maier Davydovych zbyrav sviit capital (persha polovyna XVII st.). *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii*, 11/12, 269–271. [in Ukrainian].
12. Zaiats, A. (2015). Volynski міста XVI – pershoi polovyny XVII st.: mytna polityka ta orhanizatsiini zasady torhivli. *Istoria torhivli, podatkov ta myta*, 1, 76–85. [in Ukrainian].
13. Zajęcki, M. (2007). Żydzi w gospodarce komunalnej miast Polski przedrozbiorowej (analiza historycznoprawna). *Kwartalnik Historii Żydów*, 4, 395–421. [in Polish].

¹⁵⁶ Там само. – Спр.110. – Арк.257.

¹⁵⁷ Там само. – Спр.6. – Арк.32 зв., 46–46 зв.

¹⁵⁸ Там само. – Спр.53. – Арк.637 зв. – 638.

¹⁵⁹ Там само. – Спр.73. – Арк.367–367 зв.

Andrii ZAIATS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Docent at Department of Ancient History of Ukraine and Archival Studies,
I. Franko National University of Lviv
(Lviv, Ukraine), andrij_zajac@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8744-9852>

Entrepreneurial Activity of Jews in Volynian Towns in the Sixteenth and First Half of the Seventeenth Centuries

Abstract. The research objective is to analyse Jewish entrepreneurial activity in early modern Volynian towns and to clarify its significance for their economic development. The article methodology is guided by the principles of historicism, systematicity, scientificity and comprehensiveness. Such methods as historical and comparative, problem-chronological and retrospective were applied as well. The scientific novelty consists in the integral review of the source base of the problem which allowed presenting a wide range of Jewish commercial and industrial activities in the Volynian towns and showing its importance for the economic development of the region. **Conclusions.** Thorough study of the sources let for confirming the important role of Jews in the economic life of Volyn during the specified time. First of all its trading activity, though it wasn't always purely trading, but mostly combined with other types of business. Part of the Jewish population was engaged in crafts, usually connected with leather (shoemakers and skimmers) and somewhat lesser number of Jews was engaged in farming. The organisation of the production of ash, soda, alcohols distillation, mead and beer brewing and their sale was popular among the Jews. The Jews kept tenement houses, were active in lending money, and engaged in driving the cattle for sale. The renting activities of the Jews were successful too. They rented duties, taverns, mills, malting and wax refineries, bridges, crossing sites and pond draining activities. What was popular was renting of a measuring levy, beverage industry levies, Schoss levies, castle and gmina revenues. Villages and cities were often rented. Sub-renting was also well-known. Not only things and houses, but also villages and cities were mortgaged to the Jews. All of this allowed collecting and accumulating large capitals.

Keywords: Jews, Volyn, towns, trade, entrepreneurship, rent, mortgage.

Сергій КОПИЛОВ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії,
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна), kopylov@kpnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3634-5276>

Ірина ПАУР

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри образотворчого і декоративно-
прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва,
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна), iryna.paur@kpnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5998-8274>

Повсякденність населення Середнього Подністров'я на початку ХХ ст. (за документальними поштовими листівками)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.031>

УДК: 655.3.066.32:394(477.4)«190/191»

Анотація. Метою статті є аналіз повсякденних практик жителів російсько-австро-угорського порубіжжя в басейні річки Дністер на початку ХХ ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на застосуванні аналітико-синтетичного, історико-культурної атрибуції, іконографічного й методу порівняльного аналізу. **Наукова новизна** полягає в розширенні уявлення про структуру повсякденності мешканців Середнього Подністров'я напередодні та в роки Першої світової війни. Джерелом для пізнання особливостей побуту, взаємин з оточуючим світом природи й соціуму на початку ХХ ст. стали документальні поштові листівки з приватних і музейних колекцій. **Висновки.** Залучення поштових карток для реконструкції мікроісторій повсякденності мешканців Середнього Подністров'я підтвердило високий інформаційний потенціал цих джерел, дозволило з'ясувати географічні та екологічні умови життя населення, трудової діяльності, потреби (в тому числі у житлі, харчуванні, одязі), можливості їх задоволення, поглибити аналітичне вивчення окремих психологічних та історико-культурних сюжетів історії порубіжного регіону, запропонувати способи розуміння повсякденного життя й поведінки людини. Підкреслено, що на початку 1900-х рр. судноплавний Дністер відіграв велику роль у поквавленні соціально-економічного життя і транспортному сполученні суміжних районів Австро-Угорської (Цислейтанія) та Російської (Поділля, Бессарабія, Херсонщина) імперій. Це засвідчують зафіксовані на поштівках краєвиди річки, промислових об'єктів на її берегах і притоках, типажі жителів тощо. Перша світова війна кардинально змінила повсякдення мешканців порубіжжя, ставши для більшості з них випробуванням на соціальну й моральну зрілість, психологічну витримку.

Ключові слова: Середнє Подністров'я, повсякденне життя, порубіжжя, поштові листівки.

У 1980-х рр. історія повсякденності стала одним з актуальних напрямів досліджень у німецькій, італійській, американській історіографії, але впродовж наступних десятиріч так і не було завершено його інституціалізацію в методології історії, межі предмета дослідження залишаються розмитими, не окреслено коло тих наук,

які можуть мати міждисциплінарні зв'язки з історією повсякденності. Представники цього напрямку зосередили свою увагу на побаченому «з середини» специфічному досвіді та поведінці індивідів у повсякденному житті, а їхній підхід вирізнявся від традиційної соціальної історії, що вивчала переважно групи, класи і структури. Аналізуючи життєві історії «безіменних» індивідів, історики повсякденності руйнували бар'єри між академічною та аматорською історією. Для дослідження структур повсякденності – всього того, що оточувало й щодня опосередковувало життя людини (Ф.Бродель), характерна перевага серед джерельної бази усних (спогади, інтерв'ю) та зображальних матеріалів, що дозволяє запропонувати способи розуміння повсякденного життя, поведінки людини.

Нижче робиться спроба на основі поштових листівок початку 1900-х рр. дослідити повсякденні практики та життєві світи мешканців Середнього Подністров'я, які не завжди творили історію, але відчували на собі її потужну силу. На початку ХХ ст. цей регіон був одним із небагатьох місць, де державна політика й життя «маленької людини» тісно перепліталися, а транскордонні практики стали результатом діяльності різнорівневих соціальних систем – від держави та суспільства загалом до прикордонних громад.

Історіографія досліджуваного питання обмежується працями вітчизняних і зарубіжних авторів останніх десятиліть. С.Єсюнін¹ та М.Петров² використовували у власних студіях поштівки з видами міських поселень Поділля як ілюстрації для підсилення аргументації. І.Монолатій аналізував ці джерела у книжці про видавця з Коломиї Я.Оренштайма³. Польські дослідники Р.Кречманський⁴, Б.Дунін-Вільчинський і В.Ковальський⁵ упорядкували два альбоми листівок Польського краєзнавчого товариства, в яких опублікували та стисло описали поштові картки малотиражних серій «Польські замки», «Поділля» із зображенням епізодів повсякдення жителів Подністров'я. Документальні листівки з видами Кам'янця-Подільського як історичне джерело стали предметом вивчення в кандидатській дисертації І.Паур⁶, а картки з видами пам'яток єврейської архітектури Східного Поділля проаналізували автори цієї статті⁷. Утім досі документальні листівки не аналізувалися у плані пізнання жителів Середнього Подністров'я в їхніх взаєминах з оточуючим світом природи та соціуму, хоча наявний інформаційний потенціал дозволяє «олюднити» побут і дослідити психологізм щоденного життя мешканців порубіжжя.

Автори проаналізували майже 400 поштівків із колекції польського філокартиста Я.Васильковського, що зберігається в Польській національній бібліотеці у Варшаві, відділу естампів НБУ ім. В.Вернадського, приватних зібрань мешканців Вінниці, Кам'янця-Подільського, Києва, філокартичних електронних ресурсів та ін. Усі досліджені листівки було видано впродовж 1900–1918 рр. в Австро-Угорській і Російській

¹ Єсюнін С. Міста Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Хмельницький, 2015. – 336 с.

² Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х рр. ХV–ХVІІІ ст.: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 480 с.

³ Монолатій І. Вічний жид з Коломиї: «Українець» Мойсеевого визнання Яків Саулович Оренштайм. – Івано-Франківськ, 2015. – 464 с.

⁴ Kreczmański R. Śladami starej pocztówki: Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. – Warszawa, 2007. – 175 s.

⁵ Dunin-Wilczyński B., Kowalski W. Piękna nasza Polska cala...: Pocztówki Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. – Lublin, 2007. – 233 s.

⁶ Паур І. Поштова листівка як джерело дослідження соціокультурного середовища та історичної топографії Кам'янця-Подільського (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2015. – 20 с.

⁷ Копилов С., Паур І. Єврейські архітектурні пам'ятки Східного Поділля на документальних листівках початку ХХ ст. // Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвуз. зб. наук. праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. – Вип.36. – Т.2. – Дрогобич, 2021. – С.10–18.

імперіях, а більшість із них пройшли пошту й містять повідомлення. Їх видавцями були фотографи (С.Бетлер, М.Грейм та ін.), власники магазинів канцелярського приладдя (Л.Варгафтіг, Л.Гохман), підприємці (Н.Айзенберг і Г.Хазір, М.Вішницький, А.Волькенберг, Т.Губанов, Ф.Кавалек, Я.Оренштайм та ін.), видавництва (Київ, Москва тощо).

Феномен поштової картки/листівки як багатогранного соціокультурного явища сформувався на рубежі ХІХ–ХХ ст., коли в більшості країн Європи було реалізовано або тривали економічні, освітні, інші реформи, прокладалися залізниці, виникали умови для розвитку туризму, набувала популярності в тому числі фотографічна справа. На початку 1900-х рр. документальні (видові) листівки стали доступними для широких верств населення багатьох країн: від можновладців до пересічених містян і селян. Широкому їх визнанню сприяли процеси урбанізації та швидкий розвиток міських поселень як центрів промисловості, торгівлі, культури, суттєве підвищення рівня освіченості жителів. Ілюстрована листівка стала концентрованим відображенням розвитку міської культури, а зростання їх популярності було нерозривно пов'язано з поширенням грамотності та освіти. У багатьох містах можна було придбати видові листівки із зображеннями історичних, архітектурних, природних пам'яток, надіслати їх рідним чи друзям як беззаперечний доказ свого перебування в певному місці.

Від середини ХІХ ст. Дністер служив важливою транспортною артерією Східної Європи, якою доправляли збіжжя, борошно, сухофрукти, льон, спирт, гіпс, вироби з деревини⁸. За відсутності доріг із твердим покриттям і за низької мобільності гужового транспорту попит на вантажні та пасажирські річкові перевезення невпинно зростав (причому незважаючи на суттєві перешкоди для вільного судноплавства у вигляді мілин, піщаних кіс, затонулих дерев'яних колод, підводних каменів, порогів поблизу Ямпольа тощо).

На початку 1900-х рр. Дністер відігравав визначну роль у пошкваленні соціально-економічного життя і транспортному сполученні суміжних районів Австро-Угорщини (Цислейтанія) й Росії (Подільська, Бессарабська, Херсонська губернії). Річка та її притоки визначали повсякдення, ритм життя пересічних мешканців прикордоння. Це підтверджують зображені на листівках промислові об'єкти, розташовані на берегах водної артерії – цукровий завод⁹, лісопильня¹⁰, млини¹¹, а також краєвиди¹², типажі жителів Бессарабії, Північної Буковини, Галичини, Поділля, Прикарпаття. Чисельно переважали види підавстрійських міст Миколаїв, Галич, Заліщики, Золотий Потік, Підволочиськ, Скала, Чортків і порубіжних населених пунктів Російської імперії – Жванець, Кам'янка, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Сороки, Хотин, Ямпіль, що підкреслювало їх важливу роль у соціально-економічному житті, популярність серед жителів поштових карток як каналу комунікацій. Крім того, видавці листівок тиражували окремі епізоди повсякдення мешканців, різноманітні історико-архітектурні пам'ятки, а саме замки та їх руїни у

⁸ Дем'яненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 гг. // Труды Подольского статистического комитета (с картой Подольской губернии). – Каменец-Подольск, 1869. – С.26; *Ролле И.* Гигиенические очерки Подольской губернии // Там же. – С.33.

⁹ Cukrownia Kryszczatek, Zaleszczyki. Zuckerfabrik Kryszczatek, Zaleszczyki (1912) [Електронний ресурс]: <https://www.etoretro.ru/pic233632.search.htm>

¹⁰ Halicz, Blick auf den Dnjestr. Halicz, widok na Dniestrze (1915) // Колекція поштівків С.Копилова.

¹¹ Podole, młyny na Dniestrze. Warszawa: Wyd. Polskie Tow. Krajoznawcze, 1908 // *Kreczmański R.* Śladami starej pocztówki... – S.136.

¹² Podole, jar pod Makowem, jar pod Kitajgrodem, Studzienica nad Dniestrem, wieś Ujście. Warszawa: Wyd. Polskie Tow. Krajoznawcze, 1908 // *Ibid.* – S.135–136.

Жванці, Кудринцях, Панівцях, Чернокозинцях, Чорткові, фортеці в Кам'янці-Подільському, Сороках і Хотині, природні пам'ятки – Дністровський і Смотрицький каньйони, яри в районі сіл Китайгород, Маків та ін. Повторюваність окремих об'єктів, видів на листівках різних серій та видавців підтверджувало їх значення у щоденних практиках місцевих жителів, підвищену увагу до них гостей порубіжного регіону.

Проаналізуємо зображення з листівок на предмет того, яким чином різні соціальні й етнічні групи брали участь у створенні, розподілі, перерозподілі ресурсів, «життєвих можливостей», виражали свої прагнення та надії, організовували побут, дозволяли тощо. Насамперед проведемо реконструкцію стійких конфігурацій, в яких згадувалися поняття «праця», «виробництво», що дозволить чітко змалювати значущість символів, пов'язаних із цими термінами й образами.

Важливим «вододілом» між світом губернських, повітових чиновників, митних контролерів, які представляли інтереси держави (російської, австро-угорської), і пересічними групами населення була дисципліна. Чіткі ознаки цього «вододілу» виявляють зображення представників прикордонної варти під час повсякденного спілкування: виразні відмінності між державними службовцями, з одного боку, і купцями, селянами, міськими обивателями – з іншого за місцем проживання й на місцях служби, роботи. Сторонньому спостерігачеві ця умовна впорядкованість на робочих місцях залишалася невидимою. Це ще більше посилювало важливість форм її репрезентації перед зовнішнім світом. Наприклад, зовнішній вигляд (формений одяг) і виконання обов'язків службовцями прикордонної, митної, карантинної служби, котрі репрезентували державу, зафіксовано на листівках із видами ліній кордону, пунктів їх перетину в півдні Гусятині¹³, Підволочиську (див. ілюстр. 1–2), пожежних команд у підросійських містах Сороки Бессарабської губернії (див. ілюстр. 3) або в Кам'янці-Подільському¹⁴. Водночас повсякденний або святковий одяг дворян, містян, священнослужителів, селян Правобережної України, відтворений на поштових листівках серії «Подільські типи» фотографа М.Грейма (Кам'янець-Подільський, 1901–1904 рр.)¹⁵, «Українські типи і краєвиди» (київське видавництво «Рассвет», 1911–1916 рр.), «Українські типи. Українські краєвиди» (акціонерне товариство «Гранберг», Стокгольм, без дати)¹⁶, підкреслював належність їх до тієї або іншої соціальної й етнічної групи.

Мешканці порубіжжя повсякчас контактували з наглядачами, контролерами митниці, спостерігали особливості їхньої роботи. Наприклад, 225 жителів розташованого на австрійському боці кордону с. Шидлівці Борщівського повіту, членів селянського товариства, володіли 377,5 дес. земельних угідь в однойменному селі Кам'янецького повіту – вже на російському боці¹⁷, що визначало їхню мобільність у майже щоденному перетині державного рубежу для проведення сезонних робіт. Працю селян відображено на польській серії листівок «Поділля» (див. ілюстр. 4)¹⁸, а також на поштових картках із репродукціями полотен художника В.Розвадовського, створених у селах Подільської губернії¹⁹.

¹³ Husiatyn, granica austriacka. Husiatyn: Nakład Filipa Kawalka, 1904 // Колекція поштівків С.Копилова.

¹⁴ Вільне пожежне товариство // Колекція поштівків Історико-культурологічного Подільського братства (Кам'янець-Подільський, далі – ІКПБ).

¹⁵ Див.: Копилов С., Паур І. Кам'янець-Подільський на поштових листівках кінця XIX – початку XX ст.: історико-іконографічне дослідження. – Кам'янець-Подільський, 2019. – С.202–203.

¹⁶ Забочень М.С., Поліщук О.С., Яцюк В.М. На спомин рідного краю: Україна у старій листівці: Альбом-каталог. – К., 2000. – С.146–169.

¹⁷ Державний архів Хмельницької обл. (далі – ДАХМО). – Ф.227. – Оп.1. – Спр.1128. Арк.1–2.

¹⁸ Podole, orka. Warszawa: Wyd. Polskie Tow. Krajoznawcze, 1908 // Kreczmański R. Śladami starej pocztówki... – S.133.

¹⁹ В.Розвадовський. Подрути. Вид. народної виставки картин, 1909 // Колекція поштівків І.Паур.

Реалії порубіжжя створювали сприятливі умови для участі жителів обох боків кордону в контрабандному промислі, зокрема таємне переміщення підакцизних товарів, переправлення нелегалів. Так, наприкінці ХІХ ст. подільський губернатор інформував київського, подільського й волинського генерал-губернатора: «Легкість переходу австрійського кордону через незначну річку Збруч і створена за допомогою місцевих селян система контрабандного промислу дозволяє євреям завозити в губернію масу контрабандних товарів»²⁰.

Подібний бік повсякдення місцевих жителів лише опосередковано відображено на документальних листівках: напружені обличчя подорожніх під час перевірки прикордонниками й митниками паспортів, особистої поклажі, багажу і транспортних засобів, при оформленні паперів на сплату митних зборів тощо. Керуючий Ісаковецькою митницею свідчив, що для переміщення контрабанди через кордон місцеві мешканці заховували вартісні речі й незадекларовані товари на підводах, плотах, у човнах та автомобілях, одягали вживаний одяг поверх нового та ін.²¹ Фотофіксація функціонування прикордонних пунктів, зважаючи на особливий режим, відбувалася наживо, без дублів і постановних епізодів. Згодом такі світлини видавці тиражували на листівках, а їх тематика викликала неабияке зацікавлення.

Напередодні Першої світової війни на відносини службовців прикордонної варти та жителів російського порубіжжя впливала участь останніх у переведенні нелегалів. Масштаби цього явища зростали у зв'язку з міграцією сезонних працівників до країн Європи, виїздом єврейських родин через Австро-Угорщину в Північну Америку. Утім цей бік повсякдення не знайшов відображення в документальних листівках передвоєнних років. Російська влада додатково відкривала нові пости, у Подільській і Волинській губерніях контрабандистів відселяли на відстань до 50 верст від кордону, а нова редакція Митного статуту 1910 р. дозволяла відповідним органам за участі поліції в межах 100-верстової смуги проводити обшуки й вилучати незаявлені товари²². Тиражування листівок із зображеннями вартових або пунктів перетину демонструвало міць і зусилля держави, спрямовані на захист рубежів, а також мало слугувати запобіжником від учинення кримінальних дій.

На усталений ритм повсякденності жителів порубіжжя впливали зміни життєвих ситуацій, сезонні цикли господарських робіт, підйоми і спади громадської активності. На ґрунті цієї багатозначності пересічні місцеві мешканці – селяни, сезонні працівники, торговці – спілкувалися та знаходили спільне з багатьма людьми, які належали до інших соціальних середовищ. Праця в господарствах, на підприємствах, у ремісничих майстернях, сезонні сільськогосподарські роботи становили важливу частину повсякденного життя. Її вагомість підкреслювалася в листівках із видами промислових закладів: цукрового заводу у Заліщиках (1912 р.)²³, солеварні в Калуші (1904 р.)²⁴, лісопилот²⁵, млинів на Дністрі (1908 р.; див. ілюстр. 5)²⁶, поромів і пароплавів (1908 р.; див. ілюстр. 6)²⁷, а також сцен зі щоденної індустріальної праці.

²⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.442. – Оп.50. – Спр.369. – Арк.13.

²¹ ДАХМО. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.933. – Арк.16.

²² Таможенный устав // Свод законов Российской империи. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1910. – С.6–7.

²³ Cukrownia Kryszczatek, Zaleszczyki. Zuckerfabrik Kryszczatek, Zaleszczyki. Warszawa: Księgarnia Jakóba Kotlera, 1912 // Колекція поштівок С.Копилова.

²⁴ Kałusz – Калуш. Kałusz: Nakładem W.Głaltsteiner księgarnia i skład papierów, 1904 // [Електронний ресурс]: <https://www.etoretro.ru/pic151409.search.htm>

²⁵ Halicz, Blick auf den Dnjestr. Halicz, widok na Dniestrze. Wyd. Artystów w Wiedniu II, E.Schreier, 1917 // Колекція поштівок С.Копилова.

²⁶ Podole, młyny na Dniestrze. Warszawa: Wyd. Polskie Tow. Krajoznawcze, 1908 // *Kreczmański R. Śladami starej pocztówki...* – S.136.

²⁷ Podole, Dniestr pod Żwańcem // *Kreczmański R. Śladami starej pocztówki...* – S.137; Каменка, Подольск. губ., причаливание парохода к берегу Днестра. Изд. Н.Айзенберга и Г.Хазира, 1908 // Колекція поштівок С.Копилова.

Такі картки підкреслювали, що робота з верстатами й інструментами в механічних майстернях, на цукроварнях і річкових суднах була сповнена ідеалів «чоловічого» оволодіння світом. Тож прагматичні аспекти перепліталися з іншими сенсами: праця є виснажливим, проте, за словами знаного теоретика соціалізму К.Маркса, захоплюючим «обміном речовини з природою».

Головним на робочому місці були порядок і продуктивність праці, а хороша робота вимагала організованості й неперервного виконання поставлених завдань. Лише такі працівники, котрі найчастіше потрапляли на поштівки, були спроможними стати господарями сучасного й гарантами майбутнього. Інколи видавці зображували індивідуальні страждання, зумовлені тягарем монотонної фізичної праці, як-от на обробці бурякових полів²⁸ чи на копальні фосфоритів біля с. Джуржівка Ушицького повіту²⁹, люмпенів і жебраків³⁰. Доля останніх бачилася як власна невдача, яку вони намагалися перебороти через трудову міграцію, або відносилася на карб недосконалої державної політики. Принципова цінність роботи, ручної чи механізованої, і в одному, і в іншому випадку залишалася незмінною.

У структурі повсякденності мешканців Середнього Подністрів'я вагоме місце посідали ярмарки, ринки. Зображення цих місць роздрібної і дрібногуртової торгівлі з обладнанням, продавцями, відвідувачами представлене на багатьох документальних листівках із видами Галича, Жванця, Заліщиків, Золотого Потоку, Калуша, Кам'янця-Подільського, Могилева-Подільського. У цих та інших містах чи містечках у визначений день тижня або місяця на площах вирували ринки, де торговці й селяни з околиць звечора або й удосвіта намагалися зайняти вигідні місця. Основним обладнанням ринків у Жванці³¹, Золотому Потоці, Заліщиках, Могилеві-Подільському тощо, були вози (гарби), на яких крамарі розкладали свій товар, ремісничі вироби, сільськогосподарську продукцію³².

До прикордонного півдавстрійського Гусятина щосереді з'їжджалися купці з майже всієї Правобережної України, що підтверджується видовими листівками³³. У Могилеві-Подільському, окрім щотижневих ринків, один раз на рік проводився двотижневий ярмарок. У 1902 р. у цьому місті було реконструйовано пароплавну пристань і побудовано елінги, що сприяло розширенню масштабів судноплавства, залученню майже 500 містян та жителів передмість до роботи на переправах і баржах. Збільшення обсягів торгівлі зумовило проведення чотиритижневих ярмарків. Їх називали «кінними», оскільки більша частина товарів доставлялася гужовим транспортом, що й зафіксував анонімний фотограф, чию світліну було розтиражовано на документальній листівці (див. ілюстр. 7)³⁴.

У Галичі, Жванці, Заліщиках, Кам'янці-Подільському, Летичеві, Новоселиці по периметру ринкових площ розташовувалися будинки з крамницями єврейських власників у першому поверсі³⁵. Фасади цих торговельних закладів, як видно із зображень на листівках, прикрашали таблиці з символами продукції чи ремесел. Зокрема шевці привертати увагу покупців малюнками чобіт або черевиків, різники – головами

²⁸ Podole, przy burakach // *Kreczmański R. Śladami starej pocztówki...* – S.133.

²⁹ Podole, kopalnia fosforitów w Dźurdzówce // *Ibid.* – S.136.

³⁰ *Копилов С., Плаур І.* Кам'янець-Подільський на поштових листівках... – С.203.

³¹ Жванец, Под. губ., Центральная площадь, до пожара 1907 г. Żwaniec, Pod. gub., do zgorzenia 1907 г., 1913 // Колекція поштівки С.Копилова.

³² Rynek, Kałusz. Nakład K.Ekstein, do 1904 // Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Kolekcja J.Wasyłkowskiego. – №125/1993. – К.897.

³³ Husiatyn, bożnica, rynek. Husiatyn: Nakład Filipa Kawalka, 1902 // [Електронний ресурс]: <https://www.alamy.com/husiatyn-synagoga-image355936571.html>

³⁴ Могилев-Под. Конная ярмарка. Le marché aux chevaux. 1910—1911 // Колекція поштівки І.Плаур.

³⁵ Halicz, ogólny widok. Wyd. Artystów w Wiedniu II. E.Schreier, 1914; Gruss aus Oesterr. Nowosielitca // Колекція поштівки С.Копилова.

овець та корів³⁶, що було зрозуміло всім відвідувачам, включно з неграмотними селянами й ремісниками.

На повсякденні практики жителів міст і містечок Середнього Подністров'я впливав незадовільний санітарний стан поселень, низький рівень відповідних знань, скупченість населення, відсутність водоводів тощо. Це зумовлювало високу смертність. Зокрема 1899 р. в Подільській губернії із загального числа хворих на дизентерію померли 7%, на дифтерію – 17%, на холеру – 13%, на черевний тиф – 10%. Підтвердження знаходимо на окремих листівках. У Могилеві-Подільському, наприклад, через забруднення криниць 2/3 мешканців використовували для приготування їжі воду з Майорського колодезя у центральній частині міста, яку набирали у відра, а торгівці-водовози – у великі дерев'яні діжки на підводах, розвозячи по віддалених кварталах (див. ілюстр. 8)³⁷. У листопаді 1903 р. міська дума визнала, що «єдиним забезпеченням населення від безперервних, майже епідемічних хвороб, є лише проведення водоводу від Майорських ключів»³⁸, тож невдовзі в місті запрацювали водогін й електростанція. Із водовозами з числа єврейських торговців і жителів с. Жабинці, як свідчать листівки з видами Кам'янця-Подільського³⁹, щодня зустрічалися та спілкувалися на вулицях цього губернського центру його мешканці. Питну воду їм доставляли з Гунської криниці або з навколишніх сіл за ціною 2–5 руб. у місяць або 25–35 коп. сріблом за діжку чи 3–6 грошей за відро⁴⁰.

Жителі прикордонних міст, містечок і сіл Бессарабії, Галичині, Північної Буковини та Поділля задовольняли власні потреби в організації дозвілля, для чого використовували зручні приводи. Найпоширенішою розвагою, як підтверджують листівки, було споглядання з берега за течією річки, спортивними змаганнями на Південному Бузі (Вінниця), проходом суден, їх маневруванням у портах (Галич, Могилів-Подільський) і біля пристаней (Жванець, Кам'янка, Стара Ушиця, Ямпіль)⁴¹. Комунікація ставала жвавою, коли учасниками такого дозвілля були сусіди по вулиці або кварталу, представники однієї етнічної групи⁴². Ці контакти переростали у дружні взаємини, спілкування⁴³.

У Кам'янці-Подільському улюбленим місцем дозвілля єврейських дітей із кварталу Єрусалимка, як видно на листівці місцевого видавця Г.Шпізмана, був берег річки Смотрич поблизу пішохідного містка⁴⁴. Влітку на вулицях цієї частини міста, як свідчив очевидець подій історик Ю.Сіцінський, місцеві євреї розташовувалися «геть по-домашньому», жінки займалися куховарством, викидаючи відходи просто посеред вулиці, а діти юрмилися чи лежали на тротуарах. Поліція намагалася з усім цим боротися⁴⁵. Невербальне спілкування між жителями мало не менш важливе значення. Ідеться про рибальство на Дністрі, Жванчику, Збручі, Смотричі, про поодиноких

³⁶ Zaleszczyki, rynek. Druk. H.Pollak, Vieden, 1915 // Там само.

³⁷ Могилев-Под., Майорский колодезь. Le source de Mayor. 1910–1911 // Колекція поштівок І.Паур.

³⁸ Войтович В.В., Войтович О.В. З історії санітарної справи Могилівщини (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) // Матеріали V Могилів-Подільської науково-краєзнавчої конференції (16–17 жовтня 2015 р., м. Могилів-Подільський). – Вінниця, 2015. – С.153.

³⁹ Kamieniec Pod., brama Batorego. 1912 // Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Kolekcja J.Wasylkowskiego. – №125/1993. – К897.

⁴⁰ Сементовский А.М. Каменец-Подольский // Архив исторических и практических сведений, относящихся к России. – Т.4. – Санкт-Петербург, 1862. – С.8.

⁴¹ Halicz. 1900; Могилев-Подольский, вид на город со стороны г. Атаки (с фотографии Г.Вассермана). 1903 // Колекція поштівок С.Копилова.

⁴² Предместие Могилева-Подольска, село Лядова, монастырь в скале (с фотографии Г.Вассермана). 1903 // Колекція поштівок І.Паур.

⁴³ Винница, «спорт» на реке Буг. Winnica, «sport» na rzecze Bohu. Винница: Изд. книжн. и писчеб. маг. А.Поровского. Nakład księgarń i składu papieru A.Porowskiego w Winnicy. Фототипія Шерер, Набольтц и К°. Москва, 1914 // [Електронний ресурс]: <https://unc.ua/auction/otkrytka-vinnica-sport-na-reke-bug-1223-246928>

⁴⁴ Каменец-Подольский, на берегу реки Смотрича. 1909 // Колекція поштівок ІКПБ.

⁴⁵ Сецинский Ю. Город Каменец-Подольский: Историческое описание. – К., 1895. – С.237.

вудкарів або гурти рибалок, що потрапили на документальні листівки з краєвидами Галича, Кам'янець-Подільського, Могилева-Подільського та околиць⁴⁶.

У найбільших містах Подільської губернії, таких, як Вінниця, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, нові можливості для розваг мешканців відкривало впорядкування майданів, бульварів, вулиць і парків (див. ілюстр. 9)⁴⁷. У губернському центрі улюбленим способом дозвілля заможних містян став обхід крамниць на Центральній площі, вулицях Зарванській і Поштової, а в Могилеві-Подільському – на Володимирській, де містилися головні магазини⁴⁸. Іншими видами відпочинку було катання на бричках, запряжених парою, інколи четвіркою коней⁴⁹. Також полюбили відвідувати кінотеатри, узимку замерзлі річки і водойми перетворювалися на ковзанки. В осінньо-зимовий період розвагою губернських та повітових чиновників керівної ланки ставало полювання на качок, зайців, лисиць, кабанів.

Зображення на поштівках підтверджують, що напередодні Першої світової війни в підавстрійських містах Калуш, Борщів, Підволочиськ та інших молодь брала участь у численних спортивних і виховних заходах місцевих осередків «Пласту», товариства «Сокіл»⁵⁰. Завдяки залізниці Львів – Тернопіль – Волочиськ одним із головних прикордонних пунктів між Австро-Угорщиною й Росією став Підволочиськ. Листівки початку 1900-х рр. демонструють добротну будівлю місцевого вокзалу, численних подорожніх, вусатих прикордонників в одностроях (див. ілюстр. 10)⁵¹. Рух потягів через Підволочиськ був доволі жвавим: аристократія та землевласники їхали на європейські курорти, а купці везли золото, хутро, сільськогосподарські товари, мінеральну воду у пляшках, інші товари.

На початку ХХ ст. в повсякдення заможних верств увійшов відпочинок у санаторно-курортних закладах. Популярністю серед місцевих поміщиків і чиновництва користувався пансіонат у маєтку князя Вітгенштейна в м. Кам'янка Подільської губернії⁵². Окрім гулянь у новому і старому парках, круїзів пароплавами по Дністру відпочивальники тут лікувалися мінеральною водою та кобилячим молоком, зміцнювали імунітет фруктами, медом, трав'яними настоями.

Розвиток туристичної галузі сформував у жителів і гостей порубіжжя зацікавленість в ознайомленні з історичними, культурними, природними пам'ятками. Інтерес викликали фортифікації Кам'янець-Подільського, руїни замків у Жванці, Кудринцях, Рихті, Скалі, Панівцях, Чернокозинцях, Чорткові, фортеці в Меджибожі, Сороках, Пиляві, Хотині, зображення яких повторювалися на російських листівках⁵³. Водночас австрійські видавці майже не тиражували види історико-архітектурних пам'яток Середнього Подністров'я, віддаючи перевагу громадським будівлям, типажам буковинців і галичан.

⁴⁶ Могилев-Подольск, разлив речки «Дерло» (с фотографии Вассермана). 1903 // Колекція поштівков І.Паур.

⁴⁷ Могилев.-Под., Городской сад (с карт Вассермана). Могилев-Подольский: Маг. Л.И.Гохмана, 1903 // Там само.

⁴⁸ Могилев-Под., Владимирская улица. 1909–1911 // Колекція поштівков ІКПБ.

⁴⁹ Каменец-Подольский, выезд через Новый мост. Изд. Г.Шпизмана, 1909 // Колекція поштівков авторів; Podole, czwórka podilska. Warszawa: Wyd. Polskie Tow. Krajoznawcze, 1908 // *Dunin-Wilczyński B., Kowalski W.* Piękna nasza Polska cala... – S.16.

⁵⁰ Podwołoczyska, Sokol. Nakładem Berhards Batra Nasladowasci, 1914 // Колекція поштівков С.Копилова; Калуш, Сокол. Kałusz, Sokół. Stanisław: Nakł. E.Shreiera, 1917 // [Електронний ресурс]: <https://www.etoretro.ru/pic204284.search.htm>

⁵¹ Pozdrowienie z Podwołoczyska, dworzec kolejowy z ruskiej strony. Gruss aus Podwołoczyska, Bahnhof von russischer Seite. 1913 // [Електронний ресурс]: <https://polona.pl/item/pozdrowienie-z-podwołoczyska-dworzec-kolejowy-z-ruskiej-strony-gruss-aus-podwołoczyska,MTA2OTI5NA/0/#info:metadata>; Pozdrowienie z Podwołoczyska, dworzec kolejowy. 1910 // [Електронний ресурс]: <https://www.etoretro.ru/pic188101.htm>

⁵² Каменка, Под. губ., кургауз кн. Витгенштейна; Каменка, Под. губ., цветник старого парка с видом виноградника; Каменка, Новый парк (Кургауз), Подольск. губ. // Колекція поштівков С.Копилова.

⁵³ *Копилов С., Паур І.* Кам'янець-Подільський на поштових листівках... – С.150–153, 163–166, 167–169; Колекція поштівков авторів.

Не менший інтерес викликали пам'ятки природи – карстові печери в Борщівському повіті, яри біля сіл Маків і Китайгород, унікальні промислові виробництва (борошномельні заклади на Дністрі⁵⁴), важливі об'єкти транспортної інфраструктури, у тому числі прикордонний міст у Гусятині⁵⁵, залізничні мости у Заліщиках⁵⁶, Могилеві-Подільському (див. ілюстр. 11)⁵⁷ та ін. Зображення їх на листівках, що надсилалися адресатам у країни Центральної й Західної Європи, були відомі серед широких верств населення.

Поміж туристичних принад російсько-австрійського порубіжжя вирізнялися відкриті 1908 р. на околиці с. Кривче Борщівського повіту сталактитові гроти. «Печери ті своєю величчю і красою можуть рівнятися хіба з адельберськими», – описував їх інженер і спелеолог К.Гутковський⁵⁸. Популяризації слугували поштівки з видами цієї природної пам'ятки та її відвідувачів, що поширювалися серед учасників і гостей української хліборобської виставки, котра проходила у Стрию 1909 р. (див. ілюстр. 12)⁵⁹.

Початок Першої світової війни змінив усталені повсякденні практики, ставши для більшості мешканців порубіжжя тестом на соціальну й моральну зрілість, психологічну витримку. Місцеві жителі змушені були адаптуватися до нових реалій, обумовлених політичною ситуацією та характером взаємодій із сусідами по вулиці, а також по інший бік державного кордону. Усе це відбилося на можливостях видавців тиражувати документальні листівки, змінювався зміст і характер повідомлень. «От тривожно живеться – вже знервувався до крайності. Мешкаю у своєму будинку, але все здається, що не вдома, а десь на заїжджому дворі», – писав мешканець губернського центру до брата⁶⁰. Обмеження воєнного часу формували новий соціально-емоційний досвід, породжували відчуття настороженості, взаємної недовіри, непевненості, нездатності будувати плани навіть на найближчий період.

Війна вплинула на міжнародний товарообіг, зокрема припинилося постачання якісного брістольського картону, необхідного для друку листівок. Це змушувало російських та австро-угорських видавців по обидва боки лінії фронту використовувати гірший папір місцевих виробників, відмовлятися від кольорових зображень. В умовах цензурних обмежень змінилася тематика поштівків. Російські видавці розміщували на них види історико-архітектурних пам'яток, міських кварталів, тоді як австрійські – громадські будівлі («Гранд-отель» у Заліщиках, будинок «Соколу» в Калуші та ін.), міські ринки. Це дещо звужує можливість використання видових листівок у дослідженні повсякденних практик, зокрема тих аспектів, що стосувалися транспортного сполучення, промисловості тощо. Водночас з'являлися зображення військовиків: росіян у зайнятому Галичі (1914 р.), австрійців у звільненому від російських військ Золотому Поточі, зустріч імператора Карла I в постраждалому від війни Калуші (29 липня 1917 р.)⁶¹.

⁵⁴ Podole, młyny na Dniestrze. Warszawa: Wyd. Polskie Tow. Krajoznawcze, 1908 // *Kreczmański R. Śladami starej pocztówki...* – S.136.

⁵⁵ Husiatyn, most graniczny. Husiatyn: Nakład Filipa Kawalka, 1904 // Колекція поштівків С.Копилова.

⁵⁶ Zaleszczyki samt Brücken. Ogólny widok w Zaleszczykach. Коломия: Накладом Я.Оренштайна // Там само.

⁵⁷ Город Могилев, Подольск. губ., железнодорожный мост. Le ville de Mohylof-Podolie. Могилев-Подольский: Мар. Гохмана, 1900 // Колекція поштівків І.Паур.

⁵⁸ [Електронний ресурс]: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/traven/29/1915-narodyvsya-klym-gutkovskyy-ukrayinskyu-sichovyy-strilec>

⁵⁹ Колекція поштівків С.Копилова.

⁶⁰ Каменец-Подольский, Старый мост и Старый бульвар. Kamieniec Podolski, Stary most i Stary bulwar. 1907 // Колекція поштівків І.Паур.

⁶¹ [Електронний ресурс]: <https://www.pinterest.com/pin/333336809902356729/>; [Електронний ресурс]: http://www.kolekcjonerski.com.pl/p.potok_zloty_potok_k_buczacza_wojsko_zniszczenia,651,73.html#!prettyPhoto; https://www.etoretro.ru/pic26351.search.htm?sort_field=image_date&sort=DESC

Дослідження листівок із краєвидами ринкових площ у Галичі, Гусятині, Заліщиках, Калуші, інших містах, що опинилися у зоні бойових дій, підтверджує нерегулярну роботу торговельних закладів і ринків, скорочення числа їх відвідувачів⁶². У результаті продукти харчування стрімко дорожчали, що змушувало місцеву владу регулювати ціни, а подільський губернатор навіть удався до таксування товарів першої необхідності.

З осені 1915 р. на російському Подністров'ї почав відчуватися дефіцит дрібної срібної та мідної монети. Ситуацію вдалося виправити лише зі введенням в обіг паперових грошей відповідних номіналів. Водночас інфляція й нестача окремих товарів привносили в побут жителів прифронтових територій нові звичаї. Наприклад, із метою збереження взуття та економії коштів незаможні містяни Могилева-Подільського ходили босоніж, що зафіксували видавці документальних листівок⁶³.

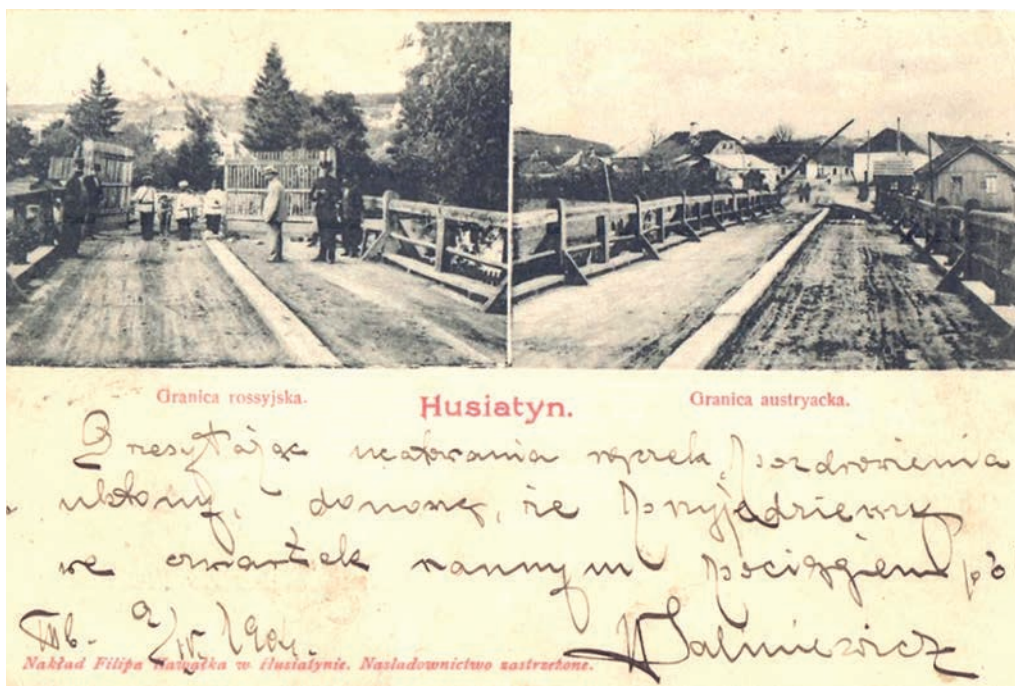
Мобілізація і призов на військову службу працездатного чоловічого населення оберталися браком робочої сили на промислових підприємствах і в аграрному секторі, кваліфікованих службовців в органах місцевого самоврядування, лікарів та фельдшерів у лікарнях. Руйнування під час воєнних дій будівель, водопровідних і каналізаційних мереж у Галичі, Заліщиках, Золотому Потоці, Калуші, інших населених пунктах, що спостерігаємо на австро-угорських листівках⁶⁴, зумовлювало антисанітарію, спалахи висипного тифу в окремих повітах Галичини та Подільської губернії.

Отже дослідження повсякденних практик жителів Середнього Подністров'я на основі документальних листівок підтверджує їх джерелознавчу значущість. Серед інших візуальних матеріалів вони мають виняткову цінність для пізнання конкретних мікроісторичних процесів, малих соціумів, трудових колективів, сімейної й біографічної історії індустріальної епохи початку ХХ ст., коли в повній мірі реалізувався феномен поштової картки. Інформаційний потенціал листівок зумовлюється їх соціальною спрямованістю, зв'язком із життєвим світом людей. Повноцінний аналіз зображень та особистих повідомлень передбачає врахування багатьох факторів: походження (автор, видавець), розповсюдження (специфіка використання), потрактування (іконографічний аналіз, бачення сюжетів ілюстративного ряду сучасниками подій). Універсальне значення поштівків визначається тим, що на них засвідчено й передано наступним поколінням повсякденний візуальний світ людей минулого, а це дозволяє реконструювати конкретні життєві ситуації, створює можливості для вивчення соціальних зв'язків. Зображальний ряд розглянутих документальних листівок забезпечив надійний підхід до аналізу конкретних життєвих обставин повсякдення українців, поляків, євреїв, представників інших етносів, що мешкали на Середньому Подністров'ї на початку 1900-х рр.

⁶² [Електронний ресурс]: <https://www.alamy.com/husiatyn-synagoga-image355936571.html>; Колекція поштівків авторів.

⁶³ Могилев, Под. губ., №11, Ставская улица. Изд. Контрагентства А.С.Суворова и К°. Фототипия Шерер, Набогольц и К°. Москва, 1915 // Приватна колекція поштівків (Вінниця); Могилев-Подольск // Подолянин. – 1916. – 22 июля. – С.4.

⁶⁴ Kałusz. Калуш. Przez kozaków spustoszone miasto podczas czterodniowej ros. inwazyi w lipcu 1917 r. 1917 // [Електронний ресурс]: <https://www.etoretro.ru/pic26352.search.htm>

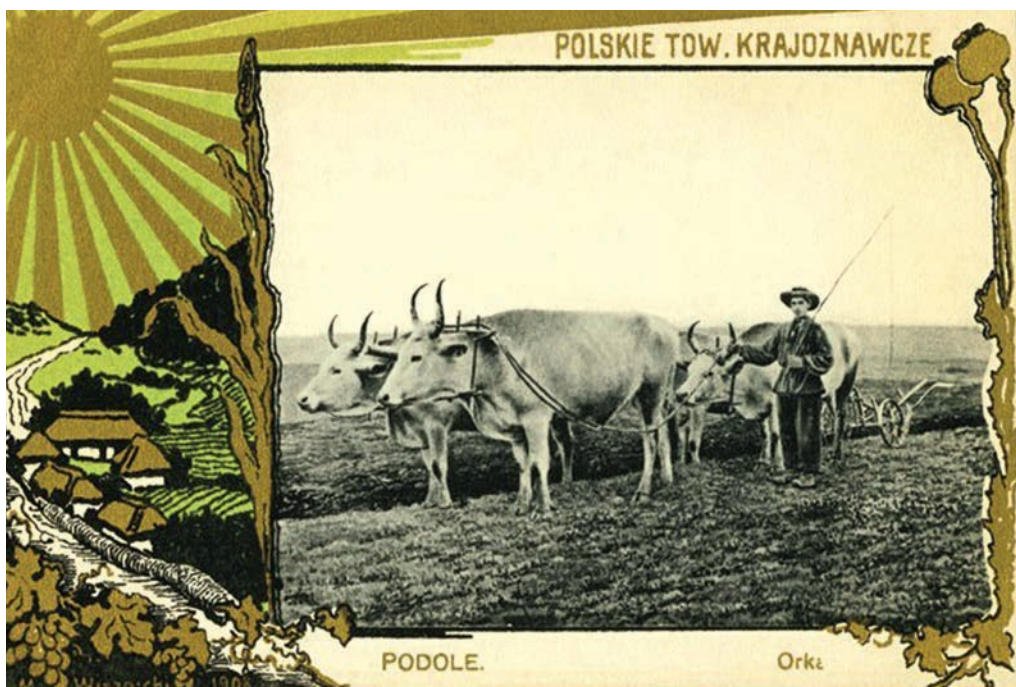
Люстр. 1. Прикордонний пункт у Гусятині

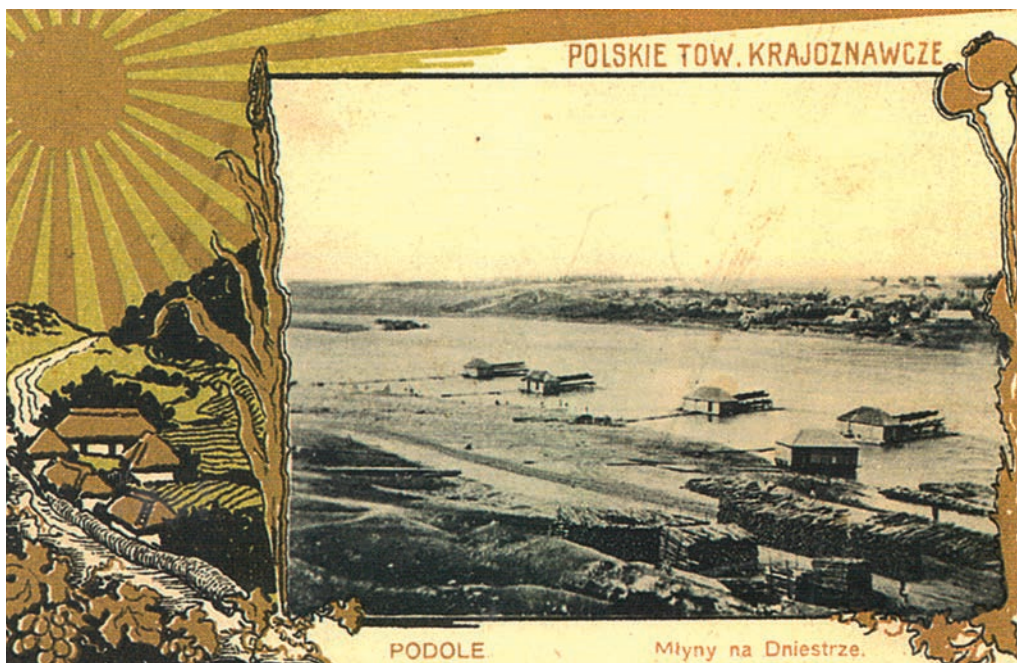
Люстр. 2. Прикордонний пункт у Підволочиську

Ілюстр. 3. Пожежна команда м. Сорочи Бессарабської губернії

Ілюстр. 4. Оранка

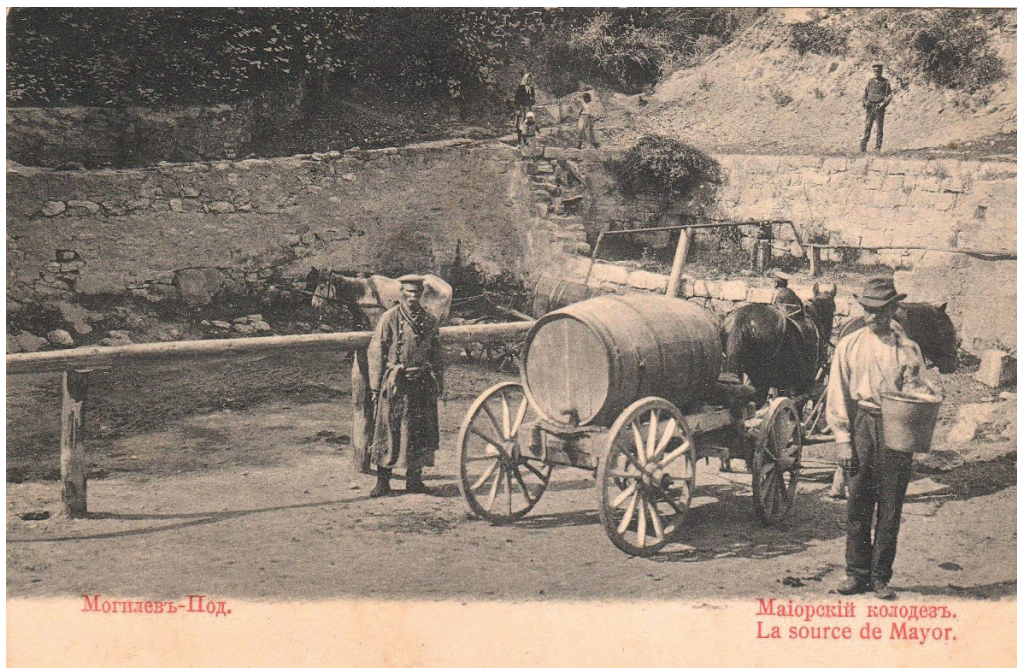
Люстр. 5. Млини на Дністрі

Люстр. 6. Причаливання пароплава до берега, м. Кам'янка Подільської губернії

Ілюстр. 7. Кінний ярмарок у Могилеві-Подільському

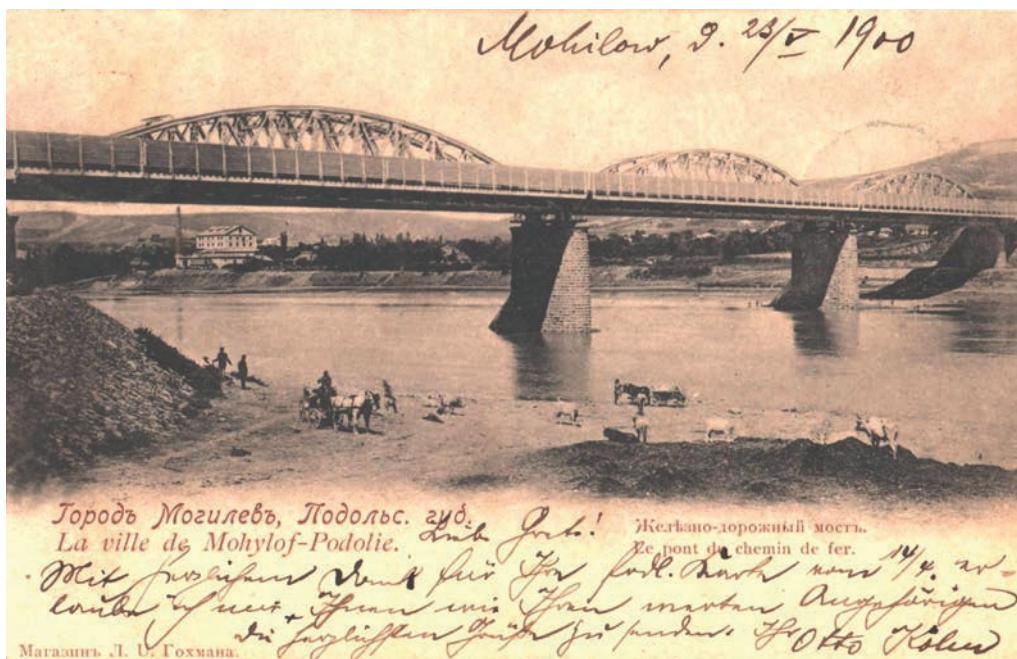
Ілюстр. 8. Майорський колодезь у Могилеві-Подільському

Ілюстр. 9. Міський сад у Могилеві-Подільському

Ілюстр. 10. Залізничний вокзал у Підволочиську

Ілюстр. 11. Залізничний міст у Могилеві-Подільському

Ілюстр. 12. Печери на околиці с. Кривче

REFERENCES

1. Dunin-Wilczyński, B., Kowalski, W. (2007). *Piękna nasza Polska cała... Pocztkówki Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*. Lublin: Wydawnictwo Akademickie WSSP. [in Polish].
2. Kopylov, S., Paur, I. (2021). Yevreiskii arkhitekturni pamiatky Skhidnoho Podillia na dokumentalnykh lystivkakh pochatku XX st. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 36, 10–18. Drohobych. [in Ukrainian].
3. Kopylov, S., Paur, I. (2019). *Kamianets-Podilskyi na poshtovykh lystivkakh kintista XIX – pochatku XX st.: istoriko-ikonografichne doslidzhenntia*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
4. Kreczmański, R. (2007). *Śladami starej pocztówki. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze*. Warszawa: Muzeum Pocztovek. [in Polish].
5. Monolatii, I. (2015). *Vidnyy zbyd z Kalomyi: "Ukrainets" Moiseievoho vyznannia Yakiv Saulovykh Orensbaim*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
6. Paur, I. (2015). *Poshtova lystivka yak dzherelo doslidzhenntia sotsiokulturnoho seredovyscha ta istorychnoi topografii Kamiantsia-Podilskoho (kinets XIX – pochatok XX st.). Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Petrov, M. (2012). *Misto Kamianets-Podilskyi v 30-ky rr. XV–XVIII st.: problemy sotsialno-ekonomichnobo, demografichnobo, etnichnobo ta istoriko-topografichnobo rozvytku. Miske i zamkove upravlinnia*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
8. Voitovykh, V.V., Voitovykh, O.V. (2015). *Z istorii sanitarnoi spravy Mohylivshchyny (kinets XVIII – pochatok XX st.). Proceedings of the 5th Mohyliv-Podilskia naukovy-kraieznavcha konferentsiia*, 147–155. Vinnytsia. [in Ukrainian].
9. Yesiunin, S. (2015). *Mista Podilskoi hubernii u drubii polovyni XIX – na pochatku XX st.* Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
10. Zabochn, M.S., Polishchuk, O.S., Yatsiuk, V.M. (2000). *Na spomyn ridnobo kraiu: Ukraina u starii lystivtsi*. Kyiv. [in Ukrainian].

Serhii KOPYLOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of World History,
Kamianets-Podilskyi I.Ohienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine), kopylov@kpnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3634-5276>

Iryna PAUR

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Fine and Decorative Art and Restoration,
Kamianets-Podilskyi I.Ohienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine), iryna.paur@kpnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5998-8274>

Daily Life of the Population of Middle Dnister Region at the Beginning of the Twentieth Century (A Case Study of Documentary Postcards)

Abstract. This research analyzes the routine of the inhabitants of the Russian-Austrian-Hungarian frontier of the Dnister river basin in the early twentieth century. **Research methodology** is based on the application of the methods of analytical-synthetic, historical-cultural attribution, iconographic and comparative analysis. **Scientific novelty** of the studio is to expand the idea of the structures of daily life in Middle Dnister Region on the period before and during the World War I. The source for the experience of the inhabitants of Middle Dnister Region within the Russian-Austrian-Hungarian border zone, in their relations with the surrounding world of nature and society in the early twentieth century, is the documentary postcards from private and museum collections. **Main results and conclusions.** The implementation of the postcards for reconstructing the micro-stories of daily life of the inhabitants of Middle Dnister Region confirmed their high informational potential; allowed to determine the geographical and ecological conditions of their life, work, needs (housing, food, clothing), the possibility of meeting them; to deepen the analytical study of certain psychological and historical-cultural topics of the history of the given region, to suggest the ways of understanding of day-to-day life and human behavior. **The emphasis** is placed on the fact that in the early 1900s the navigable Dnister played a significant role in the revival of socio-economic life and transport connections in the eastern regions of Cisleithania and Podillia, Bessarabia and Kherson provinces. The number of small rivers on postcards and industrial enterprises on the river bed or on the banks and tributaries, archetypes of inhabitants of Bessarabia, Northern Bukovyna, Eastern Halychyna, Podillia testify the given fact. It is proved that the World War I radically changed the daily life of the inhabitants of the border zone and became for most them a test on social and moral maturity, psychological fortitude.

Keywords: Middle Dnister Region, daily life, borders, postcards.

Іван ЗУЛЯК

доктор історичних наук,
професор кафедри історії України, археології
та спеціальних галузей історичної науки,
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
(Тернопіль, Україна), ivanzuljak@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

Сергій Сегеда

доктор історичних наук, доцент,
начальник науково-дослідного центру воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. І.Черняхівського
(Київ, Україна), voyen_ist@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>

Окупаційна політика російської влади в генерал-губернаторстві Галичина в 1914 р. (на прикладі Тернопільської губернії)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.048>

УДК: 94(477.84)«1914»:341.223.14

Анотація. Мета дослідження полягає в аналізі окупаційної політики російської влади в генерал-губернаторстві Галичина (на прикладі Тернопільської губернії) впродовж серпня – грудня 1914 р. **Методологія** базується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності. Одним із провідних став метод локальної історії, орієнтований на вивчення тієї чи іншої території з позиції становлення й формування політики окупаційної адміністрації, формування на «новоприєднаних» теренах адміністративно-територіального устрою, притаманного Російській імперії. **Наукова новизна.** Розкрито процес становлення й формування окупаційної політики російської влади в Тернопільській губернії в окреслений період. **Висновки.** Досліджено насильницьку адаптацію до російського адміністративно-територіального устрою, висвітлено складне становище населення в нових умовах. З'ясовано, що однією з важливих функцій адміністративних органів було наповнення бюджету шляхом накладення штрафів за невиконання розпоряджень, конфіскація майна, виселення. Доведено, що заходи окупаційної влади на Тернопільщині впродовж серпня – грудня 1914 р. мали загарбницький характер, призвели до реалізації самодержавної політики в ліквідації місцевих органів самоуправління, нав'язуванні загальноімперських стереотипів, руйнуванні самобутнього суспільно-політичного, соціально-економічного й культурно-освітнього розвитку краю.

Ключові слова: Перша світова війна, генерал-губернаторство Галичина, Тернопільська губернія, російська окупація, адміністративні органи влади.

Серед важливих проблем Першої світової війни, які заслуговують на окреме дослідження, варто виокремити тематику вивчення локальних територій у воєнних умовах, процеси становлення, формування й функціонування політики російської окупаційної влади в Тернопільській губернії впродовж серпня – грудня 1914 р. Задекларована тема актуальна та необхідна для критичного

і глибокого аналізу й синтезу подій війни, становлення, формування, функціонування заходів окупаційної влади на означених теренах упродовж окресленого періоду.

Зважаючи на доволі значний масив історіографії, виокремимо, власне, лише ті праці, які безпосередньо дотичні до досліджуваної проблеми, актуальні, мають наукову новизну. Відзначимо ідеологічно заангажовані монографії російських авторів, в яких ідеться про так звану «національну єдність» українців Галичини й Буковини з росіянами, про «спільне історичне коріння», про «історичну єдність цих територій» та ін.¹ Сучасні науково-методологічні аспекти вивчення історіографії Першої світової війни відображено в публікаціях О.Реєнта та Б.Янишина, в яких автори розглядають її основні напрями, виокремлюють регіональні центри, пропонують перспективні вектори наукового пошуку². В.Головченко й В.Солдатенко вивчали українське питання в роки Першої світової війни³. Зазвичай дослідники звертають увагу на поширення москвофільства на Галичині й Буковині напередодні та на початку Першої світової війни, участь представників цих напрямів у діяльності російських окупаційних адміністрацій, ставлення австрійської та російської влади до них⁴. Історія Тернополя подається крізь призму моделі «для всіх», формуючи узагальнений науково-популярний погляд на проблему. Власне, у виданні 2017 р. основна увага приділена Великій війні та «малому місту» Тернополю в Першій світовій: її початку, добровольцям січового стрілецтва, цивільному населенню, «театральним вечорам», завершенню російської окупації тощо⁵. Аналізуються організація й органи фінансового управління, грошова, цінова, податкова, бюджетна політика на Галичині та Буковині⁶. Основу джерельної бази становить масив неопублікованих архівних матеріалів, друкованих документів, спогадів, газетної періодики⁷. До дослідження залучено російську періодику за серпень – грудень 1914 р., пов'язану з подіями війни, зокрема на Тернопільщині.

Становище Тернопільської губернії в умовах російської окупації було доволі складним. С.Орлик уважає, що заходи нової влади мали на меті «використання економічного потенціалу, природних і фінансових ресурсів на власну користь країни-окупанта та/або стратегічна – для розміщення військових баз»⁸, що, власне, негативно позначилося на й так непростих умовах існування місцевого населення. З цими міркуваннями варто погодитися, однак проблема була набагато глибшою. Як стверджував російський громадсько-політичний діяч П.Струве:

¹ Бахтуріна А.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – Москва, 2000. – 264 с.; Бахтуріна Ю.В. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). – Москва, 2004. – 392 с.

² Реєнт О.П., Янишин Б.М. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С.3–33; Іх же. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії // Там само. – 2014. – №3. – С.4–21; Реєнт О. Україна в першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти // Terra Cossacorum: студії з давньої історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степановича Степанкова. – К., 2007. – С.2–17.

³ Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. – К., 2009. – 448 с.

⁴ Гайсенюк В.В. Москвофільство в Галичині та на Буковині в роки Першої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2015. – 240 с.

⁵ Окаринський В. Тернопіль: люди, історія (від давнини до 1991 р.). – Тернопіль, 2017. – 512 с.

⁶ Орлик С.В. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2018. – 806 с.

⁷ Держархів Тернопільської обл. – Ф.322. – Оп.1. – Спр.1. – 325 арк.; Спр.2. – 156 арк.; Спр.17. – 5 арк.; Спр.26. – 2 арк.; Спр.50. – 218 арк.; Спр.74. – 133 арк.

⁸ Орлик С.В. Фінансова політика російського окупаційного режиму... – С.3.

«Перш за все, Росія повинна возз'єднати та об'єднати з імперією всі частини російського народу. Звідси випливає історична неминучість приєднання до імперії російської Галичини. Таке приєднання необхідне – як це, на жаль, із повною ясністю виявилось саме у зв'язку з цією війною – і для внутрішнього оздоровлення Росії, адже австрійське буття малоросійського племені породило й живило в нас потворне так зване “українське” питання»⁹.

В офіційному зверненні імператора Миколи II до поляків, які посідали домінуючі позиції в управлінні Східною Галичиною, йшлося про те, що «з відкритим серцем, зі братськи простягнутою рукою йде вам назустріч велика Росія»¹⁰. Іншим народам Австро-Угорщини оголошувалося, що Росія «несе свободу» й «утілення народних прагнень», збереження мови та віри, повагу до самобутності, тож необхідно «зустрічати російські війська як вірних друзів і борців за ваші найкращі ідеали»¹¹. Своєрідним контраргументом того, що «несла» російська армія населенню Галичини й Буковини, стала думка, висловлена в одній із повістей М.Матіос:

«[...] вояки встигли наробити по людях чимало шкоди. Всього лише за маленький місяць із гаком. У кого зголили, неначе бритвою, реманент зі столів та клунь. Кого осиротили на діynu корову чи відгодовані свині, не кажучи про кури. Кого дочасно – тільки через дурну кров та неміряну силу – спровадили на той світ. А декого з тутешніх усе ж пожаліли від грабежу та погрому – та й лишили навіть із приплодом»¹².

Окупаційна влада маніпулювала поняттями «русин», «руський» (у розумінні «українець», «український»), прагнучи ототожнити їх із «росіянин», «російський»¹³.

Перш ніж перейти до аналізу задекларованої проблематики, слід уточнити термінологію та дати, якими послуговуються дослідники. На сьогодні побутують декілька визначень, пов'язаних із назвою генерал-губернаторства, до складу якого входила й Тернопільщина. Так, у виданні Інституту історії України НАНУ вживається термін «Галицьке генерал-губернаторство»¹⁴. На нашу думку, це не зовсім коректно, тому що до окупованих російською армією територій входили не лише землі Галичини, але й Буковини. Логічніше виглядає «Галицько-Буковинське генерал-губернаторство» – тимчасова адміністративно-територіальна одиниця, утворена російським урядом для управління захопленими під час Першої світової війни районами Австро-Угорщини¹⁵. Аналіз архівних документів свідчить, що в розпорядженнях нової влади, датованих 1914 р., уживався термін «військовий генерал-губернатор Галичини»¹⁶,

⁹ Струве П.Б. Великая Россия и святая Русь // Русская мысль. – Кн.12. – Москва, 1914. – С.176–180.

¹⁰ Воззвание верховного главнокомандующего к полякам // Армейский вестник, издаваемый при штабе главнокомандующего Юго-Западного фронта. – 1914. – 10 августа. – №1. – С.2.

¹¹ Народы Австро-Венгрии // Там же. – 1914. – 9 сентября. – №14. – С.1.

¹² Матіос М. Москалиця / Вибране. – Л., 2010. – С.193.

¹³ Бахтуріна Ю.В. Украина Российской империи: государственное управление и национальная политика... – С.124. Див. також: Воззвание верховного главнокомандующего к русскому народу // Армейский вестник, издаваемый при штабе главнокомандующего Юго-Западного фронта. – 1914. – 10 августа. – №1. – С.1; К событиям в Восточной Пруссии // 8-часовая вечерняя газета: политика, экономическая жизнь, театр. – 1914. – 19 августа. – С.2; Представители населения Галичины у прикарпатского генерал-губернатора // Армейский вестник, издаваемый при штабе главнокомандующего Юго-Западного фронта. – 1914. – 18 сентября. – №18. – С.3; Богачевская К. «И в сердце матушки-России» // Русский инвалид: Газета военная. – 1914. – 1 августа. – №166. – С.6.

¹⁴ Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (гол.) та ін. – Т.2: Г–Д. – К., 2004.

¹⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.litopys.lviv.ua/content/galycke-general-gubernatorstvo>

¹⁶ Держархів Тернопільської обл. – Ф.322. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.12, 45.

«прикарпатський генерал-губернатор»¹⁷ (від 1915 р. – «Військове генерал-губернаторство Галичини»¹⁸). В офіційних документах, надісланих як військовим генерал-губернатором Галичини, так й очільником Тернопільської губернії, відсутня чіткість і системність у використанні термінології. Так, упродовж серпня – грудня 1914 р. зустрічалися не лише згадані, але й такі, як «тарнопільський губернатор», «тернопільський губернатор» (із гербовою печаткою та без неї, із написом «МВС» і без нього). Не кажучи вже про повітові структури – «тарнопільський повітовий начальник» (без гербової печатки), «начальник Скалатського повіту» (з гербовою печаткою), «начальник Борщівського повіту» (без гербової печатки) тощо. Отже окупаційна влада в умовах Першої світової війни, попри добре налагоджений бюрократичний механізм на території Російської імперії, усе ж таки не зуміла повною мірою запровадити його на захоплених теренах, зокрема на Тернопільщині, упродовж серпня – грудня 1914 р. (на рівні офіційного використання назв адміністративних структур).

Сучасні українські дослідники вважають, що «Галичина і Буковина – заселені переважно українським населенням окремі коронні краї у складі Австро-Угорської імперії»¹⁹; «Географічні межі наукового пошуку охоплюють територію захоплених російськими військами у роки Першої світової війни областей Австро-Угорської імперії (Королівство Галичина і Володимирія та герцогство Буковина), які нині входять до складу сучасних України, Польщі та Румунії»²⁰. Незважаючи на те, що географічні рамки їхніх досліджень безпосередньо пов'язані з часом перебування російської армії на цих теренах, упродовж війни відбувалися зміни назв окупованих територій.

Побутує думка, що Тернопільська губернія – це одна з адміністративно-територіальних одиниць, створена у вересні 1914 р. у складі Галицько-Буковинського генерал-губернаторства, до якого, окрім неї, входили ще Львівська й Чернівецька²¹. І.Крип'якевич уважав, що окуповані землі мали «ділитися на чотири губернії: Львівську, Галицьку, Перемиську і Черновецьку; пізніше замість Галицької утворено Тернопільську губернію»²². У квітні 1915 р. до генерал-губернаторства приєднано Перемишльську губернію²³. Тернопільська складалася з п'ятнадцяти повітів: Бережанського, Богородчанського, Борщівського, Бучацького, Гусятинського, Заліщанського, Збарзького, Калуського, Підгаєцького, Скалатського, Станіславівського, Тернопільського, Терехівського, Тлумачького, Чортківського²⁴. Спростовуємо думку І.Крип'якевича про те, що повітів було шістнадцять²⁵. Площа губернії становила 14,1 тис. кв. км, населення – 1,5 млн осіб (у відповідності з даними перепису 1910 р.)²⁶. Архівні документи дають підстави стверджувати, що на грудень 1914 р. тут було 16 міст, 30 містечок, 997 сіл і мешкали 1 484 770 осіб обох статей²⁷. Як свідчить порівняльний аналіз статистичних даних на 1910 і 1914 рр., кількісні показники населення впродовж цього часу практично не змінилися. Це було свідченням формального підходу до проблеми, тому що російська окупаційна влада швидше за все скористалася даними перепису 1910 р. За словами

¹⁷ Представители населения Галичины у прикарпатского генерал-губернатора. – С.3.

¹⁸ Держархів Тернопільської обл. – Ф.322. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.42.

¹⁹ Гайсенюк В.В. Московієліство в Галичині та на Буковині... – С.6.

²⁰ Орлик С.В. Фінансова політика російського окупаційного режиму... – С.25.

²¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://amp.uk.freejournal.org/3993725/1/ternopilska-guberniya.html#article>

²² Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. за свідченнями сучасників / Упор. В.Семенів. – 2-ге вид. – Л., 2020. – С.32.

²³ Грицай Л., Піддубний І. Організація російського цивільного управління на Буковині у 1914–1915 рр. // Перша світова війна в долях народів Європи та світу. – Ніжин, 2014. – С.59–71.

²⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://amp.uk.freejournal.org/3993725/1/ternopilska-guberniya.html#article>

²⁵ Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. ... – С.33–34.

²⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://amp.uk.freejournal.org/3993725/1/ternopilska-guberniya.html#article>

²⁷ Держархів Тернопільської обл. – Ф.322. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3 зв.

Л.Жванко, значна кількість цивільного населення стали біженцями²⁸. Так, до Одеси першими прибули євреї з Галичини у січні 1915 р. Звичайно, що існують певні труднощі з підрахунком загальної кількості утікачів від війни, оскільки дані постійно змінювалися. На 1 січня 1916 р. в Одесі було офіційно зареєстровано 13 664 біженці²⁹.

Канцелярія Тернопільської губернії почала функціонувати не пізніше 19 серпня 1914 р., а юридичне оформлення відбулося 22 серпня у відповідності до наказу її очільника №1³⁰. У результаті Горлицького прориву 1915 р. австро-угорських і німецьких військ росіяни залишили західну частину новоствореної губернії³¹. Окрім того, хибною є думка, що вона припинила існування після звільнення всієї її території від російських сил у липні 1917 р.³² 29 квітня 1917 р. губерньську канцелярію реорганізовано в канцелярію комісара Тимчасового уряду³³. Після поразки російської армії з серпня 1917 р. Тернопільщина знову опинилася у складі Австро-Угорщини, тож канцелярію було евакуйовано та ліквідовано 18 квітня 1918 р.³⁴

У перші місяці окупації певної ваги в розробці основних заходів із цивільного управління отримали члени Державної думи та прихильники безоглядного російщення місцевого українського населення – В.Бобринський, Д.Чихачов. Перші розпорядження щодо організації цивільного управління у зайнятих районах 10 серпня 1914 р. зробив командувач 8-ї армії О.Брусилів³⁵. 14 серпня генерал-лейтенантові Г.Бобринському доручено розробити «Положення про управління ворожими областями» та штати майбутнього генерал-губернаторства. 19 серпня верховний головнокомандувач затвердив цей документ, установивши посади цивільного управління – військового генерал-губернатора, губернаторів, градоначальників, начальників повітів³⁶.

Вищим адміністративно-поліцейським органом Тернопільської губернії було очолюване губернатором управління (з канцелярією у складі), котре, своєю чергою, підпорядковувалося міністерству внутрішніх справ, а на місцевому рівні – військовому генерал-губернатору Галичини. Через канцелярію губернатор здійснював керівництво й контроль за повітовими начальниками. Нижчим адміністративним органом, підпорядкованим губернаторові, були гмінні управи. Надто емоційно щодо структур російської окупаційної влади висловився вповноважений Усеросійського союзу міст на Південно-Західному фронті з 1915 р. Д.Дорошенко, який писав, що

«місцева адміністрація, всі оті повітові начальники й помічники, набрані міністром внутрішніх справ Маклаковим для Бобринського з-поміж провінціальної поліції була сама наволоч, просто таки карні елементи, для котрих не було нічого святого, ніяких мотивів, як тільки вислужитись і нажитись, то можна собі уявити, скільки страшної самоволі й надужить творилось спеціально на полі переслідування “мазепинців”. Не дурно граф Бобринський, найвищий шеф цієї зграї, сам атестував цих співробітників, як “худшие элементы, подонки российской полиции”»³⁷.

²⁸ Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.). – Х., 2009. – С.35.

²⁹ Джумиґа Є.Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 – лютий 1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2015. – 17 с.

³⁰ Держархів Тернопільської обл. – Ф.322. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.18.

³¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://amp.uk.freejournal.org/3993725/1/ternopilka-guberniya.html#article>

³² Там само.

³³ Держархів Тернопільської обл. – Ф.322. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.18.

³⁴ Там само.

³⁵ Грицай Л., Піддубний І. Організація російського цивільного управління на Буковині у 1914–1915 рр. ... – С.61.

³⁶ Там само. – С.62.

³⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918): Частина перша: Галицька руїна 1914–1917 рр. – Л., 1923. – С.43–44.

Важлива функцій окупаційної влади полягала в наповненні бюджету коштами шляхом накладення штрафів за невиконання розпоряджень, а також конфіскації рухомого й нерухомого майна та ін. Доволі цинічним був циркуляр очільника Тернопільської губернії від 8 листопада 1914 р. про грошові вклади приватних осіб у банківських структурах Східної Галичини. Насправді ж банківську систему Австро-Угорщини нові власті ліквідували³⁸. Питання надходження коштів до державної казни перебувало на особистому контролі очільника Тернопільської губернії й підпорядкованих йому органів влади. Військовий генерал-губернатор Галичини 1 листопада 1914 р. писав йому про те, що за невиконання обов'язкових розпоряджень необхідно накладати штрафи й повідомляти, куди зараховано кошти³⁹. У його ж наказі від 28 листопада стверджувалося, що суми, отримані за ігнорування приписів, витрачати на утримання в'язниць у губернії⁴⁰. Пошук фінансових резервів, що становили базову необхідність для успіхів на фронті, був настільки непосильним, що вкупі з іншими причинами призвів до краху держави⁴¹.

Із метою встановлення контролю над ресурсами губернії, канцелярія військового генерал-губернатора Галичини вимагала подання інформації згідно з визначеною формою, що передбачала такі пункти: 1) територія повіту – розміри й межі, загальна характеристика ґрунтів і вод; 2) населені пункти: міста, містечка, села; 3) розподіл землеволодінь: а) за станами (землі селянські й поміщицькі); б) за національністю (землі українців, поляків, євреїв, інших національностей); в) маєтки найбільш цінні в культурному плані: пам'ятки старовини, художні та наукові цінності; 4) фабрики й заводи в повіті (які саме, їх кількість); 5) шляхи сполучення: загальна характеристика, залізничні та шосейні лінії (вказати початкові й кінцеві пункти, залізничні станції в межах повіту); 6) колишні австрійські урядові та громадські організації (вказати ті, які продовжували функціонувати, ліквідовані); 7) урядові українські заклади (особовий склад); 8) навчальні заклади: у місті й повіті (назвати їх); 9) богоугодні заклади: у місті та повіті, вказати джерела їх утримання, кількість осіб, що в них перебувають; 10) церкви, костели, монастирі: у місті й повіті: а) греко-католицькі; б) римо-католицькі; в) інших віросповідань (указати їх кількість, назвати найбільш відомі); 11) війська та військові заклади, які є в повіті; 12) загальна характеристика міста й повіту (у цьому пункті необхідно вказати дані, не подані в інших пунктах, котрі, на думку начальника повіту, були важливими; наприклад, добробут населення, домінуючі політичні напрями тощо)⁴².

Нову владу цікавила проблема сприйняття місцевим населенням її дій. Начальник Бережанського повіту повідомляв очільникові Тернопільської губернії, що місцеве населення в основному «мазепинського спрямування», а проте ставлення до росіян, за незначними винятками, доброзичливе. Н.Авраменко згадував, що у царській Росії «будь-яке українське національне життя придушувалось як “мазепинство”»⁴³. У звіті також ішлося про те, що в «мазепинських селах» є переконаність щодо повернення до Галичини австрійців. Польське населення займало вичікувальну позицію, змирившись із ситуацією, за винятком чиновників, що можна пояснити безпосереднім зв'язком із питанням їх подальшої служби й пенсіями за колишню

³⁸ Держархів Тернопільської обл. – Ф.322. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.144–144 зв.

³⁹ Там само. – Арк.197.

⁴⁰ Там само. – Арк.201.

⁴¹ Орлик С. Внутрішні позики Російської імперії періоду Першої світової війни // Наукові записки з української історії. – Вип.38. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С.81–96.

⁴² Держархів Тернопільської обл. – Ф.322. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1–3 зв.

⁴³ Авраменко Н. Спомини запорожця. – К., 2007. – С.3.

роботу в австрійських структурах. Євреї, які жодним чином не виявляли своєї позиції, «ніякої довіри не заслуговують»⁴⁴.

З одного боку, окупаційна влада в особі очільника Тернопільської губернії в розпорядженні від 8 листопада 1914 р. формально зобов'язувала начальників повітів повідомляти про детальні заходи щодо поліпшення складного становища населення⁴⁵. З іншого – не менш важлива її функція полягала в конфіскації майна, у виселенні колишніх власників. Військовий генерал-губернатор Галичини у циркулярі, скерованому очільникові Тернопільської губернії, вимагав виконання 5-го пункту розпорядження «Про конфіскацію майна», який передбачав вилучення всього рухомого й нерухомого приватного майна в містах і селах, власники якого втекли з австро-угорською армією, не залишивши управляючих, котрі могли б підтвердити це документально. Якщо ж сім'я зазначених власників залишалася на Галичині, то впродовж двох тижнів мала виселитися з правом вивезення всіх рухомих пожитків⁴⁶.

Іншою складовою окупаційної політики було обмеження пересування не лише територією Тернопільської губернії. У рапортах начальника Збарзького повіту йшлося про звернення місцевих жителів щодо отримання перепусток на проїзд до Києва, Одеси та інших міст «корінної Росії», до Львова з метою пошуку рідних або дітей, поставок фуражу для російської армії⁴⁷. Намагаючись упорядкувати систему надання перепусток і дозволів, влада повідомляла повітових начальників, що для виїзду «в міста внутрішньої Росії й Галичину» необхідно переконатися у «благонадійності» осіб, котрі звертаються з проханнями, та з особливою обережністю до цього ставитися. Для тих, хто виконував підрядні роботи в підрозділах регулярної російської армії, попередньо вимагати перепустки від цих частин, і переконатися в тому, що вони насправді підрядники, уточнивши особи. За видачу посвідчень для виїзду сплачували гербовий збір у розмірі 1,5 руб.⁴⁸ Не всі начальники повітів Тернопільщини усвідомлювали вимогу розпорядження щодо оплати гербового збору. Так, начальник Заліщицького повіту звертався в рапорті до очільника губернії, чи варто його також сплачувати з перепусток?⁴⁹

13 листопада 1914 р. губернська канцелярія надіслала начальникам повітів шість примірників тимчасових правил, затверджених військовим генерал-губернатором Галичини 19 жовтня про видачу перепусток для пересування в межах краю, виїзду та в'їзду на його територію. Розпорядження передбачало їх поширення серед місцевого населення, ознайомлення з текстом посадових осіб та в'їтів⁵⁰. «Тимчасові правила для в'їзду в Галичину осіб із губерній Російської імперії, виїзду з Галичини й пересування всередині Галичини» було затверджено військовим генерал-губернатором⁵¹. Вони склалися з чотирьох частин, присвячених в'їзду, виїзду, проїзду в межах «Галицького військового генерал-губернаторства», перепусткам у військові райони. «В'їзд у Галичину» включав декілька підпунктів: 1) будь-яка особа, що прибувала у край із Російської імперії, на право в'їзду повинна мати особливу перепустку; 2) перепустки видавалися військовим генерал-губернатором Галичини, його помічниками, губернаторами Галичини, начальником жандармського управління Галицьких залізниць, губернаторами прикордонних із Галичиною губерній і начальником штабу

⁴⁴ Держархів Тернопільської обл. – Ф.322. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.13.

⁴⁵ Там само. – Спр.1. – Арк.141–142.

⁴⁶ Там само. – Арк.71–71 зв.

⁴⁷ Там само. – Арк.25, 29.

⁴⁸ Там само. – Арк.30–31 зв.

⁴⁹ Там само. – Арк.274.

⁵⁰ Там само. – Арк.165–165 зв.

⁵¹ Там само. – Арк.166–166 зв., 222–222 зв.

Київського військового округу; 3) у перепустках необхідно вказувати ім'я, по батькові, прізвище особи, її звання або рід занять, потребу, на підставі якої вона перебуває на Галичину, термін перебування; 4) до положень пункту 2 прирівнюються перепустки на в'їзд, які мають телеграфний дозвіл генерал-губернатора Галичини та його помічника, відрядження осіб у службових справах, а також посвідки, видані частинами військ підрядникам або посвідки, прописані командиром частини чи начальником закладу, завірені казенною печаткою; 5) перепустки особам, які в'їжджають у Галичину, мають обмежений термін перебування і для конкретної потреби, як-от супровід тіл померлих, для зустрічі з особами, що перебувають на службі, у торговельних справах підприємств для осіб і фірм, відомих своєю комерційною діяльністю, котрі мають нагальну потребу в'їзду⁵².

Частина II «Виїзд із Галичини» містила шість пунктів: 1) пред'явлення особливої перепустки; 2) перепустки на виїзд видавали військовий генерал-губернатор Галичини, його помічники, губернатори Галичини, градоначальники міста Львова, начальник канцелярії військового генерал-губернатора Галичини, начальник штабу військового генерал-губернатора й начальник жандармського управління Галицьких залізниць; 3) у перепустках необхідно вказувати ім'я, по батькові, прізвище особи, якій видано перепустку, рід занять, місце прибуття, потребу виїзду; 4) перепустки на виїзд постійним жителям Галичини видавали одночасно з правом на повернення до місця перебування, однак видавати їх потрібно на підставі попередньої посвідки через посередництво місцевих органів самоуправління про особу та рід її занять; 5) посвідки про службове відрядження осіб, які перебували на службі, мали право на виїзд із перепустками на підставі пункту 2; 6) мали силу перепусток на виїзд із Галичини й посвідки, видані військовими частинами та закладами підрядникам, якщо вони підписані командиром частини або начальником закладу, завірені казенною печаткою⁵³.

Наступна частина «Проїзд у межах Галицького військового генерал-губернаторства» складалася з шести пунктів: 1) що всі особи, які тимчасово або постійно проживали на Галичині, у межах того або іншого повіту могли вільно пересуватися, не отримуючи на це окремого дозволу; 2) особи, які переїжджали в інший повіт, мали отримати на це дозвіл; 3) перепустки на право переїзду з одного повіту в інший видавали військовий генерал-губернатор Галичини, особам, зазначеним у пункті 2 розділу 2, повітові начальники, керівники жандармських відділів Галицьких залізниць; 4) у перепустках указувалися ім'я, по батькові, прізвище особи, рід занять, місце прибуття, потреба, на підставі якої відбувається переміщення; 5) перепустка на переїзд у межах Галичини давала право й на повернення; 6) від осіб, котрі пред'являли службові відрядження, видані російськими органами влади, при переїздах у межах Галичини особливих перепусток не вимагалось⁵⁴.

Частина IV «Перепустки у військові райони» складалася з таких пунктів: 1) видача перепусток на в'їзд у райони бойових дій обмежувалася військовим генерал-губернатором Галичини та його помічником; 2) право в'їзду мали всі особи, які отримали дозволу від командувачів армій і начальників штабів цих армій; 3) правомірну силу перебування в районі бойових дій, на підставі пунктів 1–2 цього підрозділу, мали дозволу, видані військовослужбовцям про службові відрядження, для підрядників, посвідки, видані командирами частин, з їхнім підписом і завірені печаткою⁵⁵.

⁵² Там само. – Арк.166.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само. – Арк.166 зв.

⁵⁵ Там само.

Особи, які отримали право в'їзду або виїзду з Галичини, та на право пересування в межах краю, могли пересуватися залізничним транспортом, якщо у вагонах були вільні місця, після забезпечення потреби з перевезення осіб, які належать до армії, військових закладів, а також військових вантажів. Усім службовцям жандармських управлінь Галичини як на залізничних станціях, так і поза ними, а ще чиновникам повітової адміністрації та львівського градоначальства, за умови будь-яких сумнівів у «благонадійності» тих чи інших осіб, дозволялося перевіряти їхні перепустки, а за відсутності останніх – затримувати. На залізничних станціях Броди й Підволочиськ службовці жандармських управлінь залізниць мали обов'язок перевіряти перепустки в усіх, хто перебував у вагонах. Видані перепустки були дійсними лише на одну поїзтку⁵⁶.

Очільник Тернопільської губернії повідомляв керівникам повітів про заборону видавати перепустки від свого імені особам, які пересувалися на підставі розділу 3 тимчасових правил про перепустки, затверджених начальником забезпечення армії Південно-Західного фронту, та перепусток у райони бойових дій. Попереджалося, що з особливою увагою необхідно ставитися до перепусток, виданих жінкам, котрі їдуть у райони розташування військ, позаяк такі дозволи мав право видавати лише військовий генерал-губернатор Галичини, його помічники, командувачі арміями та начальники їх штабів⁵⁷.

В одному з пунктів розпорядження «Про окремі управління колишнього намісництва» передбачалося отримувати дані про наявне державне майно, у тому числі землю, живу худобу, продовольство, ліси, хто ними управляв, вугільні, соляні, нафтові промисли, хто ними керував, судові установи повітів, які з них функціонували, «благонадійність» суддів, їх функціонування у колишньому складі, колишню австро-угорську інспекцію, сплату податків міськими управами, відрахуваннями певних частин на користь казни⁵⁸.

Керівник Тернопільської губернії скерував циркуляр головам окружних і повітових судів, прокурорському нагляду та податковим органам, в якому повідомлялося про те, щоб вони приступили «до правильного розбору справ»⁵⁹. Від голів окружних і повітових судів вимагалось через повітового начальника подавати детальні щомісячні дані про кількість справ, які надійшли на розгляд. Якщо суди не вимагали від кожної розглянутої справи сплати державного мита, губернатор зобов'язав проводити це негайно, згідно з визначеною сумою. Сплачування мита й видання квитанцій – обов'язок чиновників, котрі відповідали за ведення необхідної документації, і лише ті справи, за які сплачено мито, могли виноситися на розгляд суду. За прийняття до розгляду суду справи, за яку не сплачено державне мито, відповідали разом із прохачами також і чиновники⁶⁰.

Судові справи, за які сплачувалося мито гербовими марками, необхідно було передавати фінансовим органам для визначення розміру мита. За всіма судовими справами, після запровадження російського державного правління, без попередньої сплати мита передбачалося з'ясування повітовими начальниками для стягнення визначених сум мита⁶¹. 25 листопада 1914 р. очільник Тернопільської губернії повідомляв начальників повітів про те, що у відповідності з ухвалою уряду від 4 жовтня

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само. – Арк.319–391 зв.

⁵⁸ Там само. – Арк.71 зв.

⁵⁹ Там само. – Арк.136.

⁶⁰ Там само. – Арк.136–136 зв.

⁶¹ Там само. – Арк.136 зв.

вирішено збільшити вартість звичайного гербового збору від 1,25 руб. з 1 арк. до 2 руб., а ціну простого гербового збору – з 75 коп. за 1 арк. до 1 руб.⁶² Штаб військового генерал-губернатора Галичини в роз'ясненні повідомляв тернопільському губернаторові, що право на передання слідства до військового суду у справах, підсудних їм, належить винятково військовій владі. У зв'язку з чим необхідно підготувати розпорядження, щоб начальники повітів не передавали безпосередньо військовому прокуророві та слідчому таких справ, а губернаторові й військовому генерал-губернаторові⁶³.

Очільник Тернопільської губернії доручав начальникам повітів повідомляти його про конфісковане майно та інші заходи⁶⁴ із зобов'язанням зберігати казенне громадське та приватне майно, отримане російською владою на захоплених землях, так і майно, яке перебувало у віданні органів австро-угорської влади і громадських організацій. Особливого захисту, на думку влади, потребували пам'ятки культури й мистецтва, книгозбірні та музеї⁶⁵.

У циркулярі №758 від 27 вересня 1914 р. військовий генерал-губернатор Галичини рекомендував генерал-губернаторам конфіскувати все рухоме й нерухоме майно приватних власників, котрі відступили з австро-угорською армією, не залишивши та не забезпечивши дорученнями законних представників. Колишні власники, що через різні обставини змушені були полишити своє майно, зверталися з проханням повернення конфіскованого, апелюючи до того, що така форма підтвердження, як доручення, в Австро-Угорщині не практикувалася⁶⁶.

По-перше, конфіскація, тобто безкоштовна передача майна окупаційній владі, стосувалася лише власності тих, хто після окупації краю проявляв ворожі дії щодо російської армії, або ж «проявить у майбутньому». Наприклад, буде запідозрений у переховуванні ворожих військовослужбовців, боеприпасів, проводитиме пропаганду серед місцевого населення, готуючи його до повстання, забезпечуючи зброєю тощо. Належало конфісковувати майно тих осіб, які чинитимуть збройний опір російській владі, нападатимуть на окремих її представників, вестимуть пропаганду проти присутності армії, підбурюватимуть до національної ворожнечі та бунтів. У цьому випадку конфіскація як крайній захід мала проводитися обачно, з попередженням органів влади та з попереднім накладенням арешту на все майно⁶⁷.

По-друге, у тих випадках, коли були підстави остерігатися, що шляхом управління майном власники чинитиме «злочинні дії», коли це матиме небезпечні наслідки для «громадського спокою», коли необхідно володіння майном передати під управління армії, воно підлягатиме секвестру, що накладався розпорядженням військового генерал-губернатора Галичини. Секвестровані маєтки, зважаючи на відсутність сформованих у краї російських органів управління державним майном, передавалися у відання повітових начальників на підставі порядку, затвердженого новою владою⁶⁸.

По-третє, у питаннях щодо залишених без нагляду маєтків, які не вимагали конфіскації або секвестру, необхідно керуватися правом загального інтересу та правопорядку. Маєтності, багаті на художні й інші цінності, слід охороняти за рахунок російського уряду. Майно підлягало інвентаризації. До його збереження залучалися відомі в окрузі особи, котрі заслуговували на довіру з боку російської влади або гмінних війтів⁶⁹.

⁶² Там само. – Арк.194–194 зв.

⁶³ Там само. – Арк.188–188 зв., 230–230 зв.

⁶⁴ Там само. – Арк.153.

⁶⁵ Там само. – Арк.186, 195.

⁶⁶ Там само. – Арк.218–218 зв., 219–219 зв.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само.

Аналіз архівних документів свідчить про те, що розпорядження окупаційних властей мали радше декларативний характер, позаяк відомі випадки нападів на маєтки як із боку солдатів регулярної армії, так і місцевого населення. Зокрема 17 жовтня 1914 р. військовий генерал-губернатор Галичини повідомляв очільникові Тернопільської губернії про скарги, що надходили від колишніх польських поміщиків, про руйнації їхніх маєтків передовсім «окремими командами нижчих чинів», козаками, так і місцевими селянами. Влада, з огляду на незначну кількість повітової поліції, не мала змоги забезпечити їх охорону⁷⁰. Повідомлялося також про факти мародерства, для викорінення котрого необхідно використовувати поліцейських і стражників, надсилати роз'їзди й дозори⁷¹. У наказі військового генерал-губернатора Галичини №105 від 21 листопада 1914 р. наголошувалося, що осіб, затриманих за мародерство, каратимуть за законами воєнного часу⁷². 24 лютого 1915 р. начальник Калуського повіту повідомляв, що для припинення мародерства необхідно звертатися до військових⁷³.

Зважаючи на ситуацію, яка склалася в Тернопільській губернії, влада вимагала виконання розпорядження «Про заходи охорони», що передбачало суворий нагляд за підозрюваними в «неблагонадійності», проведення обшуків, вилучення зброї та арешт тих, у кого її знаходили (особливо австро-угорських вояків), дозволялося за потреби проводити повторні обшуки, залучати місцеве населення до охорони телеграфних ліній і залізничних шляхів та ін.⁷⁴

Беручи до уваги той факт, що конфіскація рухомого й нерухомого майна була крайнім заходом, а окрема категорія місцевого населення на Тернопільщині (передусім москвофіли) лояльно ставилася до російської армії, вилучення приватної власності як засіб залякування мешканців необхідно було узгоджувати. Наприклад, очільник губернії 20 вересня 1914 р. зобов'язав повітових начальників негайно збирати дані про матеріальне становище тих, кого австро-угорська влада переслідувала за симпатії до Росії. Необхідно було встановити склад їхніх сімей та характер допомоги, що її вони потребували⁷⁵.

Військовий генерал-губернатор Галичини повідомляв імператорові Миколі II про те, що представники дев'ятнадцяти культурно-просвітніх та економічних організацій Галичини від імені «галицького російського народу просили мене повернути до стоп царських почуття вірнопідданської відданості, синівської любові та вдячності до їхнього природного білого російського царя, котрий звільнив Червону Русь від вікового рабства й возз'єднав її з її матір'ю Росією»⁷⁶.

Московський Імператорський російський історичний музей ім. Олександра III надіслав до Галичини задля популяризації серед місцевого населення літературу з історії Росії та інформацію про події, пов'язані з війною. Підготовлені прокламації також передбачалося поширювати серед вояків австро-угорської й німецької армій⁷⁷. Із метою пропаганди здобутків окупаційної влади, канцелярія військового генерал-губернатора Галичини 21 вересня 1914 р. повідомляла про те, що розіслано 500 екземплярів його виступів, які слід розмістити у громадських місцях великих

⁷⁰ Там само. – Арк.101, 105–105 зв.

⁷¹ Там само. – Арк.190.

⁷² Там само. – Арк.191, 198–198 зв.

⁷³ Там само. – Спр.74. – Арк.56.

⁷⁴ Там само. – Арк.71.

⁷⁵ Там само. – Спр.1. – Арк.35.

⁷⁶ Львов. Из Царского Села // Армейский вестник, издаваемый при штабе главнокомандующего Юго-Западного фронта. – 1914. – 18 сентября. – №18. – С.3.

⁷⁷ Держархів Тернопільської обл. – Ф.322. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.67, 99–99 зв.

міст⁷⁸. 3 жовтня очільник Тернопільської губернії звідомив начальників повітів про надсилання їм виступів військового генерал-губернатора, вимагаючи «належного виконання»⁷⁹. Заліщицький повітовий начальник повідомляв у листі від 22 жовтня про те, що він отримав аж 321 примірник⁸⁰.

21 листопада 1914 р. очільник Тернопільської губернії повідомляв начальникам повітів про надання інформації щодо «шкідливої діяльності» осіб, яких в адміністративному порядку необхідно вислати за межі Галичини на підставі поданої форми, що передбачала такі пункти: прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання, сімейний стан, вік, дані про винуватість і пояснення, де та з якого часу перебував під охороною, про притягнення до попереднього слідства чи формального дізнання, суть обвинувачення, покарання й ухвала суду, висновок місцевої влади про ступінь адміністративного покарання⁸¹.

У зв'язку з випадками обстрілів російських армійських транспортів «неблагонадійними жителями», тернопільський губернатор у циркулярі від 8 грудня 1914 р. розпорядився проводити тотальні обшуки, знайдену зброю конфісковувати, а тих, хто її зберігав – передавати до військово-польового суду⁸².

У зазначеному документі йшлося і про те, що необхідно негайно облікувати казенне рухоме й нерухоме майно в містах та повітах, котре слід передати до казни, установивши контроль за його збереженістю. Також передбачалося обліковувати всі запаси медикаментів, перев'язувальних та інших, необхідних військам, матеріалів, реквізувавши їх після проведення обшуків на різних приватних складах, а сухарі й галети «відібрати на нашу користь». Про всі казенні та реквізовані запаси доповідати в рапорті⁸³. Маєтки, залишені колишніми власниками, необхідно конфісковувати на користь казни, передаючи під охорону війтам⁸⁴.

У рапорті начальника Гусятинського повіту на ім'я керівника Тернопільської губернії від 4 жовтня 1914 р. йшлося про те, що, незважаючи на активні пошуки, на підвідомчій території не залишилося медикаментів і перев'язувальних засобів, сухарів та галет, необхідних для військ⁸⁵. Канцелярія губернатора повідомляла начальникам Скалатського, Гусятинського, Збарзького, Борщівського повітів про те, що, згідно з даними, у прикордонних із Подільською й Волинською губерніями місцях, у тому числі й у Скалатському повіті, відбувається закупівля хліба та вивезення його до Росії. Однак ті запаси збіжжя, які були в наявності в губернії, необхідні для забезпечення частин російської армії та населення. Зважаючи на вказані обставини, тернопільський губернатор заборонив вивезення зерна зі Скалатщини до Росії⁸⁶.

31 грудня 1914 р. очільник Тернопільської губернії повідомляв кам'янець-подільського колегу про те, що вивезення хліба з Галичини неприпустиме, адже наявні значні потреби у забезпеченні військ і населення. Він також заборонив довіз пшениці для помелу на млини Подільської губернії, вважаючи це порушенням інтересів місцевих мірошників⁸⁷.

⁷⁸ Там само. – Арк.46–47.

⁷⁹ Там само. – Арк.56, 68, 80, 100, 127.

⁸⁰ Там само. – Арк.77.

⁸¹ Там само. – Арк.182–183.

⁸² Там само. – Арк.258.

⁸³ Там само. – Арк.5–5 зв.

⁸⁴ Там само. – Спр.74. – Арк.5, 5 зв.

⁸⁵ Там само. – Спр.17. – Арк.1.

⁸⁶ Там само. – Арк.3–3 зв.

⁸⁷ Там само. – Арк.5.

Тернопільський керівник закликав повітових начальників терміново прибути до місць служби і звернути особливу увагу на стан доріг, матеріальну ситуацію в повітах задля забезпечення російської армії. Окрім того, наголошувалося на важливості збирання врожаю⁸⁸. Начальник Заліщицького повіту повідомляв губернаторові, що на підвідомчій йому території є значні плантації, власники котрих та орендарі не забезпечили збір буряків, тютюну та ін.⁸⁹ Очілникам повітів належало подавати в губернію детальну інформацію про наявні і зруйновані підприємства, млини, їх потужності тощо. Також необхідно було з'ясувати, кому вони належали, які з них експлуатувалися, хто орендував. Інформація про винокурні мала виглядати таким чином: кількість опечатаного спирту, які заходи вжито щодо охорони⁹⁰. Губернатор також вимагав інформацію про приватні землеволодіння, а саме кількість землі в угіддях, національність власників, хто керував та орендував, їх національність, розмір орендної плати⁹¹.

У зв'язку з неможливістю завезення сільськогосподарських машин та інвентарю з Австро-Угорщини для майбутнього збирання врожаю, передбачалася значна потреба в косах, орієнтовно 4 млн штук щороку, за загальної потреби 6 млн. Головне управління землеробства й землеустрою намагалося уникнути дефіциту. Для вирішення проблеми планувалося з'ясувати, чи функціонують у межах Галичини майстерні з виготовлення кіс та яку їх кількість можна виготовити до сезону⁹².

Очілник губернії наказував приватним та юридичним особам міста Тернополя постачати денатурований спирт, котрий, за повідомленням магістрату, мав продаватися у пляшках 0,5–1 л суто для побутових потреб (підігрів їжі). Гарантувалося, що жодних зловживань цією продукцією не допустять⁹³. З аналогічним проханням до військового генерал-губернатора Галичини звертався очілник Тернопільської губернії, на що 24 жовтня 1914 р. отримав телеграму з дозволом щодо продажу запасів денатурованого спирту⁹⁴.

Із метою недопущення «споювання євреями військ», верховний головнокомандувач зобов'язував передавати винних до польових судів і повідомляти про покарання місцеве населення⁹⁵. Очілник Тернопільської губернії рекомендував начальникам повітів розмішувати в людних місцях оголошення про покарання винних у «споюванні військ»⁹⁶, вимагав від місцевої влади, якщо на їхній території знаходилися справні винокурні, запустити їх у роботу, але за умови, що до завершення війни та передачі їх власникам спирт не продаватиметься⁹⁷.

На проблему зловживання алкоголем у Російській імперії в умовах війни звертав увагу імператор Микола II, намагаючись обмежити його споживання. Преса повідомляла, що народ нібито «переконався, він сам вимагає цього. Уже на Батьківщині лунають такі голоси»⁹⁸. Проте окупаційна влада час від часу надавала дозволи на відновлення роботи винокурень, зважаючи на «суспільний запит» щодо вживання алкоголю як частинами російської регулярної армії, так і цивільними особами. 22 листопада 1914 р. очілник Тернопільської губернії повідомляв начальникам повітів про те, що у зв'язку із забороною на продаж пива дозвіл на функціонування винокурних

⁸⁸ Там само. – Арк.7.

⁸⁹ Там само. – Арк.64.

⁹⁰ Там само. – Арк.134.

⁹¹ Там само. – Арк.135.

⁹² Там само. – Спр.1. – Арк.252.

⁹³ Там само. – Арк.54–54 а.

⁹⁴ Там само. – Арк.55, 90, 96.

⁹⁵ Там само. – Арк.57.

⁹⁶ Там само. – Арк.85–86.

⁹⁷ Там само. – Арк.65–66.

⁹⁸ Трезвость // Армейский вестник, издаваемый при штабе главнокомандующего Юго-Западного фронта. – 1914. – 14 августа. – №3. – С.2.

підприємств можливий лише на деяких заводах⁹⁹. Попри розпорядження військового генерал-губернатора Галичини, губернські й повітові органи влади, гмінні управи не завжди подавали інформацію щодо кількості винокурень, конфіскованих або секвестрованих, в якому стані вони перебувають, скільки мають запасів спирту тощо¹⁰⁰.

Утворення російських структур губернського типу на зайнятих під час Першої світової війни теренах впливало з традиційної імперської схеми адміністративно-політичного устрою. Вищим адміністративно-поліційним органом Тернопільської губернії було управління на чолі з губернатором, складовою частиною якого стала канцелярія. Своєю чергою воно підпорядковувалося міністерству внутрішніх справ, а на місцевому рівні – військовому генерал-губернаторові. Через канцелярію губернатор здійснював керівництво й контроль за повітовими начальниками. Нижчими адміністративними органами в його підпорядкуванні були гмінні управи. Шляхом створення Тернопільської губернії реалізовувалася імперська політика щодо ліквідації місцевих органів самоуправління, нав'язувалися загальноросійські стандарти і стереотипи, руйнувалися самотні суспільно-політичні, соціально-економічні риси розвитку краю. Утім найважливішим завданням, яке намагалися втілити військові й цивільні чиновники, було формування на «новоприєднаних» територіях загальноімперських органів влади, адаптація цих теренів до самодержавного ладу. Однак російська влада так і не змогла повністю нав'язати стандарти і стереотипи, характерні для решти областей імперії. Суть окупаційної політики зводилася до формування прошарку лояльних громадян, натомість до інших застосовувалися заходи впливу (конфіскація рухомого й нерухомого майна, виселення колишніх власників, накладення штрафів за невиконання розпоряджень органів влади). Обмеженням не підлягали прихильники російської влади, москвофіли, яким навіть надавалася допомога задля полегшення життя в умовах війни. З огляду на незначну кількість повітової поліції нова влада не могла забезпечити охорону й захист маєтків, грабування яких російськими солдатами, мародерство підривали її авторитет. Російська армія відчувала серйозні проблеми із забезпеченням медикаментами, перев'язувальними засобами, сухарями, ґалетами, що призводило до несанкціонованих обшуків на приватних складах, реквізицій. Особливо важливими були запаси хліба. Окупаційна влада заборонила виробництво й реалізацію алкоголю. Проте губернська канцелярія час від часу видавала дозволи на відновлення роботи винокурних підприємств, надто зважаючи на «суспільний запит» щодо вживання алкоголю як частинами російської армії, так і населенням. Таким чином, окупаційна політика російської влади на Тернопільщині впродовж окресленого періоду мала загарбницький характер.

REFERENCES

1. Avramenko, N. (2007). *Spomyny zaporozhtsia*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bakhturina, A.Yu. (2000). *Politika Rossijskoj imperii v Vostočnoj Galitsii v gody Pervoj mirovoj vojny*. Moskva. [in Russian].
3. Bakhturina, Yu.V. (2004). *Okrainy rossijskoj imperii: gosudarstvennoe upravlenie i natsionalnaia politika v gody Pervoj mirovoj vojny (1914–1917 gg.)*. Moskva. [in Russian].
4. Dzhumyha, Ye.Yu. (2015). Vplyv Pershoj svitovoi viiny na povsiakdenne zhyttia naselennia Odesy (1914 – liutyi 1917 rr.). *Extended abstract of Candidate's thesis*. Odesa. [in Ukrainian].
5. Haiseniuk, V.V. (2015). *Moskvofilstvo v Halychyni ta na Bukovyni v roky Pershoj svitovoi viiny*. Chernivtsi. [in Ukrainian].

⁹⁹ Держархів Тернопільської обл. – Ф.322. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.187.

¹⁰⁰ Там само. – Арк.205, 231, 316.

6. Holovchenko, V.I., Soldatenko, V.F. (2009). *Ukrainske pytannia v roky Pershoi svitovoi viiny*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Hrytsai, L., Piddubnyi, I. (2014). Orhanizatsiia rosiiskoho tsyvilnoho upravlinnia na Bukovyni u 1914–1915 rr. *Persha svitova viina v doliakb narodiv Yevropy ta svitu*, 59–71. Nizhyn. [in Ukrainian].
8. Okarynskyi, V. (2017). *Ternopil: liudy, istoriia (vid davnyiny do 1991 r.)*. Ternopil'. [in Ukrainian].
9. Orlyk, S. (2016). Vnutrishni pozyky Rosiiskoi imperii periodu Pershoi svitovoi viiny. *NZZUII*, 38, 81–96. Pereiaslav-Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
10. Orlyk, S.V. (2018). *Finanova polityka rosiiskoho okupatsiinoho rezhymu v Halychyni ta Bukovyni v roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Reient, O.P., Yanyshyn, B.M. (2004). Ukraina v period Pershoi svitovoi viiny: istoriohrafichnyi analiz. *Ukrainskyi istorychnyi zbur-nal*, 4, 3–33. [in Ukrainian].
12. Reient, O.P., Yanyshyn, B.M. (2014). Velyka viina 1914–1918 rr. u suchasniy ukrainskii istoriohrafii. *Ukrainskyi istorychnyi zbur-nal*, 3, 4–21. [in Ukrainian].
13. Reient, O. (2007). Ukraina v pershii svitovii viini: suchasni naukovo-metodolohichni aktsenty. *Naukovyi zbirnyk na poshanu dok-tora istorychnykh nauk, profesora Valerii Stepanovycha Stepankova*, 2–17. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Zhvanko, L.M. (2009). *Bizbenstvo Pershoi svitovoi viiny v Ukraini: Dokumenty i materialy (1914–1918 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].

Ivan ZULIAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
 Professor at Department of History of Ukraine, Archaeology
 and Special Branches of Historical Sciences,
 Ternopil V.Hnatiuk National Pedagogical University
 (Ternopil, Ukraine), ivanzuljak@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

Serhii SEHEDA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
 Chief of the Research Center for Military History,
 National Defence University of Ukraine named after I.Cherniakhovskyi
 (Kyiv, Ukraine), voyen_ist@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>

Occupation Policy of the Russian Authorities in Governor-General of Halychyna in 1914 (On the Example of Ternopil Province)

Abstract. The aim of the study is to analyze the occupation policy of the Russian government in the Governor-General of Halychyna on the example of Ternopil Province during August – December 1914. One of the **leading methods** used by the authors was the method of local history, focused on the study of a territory from the standpoint of formation and formation of the policy of the occupation administration, adaptation and imposition on the “newly acceded” territories of the administrative-territorial structure of the Russian Empire. **Scientific novelty.** The process of formation and formation of the occupation policy of the Russian government in the Ternopil Province in the outlined period is revealed. **Conclusions.** The violent adaptation of local areas to the Russian administrative-territorial system has been studied; highlights the difficult situation of the population of Ternopil Province in the conditions of the Russian occupation authorities, given the imperial autocratic policy, the capture of Halychyna and Bukovyna; it was found that one of the important functions of administrative bodies was to fill the budget with funds by imposing fines for non-compliance with orders, confiscation of movable and immovable property, eviction, etc.; it is proved that the occupation policy of the Russian government in Ternopil Province during 1914 led to the implementation of imperial autocratic policy in the elimination of self-government, imposition of general imperial stereotypes, the destruction of original socio-political, socio-economic and cultural-educational development of the region.

Keywords: World War I, Governor-General of Halychyna, Ternopil Province, Russian occupation, administrative authorities.

Андрій ЧУТКИЙ

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), andr32_ukr@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9640-9905>

Долі студентів іноземного походження та співробітників київських вишів крізь призму Першої світової війни

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.063>

УДК: 378.091.212-054.6(477.4п)«1914/1918»

Анотація. Метою дослідження є встановлення впливу Першої світової війни на долі студентів і співробітників київських вишів іноземного походження. **Методологія** базується на принципах історизму, об'єктивності та соціального підходу. При цьому було застосовано як загальнонаукові (аналізу, структурно-системний, синтезу, індукції, дедукції), так і спеціально-наукові (історичні) методи дослідження (історико-порівняльний, хронологічний, ретроспективний). **Наукова новизна.** Звернено увагу на малодосліджену тему в рамках історії Першої світової війни – впливу її на студентство і співробітників київських вишів іноземного походження. **Висновки.** Вступ Російської імперії у глобальний конфлікт суттєво змінив державну політику щодо іноземців. Деструктивні дії стосовно підданих ворожих країн почасти підтримувалися населенням. «Незнаковість» розглянутих у цій публікації осіб дозволяє робити більш широкі узагальнення, що відображають загальну ситуацію у суспільстві. Також засвідчується вагома роль студентства в багатьох суспільно-політичних процесах в Україні початку ХХ ст.

Ключові слова: студентство, київські виші, Перша світова війна, міжетнічні взаємини, мікроісторія, персоналістика.

Велика війна 1914–1918 рр. по праву вважається подією, яка докорінно змінила хід світової історії, започаткувавши модерний етап. Її наслідком можна розглядати і Другу світову, котру іноді називають продовженням Першої¹. Та й проблеми і характер сучасного світу значною мірою були закладені цією епохальною подією. Відповідно, важливо максимально повно реконструювати всі складові цього періоду історії.

Традиційно в рамках минулого України вивчається вплив Першої світової війни на населення й характер розвитку країни у загальному контексті². Проте для більш детальної реконструкції цієї теми потрібно «спуститися» на мікрорівень, дослідивши вплив глобального збройного протистояння на долі конкретних, сказати б пересічних, осіб. Цей напрям також розвивається³, і саме у цьому ключі побудована наша

¹ Потехін О.В. Про причини Першої світової війни: полемічні нотатки // Сторінки історії. – Вип.52. – К., 2021. – С.155.

² Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – 480 с.; Реєнт О. Вплив Великої війни 1914–1918 рр. на цивілізаційні процеси в Україні (до 90-річчя початку Першої світової війни) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Вип.11. – Ч.2. – К., 2004. – С.138–146 та ін.

³ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У 2 кн. / Ред. кол.: В.А.Смолий, Г.В.Боряк та ін.; відп. ред. О.П.Реєнт. – К., 2014. – Кн.1. – 784 с.; К., 2015. – Кн.2. – 800 с.

розвідка. Це дозволить більш точно реконструювати політику різних влад та почасти ставлення загалом до «чужих». Оскільки ж в умовах воєнного лихоліття у суспільстві проявляються різноманітні фобії, що мають потужне підживлення в політиці держави, через пропоновану тематику можна дослідити і ступінь толерантності тогочасного соціуму. Усе це визначає актуальність теми.

Дослідження проводиться на основі матеріалів особових справ студентів Київського комерційного інституту (ККІ), а також співробітників цього вишу та Університету св. Володимира, котрі мали іноземне походження й на початок війни перебували у цих навчальних закладах. Акцент на комерційний інститут обумовлений його приватним статусом, а отже меншим впливом державної політики, що дозволяє краще відстежити зміни у ставленні до етнічних іноземців із боку місцевого населення.

Першим за часом вступу до Київського комерційного інституту з-поміж студентів іноземного походження, чії особові справи було розглянуто, став Тадеуш Станіслав Найдер. Він народився 1887 р. в м. Стеблів Київської губернії⁴. Батьки переїхали в Росію з Австро-Угорщини ще до його появи на світ. Був православним⁵, що свідчило про успіхи імперської політики з насадження християнства східного обряду серед неросійського населення. Середню освіту здобув у 2-му Київському комерційному училищі⁶. Восени 1908 р. вступив до ККІ, але наприкінці 1910 р. припинив навчання й відновився 1913 р.⁷ Перерва у студіях пояснювалася тим, що 1910 р. він захворів на малярію та хронічне запалення нирок, тож лікувався, зокрема й за кордоном⁸. Оздоровлення поза межами країни – цікавий штрих до тогочасного життя. Аналогічну інформацію вдалося виявити в низці інших особових справ студентів ККІ, це не було надто рідкісним явищем для передодня Першої світової війни. Наприклад, у січні 1911 р. до керівництва інституту з проханням надати свідоцтво, необхідне для отримання закордонного паспорта та поїздки для продовження лікування за кордон до осіннього семестру, звернувся студент В.Вайсберг⁹, що був підданим Російської імперії і при цьому мав проблеми матеріального характеру. Остання обставина засвідчує відносну доступність закордонних вояжів у той час для широкої групи населення.

В особовій справі Т.Найдера з архіву ККІ зберігаються матеріали, що фіксують зникнення його документів із канцелярії інституту внаслідок крадіжки¹⁰. Також наявна довідка про «благонадійність»¹¹. 7 січня 1915 р. він прохав директора вишу про видачу своїх паперів «для вступу до військового училища»¹², а наступного дня звернувся щодо відрахування з числа студентів¹³. З останнього документа, переданого Т.Найдером до канцелярії інституту, випливало, що він вступив до Чеської добровольчої дружини¹⁴, а отже мав чеське походження.

Ще один студент ККІ Артур-Казимир Болеслав Хрощевський народився 1890 р. на Київщині в родині дворянина австрійського підданства. Його хресні батьки, судячи з прізвищ та імен, були поляками. Середню освіту він здобув в одному

⁴ Державний архів м. Києва (далі – Держархів м. Києва). – Ф.153. – Оп.6. – Спр.908. – Арк.37.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – Арк.3.

⁷ Там само. – Арк.23.

⁸ Там само. – Арк.13.

⁹ Там само. – Оп.7. – Спр.316. – Арк.20.

¹⁰ Там само. – Оп.6. – Спр.908. – Арк.17, 22, 23 зв.

¹¹ Там само. – Арк.18.

¹² Там само. – Арк.39.

¹³ Там само. – Арк.28.

¹⁴ Там само. – Арк.33.

з комерційних училищ Умані¹⁵, а влітку 1911 р. вступив до Київського комерційного інституту¹⁶. Документи особової справи з архіву інституту дають фактаж для реконструкції матеріального аспекту життя студентів у Києві початку ХХ ст. Так, восени 1912 р. А.-К.Хрощевський прохав адміністрацію вишу про надання позики на половину плати за навчання, що було частково задоволено¹⁷. За рік він знову звернувся щодо такої позики. При цьому пояснював, що батько втратив роботу, тож йому доводилося заробляти на прожиття «уроками», тобто репетиторством¹⁸. Свої місячні витрати студент оцінював так: 7,5 руб. на винаймання кімнати та ще 20 коп. на обід (сумарно на їжу 6 руб. у місяць), а загальні місячні складали 20 руб.¹⁹ Із витрат на харчування випливає, що воно зводилося до одного головного прийому їжі – обід. Такий спосіб прогодування був характерним і для студентства інших міст України того часу²⁰.

Відповідно, у плані матеріальної незабезпеченості студенти іноземного походження цілком уписувалися у загальний контекст, адже на бідності значного відсотку студентства Російської імперії початку ХХ ст. наголошують як сучасні дослідники історії вищої школи²¹, так і засвідчують численні архівні матеріали. Так, в особових справах більшості студентів Київського комерційного інституту було виявлено подання на отримання пільг або й, через матеріальну скруту, – на повне звільнення від плати за навчання. Як окремий приклад, студент ККІ Ш.Лайнер (російський підданий), прохаючи про преференції у сплаті за навчання, зазначав, що винаймав житло «з товаришем» за 7,5 руб. і харчувався у студентській їдальні за 5–6 руб. на місяць²². Значний відсоток матеріально незабезпечених студентів засвідчується й тим, що засновувані напередодні війни студентські земляцтва питання матеріальної взаємодопомоги ставили на перше місце у своїх статутах²³. І це стосувалося не лише ККІ, але й решти вишів²⁴. «Тимчасові правила організації студентських інституцій у вищих навчальних закладах Міністерства народної освіти» від 22 грудня 1901 р. відразу в пункті 1 передбачали, що вони засновуються з метою поглиблення знань і задля матеріальної підтримки своїх членів²⁵. Отже влада опосередковано визнавала скрутне матеріальне становище багатьох учнів. Про це згадували й сучасники. Так, студент Університету св. Володимира Д.Заславський свідчив: «Більшість цих студентських гуртків, доволі багаточисельних, займалися матеріальною взаємодопомогою»²⁶.

¹⁵ Там само. – Спр.1410. – Арк.18, 20–21.

¹⁶ Там само. – Арк.38.

¹⁷ Там само. – Арк.36–36 зв.

¹⁸ Там само. – Арк.44.

¹⁹ Там само. – Арк.45.

²⁰ *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С.160–162.

²¹ *Иванов А.Е.* Студенчество России конца XIX – начала XX в.: Социально-историческая судьба. – Москва, 1999. – 414 с.; *Его же.* Студенческая «самопомощь» в высшей школе Российской империи конец XIX – начало XX в. // Отечественная история. – 2002. – №4. – С.35–50; *Его же.* Студенческие землячества в России (конец XIX – начало XX в.) // Россия и современный мир. – 2001. – №3. – С.138–149; *Кругляк М.* Матеріальне становище студентів підросійської України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історична панорама. – 2011. – №13. – С.7–31; *Його ж.* Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. – Житомир, 2015. – 464 с.; *Посохов І.С.* Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. – Х., 2013. – 276 с.

²² Держархів м. Києва. – Ф.153. – Оп.2. – Спр.118. – Арк.105–106.

²³ *Чуткий А.І.* Самоорганізація студентства Київського комерційного інституту як одна із складових історії зародження профспілкового руху в Україні // Гілея. – Вип.51(9). – К., 2011. – С.40–46.

²⁴ З іменем Святого Володимира / Упор. В.Короткий, В.Ульяновський. – Т.2. – К., 1994. – С.345–361, Alma mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції: 1917–1920: Матеріали, документи, спогади / Упор. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський. – К., 2000. – С.225–249; Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців / Уклад. Б.П.Зайцев, В.Ю.Іващенко, В.І.Кадеєв, Б.К.Мигаль, С.І.Посохов. – Х., 2010. – С.304–316.

²⁵ Університет Святого Володимира: студентське життя 1834–1917 / Упор. В.А.Короткий. – К., 2014. – С.324.

²⁶ З іменем Святого Володимира. – Т.2. – С.361.

Зрештою, переважання матеріально незабезпечених осіб серед київського студентства напередодні світової війни чітко засвідчило проведене 1913 р. анкетування: 72% опитаних мали місячний дохід у розмірі до 30 руб. і лише 5% – понад 50 руб.²⁷ Цих грошей заледве вистачало, аби покрити мінімальні потреби в харчуванні та оплаті житла. Тож коштів на сплату за навчання просто не залишалося. І це був один із ключових факторів, що обумовлював припинення навчання багатьма з них. Так, розглянуті особові справи студентів ККІ дозволяють зробити висновок, що середня вартість оренди житла в Києві становила 6–12 руб.²⁸ Мінімальні витрати на харчування складали ще 5–15 руб.²⁹ Зрозуміло, що у випадку осіб іноземного походження ці розцінки зростали, оскільки складніше було отримати допомогу з дому або підробітки. Тому цілком закономірно, що кількість таких студентів у київських вишах не могла бути значною. Переважно це були ті, чий батьки також мешкали в українських землях Російської імперії.

Оскільки більшість студентства була опозиційно налаштована, то ці дві риси (бідність і негативне ставлення до влади) слід ув'язувати – політичні зміни розглядалися як шлях до поліпшення свого матеріального становища. І це характеризувало студентів різної конфесійної, етнічної, соціальної належності та є цілком закономірним, адже молодь найбільш радикальна сила, а спільне лихо об'єднує людей і змушує шукати винних. Також і через це з початком війни серед студентів переважало небажання воювати за імперію, а примусова мобілізація лише посилювала їх опозиційність³⁰.

Перша світова до крайності загострила питання матеріального характеру: зростали ціни, спостерігався дефіцит найнагальніших товарів³¹. Тож питання прохарчування посіли вагоме місце у житті навіть освітнього «істеблішменту», ставши важливою темою у житті багатьох представників професорсько-викладацької корпорації Києва. Наприклад, їх порушував професор Київської духовної академії С.Голубев у листуванні з близькими та отримував зворотну інформацію в першу чергу з питань матеріального характеру. Так, у листі до останнього від його дружини за вересень 1916 р. вона повідомляла: «Дрова за надісланим переказом я отримала, вдалось купити й іншу сажень [...] А гроші за борошно надіслали назад, та мені вдалось добути один пуд (більше пуда в одні руки зі складів не дають) [...] Свічки та мило куплю»³². Звичним явищем стали крадіжки та загальне загострення криміногенної ситуації.

Зрозуміло, що ці наслідки війни ще більше погіршили життя студентів. Адже ж вони не мали стабільних заробітків, а традиційні для них джерела підробітку (зокрема репетиторство) були зведені до мінімуму внаслідок загального зубожіння населення. Тому студенти (поряд з іншими вразливими групами) першими прийняли удар економічної кризи, породженої війною. Закономірно звинувачуючи у своїх бідах владу, вони відмовили їй у підтримці, натомість сприймали агітацію лівих, котрі обіцяли вмити вирішити всі питання. Зміна настроїв проявилась у швидкому «випаруванні» численної до війни групи студентів-академістів. Це вказувало й на значну частку серед груп, що підтримували владу, випадкових осіб.

²⁷ Держархів м. Києва. – Ф.153. – Оп.9. – Ч.ІІ. – Спр.66. – Арк.20.

²⁸ Там само. – Оп.6. – Спр.1166. – Арк.9, Оп.7. – Спр.1742. – Арк.101; Спр.1358. – Арк.34, 52; Оп.5. – Спр.2422. – Арк.8; Оп.7. – Спр.1410. – Арк.39; Спр.1451. – Арк.107; Оп.5. – Спр.1888. – Арк.22 та ін.

²⁹ Там само. – Оп.7. – Спр.1410. – Арк.39; Спр.1451. – Арк.107; Оп.5. – Спр.1888. – Арк.22; Оп.7. – Спр.1742. – Арк.104; Оп.6. – Спр.1166. – Арк.9 та ін.

³⁰ Чуткий А.І. Вища школа Києва в умовах Першої світової війни: ставлення студентів до мобілізації як індикатор лояльності до імперії // Гілея. – Вип.136(9). – К., 2018. – С.120–126.

³¹ Див.: Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. – Т.2. – К., 2011. – С.85–93; Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.1. – С.380–384, 388–392, 400–406, 454–462.

³² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.194. – Спр.57. – Арк.1.

У випадку іноземних підданих початок Першої світової війни мав й інші наслідки: вони відразу ж поділилися на «своїх» і «чужих». До першої категорії належали вихідці з країн-союзників, тож тому їм ніщо не загрожувало; тоді як до другої – піддані ворожих держав, що почали зазнавати репресій. Це було закономірно й очікувано та проявилось в біографії згаданого вище А.-К.Хрощевського, котрий, аби уникнути гонінь, у перший же тиждень війни подав прохання про перехід у російське підданство³³. При цьому він апелював до своєї національної належності: мовляв, є поляком, а не австрійцем чи угорцем, а отже належить до нелояльного щодо Австро-Угорщини етносу. Таке явище було доволі характерним для тієї війни та спеціально досліджене, хоча й являло радше спосіб пристосування, аби отримати найбільшу користь для себе та підготуватися до виборювання незалежності Польщі, що й відбулося наприкінці війни³⁴. Це засвідчується аналогічною опозиційністю студентів польської національності, які були російськими підданими, до російської влади³⁵. У випадку А.-К.Хрощевського показна лояльність до Росії на практиці вилилась у прагнення довчитися та мати підробітки (тобто отримання особистої користі) при одночасному уникненні мобілізації.

Щодо польської національності А.-К.Хрощевського, то її було засвідчено у січні 1915 р. Київським відділенням Товариства допомоги бідним полякам учасникам війни та бідуючим польським родинам³⁶. Спираючись на відповідний документ, він прохав залишитися у складі студентів, оскільки це була гарантія уникнення «виселення за межі Росії»³⁷. Але, окрім можливості продовжити навчання, А.-К.Хрощевський у такий спосіб отримав можливість і на підробітки. Так, улітку 1915 р. він працював помічником бухгалтера в одному з маєтків у районі Умані, а за рік прохав про надання роботи в Оренбурзькій губернській земській управі³⁸. При цьому й на початок 1916 р. він продовжував перебувати в австрійському підданстві³⁹, що було вдалим аргументом проти мобілізації. У травні 1931 р. наркомат закордонних справ СРСР направив запит до інституту щодо надання довідки про закінчення А.-К.Хрощевським повного курсу навчання у ККІ⁴⁰. Це свідчить про те, що він на той час був громадянином іншої держави, найімовірніше Польщі.

Ще один студент Київського комерційного інституту – Франц-Карл Владиславович Родзевич. Він народився й мешкав у Подільській губернії, де закінчив комерційне училище. З метрики випливає, що був «незаконнонародженим сином австрійської підданої», а хресні батьки належали до місцевої польської громади⁴¹. У 1909 р. його всиновив місцевий дворянин римо-католицького сповідання Владислав Родзевич⁴². З огляду на це він мав змінити підданство на російське. З осені 1913 р. навчався у ККІ. Але вже 25 жовтня 1914 р. подав прохання адміністрації інституту про пересилку своїх документів до Єлизаветградського кавалерійського військового училища, що було зроблено⁴³. Зауважимо, що першокурсники підлягали мобілізації в першу чергу. Натомість вступ до військового навчального закладу відтермінував потрапляння в армію, тож чимало студентів ішли таким шляхом.

³³ Держархів м. Києва. – Ф.153. – Оп.6. – Спр.1410. – Арк.48–49.

³⁴ Див.: *Коженьовський М.* За Золотими ворітьми: Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 рр. – К., 2015.

³⁵ *Бовуа Д.* Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ: 1793–1914 рр. – К., 2020. – С.708–731.

³⁶ Держархів м. Києва. – Ф.153. – Оп.6. – Спр.1410. – Арк.13.

³⁷ Там само. – Арк.27.

³⁸ Там само. – Арк.8.

³⁹ Там само. – Арк.6.

⁴⁰ Там само. – Арк.2.

⁴¹ Там само. – Спр.1101. – Арк.14.

⁴² Там само. – Арк.11, 15.

⁴³ Там само. – Арк.5, 8.

Війна вплинула на долі мішаних родин. Так, дружина (з 1912 р.) викладача Київського комерційного інституту М.Т.Синайського-Трофимова Є.-Ф.Кюліч була австрійською підданою⁴⁴, що вимагало згодом давати роз'яснення.

Ще дві особові справи з архіву Київського комерційного інституту містять документи студентів німецького походження. Зокрема про Лотара Вальдемара Егманта Пайнера відомо, що він народився 1892 р. в Києві в родині німецьких підданих лютеранського віросповідання⁴⁵. Його батько зазначений купцем німецького (пруського) підданства, а хрещеною – сестра його батька⁴⁶. Слід зазначити, що в метриках німецьких підданих зазначено години та хвилини народження (так само й у випадку римо-католиків), тоді як у випадку православних фіксувався лише день появи на світ. Це можна розглядати як прояв більшого цінування часу представниками західно- та центральноєвропейських націй, що було закономірним наслідком модернізаційних процесів. Натомість східноєвропейські народи меншою мірою сприйняли ці процеси, що пояснювалося подальшим домінуванням аграрного сектору та значними пережитками докапіталістичної доби у цій частині Європи.

Середню освіту Л.В.Е.Пайнер здобув в одному з комерційних училищ Києва⁴⁷. При цьому виявив значно вищий рівень знання іноземної мови: за німецьку в атестаті мав «5», натомість за російську – лише «3»⁴⁸. До навчання у ККІ приступив з осені 1913 р.⁴⁹ Після цього в його особовій справі настає хронологічна лакуна. А влітку 1920 р. він подав до інституту заяву з проханням видати його документи, пояснюючи, що «був на початку війни 1914 р. висланий до Сибіру»⁵⁰. Це наочне свідчення репресивних заходів російської влади проти підданих ворожих держав, що в Києві були санкціоновані розпорядженням генерал-губернатора вже 28 липня 1914 р.⁵¹ Про збереження радянською владою дружніх відносин із Німеччиною свідчить ремарка зі згаданої заяви Л.В.Е.Пайнера: він бажав «за кілька днів» виїхати до цієї країни⁵², і при цьому зазначив, що мешкає в Києві за тією ж адресою, що й напередодні війни.

Повертаючись до питання репресій щодо підданих ворожих держав, зазначимо, що ця політика характеризувала не лише Російську імперію, але й інших учасників війни. Наприклад, І.Кенін, котрий вступив до Київського комерційного інституту влітку 1918 р., повідомляв, що «до серпня 1914 р. був студентом Львівського університету», а з 1 серпня 1914 по 12 липня 1918 рр. «був інтернований у Німеччині як цивільно-полонений»⁵³. Аналогічно і професор Університету св. Володимира К.А.Пурієвич, котрий на початок війни перебував у Німеччині, був інтернований і лише завдяки значним зусиллям йому вдалося повернутися додому⁵⁴. Як бачимо, антагонізм був обопільним. Єдина відмінність полягала в тому, що Німецька та Австро-Угорська імперії не мали свого Сибіру. Тож вони вдавалися до інтернування представників ворожих країн у спеціальних таборах, що часто розташовувалися поблизу населених пунктів і режим там був доволі вільним⁵⁵.

⁴⁴ Там само. – Ф.Р-871. – Оп.2. – Спр.367. – Арк.38.

⁴⁵ Там само. – Ф.153. – Оп.6. – Спр.1060. – Арк.14.

⁴⁶ Там само. – Арк.14–15.

⁴⁷ Там само. – Арк.5, 13.

⁴⁸ Там само. – Арк.13.

⁴⁹ Там само. – Арк.12.

⁵⁰ Там само. – Арк.1.

⁵¹ Див.: Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.1. – С.448.

⁵² Держархів м. Києва. – Ф.153. – Оп.6. – Спр.1060. – Арк.1.

⁵³ Там само. – Оп.5. – Спр.3609. – Арк.3–4.

⁵⁴ Там само. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.48 а.

⁵⁵ Див.: *Срібняк І.В.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920). – К., 1999. – 296 с.; *Саввич Й.Й.* Українські військовополонені в таборах Німеччини: фінансова-господарська і культурно-освітня діяльність (1914–1918 рр.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Серія «Держава і армія». – Вип.571. – Л., 2006. – С.244–250.

Марія-Герміна Тереза Левінсон народилася 1894 р. в Одесі в родині німецьких підданих лютеранського сповідання (батько був купцем)⁵⁶. Її хресним зазначений родич матері⁵⁷. Середню освіту здобула у жіночій гімназії при Київській євангельсько-лютеранській церкві, яку закінчила 1912 р. із золотою медаллю⁵⁸. Восени 1913 р. вступила до Київського комерційного інституту як вільна слухачка, але наступного року припинила навчання⁵⁹.

Константин Ніколов народився в м. Горна-Оряховиця 1884 р., де й почав здобувати освіту⁶⁰. Проте вже в 1903–1909 рр. навчався у Волинській духовній семінарії⁶¹. Добре володіння К.Ніколовим російською мовою безперечно полегшило його вступ до Київського комерційного інституту. Зазначимо, що аналогічні обставини позитивно позначалися на студіях у Російській імперії й інших вихідців із Болгарії⁶². Отже 29 липня 1909 р. він надіслав із Житомира відповідну заяву⁶³. Вступ К.Ніколова до приватного вишу був закономірним не лише з огляду на зростання ваги економічної сфери у житті суспільства, але й через відсутність низки обмежень для абітурієнтів, що діяли в державних закладах. Цей аспект на прикладі навчання болгар у Російській імперії зауважують сучасні історики⁶⁴.

Удалося реконструювати обставини студентського періоду життя К.Ніколова. Головною рисою тут знов була матеріальна скрута. Власне через це вже на початку 1910 р. він припинив навчання в Київському комерційному інституті. Однак усе ж не збирався відмовлятися від здобуття вищої освіти. 19 вересня 1911 р. К.Ніколов надіслав директорові вишу листа, в якому повідомляв, що перебував у Болгарії, у рідному місті, і що вдома він «виклопотав собі стипендію від болгарського уряду»⁶⁵. Але для її отримання потрібне підтвердження від ККІ. У відповідь на це прохання К.Ніколов отримав папір, де зазначалося, що він був студентом із вересня 1909 по 1 лютого 1910 рр., коли його «виключили за невнесення плати за навчання», утім після погашення цієї заборгованості може бути поновлений⁶⁶. Саме з приводу останнього він незабаром і звернувся до керівництва вишу. При цьому заявляв про готовність сплатити частину боргу в розмірі 100 руб. та прохав відстрочити сплату решти (85 руб.), що й було задоволено⁶⁷.

Матеріали з особової справи К.Ніколова вказують і на теми макроісторичного рівня. Так, у першій половині 1912 р. він подав правлінню Київського комерційного інституту прохання про надання йому довідки, що є студентом, аби «отримати відстрочку від військової повинності»⁶⁸. Проте вже 14 червня 1912 р. К.Ніколов звернувся щодо видачі документа про те, що зі сторони вишу «відсутні перешкоди для мого виїзду за кордон», що й було зроблено наступного дня⁶⁹, тож він залишив навчання до осені 1913 р. Відновлюючись в інституті восени того року, К.Ніколов

⁵⁶ Держархів м. Києва. – Ф.153. – Оп.6. – Спр.777. – Арк.7.

⁵⁷ Там само. – Арк.10.

⁵⁸ Там само. – Арк.5.

⁵⁹ Там само. – Арк.14.

⁶⁰ Там само. – Спр.906. – Арк.11.

⁶¹ Там само. – Арк.10.

⁶² Кожухаров А.Н., Наймушин И.Н. Обучение болгар в Кронштадтском техническом училище морского ведомства (1885–1893) // Кортик. – 2011. – №12. – С.38.

⁶³ Держархів м. Києва. – Ф.153. – Оп.6. – Спр.906. – Арк.9.

⁶⁴ Кожухаров А.Н., Наймушин И.Н. Обучение болгар в Кронштадтском техническом училище морского ведомства (1885–1893). – С.37.

⁶⁵ Держархів м. Києва. – Ф.153. – Оп.6. – Спр.906. – Арк.28.

⁶⁶ Там само. – Арк.31.

⁶⁷ Там само. – Арк.20.

⁶⁸ Там само. – Арк.29, 32.

⁶⁹ Там само. – Арк.35–36.

пояснював свій попередній крок військово-політичною обстановкою: «Внаслідок подій, що розігралися на Балканах, я, як уродженець Болгарії, мусив [...] поїхати на Батьківщину, де став до лав армії, в якій перебував до кінця серпня цього року»⁷⁰. Ішлося про Балканські війни (жовтень 1912 – травень 1913, червень – липень 1913 рр.)⁷¹. А оскільки у списках болгарських офіцерів він відсутній⁷², то це вказує на те, що колишній київський студент воював простим добровольцем. Рішенням правління ККІ К.Ніколова відновили на навчанні у жовтні 1913 р.⁷³

Буквально у переддень Першої світової війни виходець із Болгарії вступив у шлюб. Церемонія відбулась у «церкві селища Святошин», куди було переслано відповідне посвідчення від інституту⁷⁴. Дружина К.Ніколова була найімовірніше місцевою мешканкою. Створення сім'ї (часте явище серед тогочасного студентства⁷⁵) додатково обтяжило його матеріальне становище.

Із початком Першої світової війни в Росії наростала шпигуноманія. Вона виявлялася в тому, що під підозрою міг опинитися будь-який іноземець, навіть лише на підставі неросійського прізвища. Наприклад, у Києві восени 1914 р. було організовано цькування професора Університету св. Володимира Ф.І.Кнауера, а також низки інших співробітників вишу німецького походження⁷⁶. Розгорівся також конфлікт між останнім і його колегою професором Т.Д.Флоринським⁷⁷. У Київському комерційному інституті один зі службовців подав спеціальний рапорт про звільнення з посади бібліотекаря М.Л.Ернста (який працював на аналогічній посаді й в Університеті св. Володимира, а згодом став відомим науковцем) лише на підставі того, що той був німцем⁷⁸. Як впливало з доповідної директора ККІ на ім'я міністра, М.Л.Ернст був звільнений як німецький підданий ще в липні 1914 р., а відтак «висланий в адміністративному порядку до Вологодської губернії»⁷⁹. При цьому посадовець інформував, що серед співробітників інституту «німецьких, австрійських, угорських і турецьких підданих немає»⁸⁰.

Зазначимо, що з Київського комерційного інституту було звільнено 14 студентів, з яких 7 – піддані Німецької, 6 – Австро-Угорської, і – Османської імперій. Ці дії мали загальний характер, поширювалися на всі навчальні заклади з одночасною заборонаю на подальший прийом вихідців із ворожих держав до кінця війни⁸¹. Варто зазначити, що переслідувалися й німецькі підприємці, а німецькі капітали були заморожені⁸². Зазнали гоніння навіть прості німці-колоністи⁸³. Такі заходи закріплювалися спеціальними законами, виданими в Росії на початку війни, що було цілком логічно⁸⁴.

⁷⁰ Там само. – Арк.16.

⁷¹ *Мартинів А.Ю.* Балканські війни // Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій та ін. – Т.1. – К., 2003. – С.174.

⁷² *Танчев И.* Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878–1912) // Известия на Държавните архиви. – Кн.105. – София, 2013. – С.111.

⁷³ Держархів м. Києва. – Ф.153. – Оп.6. – Спр.906. – Арк.18.

⁷⁴ Там само. – Арк.24, 26.

⁷⁵ Див.: *Круляк М.* Шлюб і сім'я в житті студентів підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. // Мандрівець. – 2012. – №5. – С.45–52.

⁷⁶ *Alma mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції: 1917–1920.* – Кн.1. – С.650–670.

⁷⁷ Див.: *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна.* – Кн.1. – С.449.

⁷⁸ Див.: Держархів м. Києва. – Ф.153. – Оп.1. – Спр.391; Оп.8. – Спр.837. – Арк.163.

⁷⁹ Там само. – Оп.1. – Спр.391. – Арк.16.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ *Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени.* – К., 1914. – С.32.

⁸² *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна.* – Кн.1. – С.448–449; *Петров Ю.А.* Проблемы государственного долга и частные германские инвестиции в России // Экономическая история России XIX–XX вв.: современный взгляд. – Москва, 2000. – С.458–468.

⁸³ *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна.* – Кн.1. – С.414–416.

⁸⁴ Див. прим.81.

У цьому контексті згаданий вище К.Ніколов, аби уникнути сприйняття себе як іноземця, 19 вересня 1914 р. у заяві до канцелярії Київського комерційного інституту просив «до мого прізвища в усіх моїх документах додати на підставі мого національного паспорта ще “Труфешев” у зв’язку з тим, що, мешкаючи за посвідченням під прізвищем Ніколов, можуть статися непорозуміння»⁸⁵.

Повертаючись до справи виключення підданих ворожих держав із Київського комерційного інституту, варто зазначити, що у цьому випадку воно відбулось із затримкою. Це можна пояснити прагненням затримати цих осіб задля отримання коштів, адже головним джерелом їх надходження для цього приватного вишу була плата за навчання.

Завершуючи реконструкцію біографії К.Ніколова цього періоду, зазначимо, що він продовжив навчання до літа 1915 р. Однак, відчуваючи наближення вступу Болгарії у війну на боці ворожого Російській імперії блоку держав, 15 червня 1915 р. звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням «повернути мені національний (болгарський) паспорт [...] у зв’язку з моїм від’їздом на Батьківщину»⁸⁶. Якби він залишився, то мав бути звільнений на підставі згаданого вище законодавства воєнного часу. Встановлено, що 1915-й рік став останнім для навчання більшості болгар у Росії⁸⁷.

Для порівняння державної політики щодо «чужих» і «своїх» на прикладі влад, що контролювали Київ у 1914–1920 рр., було залучено також особові справи студентів і викладачів Київського комерційного інституту – вихідців із Бельгії та Франції. Останніх у Російській імперії розглядали як «своїх»: зокрема педагоги змогли продовжити викладання й після початку війни, а у випадку вступу на військову службу за ними зберігалися посади та нараховувалося 50% окладу. Наприклад, бельгійський підданий Е.Леклерк, котрий із 1911 р. викладав у ККІ французьку мову, займався цим і надалі⁸⁸. А студент інституту М.Вей, також підданий Бельгії, студіював у ККІ до 1915 р., коли висловив бажання піти на фронт⁸⁹.

Француз А.Турньє, який працював у Київському комерційному інституті з 1911 р., від початку війни «перебував у діючій армії у Франції»⁹⁰. Спираючись на розпорядження міністерства торгівлі та промисловості виш продовжував виплачувати йому (так само, як і ще двом викладачам-громадянам Франції, що також служили в армії) жалування в половинному розмірі аж до 1917 р.⁹¹ При цьому А.Турньє писав до інституту, що перебував на фронті «заради справедливості, свободи та права»⁹². На початку 1917 р. з’ясувалося, що він уже отримував жалування в повному обсязі від 1-го Київського комерційного училища, а тому не мав права на отримання його від ККІ⁹³.

Громадяни держав-союзниць із початком війни навіть продовжили отримувати роботу в межах Російської імперії. Так, підданий Франції М.Бартерот почав викладати в Київському комерційному інституті французьку мову з осені 1915 р., навіть не надавши на перших порах відповідних документів. Але

⁸⁵ Держархів м. Києва. – Ф.153. – Оп.6. – Спр.906. – Арк.39.

⁸⁶ Там само. – Арк.2.

⁸⁷ *Кожухаров А.Н.* Болгарские офицеры – воспитанники Морского инженерного училища императора Николая I // Военно-исторический журнал. – 2009. – №3. – С.32.

⁸⁸ Держархів м. Києва. – Ф.153. – Оп.1. – Спр.92.

⁸⁹ Там само. – Оп.13а. – Спр.48.

⁹⁰ Там само. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.2.

⁹¹ Там само. – Арк.78.

⁹² Там само. – Арк.88.

⁹³ Там само. – Арк.93.

міністерство торгівлі та промисловості негайно підтвердило обрання його викладачем⁹⁴. У 1918 р. він зазнав репресій із боку німецької військової адміністрації. Так, у листі до ректора інституту М.Бартерот писав, що «10 липня [...] о першій годині ночі [...] був арештований німецькою владою разом із двома дітьми», тож він просив допомоги⁹⁵. У жовтні 1918 р. очільник ККІ подав міністрові закордонних справ Української Держави прохання про звільнення М.Бартерота з ув'язнення⁹⁶. Подальша доля цієї справи невідома.

Ще один громадянин Франції – Ф.Ф.Мулен почав викладати в Київському комерційному інституті французьку мову з жовтня 1917 р., спираючись при цьому на рекомендацію згаданого М.Бартерота⁹⁷. Із листа Ф.Ф.Мулена до ректора вишу від 14 вересня 1918 р. випливає, що він «на вимогу німецької влади мусив залишити Київ негайно»⁹⁸. Зазначимо, що з листа дружини Ф.Ф.Мулена до очільника інституту довідуємося, що він працював у Києві «секретарем, котрий відав французькими справами при іспанському консульстві»⁹⁹. Вочевидь, саме враховуючи його належність до дипломатичного корпусу, і до того ж роботу на нейтральну державу, у цьому випадку обійшлося без арешту.

Німецьку мову в київських вишах продовжували викладати й з початком війни. Робили це, зокрема, російські піддані – вихідці з Прибалтики. Тому вони уникали репресій. Проте підозри та навіть звинувачення їх у належності до німців мали місце за часів Російської імперії. Наприклад, виходець із Латвії й лектор німецької мови в Київському комерційному інституті Р.А.Берзін аж до 1916 р. мусив спеціально пояснювати, що «за національністю я латиш, російський підданий»¹⁰⁰, адже суспільство під впливом державної пропаганди шукало «німецьких агентів»¹⁰¹.

Таким чином, батьки згаданих тут студентів Київського комерційного інституту, поляків і чехів за походженням, були підданими Австро-Угорщини. Вони перебралися до українських земель Російської імперії ще наприкінці XIX ст., та мешкали на Поділлі й Київщині. Досліджені особи з початком Першої світової війни змінили своє підданство на російське, дехто навіть перевівся на навчання до військових училищ, а Т.Найдер вступив у Чеську добровольчу дружину, що формувалася в Києві. Студенти-німці за національністю не пішли на співпрацю з російською владою. Частина з них припинила студії в київських вишах ще до війни. Натомість тих, хто не встиг це зробити (як-от Л.В.Е.Пайнер), заслали вглиб Росії, що робилося по відношенню до всіх категорій підданих Центральних держав. У випадку болгарського громадянина, то він виїхав додому вже у воєнні роки, але ще до вступу у глобальний конфлікт Болгарії. Це дозволило уникнути репресій, а також свідчить про можливість закордонних поїздок і в тих екстремальних умовах.

⁹⁴ Там само. – Спр.11. – Арк.14.

⁹⁵ Там само. – Арк.23.

⁹⁶ Там само. – Арк.22.

⁹⁷ Там само. – Спр.79. – Арк.1.

⁹⁸ Там само. – Спр.83. – Арк.1.

⁹⁹ Там само. – Арк.2.

¹⁰⁰ Там само. – Спр.15. – Арк.61.

¹⁰¹ Див.: Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.1. – С.448–449.

Водночас жодна з цих категорій не зазнавала переслідувань із боку українських влад 1917–1920 рр., що свідчить про толерантну політику в національному питанні та прагнення до мирного співжиття з обома сторонами світового конфлікту. Можливо, це до певної міри пояснює легкість укладення Центральною Радою Брест-Литовського миру на початку 1918 р. – український загал був готовий до цього.

Отже мікроісторичні розвідки виводять нас на макрорівень. При цьому вивчення навіть незначної кількості «незнакових» осіб дозволяє робити більш широкі висновки, оскільки такі особи й відображають загал. Також подібні дослідження наповнюють макроісторичні реконструкції конкретним фактичним матеріалом. А це робить їх більш цікавими для загалу, наповнюючи «плоттю і кров'ю», свідчить про важливість та перспективність цього напрямку історичних студій.

REFERENCES

1. Bovua, D. (1996). *Sbliaktych, kripak i revizor: Polska sbliakhta mizh tsaryznom ta ukrainskymy masamy (1831–1863 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bovua, D. (1998). *Bytva za zemliu v Ukraini: 1863–1914: Poliaky v sotsialno-etnichnykh konfliktakh*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Bovua, D. (2020). *Trykutnyk Pravoverrezhbzia: tsarat, sbliakhta i narod: 1793–1914 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
4. Chutkyi, A. (2011). Samoorganizatsiia studentstva Kyivskoho komertsiihnoho instytutu yak odna iz skladovykh istorii zarozhdeniia profsilkovoho rukhu v Ukraini. *Gileia*, 51(9), 40–46. [in Ukrainian].
5. Chutkyi, A. (2018). Vyscha shkola Kyieva v umovakh Pershoi svitovoi viiny: stavleniia studentiv do mobilizatsii yak indykator loialnosti do imperii. *Gileia*, 136(9), 120–126. [in Ukrainian].
6. Ivanov, A. (1999). *Studenchestvo Rossii kontsa XIX – nachala XX v.: Sotsialno-istoricheskaya sudba*. Moskva. [in Russian].
7. Ivanov, A. (2001). Studencheskie zemlyachestva v Rossii (konets XIX – nachalo XX v.). *Rossiya i sovremennyy mir*, 3, 138–149. [in Russian].
8. Ivanov, A. (2002). Studencheskaya “samopomoshch” v vysshey shkole Rossiyskoy imperii: konets XIX – nachalo XX v. *Otechestvennaya istoriya*, 4, 35–50. [in Russian].
9. Korotkyi, V. (Comps.). (2014). *Universytet Sviatoho Volodymyra: studentske zhyttia 1834–1917: Zbirnyk dokumentiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Korotkyi, V., & Ulianovskiy, V. (Comps.). (1994). *Z imenem Sviatoho Volodymyra, 1*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Korotkyi, V., & Ulianovskiy, V. (Comps.). (2000). *Alma mater: Universytet sv. Volodymyra naperedodni ta v dobu Ukrainkoi revoliutsii: 1917–1920: Materialy, dokumenty, spohady, 1*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Kozhenovskiy, M. (2015). *Za Zoloty my voritmy: Suspilno-kulturna diialnist poliaktiv u Kyievi v 1905–1920 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
13. Kruhliak, M. (2011). Materialne stanovyshche studentiv pidrosiiskoi Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX st.). *Isorychna panorama*, 13, 7–31. [in Ukrainian].
14. Kruhliak, M. (2012). Shliub i simia v zhytti studentiv pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatu XX st. *Mandrivets*, 5, 45–52. [in Ukrainian].
15. Kruhliak, M. (2015). *Zhyttia ta pobut studentstva pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatu XX st.* Zhytomyr. [in Ukrainian].
16. Petrov, Yu. (2000). Problemy gosudarstvennogo dolga i chastnye germanskije investitsii v Rossii. *Ekonomicheskaya istoriya Rossii XIX–XX vv.: sovremennyy vzglyad*, 458–468. Moskva. [in Russian].
17. Posokhov, I. (2013). *Studenstvo universytetu Rossiiskoi imperii XIX – pochatu XX st.: stanovlennia ta evoliutsiia subkultury*. Kharkiv. [in Ukrainian].
18. Potiekhin, O. (2021). Pro prychny Pershoi svitovoi viiny: polemichni notatky. *Storinky istorii*, 52, 153–170. [in Ukrainian].
19. Reient, O. (2004). Vplyv Velykoi viiny 1914–1918 rr. na tsyvilizatsiini protsesy v Ukraini (do 90-richchia pochatu Pershoi svitovoi viiny). *Spetsialni istorichni dystypliny: pytannia teorii ta metodyky, 11, Ch.2*, 138–146. [in Ukrainian].
20. Reient, O., & Serdiuk, O. (2004). *Persha svitova voina i Ukraina*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Saievych, Yo. (2006). Ukrainkii viiskovopoloneni v taborakh Nimechchyny: finansovo-hospodarska i kulturno-osvitnia diialnist (1914–1918 rr.). *Visnyk Natsionalnogo universytetu “Lvivska politekhnika”: Seriya “Derzhava i armiiia”, 571*, 244–250. [in Ukrainian].
22. Samoilenko, H., & Samoilenko, O. (2005). *Nizhynska vyscha shkola: storinky istorii*. Nizhyn. [in Ukrainian].
23. Smolii, V. (Ed.). (2014–2015). *Velyka voina 1914–1918 rr. i Ukraina, 1–2*. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Sribniak, I. (1999). *Poloneni ukraintsi v Avstro-Uborschyni ta Nimechchyni (1914–1920)*. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Tanchev, I. (2013). Ruskiyat prinos v podgotovkata na blgarska inteligentsiia s vishe i profesionalno obrazovanie (1878–1912). *Izvestiia na Drzhavnite arkhivy*, 105, 34–111. [in Bulgarian].
26. Zaitsev, B., Ivashchenko, V., Kadiciev, V., Myhal, B., Posokhov, S. (Comps.). (2010). *Kharkivskiy universytet XIX – pochatu XX st. u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantiv*. Kharkiv. [in Ukrainian].

Andrii CHUTKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at Department of Ancient and Modern History of Ukraine,
T.Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), andr32_ukr@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9640-9905>

The Fates of Students of Foreign Origin and Employees of Kyiv Higher Education Institutions Through the Prism of the World War I

Abstract. The aim of the study is to establish the impact of the World War I on the students and employees of Kyiv higher education institutions of foreign origin. The methodology of the article is based on the principles of historicism, objectivity and social approach. At the same time, both general scientific (analysis, structural-systemic, synthesis, induction, deduction) and special-scientific (historical) research methods (historical-comparative, chronological and retrospective) have been applied. Scientific novelty of the study is to clarify an under-researched topic in the history of the World War I – its impact on students and employees of Kyiv higher education institutions who were of foreign origin. **Conclusions.** The entry of the Russian Empire into the war significantly changed its policy towards foreigners. However, part of the population also supported destructive actions against the nationals of hostile states. The non-significance of the people examined in this publication, allows us to make broader generalizations, because such individuals reflect the general situation in society. The important role of students in many socio-political processes in Ukraine and the world of the early 20th century has also been evidenced.

Keywords: students, Kyiv higher education institutions, World War I, interethnic relations, microhistory, personality.

Наталія КУЗОВОВА

кандидатка історичних наук, доцентка,
факультет психології, історії та соціології,
Херсонський державний університет
(Херсон, Україна), kuzovovanatala@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4691-7258>

Владислав ПАРХОМЕНКО

доктор історичних наук, доцент,
кафедра історії,
Миколаївський національний університет ім. В.Сухомлинського
(Миколаїв, Україна), vlad10031974@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0911-2941>

Французька військова місія у Херсоні 1919 р. та її наслідки

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.075>

УДК: 94(477)«1919»

Анотація. Місія Антанти на Півдні України – важлива військово-політична подія, що вплинула на українсько-французькі відносини під час Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. і, зрештою, на подальшу долю УНР. Однак її оцінки різняться як серед учасників, так і в історіографії. Доступність значного джерельного матеріалу завдяки створенню електронних архівів дозволяє розглянути цю подію різнобічно, без превалювання одних груп джерел над іншими. **Основною метою** є встановлення часової шкали висадки десанту Антанти у Херсоні та оцінка події в історичному процесі. Під час дослідження використано **методи** архівної евристики, критичного аналізу джерел, історіографічного аналізу. **Наукову новизну** становлять результати, що дозволяють установити події кінця 1918 – початку 1919 рр. на Півдні України з позиції всіх сторін – їх учасників, визначити, чи справді опір місцевого населення, що призвів до поразки місії, мав більшовицьке коріння. **Висновки.** З'ясовано, що, поступившись засадничими республіканськими принципами на угоду тимчасовим політичним інтересам, французька військова місія як на Херсонщині, так і у цілому в Південній Україні не виконала поставленої задачі – встановлення в регіоні громадського порядку. Це вилилося в репресії проти місцевого населення, безпідставно звинуваченого в підтримці більшовиків, а також у зростання антисемітизму та знищення великого числа заручників при відступі з Херсона. Подібні дії знівеливали всі досягнення місії Антанти й, відповідно, позначилися на ставленні мешканців до союзників, що стало козирем у руках більшовиків. Урешті-решт результатом була тимчасова стабілізація ситуації, яка завершилася з переходом отамана Н.Григор'єва на бік більшовиків. Із припиненням військової місії на Півдні України зросло воєнне протистояння та, як наслідок, відбулося остаточне руйнування економіки регіону й утвердження більшовицької влади в умовах масштабного голоду 1921–1923 рр.

Ключові слова: регіональна історія, Херсон, Херсонщина, Антанта, Українська Народна Республіка, Директорія України, Добровольча армія.

Українсько-французькі відносини під час Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. були складними та зумовлювалися політикою Франції щодо «українського питання» й Української Народної Республіки. Події, що відбувалися 1919 р. в Південній Україні, участь у них країн Антанти позначилися на встановленні

політичного порядку після Першої світової війни. Тривалий час їх одностороннє трактування було ідеологічною зброєю, яку вдало використала радянська партійна історія для виправдання політики більшовиків в Україні – червоного терору. Навіть тепер, коли в розпорядженні громадськості та наукової спільноти є всі джерела, що раніше були недоступними, радянський погляд превалює від аматорських краєзнавчих сайтів до праць представників сучасної російської історіографії. У зарубіжній історіографії місія Антанти розцінювалася негативно, однією з причин її поразки називали пробільшовицькі погляди місцевого населення, що не зовсім відповідало дійсності. Враховуючи зазначене, основною метою цієї статті буде встановлення хронології подій, пов'язаних із висадкою антантівського десанту у Херсоні, та їх оцінка в історичному процесі.

Для досягнення поставленої мети застосовуються аналіз історичних джерел, що відображають події весни 1919 р. (архівні документи, мемуарна література, газетні публікації) та комплексний розгляд наукової історичної літератури. Основна проблема полягала в тому, що архівні джерела, в яких описуються ці події, практично не збереглися. Більшість матеріалів представлена статтями в газетах та спогадами учасників подій, котрі головним чином відображають політичні й ідеологічні переконання їх авторів, а не фактичний матеріал, придатний для аналізу. Лише порівняння та зіставлення відомостей із вітчизняних і зарубіжних (Франція, Великобританія)¹ архівів, авторів – представників різних політичних сил, соціальних груп, дозволили виокремити спільні моменти, загальні для всіх видів джерел. Найбільш плідною для результатів дослідження стала робота з фондами архіву Херсонського обласного комітету КП(б)У–КПУ, одним із важливих завдань котрого було збирання та публікація документів із провідних тем радянської історіографії, серед яких не останнє місце посідало встановлення більшовицької влади на Херсонщині. Ці документи, що свого часу були визнані неможливими для публікації з ідеологічних міркувань, дозволили значно розширити уявлення про те, як створювалася радянська історія, на яких заходах відбиралися матеріали для зберігання або опублікування, та які місцеві події ставали частиною загальної історичної картини минулого. Адже більшість дискусій, що відбувалися при обговоренні історичних подій між партійними історіографами, свідками й учасниками подій залишалися за лаштунками, стаючи матеріалом для секретних протоколів, що досить довгий час були недоступними для фахівців і громадськості. Використання методів архівної евристики зробило роботу з архівними фондами максимально ефективною – попри розпорошеність архівних матеріалів та їх малий обсяг, удалося зібрати всі документи, що збереглися до нашого часу про події, пов'язані з десантом Антанти у Херсоні, та встановити послідовність і наслідки дій усіх сторін, тобто французьких, англійських, грецьких військ, Добровольчої армії А.Денікіна, сил отамана Н.Григор'єва та есерівсько-більшовицького підпілля.

Вивчення історіографії питання дозволило залучити як ті праці, що стосуються загальних питань, пов'язаних із дипломатичними відносинами представників України з Антантою, так і ті, що висвітлюють безпосередньо реалізацію й наслідки світової політики в розрізі окремого міста (Херсон). До загальних, де розкривається дане питання, відносяться студії Дж. Кіма Манголланда, В.Верстюка, Б.Гончара та Н.Городньої, Р.Симоненка, П.Фієскі². Для представлення регіонального аспек-

¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://francearchives.fr/en/#>; <https://www.nationalarchives.gov.uk/>

² *Munholland J.K.* The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919 // *Cahiers du monde russe et soviétique*. – Vol.22. – №1. – Janvier – Mars 1981. – P.43–66; *Верстюк В.Ф.* Антанти військова присутність на Півдні України // *Енциклопедія історії України*. – Т.1: А–В. – К., 2003; *Симоненко Р.Г.* Англо-французька угода про розподіл сфер впливу 23 грудня 1917 р. // Там само; *Гончар Б.М., Городня Н.Д.* Відносини між Францією та УНР (грудень

ту важливе значення також мають праці, що безпосередньо торкаються зазначеної проблематики. Наприклад, Л.Левченко про Миколаївщину³. Також збірник документів із передмовою М.Давидова, виданий у Херсоні 1957 р.⁴ Тут (дуже фрагментарно) вміщено матеріали, що описували події весни – літа 1919 р., проте робота, проведена партархівом у процесі підготовки публікації, мала наслідком нагромодження спогадів учасників подій (їх кількість у 1969 р. становила 217)⁵. Серед них найбільш інформативні спомини ватажка радянських партизанів П.Тарана, першого голови Херсонської ради робітничих депутатів І.Сорокіна, П.Добровольського⁶. Зважаючи на брак архівних документів, ці матеріали, опрацьовані із застосуванням методів критики джерел, зіставлення тощо, набувають важливого значення для відтворення подій 1919 р. у Херсоні.

Отже 23 листопада 1918 р. розпочалася передислокація військ Антанти на Південь України та Крим. У грудні в Одесі за сприяння французької адміністрації, а саме Е.Енно, котрого Дж.Манголланд⁷ атестує самозванцем (самозваним віце-консулом – цієї ж думки дотримуються Б.Гончар і Н.Городня⁸), військовим губернатором міста став денікінський генерал О.Гришин-Алмазов, який згодом «прославиться» своєю жорстокістю щодо населення. Дж.Манголланд вважає, що ці дії не було погоджено з французькою стороною. Загальновідомо, що міністр закордонних справ Франції С.Пішон заперечив, що має відношення до призначення Е.Енно консулом. Проте П.Фієскі, дослідник, котрий намагався розгадати таємницю «консульства» Е.Енно, стверджує, що той не був ані аферистом, ані випадковим призначенцем, оскільки його інтереси збігалися з політикою Ж.Клемансо⁹. Лише в березні 1919 р. союзники усунули О.Гришина-Алмазова з посади, проте його персона вже доволі негативно вплинула на ставлення до Антанти місцевого населення. 14 грудня 1918 р., після перевороту в Києві та встановлення влади Директорії УНР, з огляду на підтримку її населенням, Франція вирішила укласти союз з українською стороною та деякий час стримувати подальше просування Добровольчої армії А.Денікіна.

Незважаючи на те, що незадовго до висадки десанту до Херсона ввійшов загін М.Максименка чисельністю 300 вояків, що представляв Українську революційну армію Директорії¹⁰, відповідно до англо-французької угоди про розподіл сфер впливу 23 грудня 1917 р., щоб зупинити стрімке просування Червоної армії, англо-французько-грецький флот здійснив висадку на Півдні України. Як стверджує Дж.Манголланд, за згодою з С.Петлюрою під юрисдикцію французів потрапляли Миколаїв і Херсон¹¹. 24 грудня 1918 р. англо-французький десант висадився у Херсонському порту й узяв під свій контроль гирло Дніпра.

У самій губернії політична та воєнна ситуація були надзвичайно напруженими. До висадки французького десанту сільська місцевість стала полем битви між

1918 – квітень 1919 рр.) // Український історичний журнал. – 2000. – №2. – С.47–57; *Fieschi P.* L'intervention française à Odessa (décembre 1918 – mars 1919) vue à travers l'action du «Consul de France», *Emile Henno* // *Cahiers slaves*. – 2016. – №14. – P.161–172.

³ *Левченко Л.* Українська кампанія грецької армії 1919 р.: вплив на подальшу долю українських греків (на прикладі Миколаєва й Миколаївщини) // *Сторінки історії*. – Вип.49. – К., 2019. – С.59–91.

⁴ *Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.): К 40-летию Великого Октября: Сб. док. и мат.* – Херсон, 1957. – 378 с.

⁵ *Державний архів Херсонської обл.* (далі – *Держархів Херсонської обл.*). – Ф.П-3562. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.76.

⁶ Там само. – Оп.6. – Спр.11. – Арк.1–182.

⁷ *Munbolland J.K.* The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919. – P.46.

⁸ *Гончар Б.М., Городня Н.Д.* Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 – квітень 1919 рр.). – С.50.

⁹ *Fieschi P.* L'intervention française à Odessa... – P.163.

¹⁰ *Держархів Херсонської обл.* – Ф.П-3562. – Оп.6. – Спр.11. – Арк.111.

¹¹ *Munbolland J.K.* The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919. – P.47.

Добровольчою армією та силами отамана Н.Григор'єва, котрий підтримав УНР і С.Петлюру. До того він успішно провів операції з визволення від німецьких військ низки південноукраїнських міст та був призначений головним отаманом повстанських військ Херсонщини, Запоріжжя й Таврії Української республіканської армії. Це не була остаточна перемога – 18 січня 1919 р. із захопленої Великої Лепетихи денікінський капітан Грошев розсилав телеграми всім урядовим установам, земським управам, сільським старостам, поштово-телеграфним конторам про належність Мелітопольського, Бердянського, Дніпровського повітів до відання Добровольчої армії та про недопущення виконання українських розпоряджень¹². Своєю чергою представники Директорії УНР ще раніше, 31 грудня 1918 р., заборонили відправляти телеграми на Донщину, щоб розірвати телеграфне сполучення з частинами білої армії, а в лютому 1919 р. звернулися до представників поштово-телеграфних контор не визнавати ніякої влади, окрім УНР¹³. Практично кожен населений пункт Херсонщини став місцем сутичок¹⁴.

Проте найбільшу загрозу для УНР представляла так звана Українська радянська армія, створена в Росії. 21 грудня 1918 р. вона перетнула кордон і зайняла Белгород, місто, яке тоді перебувало у складі УНР. Швидкий наступ міг обернутися втратою всього Лівобережжя України. Російська більшовицька газета «Правда» відображала це як неминучий факт і майже щоденно на перших шпальтах публікувала репортажі про просування та успіхи червоних військ¹⁵.

Наростання воєнного протистояння не влаштовувало французів. За словами Дж.Манголланда, вони не розуміли, чому різним політичним силам в Україні не можна відкласти суперечки до повної перемоги над більшовиками¹⁶. Але ця позиція не виглядає щирою зі французького боку, адже ця країна на той момент прагнула підтримати сили, що тяжіли до збереження України в кордонах Росії. Значна кількість матеріалів, які надходили в Париж від дипломатів і військових про українську політичну ситуацію, не залишає сумнівів щодо доброї поінформованості французького керівництва¹⁷.

Треба зауважити, що з наростанням воєнного протистояння сторони дедалі частіше вдавалися до репресій проти населення. Це стосувалося не лише Добрармії, адже й політика Директорії УНР щодо виявів громадської активності мешканців і реагування на більшовицьку агітацію ставала доволі жорсткішою. Херсонський губернський комісар з Єлисаветграда заборонив проведення з'їздів, зборів, маніфестацій «з огляду на те, що боротьба народу за своє національне і соціальне визволення не закінчена»¹⁸. Комендант Херсона Олефіренко оголосив, що ворожа агітація «темних елементів» (тобто більшовиків) придушуватиметься¹⁹. Ця тактика не була успішною – 6 січня 1919 р. більшовики, проголосивши створення УСРР, завдали значного ідеологічного удару, перебравши частину симпатій населення, яке мріяло про соціальні перетворення у власній державі без зовнішніх втручань²⁰. Це ще більше посилювало репресії. 7 січня 1919 р. було заарештовано учасника херсонського повстання

¹² Держархів Херсонської обл. – Ф.Р-606. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.17.

¹³ Там само. – Арк.21.

¹⁴ Родной край. – 1919. – 1 января (19 декабря 1918 г.).

¹⁵ Див., напр.: Директория или советы // Правда. – 1919. – №3. – 4 января. – С.1.

¹⁶ *Munholland J.K.* The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919. – P.47.

¹⁷ *Inventaire sommaire des archives de la guerre: 1914–1918 // Imprimerie La Renaissance.* – Troyes, 1972. – P.186, 221, 476, 520; *Inventaire sommaire des archives de la guerre. – Série №1872–1919 // Ibid.* – Troyes, 1974. – P.55.

¹⁸ Родной край. – 1919. – 4 января (22 декабря 1918 г.).

¹⁹ Там же. – 5 января (23 декабря 1918 г.).

²⁰ УРСР в період громадянської війни. – Т.2 – С.403.

проти німецьких військ у березні минулого року матроса Васильєва. Наступного дня він був застрелений охоронцями при спробі втечі²¹. Подібні дії місцевої влади підірвали її авторитет та довіру до неї, а це було вкрай небезпечно в умовах наростання воєнного протистояння.

Несподіваним і неприємним для Директорії фактом стало захоплення 8 січня 1919 р. підрозділом Добровольчої армії повітового міста Олешки²². А у середині січня в Бериславі військові, що назвалися добровольцями (скоріше за все, були денікінцями), пограбували місцеве казначейство²³. Білі критично наблизилися до Херсона.

Таким чином, коли 9 січня 1919 р. англійський міноносець «Гідра», виконуючи розпорядження про заборону нічного судноплавства по Дніпру і прохід озброєних суден, вийшов на середину ріки²⁴, це дозволило Директорії УНР вирішити питання щодо володіння Олешками. В результаті підтримки, наданої союзниками, 17–18 січня українські сили обстріляли місто з 6-дюймових гармат²⁵. 21 січня після запеклого бою Олешківська міська дума та англійське командування досягли перемир'я, добрарміїці пішли геть²⁶. Однак у губернії продовжували точитися бої між українськими та білими військами. Так, 21–22 січня у Чаплинці повстанці на чолі з П.Тараном знищили загін Окремої Одеської добровольчої бригади генерала П.Аджієва. Як повідомила газета «Родной край», місцеві жителі відтепер визнають тільки владу Директорії²⁷. Цікаво, що сам П.Таран згодом не пояснював, яким чином у результаті дій його загону, котрий він відносив до червоних військ, до влади прийшла Директорія. Це викликає певні сумніви у його політичній прихильності до більшовиків на початку партизанської «кар'єри».

Ці бурхливі події відбувалися тоді, коли 24 січня 1919 р. до Херсонського порту прибув англійський міноносець «Бріск» із представниками французького командування, котрі повідомили, що незабаром у Херсоні висадиться французько-грецький десант²⁸.

Як уже зазначалося, дипломатичні переговори між Антантою та Директорією УНР велися з перемінним успіхом і Південь України перейшов під контроль союзників, Директорії, Добровольчої армії А.Денікіна. Остання викликала найбільший опір у населення, оскільки наче й виступала проти більшовиків, але при цьому не бачила особливої відмінності між усіма партіями лівого напрямку та проводила відверто антиукраїнську політику. Щоб не викликати обурення місцевої влади й не зустріти збройний опір у Херсоні, 28 січня 1919 р. командирів англійського міноносця «Нерейд» Вайльду довелося гарантувати, що основною метою союзних військ буде підтримання «законного порядку» та ніяких сил Добрармії з ними немає²⁹. Як тільки 30 січня висадився десант, відразу більшовицькі війська «попросили» забратися з міста, що вони і зробили без жодного опору. Майже сорок років по тому учасник подій П.Добровольський пояснював: основною причиною того, чому комуністи Херсона не чинили опору, була їх мала чисельність та слабкість. Насправді ревком нікуди не пішов, його представники просто розбрелися по домішках – «у підпілля»³⁰.

²¹ Родной край. – 1919. – 11 января (29 декабря 1918 г.).

²² Там же.

²³ Там же. – 19 (6) января.

²⁴ Там же. – 11 января.

²⁵ Там же. – 19 (6) января.

²⁶ Там же. – 24 (11) января.

²⁷ Історія міст і сіл Української РСР. – К., 1972. – С.630; Родной край. – 1919. – 5 февраля (23 января).

²⁸ Родной край. – 1919. – 25 (12) января.

²⁹ Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.)... – С.145.

³⁰ Держархів Херсонської обл. – Ф.П-3562. – Оп.6. – Спр.11. – Арк.111.

Важливим питанням є те, чи була здатна місцева влада стабілізувати ситуацію, чи були в неї ресурси, щоб виправити становище й запобігти подальшим трагічним подіям? Формально влада в місті вже належала Директорії УНР. Але народний партизан П.Таран, чий загін воював у вказаний період на боці більшовиків, у своїх спогадах називав її «петлюрівсько-білогвардійською», причому вказував, що основну підтримку українська влада мала у сільській місцевості, спираючись на заможних селян, так званих «куркулів»³¹. Судячи зі складу міських дум і рад у містах, найбільшу підтримку мали есери, до них приєднувалися бундівці, тож на долю прихильників Антанти й А.Денікіна у Херсоні залишалися нечисленні представники російського дворянства та іноземного капіталу.

Розглянемо, хто уособлював місцеву владу в Херсоні на той час. Зберігся опублікований у місцевій пресі список осіб, котрим довелося зустрічати французький десант. Це Б.Бонч-Осмоловський, відомий лікар, на той час міський голова, за політичною належністю кадет. А також члени управи К.Титов, І.Шендерович (комуніст), Абрамсон, гласні Н.Сазонов, І.Ніколаєв, І.Розенталь (соціал-демократи групи С.Лозовського), від Херсонського військово-революційного комітету (на той момент представляли Трудовий конгрес) були його очільник С.Аносов (есер), товариші М.Костюков і Ярошевський (обидва останніх комуністи), комісар гарнізону І.Плис (есер). Також на зустрічі був присутній британський королівський віце-консул у Херсоні Е.Каруано³². Іноземна місія була сприйнята позитивно, без усякого збройного чи будь-якого іншого опору.

У міському гарнізоні планувалося розмістити по 250 французів і греків. Дж. Манголланд, спираючись на відгуки полковника Льюї (Lejay), французького коменданта Херсона, підкреслює особливу неприязнь, яку викликали в мешканців саме греки³³. Це, на перший погляд, досить дивно, оскільки в багатонаціональному місті від його заснування мешкала грецька громада. Але, вивчаючи методи «громадського умиротворення», що їх застосовували учасники місії (утиски, грабунки), можна зробити висновки, що відносини не склалися від початку. Французи навіть вивезли в Одесу 50 т золота, що досі зберігалось у відділенні Державного банку впродовж усіх попередніх змін влади. Льюї вважав усіх мешканців міста «більшовиками», від яких годі чекати принаймні нейтралітету, і цим виправдовував жорстокі дії щодо населення. За французів також спостерігалось зростання антисемітизму: генерал Ф. д'Ансельм звинуватив єврейське населення Одеси в більшовицькій пропаганді серед своїх військ³⁴, тож марно А.Марголін звертався до французького командування покласти край погромам³⁵. Очікування французів щодо підтримки населенням ідеї «єдиної Росії» проти більшовиків не відповідали реаліям. Тому їм залишалось упокорювати громадян силовими методами та продовжувати німецьку політику викачки ресурсів із регіону. За фактом, Франція запровадила окупаційний режим серед населення, котре мало подібні до французів соціалістичні погляди, виходячи суто з питань політичної вигоди. Дж.Манголланд називає це однією з найважливіших причин, через які уряд Ж.Клемансо зазнав критики від соціалістів за втручання у внутрішні справи України та змушений був згорнути військову місію³⁶.

³¹ Там само. – Спр.64. – Арк.68.

³² Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.)... – С.145–146.

³³ *Munbolland J.K.* The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919. – P.50.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ *Марголин А.* Украина и политика Антанты // Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С.385–386.

³⁶ *Munbolland J.K.* The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919. – P.50.

Проте не можна заперечувати, що у самому Херсоні союзний десант дав змогу встановити коротке перемир'я, під час котрого влада Директорії взялася вирішувати основні проблеми, що турбували представників різних політичних сил і громадських організацій. 27 січня 1919 р. було опубліковано наказ коменданта Херсона та повіту полковника Кочубея про недопустимість антисемітської агітації (через зростання загрози погромів)³⁷. 29 січня досягнуто домовленості між представниками херсонського міського самоврядування, військово-революційного комітету та союзного командування про порядок передачі охорони міста іноземним військам³⁸. Як можна переконатися, на той час основні політичні сили були здатні до компромісу й, попри те, що вони представляли різні партії, могли співпрацювати. Але все вирішувала військова присутність.

Прибуття ввечері 29 січня 1919 р. у Херсонський порт першого транспорту з 500 солдатами союзних військ³⁹ та взяття наступного дня під контроль Скадовська грецькими військами⁴⁰ ознаменували початок військової присутності Антанти в регіоні. У цей час у Києві відбувалися драматичні події. Втрата Директорією столиці відразу загострила політичну боротьбу та показала крихкість ситуативних союзів на місцях, наступ Добровольчої армії пришвидшився, відповідно пошвавився рух опору. 30 січня – 2 лютого в Олешках відбувся Дніпровський повітовий з'їзд (вочевидь ініційований більшовиками російської орієнтації), який підтримав селян Чаплинки в їхній боротьбі з білими добровольцями та вирішив створити по селах загони самозахисту й направити певні сили на підтримку чаплинців⁴¹. У Херсонській і Таврійській губерніях продовжували діяти численні партизанські формування. Відомостей про них збереглося небагато, тож важко визначити політичні вподобання їхніх командирів, однак їх об'єднувала спільна мета – зупинити Добровольчу армію на теренах України⁴².

Поразка військ Директорії у Центральній Україні стимулювала прибічників більшовиків до активних дій на місцях. На заваді цьому став другий ешелон французько-грецьких військ, що прибув до Херсона 1 лютого 1919 р.⁴³ Це було дуже своєчасним, оскільки наступного дня український уряд вимушено залишив столицю, захоплену більшовиками. Херсонські освітні заклади через поточні події та з огляду на «можливі ексцеси» припинили навчання⁴⁴. У місті було вкрай неспокійно, щонаочі лунали постріли. Проте 3 лютого нарада представників міської, губернської, повітової земських управ вирішила й надалі визнавати в місті юрисдикцію Директорії. Не останню роль у цьому зіграла підтримка французьким командуванням чинної влади. Місцева газета повідомила, що з приходом у Херсон союзних військ припинилася нічна стрілянина⁴⁵.

Однак затишшя тривало недовго, французьке командування в Одесі більше не приховувало намірів надати підтримку денікінцям. Розпочалися репресії проти населення⁴⁶. Поки союзники, остаточно руйнуючи громадянський порядок, який мали

³⁷ Родной край. – 1919. – 2 (14) января.

³⁸ Там же. – 30 (17) января.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Історія міст і сіл Української РСР. – С.545.

⁴¹ Гриценко М. З історії боротьби з інтервентами озброєних сил революції на Херсонщині у 1919–1920 рр. – Херсон, 1933. – С.14–15; Родной край. – 1919. – 6 февраля (24 января).

⁴² Історія міст і сіл Української РСР. – С.530.

⁴³ Родной край. – 1919. – 2 февраля (20 января).

⁴⁴ Там же. – 4 февраля (22 января).

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же. – 5 февраля (23 января).

захищати, шукали «більшовицький слід», відбулися події, що призвели до поразки місії Антанти на південноукраїнських теренах.

Підтримка союзниками Добрармії спонукала колишніх ворогів об'єднатися. Чи стало несподіванкою поширення маніфесту отамана Херсонщини й Таврії Н.Григор'єва⁴⁷ про радянську владу? Вочевидь, ні, адже він потребував допомоги в боротьбі з білими, які на той момент оволоділи Мелітополем, Бердянськом і загрожували всьому Дніпровському повіту, оголосивши його своєю областю за згодою союзників⁴⁸. Більше того, перебуваючи в Катеринодарі, А.Денікін своїми наказами почав призначати губернатора у Херсон та розпускати міську думу⁴⁹. Це неабияк збурило громадськість. Більшовицька газета «Известия» завчасно оголосила, що влада в місті перейшла до ревкому⁵⁰. Тому 15 лютого голова Херсонської міської думи направив командуванню союзних військ телеграму про неможливість повернення колишнього губернського старости С.Піщевича до Херсона як губернатора⁵¹. 20 лютого преса повідомила, що у зв'язку з нальотами та пограбуваннями почалися обшуки мешканців Військового форштадту з метою вилучення зброї⁵². Французьке командування сприйняло ці події як місцевий бунт. Місто оголосили «більшовицьким», а проти жителів почалися репресії. Проте це було початком нової об'єднаної воєнної операції проти сил Антанти та Добрармії з боку отамана Н.Григор'єва.

Ще 6 лютого 1919 р. Херсон втратив телефонний зв'язок із Каховкою. Згодом стало відомо, що місто захопив загін або військово-революційного комітету Великої Лепетихи або махновців. Так у боротьбу на теренах Херсонщини вступила нова сила – Революційна повстанська армія України (махновці або «повстанці», як їх називали газети).

На той момент політичні погляди не завадили двом отаманам тимчасово об'єднатися, причому не без допомоги члена реввійськради та майбутнього командувача Українського фронту Червоної армії В.Антонова-Овсієнка. Жодному з них не судилося стати героями радянської «громадянської війни». Як стверджував український радянський історик:

«Під час повстання українських трудящих проти націоналістичної Директорії та іноземних інтервентів Григор'єв з метою маскування перейшов на бік радянської влади. За сприяння ворога народу, троцькіста Антонова-Овсієнка, який командував в 1919 р. військами Українського фронту, Григор'єв був призначений командиром бригади, а потім командиром 2-ї Задніпровської дивізії радянських військ. У частинах, які перебували під командуванням Григор'єва, була велика кількість куркулів, націоналістів і декласованих елементів; командний склад дивізії Григор'єв підбирав з колишніх царських офіцерів і петлюрівців, в штабі його дивізії звили собі гніздо боротьбисти, незалежники і інші антирадянські елементи. Начальником штабу Григор'єва був видатний петлюрівський отаман Тютюнник. Григор'єв був знаряддям боротьбистів і незалежників, виконавцем їх програми. Дії отамана Григор'єва ще до початку заколоту показували, що він є лютим ворогом радянської влади, який лише на час видавав себе за її прихильника»⁵³.

⁴⁷ Там же. – 8 февраля (26 января).

⁴⁸ Там же. – 6 февраля (24 января).

⁴⁹ Там же. – 13 февраля (31 января); 11 февраля (29 января).

⁵⁰ Известия. – 1919. – 11 февраля. – №31 (583).

⁵¹ Родной край. – 1919. – 15 (2) февраля.

⁵² Там же. – 20 (7) февраля.

⁵³ Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). – К., 1954. – С.339–340.

Методи Н.Григор'єва були занадто жорстокими і для Директорії (достатньо згадати лише єврейський погром в Єлисаветграді). Але на той момент, очевидно, що провідні військові сили на Півдні України – частини Української революційної армії та Української радянської армії – попри ідеологічні й політичні розбіжності змогли об'єднатися з силами отамана Н.Григор'єва, щоб виступити проти союзних військ Антанти в березні 1919 р. Єдиною причиною цього був успішний наступ Добровольчої армії А.Денікіна.

4 березня 1919 р. частини Української радянської армії зайняли околиці Херсона, залізничне депо і станцію. Опір чинили війська союзників та Українська революційна армія⁵⁴. Останню ніч перед здачею Херсона отаманові Н.Григор'єву відображено в газеті «Херсонський вісник» у вигляді діалогу між міським головою Б.Бонч-Осмоловським і командувачем союзних військ Ланшоном, в якому останній погрожує відкрити вогонь по місту, якщо мешканці не припинять обстрілювати грецькі військові частини, котрі опинилися в оточенні й не могли пробитися до своїх кораблів. Попри те, що міська влада запевнила: бій ведуть регулярні радянські війська, Херсон був обстріляний із боку Військового форштадта. У результаті загинули заручники, замкнені в амбарах споживкооперації, близько 1 тис. мирних жителів. Про це свідчила нота Українського радянського уряду, опублікована в газеті «Новая заря» та внесена до збірки документів партархіву Херсонської обл., телеграма начальника херсонського гарнізону РНК України від 11 березня 1919 р.⁵⁵ Також про це у своїх спогадах писав партизанський ватажок П.Таран. Цей сюжет повністю повторювався у французькому історико-популярному часопису⁵⁶ та у збірнику статей і матеріалів про 1918–1919 рр. в Україні за редакцією О.Шліхтера, що містив спомини П.Анулова, Б.Лізова, Ю.Тютюнника про події у Херсоні⁵⁷. Однак немає відомостей про реакцію уряду Франції на цю трагедію, хоча у фондах міністерства оборони цієї держави зберігається деяка кількість справ щодо злочинів французької армії в Африці й інших країнах у той період. Контр-адмірал (або полковник) Льюжі, згідно з американськими джерелами, мав інше важливе завдання: організувати евакуацію німецьких військ, що залишилися в Миколаєві⁵⁸, а в результаті опинився у Херсоні, його місія зірвалася. Американський та англійський флоти також відповідали за імпорту грецьких військ на південноукраїнські терени⁵⁹. Невже плани держав Антанти щодо України було зруйновано у Херсоні?

Дійсно, ці трагічні події стали золотою добою отамана Н.Григор'єва. Він блискуче провів операцію зі звільнення півдня від військ союзників, зайнявши 10 березня 1919 р. Херсон, 12 березня Миколаїв, та зазіхнув на Одесу, залишену французьким командуванням. Питання, чому сили Антанти покинули це місто, ще довго обговорювалося, зокрема в еміграції. Нещодавні противники присутності англо-французьких військ в Україні тепер закидали французькій дипломатії «недалекоглядність», а відступ називали раптовим і незваженим⁶⁰.

Світло на ці події проливає стаття Ж.Сандрена, в якій автор подає погляд зі французького боку⁶¹. Він пише про те, що експедиція в Україну для військовиків стала небажаним продовженням війни. Умови служби були важкими, усі втомилися й бажали

⁵⁴ Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.)... – С.147.

⁵⁵ Там же. – С.148.

⁵⁶ *Sandrin J.* 1919: Les mutins de la Mer Noire // *Le Peuple Français.* – Oct. – Dés. 1973. – №12. – P.6.

⁵⁷ Чёрная книга: Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918–1919 / Под ред. А.Г.Шлихтера. – Екатеринбург, 1925.

⁵⁸ United States Army in the World War, 1917–1919: 1917–1919: The armistice agreement and related documents. – Washington, 1948. – P.1169–1172.

⁵⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://argonnaute.parisnante.fr/ark:/14707/a011527776806CpabbR/e0f7379388>; <https://argonnaute.parisnante.fr/ark:/14707/a011527776806CpabbR/75d68f088c>

⁶⁰ *Марголин А.* Украина и политика Антанты. – С.385–386.

⁶¹ *Sandrin J.* 1919: Les mutins de la Mer Noire. – P.6.

повернутися на Батьківщину. Попри зусилля пропаганди, яка представляла більшовиків небезпечними для місцевих жителів злочинцями, призвідниками анархії та розрухи, солдати стали свідками подій, що змусили їх сумніватися у благородних цілях їхньої місії. Ідеться передусім про свавілля одеського військового губернатора О.Гришина-Алмазова: вбивства без суду та слідства, жорстокі розправи з політичними опонентами і звичайними мешканцями. І це в той час, коли місцева влада ніяк не боролася з епідемічними хворобами, спекуляцією, злочинністю, а навпаки, немовби намагалася перевершити у цьому злочинців (за свідченнями Руттемберга, члена Одеського комітету оборони, призначеного генералом д'Еспері). Але й самі французи поводитися як окупанти. Так, п'яні солдати застрелили робітника у Херсоні. Апогеєм серії злочинів Ж.Сандрен назвав обстріл запалювальними снарядами амбару з майже 1 тис. заручників 10 березня 1919 р.⁶², що відбулося при евакуації з Херсона. Для комуністичних ватажків у французькій армії, таких, як А.Марті та Ж.Садуль, це був період політичного старту в боротьбі за владу у самій Франції. Вони використали ці події для нещадної критики уряду Ж.Клемансо, і зовсім не виглядали «стомленими».

Безперечно, поразка місії у Херсоні завдала переможцям над Німеччиною репутаційних втрат – вони навіть підозрювали німецький гарнізон Миколаєва в підтримці Н.Григор'єва. За висновком Дж.Манголланда, «французька військова інтервенція в Україні стала уроком щодо небезпек втручання у громадянські війни в інших країнах»⁶³.

Після відходу флоту союзників у Херсоні тимчасово встановилася більшовицька влада. В Одесі було оприлюднено офіційні відомості про загиблих під час 8-денних боїв у Херсоні: 12 офіцерів і 200 солдатів, поранено 150 грецьких вояків⁶⁴. Втрати серед містян становили понад 3 тис. Військово-революційний комітет міста надіслав у штаб Н.Григор'єва вітальну телеграму, яка закінчувалася словами: «Хай живуть доblesні війська й талановитий отаман!»⁶⁵.

Зауважимо, що радянська історіографія обережно підійшла до визнання встановлення радвлади у Херсоні на той момент. Скажімо, тогочасний військово-революційний комітет іменували не інакше, як «есерівсько-меншовицьким». І все ж було утворено виконком рад робітничих депутатів, ліквідовано міську дума та управу. Розпочався червоний терор, у результаті якого до 100 громадян зазнали тортур і були страчені. Ухвалювалися та друкувалися резолюції на підтримку радянської влади, однак, на нашу думку, мав місце «експорт» більшовиків із частинами Червоної армії, котрим відкрив доступ у місто Н.Григор'єв.

У найближчий час досвід та завзяття дозволили отаманові плекати далекоглядні плани й підняти антибільшовицьке повстання, що сколихнуло всю Україну та змусило більшовиків кинути на його придушення значні сили – військові, пропагандистські. Л.Троцький у палких промовах і статтях не добираючи виразів звинувачував Н.Григор'єва в усіх можливих злочинах («ідіотський заколот», «дикє та п'яне вираження виродження партизанщини» та ін.⁶⁶). Він навіть приїхав у Київ, щоб виголосити прокльони на адресу свого земляка⁶⁷. Тому «троцькізм», яким оперував

⁶² Не зовсім зрозуміло, чи це був військовий злочин, чи все ж нещасний випадок. Дж.Манголланд уважав, що обстріл став вимушеним заходом задля виведення французьких і грецьких солдатів, котрі опинилися в облозі на території Херсонської фортеці, і снаряд влучив в амбар випадково. Натомість М.Давидов уважав це каральною акцією. Не викликає сумнівів, що Н.Григор'єв у жодному разі не став би зважати на погрози стратити заручників. Також кількість загиблих людей за різними документами варіюється від 500 до 1000. За радянської влади не було встановлено жодного пам'ятного знаку на місці масової загибелі мирних жителів – скоріше за все через те, що місто визволив саме отаман Н.Григор'єв.

⁶³ *Munbolland J.K. The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919.* – P.59.

⁶⁴ Родной край. – 1919. – 15 (2) марта.

⁶⁵ Там же. – 14 (1), 15 (2) марта.

⁶⁶ *Троцкий Л.* Украинские уроки // *Известия.* – 1919. – 24 мая. – №111. – С.1.

⁶⁷ *Керженцев В.* Долой партизанщину // Там же. – 23 мая. – №110. – С.1.

український радянський історик А.Лихолат⁶⁸, не що інше, як данина часові (його книга побачила світ 1954 р., а В.Антонова-Овсієнка реабілітували в 1956 р.). На нашу думку, Н.Григор'єв бачив майбутнє свого правління у вигляді військової диктатури, тому його слова про ради були суто декларативними.

Евакуацією союзників із Херсона не завершилося протистояння тут провідних політичних сил. У результаті поразки місії владу в місті формально захопили більшовики, а за фактом – війська отамана Н.Григор'єва, який незабаром заявив про самостійну політичну позицію та розпочав боротьбу за оволодіння Півднем України. За короткий період часу до приходу Добровольчої армії місто зазнало червоного терору, а всіх підприємців обклали «даниною» на користь більшовиків. Захоплення міста білими ознаменовувалося новими гоніннями проти населення. Репресивна політика продовжилася з наступним приходом Червоної армії, аж поки регіон не охопив масштабний голод 1921–1923 рр., викликаний неврожаєм і грабіжницькою продовольчою політикою.

У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що французька дипломатія у своїй політиці на Півдні України була неефективною через ігнорування низки ключових моментів, про які Париж усе ж таки був достатньо проінформованим. Поступившись засадничими республіканськими принципами на угоду тимчасовим політичним інтересам, військова місія Франції як на Херсонщині, так і загалом на південноукраїнських теренах не виконала задекларованої задачі – встановлення громадського порядку в регіоні. Це вилилося в репресії проти місцевого населення, безпідставно звинуваченого в підтримці більшовиків, у зростання антисемітизму та знищення великої кількості заручників при відступі з Херсона. Подібні дії знівельовали всі досягнення місії Антанти та, відповідно, позначилися на ставленні мешканців до союзників, що стало козирем у руках більшовиків. Це, своєю чергою, поклало край планам Антанти щодо відновлення Росії в її імперських кордонах під владою А.Денікіна. І все ж результатом втручання союзників була тимчасова стабілізація ситуації, яка завершилася з переходом отамана Н.Григор'єва на бік більшовиків. Після евакуації іноземних сил зросли масштаби воєнного протистояння, що мало наслідком руйнування економіки регіону і прихід до влади більшовиків на пікові масштаби голоду 1921–1923 рр.

REFERENCES

1. Derzhaliuk, M. (1998). *Mizhnarodne stanovyshche Ukrainy ta yii vyzvolna borotba u 1917–1922 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
2. Ficat, J., Devos, J.-C., Nicot, J., Schillinger, F., Waksman, P. (1974). *Inventaire sommaire des archives de la guerre. Série N 1872–1919.* Imprimerie La Renaissance. Troyes. [in France].
3. Fieschi, P. (2016). L'intervention française à Odessa (décembre 1918 – mars 1919) vue à travers l'action du "Consul de France", Emile Henno. *Cabiers slaves*, 14, 161–172. [in France].
4. Honchar, B., Horodnia, N. (2000). Vidnosyny mizh Frantsiieiu ta UNR (hruden 1918 – kviten 1919 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 2, 47–57. [in Ukrainian].
5. Kosyk, V. (1993). Frantsiia i pytannia samostiinosti Ukrainy 1917–1919 rr. *Zapysky naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, 225, 278–290. [in Ukrainian].
6. Levchenko, L. (2019). Ukrainska kampaniia hretskoi armii 1919 r.: vplyv na podalshu doliu ukrainskykh hrekiv (na prykladi Mykolaieva i Mykolaivshchyny). *Storinky istorii*, 49, 59–91. [in Ukrainian].
7. Munholland, J. (1981). The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919. *Cabiers du monde russe et soviétique*, 22, 1, Janvier – Mars, 43–66.
8. Nicot, J., Schillinger, F., Ficat, J. (1972). *Inventaire sommaire des archives de la guerre. 1914–1918.* Imprimerie La Renaissance. Troyes. [in France].
9. Sandrin, J. (1973). 1919: Les mutins de la Mer Noire. *Le Peuple Français*, Oct. – Dés., 12, 4–9. [in France].
10. Verstiuk, V.F. (2003). Antanty viiskova prysutnist na Pivdni Ukrainy. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 1, 94). Kyiv. [in Ukrainian].

⁶⁸ Див. прим.53.

Natalia KUZOVOVA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Department of Psychology, History and Sociology,
Kherson State University
(Kherson, Ukraine), kuzovovanatala@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4691-7258>

Vladyslav PARKHOMENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Department of History,
Mykolaiv V.Sukhomlynskyi National University
(Mykolaiv, Ukraine), vlad10031974@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0911-2941>

The French Military Mission in Kherson in 1919 and Its Consequences

Abstract. The Entente's mission in Southern Ukraine was an important military-political event that influenced Ukrainian-French relations at the Paris Peace Conference of 1919–1920 and, ultimately, the future of the Ukrainian People's Republic. However, her assessments are very different, both among the participants and in historiography. The availability of significant source material through the creation of electronic archives at the moment allows us to consider this event in many ways, without the predominance of some groups of sources over others. Given the above, **the main purpose** of the study is to establish a timeline for the landing of the Entente in Kherson and their assessment in the historical process. In the course of work **methods** of archival heuristics, critical analysis of sources, historiographical analysis are used. Of the **scientific novelty** is the results of a study that allows us to get acquainted with the events of late 1918 – early 1919 in Southern Ukraine from the standpoint of all parties – their participants. **Conclusions.** As a result of the study, it was found that yielding to the basic principles of the republic in favor of temporary political interests, the French military mission in Kherson and Southern Ukraine did not fulfil its task – to establish public order in the region. This resulted in a series of repressions against the local population, unjustifiably accused of supporting the Bolsheviks, growing anti-Semitism and destroying a large number of hostages during the retreat from Kherson. Such actions nullified all the achievements of the Entente mission and, accordingly, affected the attitude of the population towards their allies, which became a trump card in the hands of the Bolsheviks. However, the result of Allied intervention was a temporary stabilization of the situation, which ended with the transition of Ataman N.Hryhoriev to the side of the Bolsheviks. With the cessation of the military mission in the South of Ukraine, the military confrontation increased and culminating in the final destruction of the region's economy and the coming to power Bolsheviks at the height of the large-scale famine of 1921–1923.

Keywords: regional history, Kherson, Kherson region, Entente, Ukrainian People's Republic, Directorate of Ukraine, Volunteer Army.

Марек МИКОЛАЙЧИК

габілітований доктор, професор,
Університет ім. А.Міцкевича
(Познань, Польща), marmikol@konto.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3991-9340>

Ольга МОРОЗОВА

докторка історичних наук,
професорка кафедри історії,
Чорноморський національний університет ім. Петра Могили,
(Миколаїв, Україна), olga_chdu@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4627-2189>

Польсько-більшовицька війна 1920 р. у звітах західних спостерігачів

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.087>

УДК: 94(438:(47+57))«192»

Анотація. Мета дослідження – показати, як представники західних країн (дипломати та військовики) оцінювали перебіг польсько-більшовицької війни 1920 р. безпосередньо в момент подій та по їх завершенні, з'ясувати, чи вплинули на політику урядів країн Західної Європи щодо польської держави доповіді прямих спостерігачів, змалювати загальний образ Польщі й поляків цього періоду на основі аналізованих джерел, а також настрої польського суспільства, котрі швидко змінювалися від занепокоєння та байдужості до страху перед наступом червоних. **Методологія** базується на методах філологічного аналізу досліджуваних текстів, а також на порівняльному. **Наукова новизна.** Уперше проведено аналіз польсько-більшовицької війни 1920 р. на основі спогадів, особистих записок, доповідей, листів західних спостерігачів. **Висновки.** Іноземні дипломати та військовики доволі критично оцінювали рішення, дії польської влади як у політичних, так й оборонних питаннях. Вони переважно звертали увагу на хаос, політичні суперечки, а також на помилки командування. Однак у більшості випадків вони очікували, що їхні уряди нададуть Польщі набагато вагомішу підтримку. Перебуваючи у Варшаві, вони розуміли значення цього міста набагато краще, ніж політики в Лондоні чи Парижі. У рапортах і доповідях дипломатів, військовиків домінувала песимістична оцінка можливостей захисту столиці Польщі, висловлювалося переконання щодо її неминучої втрати, розглядалися можливості переїзду органів влади до інших міст. Водночас у доповідях наголошувалося на патріотичному піднесенні серед поляків, на їхній упевненості у власних силах. Часто згадувався Ю.Пілсудський. З одного боку, підкреслювалася його велич у порівнянні з іншими польськими політиками, але, з іншого, не бракувало і критичних коментарів щодо рис характеру чи недостатності військових знань. Цікаві спостереження щодо складних відносин очільника держави з представниками західних країн. Автори аналізованих рапортів та доповідей звертали увагу на зниження його популярності у суспільстві водночас із погіршенням ситуації на фронті.

Ключові слова: польсько-більшовицька війна 1920 р., Варшавська угода, Пілсудський, Петлюра, історіографія.

По завершенню Першої світової війни виняткове значення для процесу відбудови незалежної Польщі мала польсько-більшовицька війна, а особливо оборона Варшави в 1920 р. Можливий програш означав би включення більшості польських земель до радянської Росії та створення зменшеної держави зі столицею в Познані або Кракові. Однак

не можна було виключати й гіршого сценарію, а саме переможного маршу більшовиків на захід та опанування всієї Європи. Таку можливість передбачав британський дипломат Е.В.Д'Абернон, який у 1920 р. був послом Великобританії в Німеччині. Він прибув до Варшави 25 липня як член французько-британської союзницької місії. У своїй книзі, виданій 1931 р., Варшавську битву відніс до вісімнадцяти основних у світовій історії¹.

Під час польсько-більшовицької війни 1920 р. в Польщі перебувала відносно невелика група західних дипломатів, котрі намагалися постійно інформувати свої уряди про хід подій. Їхнім завданням були також організація військової допомоги країні та пошук шляхів дипломатичного вирішення конфлікту. Перебувала в Польщі й досить велика група офіцерів західних держав. Переважна більшість із них входили до складу французької військової місії, яка приїхала до країни 1919 р.² Вони мали допомогти в навчанні та озброєнні польської армії. Під час війни французькі офіцери, крім того, що інформували Париж про хід боїв, допомагали й польському командуванню в розробці оперативних планів. Частина з них навіть узяли безпосередню участь у боях.

Окрім офіційних документів західні дипломати та офіцери залишили ще й особисті нотатки, в яких вони не лише описували перебіг подій, але також представляли суспільні настрої, політичну ситуацію в Польщі, котра опинилася перед смертельною загрозою. Ідеться, зокрема, про спогади, доповіді, листи посла Італії в Польщі в 1919–1923 рр. Ф.Томмазіні³, посла США в Польщі в 1919–1924 рр. Г.С.Гібсона⁴, британського генерала А. Картона де Віарта⁵, а також майбутнього президента Франції, а в 1920 р. – члена французької військової місії в Польщі Ш. де Голля⁶. У цих матеріалах не бракує особистих оцінок, часто доволі критичних, щодо ситуації у країні та ставлення поляків до більшовицької загрози.

Нижче ми покажемо, як представники західних країн (дипломати та військовики) оцінювали перебіг війни 1920 р. Також з'ясуємо, чи вплинули їхні доповіді на політику власних урядів щодо Польщі. Нарешті, нас цікавить загальний образ польської держави та поляків того часу, що міститься в аналізованих джерелах, як і суспільні настрої, котрі зазнавали швидких змін – від ейфорії після окупації Києва до занепокоєння та страху перед наступом червоних.

Основним завданням, з яким зіткнулася влада відроджуваної Польщі в листопаді 1918 р., стало забезпечення стабільних кордонів. Для ясності та послідовності нашого аргументу хотіли б згадати основи польської політики щодо східних рубежів. Ю.Пілсудський, який очолював державу, спочатку був готовий відновити Польщу в ягеллонських межах. Однак повернення до східного кордону часів Речі Посполитої було неможливим через геополітичні та національні зміни, що відбулися після падіння польської державності. У Росії прийшли до влади більшовики, а нації, які мешкали в давній Речі Посполитій, особливо литовці та українці, мали власні державницькі

¹ *D'Abernon E.V.* Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata: Pod Warszawą 1920 r. – Warszawa, 1990.

² *Schramm T.* Francuskie misje wojskowe w państwach Europy Środkowej: 1919–1939. – Poznań, 1987. – S.23–24.

³ *Tommasini F.* Odrodzenie Polski. – Warszawa, 1928.

⁴ *Gibson H.S.* Amerykanin w Warszawie: 1919–1924: Niepodległa Rzeczpospolita oczami pierwszego ambasadora Stanów Zjednoczonych. – Kraków, 2018.

⁵ *Carton de Wiart A.* Wspomnienia // Zeszyty Historyczne. – 1988. – T.86. – S.30–63.

⁶ *de Gaulle Ch.* Lettres, notes et carnets. – T.1: 1905–1941. – Paris, 2010. 1 листопада 1920 р. Ш. де Голль анонімно опублікував у «Revue de Paris» статтю «La bataille de la Vistule, carnet de campagne d'un officier français», в якій викладено його враження про польсько-більшовицьку війну (див.: *de Gaulle Ch.* Le fil de l'épée et autres écrits. – Paris, 1994. – P.565–583).

прагнення. Своєю чергою Р.Дмовський – лідер національної демократії та політичний конкурент Ю.Пілсудського – зайняв позицію, що польська держава повинна включати лише ті землі, де польське населення становить більшість. Однак вони обоє погодилися, що відроджена Польща має бути великою державою⁷.

Більшовики були головним противником поляків у боротьбі за східний кордон. Коли наприкінці 1918 р. німці почали евакуацію відділів обер-осту, які розділяли польські та червоні сили на сході, останні поступово займали звільнені території. Залишена німцями зброя й боєприпаси також переходили до їхніх рук. 12 грудня 1918 р. в руках більшовиків опинився Мінськ, а 5 січня 1919 р. – Вільно. Поляки не збиралися спокійно дивитися на це. Вони були готові стримувати таке просування збройною силою. Тож перші сутички відбулися у середині лютого 1919 р.⁸ З огляду на великий театр бойових дій і слабкі сили обох сторін ця війна мала специфічний характер, коли увага концентрувалася на конкретних цілях, а бої були хаотичними. Спостерігалися численні передислокації, атакувати було легше, захищатися – важче, вдалий наступ міг розтягтися на кілька сотень кілометрів⁹.

У квітні 1919 р. польська армія відбила в більшовиків Вільно, а в липні – Мінськ. У той час її чисельність наближалася до 600 тис., тоді як у листопаді 1918 р. Ю.Пілсудський мав у своєму розпорядженні лише 30 тис. вояків¹⁰. Восени 1919 р. червоні, скоріше, були б розбиті, якби останній вирішив діяти проти них разом із білими військами генерала А.Денікіна, що й очікували від нього західні країни. Однак Ю.Пілсудський відкинув антибільшовицький союз і навіть розпочав конфіденційні переговори з більшовиками, адже, на його думку, перемога білих означала б повернення колишньої Росії, а це, за його оцінками, було б ще більшою загрозою для Польщі, ніж перемога комуністів¹¹. Переговори з останніми відбувалися, проте по-вільно, і не призвели до якихось домовленостей.

Західний альянс мав намір стримати Польщу від подальшого наступу. Прем'єр Великобританії Д. Ллойд Джордж визнавав «екстравагантними» претензії Варшави щодо кордонів, а польську військову політику на сході – «провокаційною»¹². Наприкінці 1919 р. Найвища рада союзних держав запропонувала тимчасовий кордон між Польщею та Росією по так званій «лінії Керзона».

На відміну від Франції й Великобританії, США були менш стурбовані польсько-більшовицьким конфліктом. На початку 1920 р. американський посол у Варшаві Г.С.Гібсон припускав два можливі сценарії: укладення миру між ворогуючими сторонами, або ж завоювання Польщі більшовиками. Однак польського наступу на сході він не передбачав. Ураховуючи можливий напад червоних на Польщу, він уважав необхідним, щоб західні країни надали їй вагому допомогу. Г.С.Гібсон, котрий від початку своєї місії намагався підтримувати інтереси Варшави, зі вдячністю висловлювався про бойовий дух польської армії. Він був переконаний, що якщо завдяки реальній допомозі вдасться його утримати на високому рівні, то Польща ефективно протистоятиме більшовикам. При тому попереджав, що можливий успіх останніх у війні забезпечить їм тріумф не тільки у Центрально-Східній Європі та значній частині Азії, а також сприятиме зміцненню більшовицького руху в усьому світі¹³.

⁷ *Pajewski J.* Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926. – Kraków, 1995. – S.34; *Suleja W.* Józef Piłsudski. – Wrocław, 1995. – S.197–198.

⁸ *Suleja W.* Józef Piłsudski. – S.198 і наст.

⁹ *Davies N.* Orzeł biały, czerwona gwiazda: Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. – Kraków, 1997. – S.31–32.

¹⁰ *Pajewski J.* Budowa Drugiej Rzeczypospolitej... – S.62.

¹¹ *Suleja W.* Józef Piłsudski. – S.211.

¹² *Davies N.* Orzeł biały... – S.90.

¹³ *Gibson H.* Amerykanin w Warszawie... – S.228.

Наприкінці січня 1920 р. Рада народних комісарів на чолі з В.Леніним у спеціальному повідомленні заявила, що вона не вживатиме жодних дій проти Польщі, з якою бажає досягти згоди¹⁴. Однак польська сторона не вірила у ці запевнення, адже надходила інформація про підвищену активність червоних. Тому поляки шукали союзника. Саме у цей момент Ю.Пілсудський вирішив використати українську карту¹⁵. Він розраховував на підтримку головного отамана С.Петлюри, «незаперечного лідера українського національно-визвольного руху, об'єднавчого символу нації»¹⁶, який відіграв ключову роль в утворенні у жовтні 1918 р. Директорії УНР і вів боротьбу проти більшовиків. Як писав про С.Петлюру академік Ф.Корш: «Він – з породи вождів, людина з того тіста, що колись, у старовину, закладали династії, а за нашого демократичного часу стають національними героями... Буде він вождем народу українського. Така його доля»¹⁷. С.Петлюра звертався до всіх українців на фронті «з проханням і приказом твердо стояти в цей небезпечний час на сторожі фронту і порядку, [...] не допускати братання і перемир'я», виступив ініціатором об'єднання Румунського та Південно-Західного в єдиний Український фронт та водночас підготував план роззброєння пробільшовицьких частин у Києві й на решті території України¹⁸. Однак через рік українська армія опинилася у складному становищі. На початку грудня 1919 р. С.Петлюра вирушив до Варшави на переговори з Ю.Пілсудським щодо можливої співпраці. Останній був зацікавлений у цьому, адже сподівався, що, незважаючи на важку ситуацію, головний отаман зберігав серйозний вплив в Україні та що йому вдасться зорганізувати сильну армію, котра разом із польськими військами покінчить із більшовиками.

21 квітня 1920 р. було укладено польсько-українську угоду, згідно з якою Польща визнавала «Директорію незалежної Української Народної Республіки з головним отаманом паном Симоном Петлюрою на чолі як верховну владу Української Народної Республіки»¹⁹, а останній натомість визнав Східну Галичину частиною II Речіпосполитої²⁰. Таким чином, прикордонною лінією між Польщею та Україною мав стати колишній кордон між Росією й Австро-Угорщиною. З одного боку, це включало прагнення українців перемістити кордони на захід, але, з іншого, Польща визнала за Україною території на схід від прикордонної лінії до кордонів Речі Посполитої 1772 р., території, якими вона вже володіла або мала намір повернути. Через три дні сторони підписали військову конвенцію, в якій заявлялося, що «польська та українська армії спільно діють як союзні сили»²¹. На думку Ю.Котляра, визнання Варшавою Директорії УНР «звучало гордо, але важило небагато, бо війська Петлюри вже були переможені, а їх розпорошені частини і він сам знайшли притулок у Польщі, перебуваючи в повній залежності від польського уряду»²².

Треба відзначити, що польсько-український договір викликав жваву реакцію в обох країнах. Подав у відставку прем'єр-міністр УНР І.Мазепа, свою незгоду висловили Є.Петрушевич, М.Грушевський, В.Винниченко. Думки поляків теж розділилися. Проурядова преса – «Kurier Poranny», «Kurjer polski» – оцінювала домовленості

¹⁴ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. – Т.ІІ: Listopad 1918 – kwiecień 1920. – Warszawa, 1961. – S.499–500.

¹⁵ *Pajewski J.* Budowa Drugiej Rzeczypospolitej... – S.68.

¹⁶ *Верстюк В.Ф.* Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. – 2004. – №3. – С.122.

¹⁷ Див.: Там само. – С.117.

¹⁸ Там само. – С.119.

¹⁹ Цит. за: *Котляр Ю.В.* Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). – Кн.1. – К.; Миколаїв, 2008. – С.116.

²⁰ Dokumenty i materiały... – Т.ІІ. – S.745–747.

²¹ Ibid. – S.749–753.

²² *Котляр Ю.В.* Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). – Кн.1. – С.116.

з УНР як акт «польського розуміння становища», що відповідає історичним традиціям, а також гарантує захист Польщі зі сходу. Соціалісти у часопису «Robotnik» та у Сеймі висловлювалися за подальші мирні перемовини з Москвою. Політику Ю.Пілсудського було визнано як «сповнену азарту й ризику», «неясну та непевну щодо цілей», таку, котра послаблює позицію Польщі на Заході²³.

Угода з С.Петлюрою стала прелюдією для польського наступу на Київ, що розпочався 25 квітня 1920 р. під командуванням особисто Ю.Пілсудського. Ю.Котляр стверджує, що його військовим завданням був розгром Червоної армії, а політичною метою – створення української держави, яка перебувала б в економічній залежності від Польщі. Ані військових, ані політичних цілей досягнуто не було.

За планом Ю.Пілсудського, значну допомогу у війні з червоними мали надати петлюрівські підрозділи, які повинні були поповнюватися добровольцями з антибільшовицьких повстанських загонів, що діяли у цей час по всій території України. Однак вийшло по-іншому, адже ці загони чинили на власний розсуд і далеко не завжди були союзниками польсько-українських військ в антибільшовицькій боротьбі²⁴.

Спочатку поляки досягли блискавичних успіхів²⁵. Увечері 7 травня 1920 р. вони ввійшли в Київ, що викликало справжню ейфорію в Польщі. Ю.Пілсудський міг тріумфувати. Як згадував посол Італії Ф.Томмазіні, коли 18 травня верховний головнокомандувач повернувся до Варшави, йому було підготовлено врочистий прийом, співали «Te Deum», а Сейм ушанував переможця на спеціальному засіданні²⁶.

Західні країни з мішаними почуттями прийняли польські успіхи. З одного боку, вони раділи ослабленню більшовиків, оскільки це відкладало перспективи їх дальшого просування. Однак, з іншого, були побоювання щодо незалежної від позиції Заходу політики Ю.Пілсудського. Це стало особливо очевидним у випадку уряду Великобританії, який відмовився від офіційних коментарів. Військовий міністр В.Черчилль був незадоволений тим, що Ю.Пілсудський вирішив ударити по більшовиках одноосібно, хоча міг краще це зробити кількома місяцями раніше разом із А.Денікіним. Також і Париж офіційно не коментував Київську операцію²⁷.

Посол Італії Ф.Томмазіні був переконаний, що мета Ю.Пілсудського полягала у створенні української й білоруської держав як своєрідного буфера між Польщею та радянською Росією. Однак успіх цього проекту в основному залежав від можливості заручитися підтримкою українського та білоруського населення. На думку посла, у 1920 р. такий варіант був неможливий. Люди, на яких робив ставку Ю.Пілсудський – головний отаман С.Петлюра та генерал С.Булак-Балахович – були лише маріонетками в його руках, не мали жодних серйозних прихильників у своїх країнах. Ф.Томмазіні критично ставився до наступу на Київ, вважаючи його передчасним і погано підготовленим. Перш ніж приймати таке рішення, поляки мали насамперед зміцнити свої вже зайняті позиції. Крім того, здійснивши наступ на сході, вони показали, що не збираються серйозно говорити про мир із більшовиками. Так Польща, за словами Ф.Томмазіні, «обернула проти себе думки всього світу, що приписував їй наміри мутного імперіалізму. [...] З іншого боку, однак, слід визнати, що подальший досвід показав – радянський уряд також не мав ширших намірів щодо миру»²⁸.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Suleja W. Józef Piłsudski. – S.221.

²⁶ Tommasini F. Odrodzenie Polski. – S.22.

²⁷ Davies N. Orzeł biały... – S.111–112.

²⁸ Tommasini F. Odrodzenie Polski. – S.130–131.

Тим часом у другій половині травня 1920 р. більшовики перейшли в контрнаступ, польські сили були змушені відступати, покинувши Київ у ніч із 10 на 11 червня. У наступні тижні червоні захопили Вільно та Мінськ, а потім розпочали швидкий марш на Варшаву. Відхід польської армії ставав дедалі більш хаотичним, моральний дух падав, що пояснювалося невідповідністю вояків до боїв в обороні²⁹. Щоб протистояти загрози, 1 липня Сейм одногосно визначив Раду оборони держави вищим органом влади, наділивши її широкими повноваженнями. Очолив її Ю.Пілсудський. Однак його все частіше критикували і звинувачували в тому, що, мовляв, саме «завдяки» йому країна тепер у такій загрозливій ситуації³⁰. Це помітив Ф.Томмазіні, котрий писав, що тоді не тільки похитнулися політичні позиції Ю.Пілсудського, але й погіршився його фізичний стан. Незважаючи на це, «він усе ще мріяв про помсту противнику, але зрозумів, що держава деморалізована, і що навіть ліві партії, серед яких у нього так багато особистих друзів, вимагають швидшого укладення миру»³¹.

В умовах більшовицького наступу суспільні настрої в Польщі змінювалися. Як писав на початку липня 1920 р. член французької військової місії майор Ш. де Голль, який тоді перебував у Варшаві, не залишилося і сліду від тієї ейфорії, що панувала після київської перемоги. Однак найбільше його хвилював не стільки відступ польських сил, скільки хаос. Політичні лідери, зіткнувшись із реальною загрозою, замість того, щоб понад усе підтримувати національний уряд, плели свої інтриги. Від моменту втрати Києва в Польщі зростало незадоволення, гору брали амбіції політиків. Розрив дипломатичних переговорів відклав перспективи укладення миру. Ш. де Голль розмірковував, чи почнуть французи в такій ситуації воєнні дії проти радянської Росії? Майбутнє Польщі здавалося йому похмурим, якщо в найближчий час не трапиться чогось радикального. Однак на вулицях Варшави паніки та розлючених натовпів не було³².

Про настрої в польській столиці писав також перший секретар посольства Сполучених Штатів Америки в Польщі Дж.П.Моффат. У доповіді від 20 липня 1920 р. на ім'я посла Г.С.Гібсона, котрий перебував на той час у США, він наголосив на спокої, що панував у місті попри швидкий наступ червоних. Також писав про надзвичайний патріотичний порив, коли всього за декілька днів 300 тис. добровольців вступили до армії під командуванням генерала Ю.Галлера. Водночас в американського дипломата склалося враження, що у ці важкі часи поляки відвернулися від Ю.Пілсудського, забувши всі його попередні заслуги. Той навіть кілька разів згадував про свою відставку. За словами Дж.П.Моффата, це здавалося неможливим, адже не було нікого, хто міг би його замінити³³.

У більш песимістичному тоні було витримано звіт військового аташе армії США підполковника А.Фармана, який 20 липня 1920 р. повідомляв про невпевненість, що наростала в Польщі в результаті воєнних поразок³⁴. Відчувши наближення катастрофи, населення ставало апатичним, ніби вірячи, що всіх урятує якесь диво:

«Люди, уряд, меншою мірою преса, здається, не розуміють серйозності становища Польщі – тотального розгрому й деморалізації частини армії (1-ї армії), проти якої спрямовувався головний удар більшовиків, та ймовірного захоплення ними Варшави. І все-таки віра у Велику Польщу існувала, жевріла слабка надія. Польський патріотизм незаперечний, але він не мав напрямку або був невірно

²⁹ *Pajewski J.* Budowa Drugiej Rzeczypospolitej... – S.71.

³⁰ *Suleja W.* Józef Piłsudski. – S.235.

³¹ *Tommasini F.* Odrodzenie Polski. – S.24.

³² *de Gaulle Ch.* Lettres, notes et carnets. – Т.1. – P.499.

³³ Див.: *Cisek J.* American Reports on the Polish-Bolshevik War 1919–1920. – Warszawa, 2010. – P.208.

³⁴ *Ibid.* – P.214.

скерований. Країна видається нездатною до ухвалення рішення щодо того, чи патріотизм має просити миру, щоб урятуватися від територіального й фінансового краху, чи повинен чинити військовий і дипломатичний опір більшовикам, готуючи власний порятунк шляхом збройної боротьби. Тим часом існує шалений заклик до патріотизму із засудженням кожної відмінної думки про благо країни. Ніколи раніше так чітко не проявлялася відсутність здатності поляків до співпраці»³⁵.

Як і Дж.П.Моффат, А.Фарман підкреслював швидке падіння популярності Ю.Пілсудського. Ті, хто ще донедавна аплодував його успіхам, тепер про це забули. Київську операцію дедалі більше критикували як причину всіх проблем. Ю.Пілсудського звинувачували в егоїзмі та мегаломанії. І все-таки він залишався сильною людиною. Усе, що він робив, було його власною ініціативою, він рідко дослухався до порад. А.Фарман не виключав, що верховного головнокомандувача позбавлять керівництва одночасно цивільною та військовою сферами. А втім, він був переконаний, що заміни йому немає, хоча в поточній ситуації важко навіть уявити, що могло би бути гірше. Американський офіцер також повідомляв, що в Польщі відчувалося міцне прагнення до укладення миру. Однак Ю.Пілсудський мав намір продовжувати боротьбу. Проблема полягала в тому, що для цього не було ресурсів. Командування армії виступало за перемир'я³⁶.

24 липня 1920 р. було сформовано уряд національної оборони на чолі з В.Вітосом. Наступного дня до Варшави прибули представники французько-британської міжсоюзної місії. До її складу входили вже згаданий вище посол Великобританії в Німеччині Е.В.Д'Абернон, посол Франції у США Ж.Жуссеран, а також генерал П.Редкліфф і начальник генерального штабу французької армії М.Вейган, який став офіційним радником польського генштабу³⁷. Місія мала дипломатично-військовий характер без чітко визначених цілей. Її приїзд став результатом конференції у Спа, під час якої уряд Польщі звернувся до Франції та Великобританії по допомогу у війні з більшовиками. Але в обмін на обіцяну підтримку польський прем'єр-міністр В.Грabsький мав відмовитися від Вільно на користь Литви та віддати союзникам вирішення майбутнього Східної Галичини, Цешина, Іданська. Британці наполягали, аби розмежування проходило по лінії Керзона³⁸.

На залізничному вокзалі у Варшаві членів місії вітали дипломати з Франції та Великобританії, а також невелика делегація польського уряду. Е.В.Д'Абернон зазначив: «Прийом, який нам було організовано, був вірним, хоча не дуже сердечним і без натяку на ентузіазм». Те, що він побачив того ж дня в польській столиці, подивувало його: «Перше враження, яке я мав, коли проїжджав через місто на шляху від вокзалу до англійського посольства, було здивування, викликане нормальним повсякденним настроєм людей. На вулицях – жодних ознак тривоги чи паніки [...]. Єдиним незвичним явищем були численні релігійні процесії». Британець, однак, не сумнівався, що ситуація, в якій перебувала Польща (швидкий наступ червоних), «у найвищій мірі небезпечна». Польська армія здавалася йому зневіреною, нездатною до серйозних дій. Він нагадував, що її було створено в перші місяці 1919 р., і складалася вона з різних, часто навіть антагоністичних елементів, котрі під час Першої світової війни воювали один проти одного³⁹.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ Suleja W. Józef Piłsudski. – S.239.

³⁸ D'Aberton E.V. Versailles to Rapallo 1920–1922: The Diary of an Ambassador. – New York, 1929. – P.72–74; Davies N. Orzeł biały... – S.169–171.

³⁹ D'Aberton E.V. Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.29–32.

Е.В.Д'Абернон також зауважував про хаос, який місія союзників застала у Варшаві в момент приїзду. Країною керував Ю.Пілсудський, маючи у своїх руках усю повноту політичної та військової влади. Британський посол був переконаний, що найкращим рішенням стане використання командуванням польської армії стратегічного й тактичного досвіду М.Вейгана. Однак той, відразу по прибутті у Варшаву, зрозумів, що усунення Ю.Пілсудського від влади недоцільне через його популярність, адже навіть після невдач на фронті він зберігав високий авторитет в армії. Пишучи про довгу розмову з маршалом, М.Вейган не приховував, що він справив на нього сильне враження швидкістю свого розуму, а у військовій тематиці – інтуїцією і здатністю до маневру та дій⁴⁰.

Разом із місією союзників до Варшави прибув також секретар кабінету прем'єр-міністра Великобританії сер М.Генкі⁴¹. За декілька днів він підготував звіт, який містив серед іншого коментарі про настрої в армії. Автор уважав, що польські солдати кращі за червоноармійців, але вони більш втомлені. Британець негативно оцінив Ю.Пілсудського, якого назвав некомпетентним лідером без реальної військової освіти. У його рапорті очільник держави зображувався як «унікальний жебрак, скоріше за все у глибокій депресії, коротко стрижений у німецькому стилі. [...] обмежений, хитрий і надзвичайно марнославний [...], якому здається, буцімто він Наполеон». Однак його популярність у польському суспільстві була настільки великою, що не могло бути й мови про усунення із займаних посад. М.Генкі також сумнівався, чи М.Вейган зможе щось зробити з огляду на «стіну некомпетентності та марнославства» серед польського командування⁴². Його звіт закінчувався висновком, який не залишав жодних ілюзій щодо поглядів Лондона на війну: «Якщо радянська Росія продовжить наступ, наші зусилля з урятування Польщі, імовірно, зійдуть нанівець. Ми повинні зробити все, що в наших силах, аби отримати для неї гідні умови; ми повинні визнати, що її спіткала доля, яку вона обрала сама всупереч нашим застереженням»⁴³.

Більшовицький наступ також став предметом аналізу дипломатів Німеччини, котрі перебували в той час у Польщі. Наприкінці липня 1920 р. перший секретар німецької місії Г. фон Дірксен у великому звіті назвав польський марш на Київ авантюрою. Він звинуватив молодих воєначальників у дилетантстві, що впливало на настрої польських солдатів. Інформував про «випадкові втечі» на різних ділянках фронту, а шанс здолати червоних бачив у появі підготовлених і мотивованих добровольців та в патріотичному піднесенні, яке характеризувало поляків у критичні моменти. На думку німецького дипломата, крах на фронті має суто військовий характер⁴⁴. Водночас тимчасовий повірений посольства А. фон Оберндорф не виключав, що за таких умов польська армія може піддатися більшовицькій пропаганді. Але при тому він побоювався, що червоні не зупиняться на Польщі, тому-то в інтересах Німеччини бажати перемоги Варшави. В розмові з міністром закордонних справ Польщі Є.Сапегою запевнив, що «жодна розумна людина в Німеччині не хоче перемоги більшовиків [...] Якщо Польща зараз паде, Німеччина опиниться під безпосередньою загрозою»⁴⁵. Однак погляди, висловлені А. фон Оберндорфом, перебували у суперечності з антипольськими настроями, що панували на той час у його країні. Так, командувач райхсверу Г. фон Зект сподівався, що поразка Польщі призведе до повернення кордонів

⁴⁰ *Musiałik Z.M.* Rola Marszałka Józefa Piłsudskiego w bitwie nad Wisłą 1920 r. w ocenie publikacji zachodnich // *Wojna polsko-sowiecka 1920 r.: Przebieg walk i tło międzynarodowe: Materiały sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 1–2 października 1990 r.* – Warszawa, 1993. – S.130.

⁴¹ *Davies N.* Orzeł biały... – S.175.

⁴² *Musiałik Z.M.* General Weygand and the Battle of the Vistula 1920. – London, 1987. – P.129–130.

⁴³ Див.: *Davies N.* Orzeł biały... – S.175.

⁴⁴ *Jung A.* Od Kesslera do Moltkego: Dzieje Poselstwa i Ambasady Niemiec w Warszawie w latach 1918–1939. – Łódź, 2012. – S.94.

⁴⁵ Цит. за: *Ibid.* – S.69.

станом на 1914 р. Він припускав, що німецька армія зупинить більшовиків на колишньому німецькому рубежі⁴⁶.

Як стверджував Е.В.Д'Абернон, швидкому наступу червоних на Варшаву сприяли два фактори – значне збільшення чисельності армії та велика кількість шпигунів, пропагандистів, емісарів, агентів впливу, що діяли в Польщі. Вже в перші дні свого перебування він помітив неприязнь поляків до іноземних офіцерів. Коли ж він запропонував використати досвід та організаторські здібності М.Вейгана, йому дали зрозуміти, що Ю.Пілсудський був проти цього хоча б через розбіжності між війною на Західному фронті та бойовими діями на сході. Е.В.Д'Абернон сприйняв це пояснення з сумнівом. Водночас він зауважив, що маршал, маючи величезний авторитет у Польщі та як ніхто знаючи місцеві умови, через свою схильність до прихованих дій і використання методів, які суперечили підручникам із військового мистецтва, незручний для співпраці. Особливо це проявилось у відносинах із М.Вейганом, чії організовані дії суперечили тактиці конспіратора, яким довгий час був Ю.Пілсудський. Що стосується неприязні польських офіцерів до іноземців, то, на його думку, це стало наслідком побоювань, що їхню владу буде обмежено, або що іноземці припишуть усі заслуги собі. Крім того, величезну роль відігравали труднощі спілкування іншою мовою⁴⁷.

Е.В.Д'Абернон непокоївся з приводу того, що польська влада не надала М.Вейгану підтримки. Однак він сподівався, що перед обличчям неминучої небезпеки ситуація зміниться. Першим проявом цього став допуск французьких офіцерів на фронт. У цей момент найбільшою проблемою він уважав відсутність у польській армії належного командування. Неприязні стосунки між прихильниками австрійських, німецьких і російських військових методик, а також політичні конфлікти ускладнювали відбір командирів⁴⁸.

Наприкінці липня 1920 р. почали лунати голоси про ймовірність евакуації уряду з Варшави до Познані або Кракова. Е.В.Д'Абернон згадував про це під 27 липня. Тим часом після нового призову в липні – серпні польська армія поповнилася на 175 тис. солдатів. Половина з них були добровольцями. Генерал Ю.Галлер звернувся до суспільства із закликом: «Хто має зброю, у кого є кінь і сідло, нехай стає (до війська – *Авт.*) з тим, що має. Хай шляхетне змагання за першість стане мірою виконаного обов'язку, мірою палкої любові до Батьківщини»⁴⁹.

Патріотичний сплеск помітили західні спостерігачі. Посол Ф.Томмазіні писав, що усвідомлення неминучої небезпеки сколихнуло польську націю, яка із подиву гідним завзяттям узялася до зброї, за винятком селян, котрі не бажали кидати свої господарства під час жнив⁵⁰. Дипломат не сумнівався, що моральний стан армії явно поліпшився після прибуття добровольчих формувань. Крім того, сприяли організації опору скорочення фронту та наближення бойових дій до столиці країни⁵¹.

Позитивні зміни також помітив Е.В.Д'Абернон, який 1 серпня 1920 р. написав, що впродовж тижня від моменту приїзду стан справ усе ще критичний, утім польська армія почала демонструвати прогрес в організації відсічі. Британський дипломат уважав, що місія союзників у цьому відіграє велику роль, але насамперед це заслуга самих поляків. І все ж, на його думку, шансів утримати Варшаву мало⁵². Вражала безтурботність населення, яке поводитися так, ніби червоні десь далеко від кордонів

⁴⁶ *Madajczyk P.* Niemcy wobec wojny polsko-radzieckiej 1920 r. // *Wojna polsko-sowiecka 1920 r. ...* – S.174.

⁴⁷ *D'Aberton E.V.* Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.40–46.

⁴⁸ *Ibid.* – S.56–59.

⁴⁹ *Kurier Warszawski.* – 1920. – 8.VII.

⁵⁰ *Tommasini F.* Odrodzenie Polski. – S.25.

⁵¹ *Ibid.* – S.127.

⁵² *D'Aberton E.V.* Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.54.

Польщі. Коли 2 серпня Е.В.Д'Абернон побував на північних околицях міста, він ніде не побачив військ. Серйозної підготовки до оборони теж не зауважив. Кожен думав, що з ним нічого лихого не трапиться, а якщо й випадє така доля, то немає на це ради. Отже, мовляв, найрозумнішим виходом у таких умовах буде нічого не робити⁵³.

Патріотичне піднесення не пройшло повз увагу Ш. де Голля, який підкреслював, що цьому сприяли велелюдні врочистості та церковні служби. У цій релігійно-патріотичній екзальтації він бачив польську душу, але також і перевагу мас над елітами⁵⁴. Коли наприкінці липня 1920 р. французький офіцер потрапив на фронт, він відзначив зростання авторитету командирів і посилення дисципліни у військах, де знову з'явилось бажання перемагати. Водночас почала надходити підтримка у вигляді озброєння, боеприпасів та продовольства. Більше не було розмов про втечу від С.Будьонного, а тільки про контрнаступ. Однак ця війна не нагадувала йому боїв на Західному фронті, в яких він брав участь у роки Першої світової. Ш. де Голль згадав, наприклад, успішну атаку польських військ на Броди та Радивилів, після чого було наказано відступити й за деякий час у цих містах знову з'явилися червоні кіннотники. Він уперше задумався про сенс таких дій, адже вони надто відрізнялися від того, що він сам пережив під час війни й від того, чому його навчали у військовому училищі. Однак незабаром багато речей перестали його дивувати. На думку Ш. де Голля, у польській армії панував постійний хаос за принципом, що якимось усе буде⁵⁵.

Із подивом та несприйняттям французький офіцер зазначив, що по обидва боки фронту в бойових підрозділах є жінки. Його шокував вигляд двох убитих червоноармійок. «Це справжнє боягузтво й нікчемність із боку чоловіків, відправляти жінок у бій у першій лінії», – говорив Ш. де Голль своєму синові через роки, згадуючи про ті події⁵⁶. Так само на присутність жінок на фронті реагував і британський генерал А. Картон де Віарт, коли він прибув до Львова: «Біля вокзалу стояла почесна варта. Проходячи повз стрій, я із жalem констатував, що вона складається з жінок. Думаю, вони героїчно боролися за Львів та зазнали великих втрат, але їхній вигляд завдав мені болю, як і взагалі образ жінки в однострої»⁵⁷. Крім того, його та інших іноземців зустріли у Львові розкішним бенкетом, хоча в місті бракувало продовольства, люди були голодними. А. Картон де Віарт вочевидь був глибоко обурений цим, оскільки записав, що «навіть у найгірші моменти влада більшості країн знаходить спосіб підтримувати грошима своїх менш привілейованих співвітчизників»⁵⁸.

Е.В.Д'Абернон 7 серпня 1920 р. відзначив позитивні зміни в організації оборони. Він також зауважив покращення співпраці між поляками та М.Вейганом Як перевагу для польської сторони визнавав стратегічні умови – велику кількість внутрішніх доріг, що перетиналися залізницями, натомість червоні наступали на значній території, не мали резервів і щільної залізничної мережі. Однак він попереджав, що все це не принесе користі, якщо моральний стан польської армії суттєво не зміниться. Джерела слабкості він виявляв насамперед в офіцерах та старших командирах⁵⁹. Наступного дня дипломат зазначив, що якщо не вжити заходів, загроза втратити Варшаву цілком реальна. Передбачав також, що поляки будуть відступати на захід, де готуватимуться до контрнаступу⁶⁰.

⁵³ Ibid. – S.60.

⁵⁴ *de Gaulle Ch. La bataille de la Vistule...*

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ *de Gaulle P. De Gaulle mój ojciec. – Т.1. – Poznań, 2009. – S.81.*

⁵⁷ *Carton de Wiart A. Wspomnienia. – S.35.*

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ *D'Abernon E.V. Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.69–73.*

⁶⁰ Ibid. – S.73–74.

Подібно про подальший розвиток ситуації писав А. фон Оберндорф, який 13 серпня 1920 р. виїхав із Варшави. На той момент, щоправда, у місті панував зразковий порядок, але німецький дипломат припускав падіння столиці та переїзд уряду під керівництвом І.Падеревського до Познані, натомість Ю.Пілсудський міг би діяти у Кракові⁶¹.

Під час війни західні спостерігачі також звернули увагу на звинувачення євреїв у підтримці більшовиків. Результатом цієї пропаганди стало інтернування в Яблонній кількох тисяч солдатів єврейського походження. Це рішення викликало розчарування серед польського єврейства, чий представник під час виступу у Сеймі 24 липня 1920 р. запевнив, що євреї готові нарівні з іншими громадянами зазнавати жертв задля захисту Польщі⁶². Попри цю декларацію, траплялися випадки підтримки єврейським населенням радянської влади на землях, окупованих червоними, або напади євреїв на поляків. Так, наприклад, А.Фарман писав, що після оволодіння Києвом ворожі дії проти польських сил здійснювали молоді євреї в Бердичеві⁶³. Своєю чергою Ш. де Голль, пишучи про євреїв у районах, охоплених війною, 30 липня 1920 р. зазначав, що вони живуть у постійному страху, ненавидячи як кінноту С.Будьонного, так і польських урядників⁶⁴. 17 серпня він опинився у Седльце, де понад половину населення становили євреї. Раніше більшовики створили тут раду, головну роль в якій відігравали саме єврейські депутати. Після відступу червоних поляки вимагали покарання для тих євреїв, які вступили у спілку з ворогом. Кількох із них було розстріляно. Пізніше Ш. де Голль не сумнівався, що під час польсько-більшовицької війни ворожість поляків до євреїв була очевидною, що, на його думку, стало результатом співпраці між єврейським населенням і червоними. Коли останні були змушені залишити Польщу, тоді поляки помстилися євреям за співпрацю з окупантом⁶⁵.

Зовсім по-іншому представляв євреїв під час війни Е.В.Д'Абернон. Спостерігаючи на початку серпня 1920 р. за підготовкою Варшави до битви, він зауважив, що на оборонних роботах працювали переважно євреї, котрі (як він сам додав) у Польщі вважали елементом, що доволі доброзичливо ставиться до більшовиків⁶⁶.

Долю війни визначила Варшавська битва. 11 серпня 1920 р. у столиці було запроваджено надзвичайний стан. План оборони полягав у тому, щоб запобігти оточенню міста, а потім здійснити швидкий маневр ударною групою з Нижнього Вепра⁶⁷. Коли 12 серпня з'явилися чутки про втрату Радзими́на, іноземні дипломати готувалися покинути Варшаву. Наступного дня Е.В.Д'Абернон зазначив, що «польські сили зосереджені на відстані 20 кілометрів від Варшави. Власне зараз починається битва. Вейган стверджує, що польська армія достатньо сильна, щоб успішно протистояти атаці противника, однак за умови, що командири не втратять голови, а солдати будуть сміливо виконувати накази». Під час огляду фронтових позицій під Радзими́ном британський дипломат побачив кількох військовополонених, котрі не справляли враження ідейних. Це були колишні селяни, нагодовані, у пристойному взутті, у звичайному одязі, а не у військовій формі. За їхніми словами, єврейські комісари командували їхнім підрозділом, завідували провіантом, віддавали накази, вели пропаганду. Про більшовицьку армію відгукувалися погано, наголошуючи, що їх мобілізували силоміць. За даними Е.В.Д'Абернона, такі становили до 90% бранців, решта були фанатиками.

⁶¹ Цит. за: Jung A. Od Kesslera do Moltkego... – S.79.

⁶² Schramm T. Żydzi wobec odradzenia się państwowości polskiej // *Idem*. Długie i krótkie stulecie: Szkice z historii XIX i XX w. / Pod red. M.Praczyk. – Poznań, 2019. – S.290–291.

⁶³ Cisek J. American Reports on the Polish-Bolshevik War 1919–1920. – Warszawa, 2010. – P.125.

⁶⁴ de Gaulle Ch. La bataille de la Vistule...

⁶⁵ Peyrefitte A. C'était de Gaulle. – T.3. – Paris, 2000. – P.377.

⁶⁶ D'Abernon E.V. Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.60.

⁶⁷ Suleja W. Józef Piłsudski. – S.242–243.

Британський дипломат покинув Варшаву в ніч із 13 на 14 серпня 1920 р. Ознак паніки в місті не було. Він пояснив це тим, що населення вже звикло до іноземних військ та окупації, і його не лякав навіть той факт, що цього разу це могли бути більшовики⁶⁸. У своїх спогадах Е.В.Д'Абернон підкреслював, що коли червоні готувалися до нападу на Варшаву, поляки, підтримані ясністю розуму і спокоєм М.Вейгана, 14 серпня перейшли в контратаку, наслідки якої були вражаючими – розбитий ворог відступив. Столицю Польщі врятовано завдяки «моральній підтримці англо-французької місії», а також «військовому генію генерала Вейгана»⁶⁹.

Після від'їзду з Варшави Е.В.Д'Абернон опинився в Познані. 15 серпня 1920 р. він писав, що в місті панував чудовий настрій. Напередодні пройшли великі демонстрації на честь Франції та Великобританії як вираз вдячності за виявлену допомогу. Передбачалося, що у випадку падіння Варшави саме Познань стане базою для подальших стратегічних дій⁷⁰.

Після кількох днів запеклих боїв під Варшавою польським військам удалося зупинити червоних, а 16 серпня 1920 р. під керівництвом Ю.Пілсудського почався наступ. А. Картон де Віарт писав: «У той час, коли поляки перейшли в контратаку, росіяни були вже за 22 км від Варшави. Більшовики були втомлені, і побачивши, що поляки зупиняються й починають готуватися до бою, рушили назад та відступали доти, поки не попросили миру»⁷¹.

26 серпня 1920 р. частина червоних військ, не бажаючи потрапити в оточення, направилися у Східну Пруссію. Це був кінець Варшавської битви. Впродовж наступних тижнів сили противника були остаточно знищені. На вулицях польської столиці з'явилося багато полонених. Е.В.Д'Абернон згадував про 60 тис. бранців. Британський дипломат хотів пересвідчитися, в яких умовах вони перебувають. Він побачив досить задовільне ставлення, усіх годували, жодних випадків знущань над ув'язненими, яких поляки вважали радше нещасними жертвами, аніж ненависними ворогами, не зауважив⁷².

Події під Варшавою швидко здобули визнання як «диво над Віслою». Таке трактування прийняли як опоненти Ю.Пілсудського, так і деякі західні спостерігачі. Наприклад, А. Картон де Віарт писав: «Рідко коли потреба у чуді була більшою, ніж зараз, оскільки ставка величезна. Якби Варшава пала, Польща, значна частина Німеччини та Чехословаччина без сумнівів стали б комуністичними»⁷³. Німецький дипломат А. фон Оберндорф, аналізуючи битву, написав у доповіді від 21 серпня 1920 р.: «Ще кілька днів тому здавалося, що лише диво зможе врятувати Варшаву. Тим часом польська військова інформаційна служба повідомляє про далекосяжні успіхи, поляки піднімають голову і живуть знову сподіванням, що вдалося битву над Віслою перетворити на "битву на Марні"»⁷⁴. Своєю чергою, Ф.Томмазіні зазначав, що події могли здаватися дивовижними лише тому, хто не стежив за ними зблизька й не був утаємничений у закулісні справи. Сам він не сумнівався в тому, що «раптова зміна пов'язана з реакцією польської нації на паніку, яка охопила армію, що хаотично відступала майже два місяці. Достатньо було передати патріотичний ентузіазм країни до армії, щоб генеральний штаб відмовився від згубного фаталізму, виявив рішуче бажання діяти та переламати ситуацію»⁷⁵.

⁶⁸ D'Abernon E.V. Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.83–87.

⁶⁹ D'Abernon E.V. Versailles to Rapallo... – P.75.

⁷⁰ D'Abernon E.V. Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.97–98.

⁷¹ Carton de Wiart A. Wspomnienia. – S.41.

⁷² D'Abernon E.V. Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.109–110.

⁷³ Carton de Wiart A. Wspomnienia. – S.41.

⁷⁴ Цит. за: Jung A. Od Kesslera do Moltkego... – S.79.

⁷⁵ Tommasini F. Odrodzenie Polski. – S.128.

Були також і ті, хто визнавав «батьком» перемоги під Варшавою М.Вейгана⁷⁶. Сам він це заперечував, підкреслюючи натомість заслуги поляків. У розмові з французьким кореспондентом генерал описав звитягу як «чудову» і спростував твердження, наче він є рятівником Варшави:

«Немає у цьому ані слова правди. [...] Ця звитяга, що є причиною великого свята у Варшаві, – це польська перемога. Усі дії виконано польськими генералами на основі польського оперативного плану. Моя роль, а також роль офіцерів французької місії, зводилася до заповнення кількох прогалин у деталях виконання. [...] Це героїчний польський народ сам урятував себе»⁷⁷.

Він повторив ці слова через кілька днів, безпосередньо перед своїм від'їздом із Варшави, в інтерв'ю газеті «Le Temps»⁷⁸. Уже через багато років після битви М.Вейган напише, що «перемога була польською, план польським, армія польською»⁷⁹. Попри запевнення щодо польської звитяги, М.Вейган повернувся до Парижа зі славою варшавського тріумфатора над більшовиками. У Франції йому приписували розробку стратегічного плану, реорганізацію армії Польщі та навіть командування під час самої битви. Про його заслуги писала французька преса. Натомість про Ю.Пілсудського в основному не згадували, утім його роль у подіях оцінила американська газета «The Washington Post», котра у своєму випуску за 18 серпня 1920 р. повідомляла: «Схоже, Варшава буде врятована від більшовиків. Президент Пілсудський воює. На Варшавському фронті було здійснено успішний контрнаступ під керівництвом президента Пілсудського як верховного головнокомандувача»⁸⁰. Ф.Томмазіні так прокоментував роль М.Вейгана у війні:

«Я думаю, що не помилюся, сказавши, що генерал Вейган, віддаючи з великим тактом і чарівною простотою свій досвід та знання в розпорядження польського штабу, впровадив у його діяльність гармонізацію всієї акції. [...] У будь-якому випадку польська нація в момент небезпеки відчула цінність моральної й технічної допомоги генерала Вейгана та його офіцерів і склала йому палку шану»⁸¹.

Однак італійський посол зазначив, що полякам важко ділитися лаврами перемоги з іноземцями. Тому було докладено зусиль для зменшення заслуг М.Вейгана. Деякі радники Ю.Пілсудського хотіли посилити його популярність, приписуючи саме йому виняткові заслуги в порятунку своєї Батьківщини. Дипломат припускав, що такі оцінки відповідали очікуванням очільника держави⁸².

Щодо битви під Варшавою висловився також Е.В.Д'Абернон: «Невідомо, хто був фактичним творцем польського плану оборони, але обидві заяви Вейгана, як і

⁷⁶ Стосовно ролі М.Вейгана в розробці плану Варшавської битви є думка, що вона була незначною – на відміну від його допомоги в технічному аспекті. Крім того, сама присутність французького генерала в польській столиці мала велике моральне значення, неабияк мотивуючи місцевих політиків, а також слугувала підтвердженням підтримки з боку Франції. Битвою під Варшавою війна не закінчилася, вона тривала й після від'їзду М.Вейгана (див.: *Musialik Z.M. General Weygand and the Battle of the Vistula 1920*. – P.99–101).

⁷⁷ *Zwycięstwo 1920: Warszawa wobec agresji bolszewickiej* / Red. M.M.Drozdowski, H.Eychhorn-Szwankowska, J.Wiechowski. – Paris, 1990. – S.151.

⁷⁸ *Le Temps*. – 1920. – 28.VIII.

⁷⁹ *Weygand M. Mémoires*. – Т.ІІ. – Paris, 1957. – P.166.

⁸⁰ *The Washington Post*. – 1920. – 18.VIII.

⁸¹ *Tommasini F. Odrodzenie Polski*. – S.286.

⁸² *Ibid.*

Пілсудського, змушують зробити висновок, що завдячуючи особистій ініціативі Пілсудського відбулося найсміливіше просування плану»⁸³. Британський дипломат неодноразово вказував на зневажливе ставлення Ю.Пілсудського й польських генералів до М.Вейгана. При цьому він шкодував, що поляки лише в незначній мірі використали досвід останнього. І додав, що вони зробили спробу виправити ситуацію, уже перед від'їздом французького генерала з Польщі нагородивши його орденом «*Virtuti Militari*» та вручивши йому шаблю, яка колись належала польському королю Стефану Баторію⁸⁴.

Британський прем'єр Д. Ллойд Джордж, посилаючись у повідомленні від 22 серпня 1920 р. на перемогу під Варшавою, не лише не привітав поляків, але й жодним словом не згадав Ю.Пілсудського. Натомість він припустив, що головну роль відіграли особисті таланти Е.В.Д'Абернона та М.Вейгана⁸⁵.

Характеризуючи польсько-більшовицьку війну, Е.В.Д'Абернон насамперед підкреслював, що було б великою помилкою порівнювати її з битвами періоду Першої світової, оскільки це набагато більше було схоже на війни 200-річної давнини. Обидві армії воювали або з необхідності, або через страх бути покараними, або просто через брак засобів до існування. Це була менш жорстока війна, ніж Перша світова, із відносно невеликою кількістю убитих і поранених. Для неї не були характерні ні дикі напади, ні героїчна оборона. Вона більше була схожа на гру у шахи між досвідченими гравцями. Солдати обох армій, часто босі й напівголодні, долали відстані, які не могли здолати найкращі європейські війська. Через відсутність серйозних природних перешкод Польща мріяла вести маневрені війни, в яких важливе значення мала б мобільність армії. Дипломат зазначав про «повну відсутність марнославства та вихваляння серед поляків із приводу поразки росіян»⁸⁶. Е.В.Д'Абернон також підкреслював, що ніщо так не ілюструє характер цієї війни, як поведінка полонених і повождення з ними:

«Я сам бачив багатьох російських бранців [...] – усі абсолютно жваво виявляли задоволення власною долею і трактували полон як звільнення від тягара війни. Крім безпеки, яку гарантувала їм неволя, вони також мали достатню, навіть надмірну кількість їжі, без страху бути розстріляними єврейськими комісарами. [...] Я також бачив, що ставлення офіцерів та польської влади до в'язнів не було ні прикритим, ні жорстоким. Із ними поводитися абсолютно так само, як і з польськими солдатами, і жодного разу полонений не демонстрував мені ознак побоїв»⁸⁷.

Перемога дорого далася Польщі. Економічна ситуація погіршилася, урожай знищено або захоплено. Крім того, як зазначав Ф.Томмазіні, «велика кількість громадян уже давно були відсторонені від звичної праці. Приплив біженців з України, що почався після Київської операції та подальших воєнних дій, спричинив рознесення Польщею різноманітних заразних хвороб». Постраждали також державні фінанси⁸⁸. Ш. де Голль сподівався, що успіх у війні з більшовиками не збільшить польське марнославство⁸⁹. Незважаючи на перемогу, він розумів, що для того, аби протистояти серйозному противнику, полякам знадобиться ще багато часу й зусиль. Своєю

⁸³ *D'Abernon E.V.* Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.89.

⁸⁴ *Ibid.* – S.132.

⁸⁵ *Davies N.* Orzeł biały... – S.227.

⁸⁶ *D'Abernon E.V.* Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.132.

⁸⁷ *Ibid.* – S.129.

⁸⁸ *Tommasini F.* Odrodzenie Polski. – S.29–30.

⁸⁹ *de Gaulle Ch.* Lettres, notes et carnets. – T.1. – P.500.

чергою, Г.С.Гібсон, котрий повернувся в Польщу після Варшавської битви, зауважував: «Країна виснажена військовими діями. Всю енергію було витрачено на війну, уряд перестав виконувати багато зі своїх цивільних функцій, і все свідчить про те, що банкрутство неминуче, якщо населення знову не почне продуктивно працювати»⁹⁰.

Аналіз спогадів, особистих записок, доповідей, листів західних очевидців польсько-більшовицької війни 1920 р. дозволяє зробити декілька висновків. Перш за все, видно, що в більшості випадків вони критично оцінювали рішення та дії польської влади у цей період як у політичних, так і у військових питаннях. Переважно звертали увагу на хаос, політичні суперечки, а також на помилки командування. Однак, незважаючи на такі коментарі, здебільшого вони очікували, що їхні уряди нададуть Польщі вагомій підтримку в боротьбі проти червоних. Перебуваючи у Варшаві, вони розуміли значення цього міста набагато краще, ніж політики в Лондоні чи Парижі. Із часової перспективи може бути цікавою песимістична оцінка можливостей захисту столиці. Як ми бачили, у рапортах і доповідях домінувало переконання про її неминучу втрату. Також розглядалася можливість перенесення органів влади до інших міст. Водночас у доповідях як дипломатів, так і військовиків наголошувалося на великому патріотичному пориві поляків, на їх спокої перед обличчям загрози. В аналізованих текстах часто згадувався Ю.Пілсудський. З одного боку, підкреслювалася його велич у порівнянні з іншими польськими політиками, але, з іншого, – не бракувало і критичних коментарів стосовно рис характеру чи недостатності військових знань. Цікаві також спостереження щодо складних відносин Ю.Пілсудського з представниками західних країн. Автори рапортів і доповідей звертали увагу на зниження популярності у суспільстві очільника держави залежно від погіршення ситуації на фронті. Натомість коли він нарешті досяг успіху, з'явилася думка, що це сталося завдяки заступництву Богоматері або здібностям генерала М.Вейгана. Західні спостерігачі також висловлювалися в подібному ключі. У більшості аналізованих текстів роль Ю.Пілсудського в перемозі над більшовиками під Варшавою зводилася до мінімуму. Для іноземних офіцерів, котрі ще брали участь у Першій світовій, польсько-більшовицька війна мала зовсім інший характер, вона регулювалася власними законами, які часто були їм незрозумілими. Цінуючи зусилля польського солдата, вони не сумнівалися, що загальний рівень польської армії залишав бажати кращого.

REFERENCES

1. Cisek, J. (1990). *American Reports on the Polish-Bolshevik War 1919–1920*. Warszawa.
2. D'Abernon, E.V. (1990). *Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata: Pod Warszawą 1920 r.* Warszawa. [in Poland].
3. Davies, N. (1997). *Orzeł biały, czerwona gwiazda: Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*. Kraków. [in Poland].
4. Drozdowski, M.M., Eychhorn-Szwankowska, H. (Comps.). (1990). *Wiechowski zwycięstwo 1920: Warszawa wobec agresji bolszewickiej*. Paris. [in Poland].
5. Jung, A. (2012). *Od Kesslera do Molitkego: Dzieje Poselstwa i Ambasady Niemiec w Warszawie w latach 1918–1939*. Łódź. [in Poland].
6. Kotliar, Yu.V. (2008). *Powstanskiy rubk etnichnykh menshyn Pivdnia Ukrainy (1917–1931)*, 1. Kyiv; Mykolaiv. [in Ukrainian].
7. Madajczyk, P. (1993). Niemcy wobec wojny polsko-radzieckiej 1920 r. Abstracts of Papers'93: A.Koryn (ed.). *Wojna polsko-sowiecka 1920 r.: Przebieg walk i tło międzynarodowe: Materiały sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 1–2 października 1990 r.* Warszawa. [in Poland].
8. Musialik, Z.M. (1987). *General Weygand and the Battle of the Vistula 1920*. London. [in Poland].
9. Musialik, Z.M. (1993). Rola Marszałka Józefa Piłsudskiego w bitwie nad Wisłą 1920 r. w ocenie publikacji zachodnich. Abstracts of Papers'93: A.Koryn (ed.). *Wojna polsko-sowiecka 1920 r.: Przebieg walk i tło międzynarodowe: Materiały sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 1–2 października 1990 r.* Warszawa. [in Poland].

⁹⁰ Gibson H. Amerykanin w Warszawie... – S.283.

10. Pajewski, J. (1995). *Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926*. Kraków. [in Poland].
11. Peyrefitte, A. (2000). *C'était de Gaulle, 3*. Paris. [in French].
12. Schramm, T. (1987). *Francuskie misje wojskowe w państwach Europy Środkowej: 1919–1939*. Poznań. [in Poland].
13. Schramm, T. (2019). Żydzi wobec odradzania się państwowości polskiej. *Długo i krótkie stulecie: Szkice z historii XIX i XX w.*, 290–291. Poznań. [in Poland].
14. Suleja, W. (1995). *Józef Piłsudski*. Wrocław. [in Poland].
15. Verstiuk, V.F. (2004). Symon Petliura: politychnyi portret (do 125-richchia vid dnia narodzhennia). *Ukrainskyi istorychnyi zbur-nal*, 3, 112–126. [in Ukrainian].

Мареk MIKOŁAJCZYK

Doctor Habilitated, Professor,
Adam Mickiewicz University
(Poznań, Poland), marmikol@konto.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3991-9340>

Olha MOROZOVA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of History,
P.Mohyla Black Sea National University
(Mykolaiv, Ukraine), olga_chdu@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4627-2189>

The Polish-Bolshevik War of the 1920 According to Reports of Western Observers

Abstract. The purpose of the study is to show how diplomats and military representatives of the Western countries evaluated the course of the Polish-Bolshevik War of the 1920 at the moment of the events and during the post-war period, to find out whether the reports of direct observers and participants of the events in Poland in 1920 influenced the policies of the western governments with regard to the Polish state, to depict the general image of Poland and the Poles of this period on the basis of the analyzed sources, as well as the mood of the Polish society, all of which were in a momentary transition from a state of anxiety and indifference to fear of a Bolshevik counter-offensive. **The methodology of the research** is based on the method of philological analysis of the studied texts, as well as the comparative method. **The scientific novelty** of the article is that the Polish-Bolshevik War of the 1920 was first analyzed on the basis of memoirs, personal notes, reports, letters from Western participants and observers. **Conclusions.** Western observers of the events of the Polish-Bolshevik War of the 1920 critically evaluated the decisions and actions of the Polish authorities during this period, both in political and military matters. They mainly drew attention to the widespread chaos and political controversy, as well as to mistakes in commanding the Polish forces. However, in the majority of cases, they expected their governments to give Poland much more support in the fight against the Bolsheviks. While being there in Warsaw, they understood its meaning much better than politicians from London or Paris. Their military reports there were dominated by a pessimistic assessment of the possibility of protecting Warsaw against the Bolshevik invasion, the belief that the Polish capital would be inevitably seized by the Bolsheviks, and considered the possibility of transferring the residence of the authorities to another city. At the same time, all reports emphasized the great patriotic disruption of the Poles and their calm in the face of the threat. In the analyzed texts the figure of J. Piłsudski is very often mentioned. On the one hand, it emphasizes his greatness in comparison with other Polish leaders, but on the other hand it does not criticize his traits or lack of military knowledge. Notably interesting are the observations on J. Piłsudski's complex relations with Western countries. The authors of the analyzed reports draw their attention to the significant decrease of J. Piłsudski's popularity among the Polish society at the time of the deterioration of the situation at the front. In most of the analyzed texts, J. Piłsudski's role in the victory over the Bolsheviks near Warsaw is minimized.

Keywords: Polish-Bolshevik War 1920, Warsaw Pact, Piłsudski, Petliura, historiography.

Микола ВЕГЕШ

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри політології і державного управління,
Ужгородський національний університет
(Ужгород, Україна), mykola.vegesh@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1848-8839>

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

Анна ЧАВАРГА

викладачка,
кафедра політології і державного управління,
Ужгородський національний університет
(Ужгород, Україна), anna.chavarha@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2458-9422>

Становлення державної служби Карпатської України крізь призму українсько- чехословацьких відносин (1938–1939 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.103>

УДК: 94(477.87)1938/1939Карпатська Україна

Анотація. Мета статті полягає у вивченні національного складу державних службовців Карпатської України на етапі становлення державності в 1938–1939 рр. **Методологічну основу** дослідження становлять принципи історизму, які дозволяють об'єктивно підійти до вивчення суспільних процесів, подій і фактів. Використано аналітичний, порівняльний, системний і конкретно-історичний методи. **Наукова новизна.** Розглянуто акт складання присяги на вірність державі службовцями Підкарпатської Русі – Карпатської України як особливу форму державного правління; проаналізовано випадки зловживання владою або службовим становищем урядниками чеської національності щодо українського населення Карпатської України; з'ясовано, якими були причини переміщення державних службовців чеської та словацької національностей із Карпатської України до Чехії, Словаччини, Моравії; розглянуто правове регулювання цього питання; встановлено, яким був національний склад урядників Карпатської України (на прикладі Міністерства економічних справ, де працювали до 600 службовців). **Висновки.** Вперше в українській історіографії наводиться й аналізується текст присяги на вірність Чехословацькій Республіці, яку склали державні службовці Підкарпатської Русі, а також присяги вищих урядовців та послів на вірність незалежній Карпатській Україні. Доведено, що клятва на вірність Чехословаччині не передбачала вірності народам цієї держави, адже дуже часто службовці зловживали своїм становищем і діяли всупереч інтересам населення, яке мали представляти. Досліджено причини та мотивацію переміщення держслужбовців чеської і словацької національностей із Карпатської України до Чехії, Словаччини, Моравії. Встановлено, яким був національний склад Міністерства економічних справ Карпатської України.

Ключові слова: Карпатська Україна, Підкарпатська Русь, Чехословаччина, державна служба, державотворчі процеси, державно-правовий статус, національності.

Про державотворчі процеси в Карпатській Україні 1938–1939 рр. опубліковано більше з тис. наукових і науково-популярних праць¹, проте історія становлення української державної служби розглядалася лише фрагментарно. Як правило, фахівці акцентували на еволюції державно-правового статусу Чехословаччини впродовж міжвоєнного періоду². Окремі проблеми особливостей та розвитку державного устрою Підкарпатської Русі

Карпатської України висвітлено на сторінках фундаментальних колективних монографій³. О.Пагіря у своїй праці наводить раніше невідомі або малознані урядові, політичні, військові, дипломатичні документи Чехословаччини, у рамках якої відбувалося творення Карпатської України⁴. Систему публічного управління крізь призму центральноєвропейських тенденцій досліджувала М.Лендбель⁵, а С.Віднянський і М.Вегеш акцентували увагу на особистому внеску А.Волошина у формування підвалин майбутнього державного управління⁶.

Хоча міжвоєнну Чехословаччину справедливо можна вважати однією з найдемократичніших держав тодішньої Європи, проте чеська влада не квапилася виконувати свої обіцянки, конституційні та міжнародні зобов'язання щодо надання Закарпаттю повноцінної автономії. Українській еліті краю на чолі з А.Волошином доводилося «з боями» добиватися певних поступок від Праги: відкриття українських шкіл, викладання рідною мовою, створення національних товариств («Просвіта», «Пласт») і політичних партій. Не погоджувалися чехи й на заснування у краї закладу вищої освіти. Крім того, серед службовців переважали представники чеської і словацької національностей. Боротьба за здобуття автономних прав завершилася тільки у жовтні 1938 р., коли Прага нарешті призначила перший склад уряду Підкарпатської Русі. Чеський історик Я.Рихлік зауважив, що «про карпатських русинів до 1914 року знали мало [...] До того ж чеська громадськість не ставилась до Закарпаття як до теренів, які обов'язково мають бути частиною держави»⁷. Про важливість входження

¹ Вегеш М., Федака С. Державотворчі процеси у Карпатській Україні (1938–1939): Хронологія подій. Бібліографія. – Ужгород, 2021. – 437 с.

² Болдижар М. Входження Закарпаття до складу Чехословаччини та його державно-правовий статус. Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 рр.: Мат. наук. конф., 3–4 жовтня 1996 р. – Ужгород, 1997. – С.14–22; Його ж. Державно-правові аспекти входження Закарпаття до складу Чехословаччини. – Ужгород, 2006. – 72 с.; Вегеш М. Державно-правовий статус Закарпаття наприкінці 30-х рр.: Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М.Вегеш, М.В.Дедеган, О.Д.Довганич та ін. – Ужгород, 2002. – С.271–278; Віднянський С. Карпатська Україна як етап українського державотворення // Український історичний журнал. – 2019. – №2. – С.67–93; Магочій П.Р. Підкарпатська Русь: формування національної самосвідомості (1848–1948). 2-ге перероб. і доп. вид. – Ужгород, 2021. – 768 с.; Magocsi P.R. History // Encyclopedia of Rusyn History and Culture. – Toronto; Buffalo; London, 2002. – P.177–188; Shandor V. Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century: A Political and Legal History. – Cambridge, 1997. – P.285–321; Vehesh M. Carpathian Ukraine: from autonomy to independence // Carpathian Ukraine in the Central European political crisis on the eve of World War II / M.Vehesh, M.Palinchak, V.Marcuc, M.Kontsur-Karabinovych etc. – Lviv; Toruń, 2020. – P.5–30; Vidnanskyj S. Zakarpatsko ako sucast CSR: problemy narodno-kulturnej obnovy a statnosti: 1918–1938 // Slovensko v politickom systeme Ceskoslovenska: Materialy z vedeckeho sympozia. – Bratislava, 1992. – S.204–213; Вегеш М., Чаварга А. В обороні Карпатської України: Карпато-Українська держава та світове українство (1938–1939). – Ужгород, 2021. – 378 с.

³ Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України // Історія державної служби в Україні: У 5 т. – Т.2. – К., 2009. – С.33–96; Його ж. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України (1919–1939 рр.) // Нариси історії державної служби в Україні. – К., 2008. – С.255–292.

⁴ Пагіря О. Карпатська Україна в документах Другої Чехо-Словацької республіки: У 2 кн. – Л., 2020. – Кн.1. – 352 с.; Кн.2. – 862 с.

⁵ Лендбель М. Система публічного управління в Карпатській Україні у контексті центральноєвропейських тенденцій // Карпатська Україна (1938–1939): Зб. мат. міжнар. наук. конф. до 70-річчя проголошення Карпатської України, Пряшів, 5 березня 2009 р. – Пряшів; Ужгород, 2010. – С.139–146.

⁶ Віднянський С., Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. – К., 2021. – 373 с.

⁷ Рихлік Я. В інтересі чехів до Закарпаття немає жодних імперських думок чи спроб повернути ці землі [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/28109534.html>

Закарпаття до складу ЧСР дослідник писав: «Для Чехословаччини це мало на-самперед стратегічне значення, чехи отримали кордон із союзником – Румунією. Для Чехословаччини як країни середньої величини розширення теренів мало велике значення»⁸.

Джерельну основу статті становлять документи, які зберігаються у фонді «Президія уряду Карпатської України» Державного архіву Закарпатської обл. Хоча ці матеріали неодноразово перебували у центрі уваги сучасних дослідників, архівні справи «Особиста справа чиновника Чонки Івана» (спр.27), «Переписка з генеральним секретаріатом Українського національного об'єднання, канцелярією уряду Карпатської України в Празі і окружними урядами про підготовку проведення виборів до першого сойму Карпатської України; пропаганда проти політики уряду; списки державних службовців уряду Карпатської України» (спр.162), «Повідомлення президії уряду Карпатської України громадян про назначення і переміщення їх по службі» (спр.145), «Переписка з міністерствами внутрішніх і господарських справ Карпатської України про переміщення службовців» (спр.152), «Повідомлення президії уряду Підкарпатської Русі службовцям про звільнення їх зі служби у зв'язку з неможливістю надання їм посади на території Підкарпатської Русі» (спр.6а, 32) вводяться до наукового обігу вперше. Це стосується й архівних справ 8–10, 12, 25а, 25б, 25в, 30.

Держслужба в Карпатській Україні стала яскравим прикладом перехідного етапу від багатонаціонального державного утворення до мононаціональної держави зі значними змінами в національному складі службовців, що було зумовлено низкою важливих чинників. За конституцією Чехословаччини, схваленою 29 лютого 1920 р. під назвою «Конституційна грамота», Підкарпатській Русі гарантувалася «найвища міра самоврядування», а також стверджувалося, що вона «матиме власний сойм (парламент), який вибиратиме її президію та інших урядовців». Цей парламент «видаватиме закони в мовних, освітніх і релігійних справах, у справах внутрішньої адміністрації і в таких інших справах, які визначають йому закони Чехословацької Республіки».

Однак замість конституційно узаконеного самоврядування, на Закарпатті в 1920-х рр. Прага почала запроваджувати централізовану адміністративну систему управління. Зокрема, як указує Ю.Шевельов, посада губернатора краю мала суто декоративний характер, сойм зібрано не було, а місцева влада зосереджувалася в руках чехів. Усе це, на думку дослідника, виглядало як продумана централізаторська політика⁹. Зауважимо, що ще з 1922 р. Чеська аграрна, а з 1935 р. – Чеська національна партії проголошували, що «такі відсталі й убогі люди, як підкарпатські русини, не маючи традиції й досвіду в політичному житті, є незрілими для самоврядування, вони можуть завдати собі шкоди»¹⁰. Насправді ж празький уряд не був зацікавлений у консолідації місцевого українського населення, тому надавав підкарпатським українцям рівно стільки прав і свобод, щоб вони не могли вийти з-під контролю влади. Якщо заходи угорських властей були відкрито спрямовані на повне винародовлення місцевого населення, то чехи змушені були діяти завуальовано, адже підкарпатським українцям їхні права гарантувалися конституцією та Сен-Жерменським договором¹¹. Про розпалювання у краї мовно-релігійної ворожнечі, що провокувалася представниками

⁸ Там само.

⁹ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. – К., 1987. – С.242–245; Чаварга А. Екстралінгвальні чинники розвитку української літературної мови на теренах історичного Закарпаття у 20–40-х рр. XX ст. // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Вип.22. – Ужгород, 2017. – С.69.

¹⁰ Stefan A. From Carpatho-Ruthenia to Carpatho-Ukraine. – New York, 1954. – P.24; Чаварга А. Екстралінгвальні чинники розвитку української літературної мови на теренах історичного Закарпаття... – С.69.

¹¹ Чаварга А. Екстралінгвальні чинники розвитку української літературної мови на теренах історичного Закарпаття... – С.69.

окремих політичних партій і товариств, писав А.Штефан, а С.Сабол (Зореслав, Ю.Боржава) наводив незаперечні докази засилля на теренах Закарпаття службовців чеської національності:

«На Підкарпатській Україні чехи завели колонізаційну політику. Не лише на високі, але навіть на найнижче плачені урядом становища на Закарпатті вони понасаджували своїх людей з Чехії, включно з жандармами, фінансами, навіть дверниками. І так по 10 роках Чехословаччини, на Закарпатті, де до 1918 р. не було майже ні одного чеха, урядовий апарат на 80% складався із самих чехів. Навіть владу краевого губернатора чехи обмежували, а більшу владу давали чеському віце-губернаторові... Урядовою мовою була офіційно й на папері мова руська, але подання, писані чеською мовою, таки скорше полагоджувано. З напливом чехів на Закарпатті зростало й число чеських шкіл, які засновувано навіть там, де чеських урядовців (жандармів, фінансів, поштарів) було всього 3–4 родини»¹².

Про насичення адміністративно-управлінського апарату Підкарпатської Русі чеськими і словацькими урядниками в 1920-х рр. (причому чехи та словаки в той час становили лише близько 4% населення Закарпаття) свідчать такі, наведені дослідниками, дані: у 1922 р., наприклад, з 3 з 4 жупанатів краю (Ужгородський, Мукачівський, Берегівський) очолювали особи чеської національності, серед 19 окружних начальників було лише 3 місцевих русина, правління жупанатського уряду в Мукачеві в 1927 р. складалося з 23 чехів, 7 русинів і 4 угорців, у президії Цивільного управління в Ужгороді працювали 12 чехів, 2 русинів і т. д. На це були як свої об'єктивні (відсутність місцевих управлінців та освічених кадрів, зокрема достатньої кількості економічно-технічних, гуманітарних), так і суб'єктивні (прагнення центральної влади чимскоріше інтегрувати Підкарпатську Русь у чехословацьке суспільство, здійснивши її капіталістичну модернізацію) причини¹³.

Чеська влада в 1933 та 1936 рр., як указує П.Чучка, навіть удавалася до заборони самих назв «українець» / «українське» щодо Підкарпатської Русі, а цензори викреслювали речення, в яких закарпатців називали українцями¹⁴. Ф.Тіхий у своїх споминах про Ужгород міжвоєнного періоду писав, що слово «український» у Підкарпатській Русі було «тяжко проклято», а замість нього слід було вживати «руський»¹⁵. А.Штефан наголошував на тому, що при розподілі фінансів першочергово виділялися кошти на потреби чехів, на виплату заробітних плат понад 20 тис. чеським службовців на Закарпатті, на будівництво чеських шкіл у краї, на розкішні кабінети для державних управлінців чеської національності (яким платили значно більше, ніж українцям)¹⁶.

Незважаючи на це, уряд Підкарпатської Русі – Карпатської України, який із 26 жовтня 1938 по 15 березня 1939 рр. очолював А.Волошин, робив усе можливе для того, щоб між українцями й чехами, котрі проживали у краї, були добросусідські взаємини. Перед Міністерством внутрішніх справ Карпатської України він поставив завдання, «щоби у найкоротшому часі між українським народом і чеським

¹² *Stefan A.* From Carpatho-Ruthenia to Carpatho-Ukraine. – P.24–25; *Боржава Ю.* [о. Севастіян Сабол]. Від Угорської Русі до Карпатської України. – Філадельфія, 1956. – С.27.

¹³ Див.: *Віднянський С.В., Вегеш М.М.* Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. – С.52–53.

¹⁴ *Чучка П.* Питання літературної і державної мови в Карпатській Україні // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія «Філологія». – Вип.1. – Ужгород, 1995. – С.69.

¹⁵ *Тіхий Ф.* Ужгород 1923: Спомини / Пер. з чес. Л.Мольнар, передм. Л.Белея. – Ужгород, 1992. – С.13.

¹⁶ *Stefan A.* From Carpatho-Ruthenia to Carpatho-Ukraine. – P.26.

урядництвом настали знову нормальні, приятельські відносини»¹⁷. Зауважимо, що їх значно погіршила античеська пропаганда місцевої проугорської «п'ятої колони». Призначаючи А.Волошина прем'єр-міністром, чехословацький уряд покладав на нього великі надії як на поміркованого політичного діяча, сподіваючись на його нейтралітет у внутрішній політичній боротьбі. А.Волошин добре це усвідомлював, коли закликав місцеве населення виконувати «правильно свої повинності в межах Чехословацької Республіки»¹⁸. Навіть у наказі про запровадження у краї української мови було запропоновано також уміщувати на вивісках написи чеською або словацькою¹⁹. Отже призначення А.Волошина прем'єр-міністром не спричинило радикальних змін в українсько-чеських відносинах.

Станом на лютий 1939 р. у краї проживали 8,5 тис. чеських службовців (разом із сім'ями – 15 тис.). Сучасні дослідники вказують, що переважна більшість із них вороже ставилися до влади А.Волошина й усього українського²⁰, побоюючись українізації. Члени Української національної ради у Великій Копані скаржилися А.Волошину на місцевого коменданта жандармерії Й.Кріжа, котрий «робить великі неприємності в нашій селі, агітував і ще є і днесь підбурює населення проти одної кандидатської листи»²¹. На вимогу жителів покинути село Й.Кріж відповідав: «Я пуйду з Копане, але еще мусім забіт двадцят неб тщицет українцу»²². У с. Довге весь «склад учительства є ворожий українській нації»²³. В.Гренджа-Донський писав, що «чехи, не тільки що на кожному кроці провадять саботажі, але навіть відкрито агітують. Комендант жандармерії в Буштині відкрито говорить, що з приходом українського уряду буде населенню гірше»²⁴. Жителі с. Білки скаржилися А.Волошину на місцевого коменданта жандармерії Богача, який «є запеклим чеським шовіністом, що все ворожо ставився і ще й нині ставиться до української справи»²⁵. Автори скарги звинувачували Богача у провокаціях:

«Хтось болотом обкидав чеський надпис на бувшій чеській захоронці, де тепер находиться управа [...] Болотом були обкидані і вікна канцелярії управи. Пан комендант скоро по обкиданню болотом надпису появився в касарні (казармі – Авт.) Січи і заявив, що цей вчинок зробили січовики [...] Підозріваємо, що це було навмисно приготовано, щоб нас випровокувати і очернити, що ми виступаємо проти чехів»²⁶.

Отже переважна більшість чеських урядників вороже ставилися до українського уряду, що позначалося на українсько-чеських взаєминах. Однак нерідко ініціаторами античеських заходів були січовики. Юрист М.Бандусяк у зверненні до слідчої комісії президії Української центральної народної ради (УЦНР) писав, що особистий секретар А.Волошина І.Рогач «закликав січовиків розбивати вікна [...], зривати чеські

¹⁷ Державний архів Закарпатської обл. (далі – ДАЗО). – Ф.3. – Оп.3. – Спр.64. – Арк.60–62.

¹⁸ Там само. – Спр.47. – Арк.9.

¹⁹ Там само. – Спр.10. – Арк.5.

²⁰ *Богів О.* Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) і політика європейських держав в радянській історіографії (1944–1991 рр.) // Закарпатська Україна: 1945 рік: Мат. наук. конф., присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, 26 травня 1995 р. – Ужгород, 1995. – С.78–91.

²¹ ДАЗО. – Ф.3. – Оп.2. – Спр.28. – Арк.1.

²² Там само. – Арк.2.

²³ Там само. – Оп.3. – Спр.55. – Арк.32.

²⁴ *Гренджа-Донський В.* Щоденник // *Його ж.* Твори. – Т.VIII. – Вашингтон, 1987. – С.117.

²⁵ ДАЗО. – Ф.17. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.3.

²⁶ Там само. – Арк.4.

прапори. Внаслідок такої вихови січовики билися з вояками і поліцією»²⁷. Житель с. Колочача М.Шимоня розповідав про те, як місцеві січовики у спілці з галичанами скинули чехословацький прапор і замінили його українським. Інший учасник подій 1938–1939 рр. згадував про окружного начальника в Рахові Солом'яного, котрий наказав до 21 березня 1939 р. замінити чеські написи українськими.

«Місцева команда Січі, – писав Й. Сарвадій, – однієї ночі самочинно позирвала чужомовні надписи, що спричинило непорозуміння з урядом. Цей почин д-р Фришин прилюдно згнів, – січовики втручаються у не свої справи. Коли д-р Фришин був у міністерстві шкільництва в Хусті, запрошено його до Головної команди Січі, де накинули йому на голову коц й побили так, що навіть ребра поломили»²⁸.

Із цього випливає, що обидві сторони спричинилися до конфронтації у чесько-українських стосунках. Чехи не сприймали українську владу та її рішення, а українці намагалися позбутися «опіки», використовуючи для цього різні методи (іноді такі, що суперечили чехословацькій конституції). Уряд А.Волошина не завжди мав змогу контролювати політичну ситуацію у краї. Українсько-чеські відносини різко загострилися після призначення чеського генерала Л.Прхали третім міністром Карпатської України, що було сприйнято як втручання у внутрішні справи автономії. 20 січня 1939 р. А.Волошин у листі до Л.Прхали писав: «Це порушення автономних прав К.У. (П.Р.) викликало велике обурення між карпато-українським населенням. Свідчать про це стихія демонстрацій, які дуже згіршили дотепер назагал добрі відносини між карпато-українським населенням і чеським урядництвом К.У. [...] Співпраця з Вами у правительстві К.У. (П.Р.) за тих обставин є неможливою»²⁹.

У багатьох населених пунктах демонстрації проти призначення Л.Прхали українським міністром вилилися в масові акції протесту. Жителі с. Вучкового вислали на ім'я УЦНР «Маніфест про життя, або смерть», в якому вимагали відкликання генерала, а також звільнення зі службових посад усіх чехів³⁰. Надійшов протест із с. Торунь: «Раз здобутої волі ціною нашої крові чехам не дамо. Лише по наших трупах нас всіх чехи можуть посягнути на нашу волю»³¹. Негайного відкликання міністра-чеха вимагали жителі Колочачи, Річки, Великого Студеного та інших закарпатських гірських сіл³². Зауважимо, що окремі представники уряду їздили краєм і закликали народ до протестів проти призначення Л.Прхали міністром. 5 лютого 1939 р. чеський капітан Новосад заарештував К.Ліневича й чотирьох січовиків за проведення агітації перед виборами та розповсюдження листівок проти генерала³³. Попри протести, той усе ж виконував обов'язки міністра транспорту.

Сучасні українські дослідники розглядають складання присяги держслужбовцем як особливу форму державного правління³⁴. Що стосується Чехословаччини, зокрема автономної Підкарпатської Русі, то перед тим, як узятися до виконання обов'язків,

²⁷ Там само. – Ф.1148. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3.

²⁸ Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. – [Б. м.], 1984. – С.14.

²⁹ ДАЗО. – Ф.3. – Оп.3. – Спр.64. – Арк.42, 44.

³⁰ Там само. – Спр.178. – Арк.42.

³¹ Там само. – Спр.78. – Арк.48.

³² Там само. – Арк.44, 106, 115.

³³ Там само. – Спр.10. – Арк.3.

³⁴ Андреев В. Присяга державного службовця в Україні: процедурно-управлінський аспект // Аспекти публічного управління. – 2018. – Т.6. – №5. – С.52–58.

урядник також повинен був скласти присягу на вірність. В особовій справі місцевого службовця українського походження І.Чонки знаходимо відповідний запис (подаємо переклад з чеської):

«Службова присяга. Я обіцяю своєю честю та совістю, що завжди буду вірний Чехословацькій Республіці й підкорятимуся її уряду, присягаю дотримуватись усіх державних законів, виконувати всі свої службові обов'язки відповідно до чинного законодавства та положень старанно, сумлінно й неупереджено, присягаю не видавати службові таємниці, і всіма своїми діями дбати про благо держави та інтереси державної служби. Ужгород, 31 січня 1938 р.»³⁵.

Уважаємо суттєвою вадою те, що у присязі не згадувалося про зобов'язання перед багатонаціональним населенням, інтересам якого насамперед повинен служити кожен урядник. Через численні випадки зловживання службовими повноваженнями з боку чехів можна зробити висновок, що дотримання та реалізація прав і свобод національних меншин не входили до кола інтересів влади Чехословацької Республіки. У деяких випадках (зокрема при переведенні з однієї посади на іншу) державні службовці могли складати присягу не один раз. Так, А.Фельдеш, державний учитель у Берегові, робив це двічі³⁶.

На першому засіданні Союму Карпатської України, яке відбулося у Хусті 15 березня 1939 р., обрані послі складали такі обітниці: «Обіцяю, що додержуватиму закони та свої передсідницькі обов'язки безсторонньо виконуватиму за своїм найліпшим знанням і совістю»³⁷; «Обіцяю, що буду вірний Карпатській Україні і що додержуватиму закони та свій мандат виконуватиму за своїм найліпшим знанням і совістю»³⁸. Кожен із карпатоукраїнських держслужбовців повинен був складати присягу безпосередньо керівникові президії міністерства, куди призначався на посаду. У повідомленні Міністерства господарських справ Карпатської України інженерові А.Гладію про «іменування правит. комісару до торговельно-промислової палати в Хусті» вказувалося: «Нинішнє іменування стає правосильним по зложенню службового обіту до рук шефа президії тутешнього міністерства»³⁹.

Про надужиття службовців чеської національності на теренах історичного Закарпаття збереглося чимало свідчень. Наприклад, у відповіді Міністерства внутрішніх справ Підкарпатської Русі від 11 січня 1939 р. («Урядовці політичної адміністрації на Підкарпатській Русі, давання до диспозиції») на розпорядження президії правління від 4 січня 1939 р. читаємо про «упорядкування персональних справ службовців при новій систематизації». Зауважимо, що у цьому документі не тільки подано списки урядовців-правників політичної адміністрації та рахункових урядовців міністерства, переданих до виконання, але й детально пояснюються причини такого рішення. Виконувач обов'язків міністра внутрішніх справ О.Павлюх писав, що «до реорганізації політичної управи на Підкарпатській Русі було всіх концептних урядовців-правників 75, з того 26 чеської народности, отже 34%. З цих 26 урядовців чеської народности дається нині до диспозиції пражського правительства

³⁵ ДАЗО. – Ф.3. – Оп.4. – Спр.27. – Арк.27.

³⁶ Там само. – Оп.3. – Спр.162. – Арк.1–28.

³⁷ Росоха С. Союм Карпатської України (в 10-тиліття проголошення самостійности). – Вінніпер, 1949. – С.73.

³⁸ Там само. – С.65.

³⁹ ДАЗО. – Ф.3. – Оп.3. – Спр.145. – Арк.46.

іо урядовців, отже зі загального числа чеських урядовців концептної правної служби 38%»⁴⁰. З урядовців-правників політичної адміністрації мали бути переведені віце-губернер др. Я.Мезнік, радник правління Е.Вопршалека, старші радники політичної адміністрації Л.Шимака, др. К.Рорбахера, К.Риба, радники політичної адміністрації О.Секерка, др. Ф.Вацек, др. К.Горжейш, К.Заїчек, концепієнт політичної адміністрації Ф.Франк. А з рахункових урядовців до переведення пропонували старших рахункових секретарів Й.Пумпра, Й.Влюдського, І.Урбана, рахункових секретарів З.Гейзляра, А.Томана, К.Павела⁴¹. О.Павлюх указував, що причини «диспозиції» чиновників чеської національності здебільшого однакові: загравання з представниками українського та «руського» напрямів, яке насправді служило одній меті – розділенню населення і сійню ворожнечі між представниками двох таборів, а також зневажливе ставлення до місцевих українців, їхньої мови, зловживання службовим становищем. Крім того, в. о. міністра внутрішніх справ детально розглянув діяльність декотрих місцевих службовців-чехів:

«Щодо бувшого віце-губернатора др. Ярослава Мезніка приходиться в увагу передовсім факт, що в новопереведеній системізації концептної правної служби на Підкарпатській Русі не є системізоване жадне місце у першій платєбній ступниці, у якій іменованій урядовець знаходиться. Далше треба запримітити, що іменованій вправді наверх видавався об'єктивним урядовцем, який однак хоронив інтереси українського населення, так і людей т. зв. “руської” орієнтації, в дійсности однак інтригував межі обома напрямими і водився при своїй політиці так, як його попередник старим гаслом: “дівіде ет імпера”. Був він щодо своїх політичних метод може ще небезпечнішим як його попередник краєвий президент Розсипаль. По українськи ненаучився ані мінімально»⁴².

О.Пагіря опублікував переклади повідомлень Я.Мезніка праському уряду про суспільно-політичний стан справ у Підкарпатській Русі та про місцевих діячів О.Геровського і А.Бродія⁴³. Із документа випливає, що віце-губернатор не міг сприйняти того, що місцеве українське населення хотіло здобути автономію, і вважав, що за цим обов'язково стоять якісь зовнішні політичні сили, зокрема чи то угорські, чи то німецькі. Ми не беремо до уваги те, що й тогочасна Угорщина, і Німеччина справді намагалися всіляко дестабілізувати ситуацію у краї, адже, на нашу думку, здобуття українцями Підкарпатської Русі незалежності назрівало роками. А.Волошин скаржився праським властям:

«При окріжнім уряді в Перечині єсть урядовець п. Олдржіх Зіма. Своім провокативним поведенням викликує він обурення у населення. На основі доходжень розв. органів було подано в грудні 1938 звязковому старшині прохання про його переміщення. До нинішнього дня нічо не сталося в тій справі, а як нам голосять, цей урядовець в почутті своєї безкарности взяв ще більш шовіністичний курс. Доходить до того, що не можна за далше ручити, як нам голосять»⁴⁴.

⁴⁰ Там само. – Спр.152. – Арк.4–5.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Пагіря О. Карпатська Україна в документах другої Чехо-Словацької Республіки. – Кн.2. – С.68–69.

⁴⁴ ДАЗО. – Ф.3. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.1.

В одній із передвиборчих листівок Українського національного об'єднання згадувалося також про національну належність державних службовців, зокрема йшлося про те, що після виборів до першого Союму Карпатської України ними будуть тільки представники українців:

«Український народ! Від кількох місяців стався ти справжнім господарем своєї прадідної землі. Управу твого краю, Карпатської України, перебрати твої найліпші сини, о. др. Августин Волошин премер, та Юліан Ревай міністер. Твоя бесіда загомонила по всіх урядах, як цього не було від соток літ. Ти пересташ від сьогодні працювати на ті, які тебе і твоїх предків гнобили, та використовували. Працюєш, та будеш працювати лише на себе і своїх дітей. Правительство наше рішило постаратися для тебе про землю, працю, та хліб. Ти вже не будеш більше голодний та обдертий. Земля державна, та великі земельні маетки з чужих рук, перейдуть як власність у руки твої. Діти твої вчатся вже в рідних українських школах. Державними урядниками і приватними будуть тільки твої сини та доньки. Ти перестав слухати чужих, а йдеш за проводом твоїх найкращих синів. Прапор твій синьо-жовтий, який маяв тут за князя Федора Корятовича, замаєв знова по всіх богатих та бідних хатах Карпатської України. Милозвучна твоя мова гомонить знова від найвищих урядів до найдальших закутин твого села. Наша влада не обіцала, але переводила та переводить в життя все, що має кожний достойний свого імени народ, то є всі його життєві справи суть виключно в його руках»⁴⁵.

Зловживання владою або службовим становищем державними службовцями чеської національності в Карпатській Україні було звичним явищем. Рівність між народами у Чехословацькій Республіці фактично існувала тільки на папері, натомість у реальності представники інших етносів, крім чеського (а найперше українці), зазнавали утисків, знущань, інколи навіть переслідувань. Тому саме «націоналізація» державної служби стала першим кроком у побудові незалежної української держави – Карпатської України. Для цього необхідно було звільнити переважну більшість урядників-чехів із посад, зокрема тих, хто проявляв ворожість до українців.

Процес звільнення службовців чеської й інших національностей, крім української, та переміщення їх до Чехії, Словаччини, Моравії тривав майже впродовж усього часу існування Карпатської України (жовтень 1938 – березень 1939 рр.). На початку листопада 1938 р. влада Підкарпатської Русі відправила держслужбовців у позачергову відпустку. Таке рішення було пов'язане з окупацією Ужгорода, Мукачева, Берегова. 4 листопада 1938 р. про це було повідомлено співробітників установи відбування покарань в Ужгороді офіційним листом: «Внаслідок евакуації Ужгорода, Берегова та Мукачева та неможливості влаштувати вас до служби юстиції на Підкарпатській Русі, уряд Підкарпатської Русі надає вам спеціальну відпустку аж до рішення Міністерства юстиції у Братиславі, у розпорядження якого вас передаємо»⁴⁶. 10 листопада 1938 р. у Празі висловили своє незадоволення таким рішенням та опротестували його, про що читаємо в «Лісті президії міністрів ЧСР про перевищення урядом Підкарпатської Русі своїх повноважень у справі переведення чеських державних службовців із територій, занятих Угорщиною» до А.Волошина:

⁴⁵ Там само. – Оп.4. – Спр.12. – Арк.1–5.

⁴⁶ Там само. – Спр.6а. – Арк.6.

«Безперечно, ці декрети уряду Підкарпатської Русі виходять за межі компетенції місцевого уряду, тому для місцевих органів влади юридично нечинні, внаслідок чого тутешні галузеві міністерства не беруть до відома таке переведення і повідомили відповідним державним службовцям, що ті мають почекаати на подальші офіційні розпорядження уряду Підкарпатської Русі, які видадуть за згодою з центральним урядом Чехословацької Республіки. Зважаючи на це, президія Ради міністрів просить уряд Підкарпатської Русі, щоб зазначені незаконні кадрові розпорядження були відкликані й усі згадані службовці повернулися до виконання служби на Підкарпатській Русі. Президія Ради міністрів переконана, що ці добре спрацьовані державні службовці державної адміністрації особливо потрібні саме зараз, щоби забезпечити розбудову й організацію влади у краї та спокійний перебіг державного управління на Підкарпатській Русі. Зважаючи на зазначене, президія Ради міністрів просить негайно повідомити, які дії планує уряд Підкарпатської Русі, щоб навести у цій справі порядок»⁴⁷.

Цей лист у черговий раз переконує в тому, що можливість вільного врядування влади Підкарпатської Русі, гарантована Сен-Жерменським договором 1919 р. та конституцією Чехословацької Республіки 1920 р., мала тільки декларативний характер і не могла бути реалізована на практиці навіть через 20 років після приєднання до Чехословаччини. Чеський уряд намагався в будь-який спосіб утримати свою владу на Закарпатті. Однак уже 22 листопада 1938 р. парламент Чехословацької Республіки ухвалив конституційний закон про автономію Підкарпатської Русі⁴⁸, яким також регулювалася діяльність органів державної влади, зокрема судової, законодавчої, виконавчої гілок, та в якому було чітко вказано, що саме входить до компетенції органів влади Підкарпатської Русі, а що – Праги.

Уряд ЧСР у розпорядженні про регулювання умов зайнятості державних службовців з огляду на автономію Карпатської України, відповідно до статті II конституційного закону про владу від 15 грудня 1938 р., наголошував на необхідності звільнення службовців чеської та інших національностей з органів державної влади Карпатської України й направленні їх на відповідні посади до Чеського або Моравсько-Силезького краю. Обґрунтування було таким:

«Карпатська Україна втратила всі три міста та третину свого населення та території. Як наслідок, податок у країні різко впав, і навіть неможливо подумати, що можна було б працевлаштувати всіх працівників чеської національності. Слід врахувати, що кадрові обмеження повинні бути зроблені взагалі, принаймні на 40%, а також слід пам'ятати, що уряд повинен приймати заявників із Карпатської України, які говорять офіційною мовою, на державну службу. Конкретних даних про національну статистику працівників надавати не будемо, оскільки ненадійна кадрова політика найбільше торкнулася Карпатської України. Ця пропозиція насправді поширюється з деякими змінами на термін дії постанови уряду від 23 грудня 1938 р. Про врегулювання цього питання у Словаччині. Це питання слід вирішити якнайшвидше, враховуючи великий дефіцит бюджету на 1939 р. в Карпатській Україні, а також тому, що видатки на персонал з державного бюджету надзвичайно високі. Уряд не може розмістити всіх працівників колишньої Підкарпатської Русі, і навіть не може платити їм за ведення подвійного

⁴⁷ Пагіря О. Карпатська Україна в документах другої Чехо-Словацької Республіки. – Кн.2. – С.221.

⁴⁸ Стерчо П. Карпато-українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 рр. – Торонто, 1965. – С.235–242.

домогосподарства. Йдеться, зокрема, про працівників з евакуйованих територій, працівників шкіл, інститутів та контор, як закритих, так і збиткових. Нарешті, зазначається, що під час обговорення цього питання з прем'єр-міністром та міністром фінансів була визнана необхідність вирішення цього питання. Ця пропозиція також відповідає вимогам працівників чеської національності. Міністр: Ревай»⁴⁹.

Саме з цього урядового розпорядження почалися масові звільнення службовців чеської й інших національностей, крім української, з органів державної влади Карпатської України. Про «диспозицію» також ішлося в розпорядженні президії правління Підкарпатської Русі від 4 січня 1939 р. щодо «упорядкування персональних справ службовців при новій систематизації» (з позначками «Пильне», «Довіроче»):

«Політичні події останнього четвертоліття минулого року, особливо пан віденське рішення, наслідком якого зменшилась господарська потенція Карпатської України майже о 1/3, – видвинули потребу реформи адміністрації і редукцію, з огляду нову систематизацію урядового персоналу, який вже перед віденським рішенням був под міру господарським силам і адміністративним потребам Карпатської України. Тому що остаточне унормування персональних справ службовців в Карп. Україні буде предметом переговорів з центральним правительством в Празі, хоче мати правительство Карпатської України точний список службовців всіх категорій, з яких відповідне число було б передано до диспозиції центральному правительству. З огляду на вгорі уведене, визиваю президії всіх міністерств, щоб найдалше до 15 січня 1939 предложили президії правительства список службовців тамошніх міністерств разом з службовцями підчинених урядів, а то в слідуючих окремих категоріях: 1. Службовців з окупованої території, уряди яких залишилися в Мадящині. 2. Службовців, які являються злишними наслідком редукції, з огляду ресистематизації. 3. Службовців, які з огляду на значну еспонованість за минулого режиму, не можуть дальше залишатися на своїх місцях»⁵⁰.

Свідченням того, що чехи масово обіймали державні посади навіть у найвіддаленіших закутках Підкарпатської Русі, були документи, які стосувалися звільнення або переміщення службовців із державних посад із території Карпатської України, а саме «Прохання службовців про переміщення їх у Чехію, Словаччину та Моравію»⁵¹. 24 лютого 1939 р. Міністерство економічних справ Карпатської України видало розпорядження №9659-I-1939 «Звітність посадових осіб та інших службовців в Карпатській Україні, які хочуть бути направленими (бути в розпорядженні) до Чехії, Моравії або Словаччини», яким зобов'язало керівників відділів, підпорядкованих президії Центрального фінансового керівництва у Хусті, до 4 березня 1939 р. подати прохання всіх службовців чеської або інших національностей про переміщення на службу до Чехії, Словаччини чи Моравсько-Силезького краю. Причиною такого рішення вказувалося: «Ми вживаємо цей захід лише для того, щоб отримати основу для поступової заміни чеських та словацьких працівників заявниками з Карпатської України, по можливості для їх зміни»⁵².

⁴⁹ ДАЗО. – Ф.3. – Оп.4. – Спр.8. – Арк.5–9.

⁵⁰ Там само. – Ф.3. – Оп.3. – Спр.152. – Арк.3–4.

⁵¹ Там само. – Оп.4. – Спр.25а. – Арк.1–233; Спр.25б. – Арк.1–249; Спр.25в. – Арк.1–172.

⁵² Там само. – Спр.25а. – Арк.1.

Підрахувавши кількість прохань державних службовців Міністерства економічних справ Карпатської України про переведення їх на службу до Чехії, Словаччини, Моравії, нам удалося визначити, що серед 571 урядника було всього 2 (або 0,35%) руської (української) національності, 1 (0,18%) німецької, 13 (2,28%) словацької, 2 (0,35%) «чехословацької» (так у документі), ще 2 (0,35%) чеської плюс іншої національності (без зазначення, якої саме), 1 (0,18%) без національності (мабуть, службовець Ч.Франтішек забув заповнити відповідну графу) та 550 (96,32%) чеської⁵³.

Зауважимо, що звільнення службовців – чехів, словаків – із державних посад розпочалося ще у жовтні 1938 р. і тривало до останніх днів існування Карпатської України. На нашу думку, серед причин варто виділити укладення Мюнхенської угоди 30 вересня 1938 р. й надання автономії Підкарпатській Русі; рішення Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. та окупацію частини території Підкарпатської Русі угорськими військами (зокрема Ужгорода, Мукачева, Берегова) і, як наслідок, перенесення органів державної влади на вільну територію, а саме до Хуста; евакуація чеського та словацького населення із зайнятих угорцями теренів до Чехії, Словаччини, Моравії; ухвалення конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі 22 листопада 1938 р.; вибори до першого Союму Карпатської України, що відбулися 12 лютого 1939 р., і перемога Українського національного об'єднання; суттєве зменшення державних посад, пов'язане насамперед з окупацією частини території Підкарпатської Русі та перенесенням всіх органів державної влади до Хуста; відсутність необхідності в такій кількості службовців при новоутворених органах влади Карпатської України; запланований чеськими властями дефіцит бюджету Карпатської України на 1939 р. Окремо виділяємо зловживання службовим становищем урядників-чехів, знущання з місцевого українського населення, а інколи навіть переслідування, незнання української мови.

Зауважимо, що у проханні про переміщення кожен службовець повинен був обґрунтувати свій намір та обов'язково зазначити, куди б він хотів, щоб його перевели – до Чехії, Словаччини чи Моравії. Дуже часто серед причин такого рішення посадовці вказували необхідність догляду за літніми батьками, які залишилися на батьківщині, та об'єднання з сім'єю (дружиною, дітьми), від якої проживали окремо під час служби в Підкарпатській Русі. Також непоодинокими були випадки, коли урядники чеської національності наголошували на тому, що не володіють українською мовою і швидко вивчити її не зможуть (однією з вимог до державних службовців у Карпатській Україні було саме вільне володіння українською). Зважаючи на те, що дехто з них служили в Підкарпатській Русі ще з початку 1920-х рр., що теж зазначено у проханні⁵⁴, це було демонстративним проявом зневаги до місцевого українського населення та його мовно-культурних особливостей.

Дирекції пошти Карпатської України підпорядковувалися 66 поштових «урядів» із 510 службовцями. Після Віденського арбітражу до Угорщини відійшли 211 поштових службовців, а зі втраченої території – 248⁵⁵. В.Гренджа-Донський писав, що «пошта все ще не наша, хоч вона є найважливішою [...] Пошмістри чехи, люди, ворожо настроєні, тільки те й роблять, що на кожному кроці саботують. Ви просто не можете заговорити з ким-небудь телефонічно, щоб не довідалась Прага»⁵⁶. 1 листопада 1938 р. Українська національна рада в Рокосові просила Міністерство пошти і телеграфу Карпатської України «замінити нотаря чеської народності (національності – Авт.),

⁵³ Там само. – Спр.25а. – Арк.1–233; Спр.25б. – Арк.1–249; Спр.25в. – Арк.1–172.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Нова свобода. – 1939. – 24 лютого.

⁵⁶ Гренджа-Донський В. Щоденник. – Т.VIII. – С.160.

який займає дві функції, нотарську і пошту», а «на його місце поштове просимо вас назначити нашу дівчину [...] Марусю Барзул»⁵⁷. Окружна національна рада у Хусті вимагала звільнити з роботи чеха Й.Сегмілера, який «ніяк не має охоти у нас урядувати, а до українців теж не з пошаною відноситься»⁵⁸. І таких прикладів можна навести чимало. Незважаючи на саботаж чеських службовців, відкривалися нові поштові «уряди» й до роботи в них залучалися українці. Також були наміри відкрити поштові установи в Невицькім, Кольчині, Кривій, Колочаві⁵⁹. Станом на лютий 1939 р. налагоджено телефонний зв'язок із західними землями республіки. Тут було проведено 3 телефонні та 2 телеграфні лінії. Як відзначала «Нова свобода», «на лінії ці вжито 784 км дроту, ці праці коштували біля 1,5 мільйона крон»⁶⁰. Ще у січні 1939 р. між Угорщиною й Карпатською Україною було досягнуто згоди про відновлення телефонного зв'язку на лініях Ужгород – Перечин, Ужгород – Хуст, Мукачево – Свалява, Дебрецен – Хуст⁶¹.

Карпатоукраїнський уряд доклав чимало зусиль, щоб залучити до роботи висококваліфікованих фахівців. 10 грудня 1938 р. було створено Українське емігрантське бюро, котре зайнялося пошуком спеціалістів, яких згодом залучили до роботи в різних галузях економіки. Їм виплачувалися високі зарплати (наприклад, К.Осауленко з Праги отримував 1500, інженери Г.Руденко, А.Пасічний, В.Франтик – по 1200–1500, професор В.Мельник – 1200 крон)⁶². Потім бюро «в основному займалося наданням карпатоукраїнського підданства частині націоналістичних елементів. Наявність такого підданства давала можливість отримувати чехословацьке громадянство і таким чином вільно проводити свою діяльність»⁶³. М.Болдижар вважає, що «особливого впливу на господарський розвиток краю залучені кадри не справили»⁶⁴, із чим ми не погоджуємося.

А.Волошину надходили сотні листів, автори яких хотіли отримати громадянство Карпатської України та просили на це дозволу, висловлювали бажання долучитися до розбудови держави. Переважна більшість листів надходила від колишніх воєнків УГА, членів ОУН, котрі свого часу виїхали за кордон, намагаючись уникнути переслідувань. Так, колишній полковник російської армії Ф.Юр'єв, який проживав у Німеччині, просив прийняти його на роботу. Він мав вищу військову та юридичну освіту, досить довго працював суддею, слідчим, прокурором⁶⁵. С.Федоров у листі до А.Волошина навів усі посади, що їх колись обіймав: «доктор права, інженер-економіст, військовий та морський воздухоплаватель, полковник війська Кубанського, Армії Української та інженерних військ бувшого російського флоту та морського відомства»⁶⁶. Однак дозволу приїхати в Карпатську Україну він не отримав.

10 грудня 1938 р. до міністерства закордонних справ ЧСР надійшов лист від М.Павленка, котрий проживав в Ірані. Він закінчив Харківський сільськогосподарський інститут і пропонував послуги спеціаліста з меліорації. «Коли країна має надібність у фахівцях, я радо прибуду на Ваш дозвіл»⁶⁷, – писав він. На що А.Волошин відповів: «В нас много безробітних, евакуація, може пізніше буде краще?»⁶⁸.

⁵⁷ ДАЗО. – Ф.19. – Оп.3. – Спр.116. – Арк.5.

⁵⁸ Там само. – Арк.2.

⁵⁹ Нова свобода. – 1939. – 24 лютого.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. – 28 січня.

⁶² ДАЗО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.32–34.

⁶³ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 1993. – С.88.

⁶⁴ Там само. – С.89.

⁶⁵ ДАЗО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.5.

⁶⁶ Там само. – Спр.54. – Арк.2.

⁶⁷ Там само. – Спр.56. – Арк.1.

⁶⁸ Там само. – Арк.2.

Пропонував свої послуги й харків'янин Б.Тесленко, який від 1937 р. мешкав в Ірані та був відомим ученим. У 1932 р. він захистив дисертацію і здобув ступінь доцента кафедри іранської філології, був членом-кореспондентом Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців і взяв участь у двох дослідницьких експедиціях у Середню Азію. Крім того, Б.Тесленко був у лавах нелегальної ОУН⁶⁹.

Хотіли прислужитися Карпатській Україні й відомі спеціалісти, які проживали в різних куточках світу. Інженер та архітектор із Праги С.Дзидза опублікував статтю під назвою «Де має бути столиця Карпатської України». Автор наголошував на необхідності «столицю [...] вибудувати такою, аби була гідна тої назви та була гордістю українського народу»⁷⁰. Він писав про неабияке значення географічного розташування Хуста, адже «столиця знаходиться при головних шляхах, які його сполучатимуть зі світом внутрішнім та зовнішнім»⁷¹. Прагнув допомогти Карпатській Україні й автор першої книги про вітчизняну архітектуру М.Шумницький, який із 1921 р. проживав у Франції. В листі до А.Волошина він писав, що зробить усе, від нього залежне, «аби Хуст перетворився у велике модерне місто»⁷².

Випускник Української господарської академії в Подебрадах П.Манченко подав прохання «о іменування до помічної вчительської служби на Карпатській Україні»⁷³. Також тут хотіли працювати В.Акіндінов із Поділля⁷⁴, Г.Шолудька з Харбіна⁷⁵, А.Бібіков із Києва⁷⁶. Ю.Городянин-Лісовський брав участь у боротьбі з більшовиками, а в 1924–1931 рр. «відсидів в большевицькій тюрмі»⁷⁷. Якою була його професія – невідомо. О.Красицький, котрий проживав у Відні, писав А.Волошину: «Слідкуючи за віденськими радісними звітами про події на Закарпатті, збулася знову в мене надія, ще раз послужити нашому нещасному народові і моїми скромними силами хоч і мікроскопічно причинитись до воскресення належних йому прав»⁷⁸. І таких прикладів було чимало. Всі вони свідчать про те, що українці, які проживали далеко поза межами Батьківщини, щиро хотіли допомогти Карпатській Україні у складний час. Однак здебільшого А.Волошин змушений був відмовляти у проханнях. Так, він написав Фершману: «Не можемо Вашу просьбу прихильно полагодити»⁷⁹. Інженеру М.Григор'єву також відмовили через те, що «вільних місць в державній службі досі нема»⁸⁰.

Отже короткочасне існування Карпатської України супроводжувалося спробами уряду закласти основи власної державної служби. Урядники Підкарпатської Русі складали присягу на вірність Чехословацькій Республіці. Вищі урядовці й посли Карпатської України теж склали присяги на вірність державі на першому засіданні Союму, що відбулося у Хусті 15 березня 1939 р. Президент та уряд сподівалися на проведення великої реформи держуправління, однак вторгнення на терени Закарпаття угорських військ, а відтак і повна окупація краю, перекреслили ці наміри.

⁶⁹ Там само. – Спр.36. – Арк.5.

⁷⁰ Нова свобода. – 1939. – 15 лютого.

⁷¹ Там само.

⁷² ДАЗО. – Ф.3. – Оп.3. – Спр.173. – Арк.53.

⁷³ Там само. – Ф.17. – Оп.2. – Спр.369. – Арк.2.

⁷⁴ Там само. – Спр.344. – Арк.1.

⁷⁵ Там само. – Спр.372. – Арк.1.

⁷⁶ Там само. – Спр.346. – Арк.1.

⁷⁷ Там само. – Спр.372. – Арк.1.

⁷⁸ Там само. – Ф.3. – Оп.2. – Спр.52. – Арк.4.

⁷⁹ Там само. – Оп.3. – Спр.87. – Арк.17.

⁸⁰ Там само.

REFERENCES

1. Boldyżhar, M. (1993). *Zakarpattia між dvoma svitovymy viinamy*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
2. Boldyżhar, M. (1997). Vkhodzhenia Zakarpattia do skladu Chekhoslovachchyny ta yoho derzhavno-pravovyi status. *Derzhavno-pravovyi status Zakarpattia u skladі Chekhoslovachchyny u 1919–1945 rr.*: Materialy naukovoi konferentsii, 3–4 zhovtnia 1996 r. Uzhhorod. [in Ukrainian].
3. Boldyżhar, M. (2006). *Derzhavno-pravovi aspekty vkhodzhenia Zakarpattia do skladu Chekhoslovachchyny*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
4. Borzhava, Yu. (1956). *Vid Uborskoj Rusy do Karpatskoj Ukrainy*. Filadelfiia. [in Ukrainian].
5. Chavarha, A. (2017). Ekstralinhvalni chynnyky rozvytku ukraiynskoi literaturnoi movy na terenakh istorychnoho Zakarpattia u 20–40-kyh rr. XX st. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*, 22. Uzhhorod. [in Ukrainian].
6. Chuchka, P. (1995). Pytannia literaturnoi i derzhavnoi movy v Karpatskii Ukraini. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: Seriia "Filolohiia"*, 1. [in Ukrainian].
7. Grendzha-Donskyi, V. (1987). *Shchodennyk. Tvory, VIII*. Vashyngton. [in Ukrainian].
8. Magosi, P.R. (2002). History. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Toronto; Buffalo; London.
9. Mahochii, P.R. (2021). *Pidkarpatska Rus: formuvannia natsionalnoi samosvidomosti (1848–1948)*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
10. Pahiria, O. (2020). *Karpatska Ukraina v dokumentakh Druhoj Chekbo-Slovatskoj respubliky, 1–2*. Lviv. [in Ukrainian].
11. Rykhlik, Ya. (2021). *V interesi chekiv do Zakarpattia nemaie zhodnykh imperyskykh dumok chy sprob povernuti tsi zemli*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/28109534.html>
12. Sarvadii, Y. (1984). *Zmova proty uriadu Karpatskoj Ukrainy*. [in Ukrainian].
13. Shandor, V. (1997). *Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century: A Political and Legal History*. Cambridge.
14. Shevelov, Yu. (1987). *Ukrainska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900–1941): Stan i status*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Stefan, A. (1954). *From Carpatho-Ruthenia to Carpatho-Ukraine*. New York.
16. Stercho, P. (1965). *Karpato-ukrainska derzhava: Do istorii vyzvolnoi borotby karpatskykh ukrainsiv u 1919–1939 rr.* Toronto. [in Ukrainian].
17. Tikhyi, F. (1992). *Uzhhorod 1923: Spomyny*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
18. Vehesh, M. (2002). *Derzhavno-pravovyi status Zakarpattia naprykintsi 30-kyh rr.: Vony boronyly Karpatsku Ukrainu: Narysy istorii natsionalno-vyzvolnoi borotby zakarpatskykh ukrainsiv*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
19. Vehesh, M. (2020). Carpathian Ukraine: from autonomy to independence. *Carpathian Ukraine in the Central European political crisis on the eve of World War II* (M.Vehesh, M.Palinchak, V.Marcuk, M.Kontsur-Karabinovych etc.). Lviv; Toruń.
20. Vehesh, M., Chavarha, A. (2021). *V oboroni Karpatskoj Ukrainy: Karpato-Ukrainska derzhava ta svitove ukrainstvo (1938–1939)*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
21. Vehesh, M., Fedaka, S. (2021). *Derzhavotvorchi protsesy u Karpatskii Ukraini (1938–1939): Khronolohiia podii. Bibliohrafiia*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
22. Vidnanskyj, S. (1992). Zakarpatsko ako sucast CSR: problemy narodno-kulturnej obnovy a statnosti: 1918–1938. *Slovensko v politickom systeme Ceskoslovenska: Materialy z vedeckeho sympozia*. Bratislava. [in Slovak].
23. Vidnianskyi, S. (2008). Derzhavnyi ustrii Pidkarpatskoj Rusi – Karpatskoj Ukrainy (1919–1939 rr.). *Narysy istorii derzhavnoho sluzhby v Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Vidnianskyi, S. (2009). Derzhavnyi ustrii Pidkarpatskoj Rusi – Karpatskoj Ukrainy. *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini*, 2. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Vidnianskyi, S. (2019). Karpatska Ukraina yak etap ukrainskoho derzhavotvorenna. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 67–93. [in Ukrainian].
26. Vidnianskyi, S., Vehesh, M. (2021). *Avhustyn Voloslyn i Karpatska Ukraina v istorii ukrainskoho derzhavotvorenna*. Kyiv. [in Ukrainian].

Mykola VEHESH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of Political Science and Public Administration,
Uzhhorod National University,
(Uzhhorod, Ukraine), mykola.vegesh@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1848-8839>

Stepan VIDNIANSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Head of the Department of History of International Relation and
Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

Anna CHAVARHA

Lecturer,
Department of Political Science and Public Administration,
Uzhhorod National University,
(Uzhhorod, Ukraine), anna.chavarha@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2458-9422>

Formation of the Civil Service of Carpathian Ukraine Through the Prism of Ukrainian-Czechoslovak Relations (1938–1939)

Abstract. The issue of formation of the civil service in Carpathian Ukraine is considered in the article. **The purpose of the article** is to study the national composition of civil servants of Carpathian Ukraine at the stage of formation of Ukrainian statehood. **The methodological basis** of the study is the principles of historicism, which allow an objective approach to the study of social processes, events and facts. The authors used analytical, comparative, systematic and concrete-historical methods. **Scientific originality.** The act of taking the oath of allegiance to the state by the officials of Subcarpathian Rus and Carpathian Ukraine as a special form of government was considered; cases of abuse of power or official position by Czech officials against the Ukrainian population of Carpathian Ukraine were analysed (based on official documents of Carpathian Ukraine); the reasons for the transfer of Czech and Slovak civil servants from Carpathian Ukraine to the Czechia, Slovakia and Moravia were clarified; the legal regulation of this issue is considered; it was established what was the national composition of officials of Carpathian Ukraine (on the example of the Ministry of Economic Affairs of Carpathian Ukraine). **Conclusions.** The text of the oath of allegiance to the Czechoslovak Republic, which was taken by civil servants of Subcarpathian Rus, as well as the oath of allegiance of senior government officials and ambassadors to independent Carpathian Ukraine is analyzed for the first time in Ukrainian historiography. It is proved that the oath of allegiance to the Czechoslovak Republic did not presuppose allegiance to the peoples of this state, because the officials very often abused their official position and acted against the interests of the population, which they were supposed to represent. This is evidenced by cases of abuse, harassment and even intimidation of the local Ukrainian population by the Czech officials. The reasons and motivation for the transfer of civil servants of Czech and Slovak nationalities from Carpathian Ukraine to the Czechia, Slovakia or Moravia have been studied. It was possible to establish the national composition of the Ministry of Economic Affairs of Carpathian Ukraine.

Keywords: Carpathian Ukraine, Subcarpathian Rus, Czechoslovak Republic, civil service, state-building processes, state and legal status, nationalities.

Роман ДРОЗД

габілітований доктор,
професор історії,
Поморська академія
(Слупськ, Польща), roman.drozd@apsl.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0169-7295>

Становище Української греко-католицької церкви та її вірних у Польській Народній Республіці (кінець 1940 – початок 1990-х рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.119>

УДК: 94(477)

Анотація. Мета дослідження – висвітлення основних напрямів діяльності духовництва та вірян УГКЦ після депортації українського населення на західні та північні землі Польщі в 1947 р. **Методологія.** Використано методи історичного дослідження, зокрема критичний (щодо архівних та опублікованих джерел), усталених поглядів у сучасній історіографії, бібліографічний аналіз (в основному щодо польської історіографії), а також статистичні, географічні, соціологічні. **Наукова новизна.** У сучасній Україні обмаль праць, в яких висвітлюється становище греко-католиків у Польській Народній Республіці та їх прагнення до відновлення діяльності Української греко-католицької церкви. У Польщі цією темою цікавляться історики українського походження. Однак цілісного висвітлення долі греко-католицької конфесії в період комуністичного правління немає. **Висновки.** По Другій світовій війні польська влада наслідувала приклад СРСР, прагнучи ліквідувати на своїй території Українську греко-католицьку церкву. Після акції «Вісла» поширилося уявлення щодо остаточного розв'язання проблеми УГКЦ. Юридично влада її не визнавала, утім вона існувала фактично – без структур, ієрархів, майна. Вірні та окремі священики намагалися відновити діяльність своєї церкви не тільки на нових місцях поселення після депортації, але також і на рідних землях. Однак комуністична держава чинила перешкоди, допомагаючи Польській православній церкві «перехоплювати» греко-католиків. Натомість римо-католицьке духовництво та ієрархи ставилися до греко-католицького питання по-різному: одні виступали за ліквідацію цього обряду, а інші допомагали в його відродженні. Велику роль відіграв особисто Папа Римський Іван Павло II, який сприяв греко-католикам, а також деякі римо-католицькі ієрархи і священики. Завдяки цим факторам стало можливе не тільки юридичне відновлення Української греко-католицької церкви в Польщі після 1989 р., але також її розвиток.

Ключові слова: УГКЦ, греко-католики, українці, Польща.

9 вересня 1944 р. між Польським комітетом національного визволення та урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки було підписано угоду про обмін населенням. Згідно з документом, українці повинні були покинути Польщу, а на їх місце мали прибути поляки з УРСР¹. Незважаючи на формально добровільний характер переселення, насправді воно здійснювалося методами адміністративно-го й фізичного примусу та охопило українців як греко-католиків, так і православних.

¹ Про історію греко-католицької церкви в Польщі див.: *Halagida I. Między Moskwą, Warszawą i Watykanem: Dzieje Kościoła greckokatolickiego w Polsce 1944–1970.* – Warszawa, 2013; *Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989.* – Warszawa, 2001.

Греко-католицьких архієреїв єпископа-ординарія Йосафата (Коциловського), єпископа Григорія (Лакоту), а також більшість духовних виселили у СРСР². Було ліквідовано майже всі релігійні організації³. Ті, хто залишився, не змирилися з таким станом речей. Спробу правового врегулювання діяльності Української греко-католицької церкви в Польщі взяли на себе головні керівники капітули, котрі уникнули арешту. Утім обрати головного вікарія не вдалося⁴. У такій ситуації опікун греко-католиків Папа Римський Пій XII 10 грудня 1946 р. призначив кардинала Августа Глонда делегатом Апостольського престолу для східних церков у Польщі, а Конгрегація у справах східних церков забезпечила його відповідними інструкціями. Тим самим він ставав покровителем духівництва, вірних і майна УГКЦ у Польщі. В останній день березня 1947 р. призначив священника Василя Гриника генеральним вікарієм Перемишльської єпархії, а 1 квітня о. Андрія Злупку – генеральним вікарієм Апостольської адміністрації на Лемківщині⁵. Після смерті кардинала А.Глонда ці повноваження продовжено не було.

Влада комуністичної Польщі не надала юридичних форм фактичній забороні існування УГКЦ, як це було зроблено у СРСР, Чехословаччині, Румунії⁶. Існувало уявлення, що виселення греко-католиків до СРСР, а також розсіювання їх на західних і північних землях у рамках акції «Вісла» автоматично вирішило проблему. Вочевидь на таке бачення вплинула позиція римо-католицької церкви, в єдності з котрою перебувала УГКЦ, адже після заборони діяльності довелося б відповідати на реакцію з боку Святого престолу, що мав дуже великий авторитет у польському суспільстві. Заборона УГКЦ стала б одночасно офіційним проголошенням запуску всієї антирелігійної машини, а це вороже сприйняли б усі церкви та конфесійні спілки в Польщі. Виселення українців подавалося як боротьба з націоналістичним підпіллям, а не акція релігійного характеру.

Відсутність юридичної заборони з часом давала можливість духівництву й віруючим клопотати про відновлення діяльності церкви. Зі 150 тис. депортованих у рамках акції «Вісла» українців три чверті становили саме греко-католики. Священнослужителі, скориставшись біритуалізмом, прагнули охопити вірних пастирською опікою та служінням на нових місцях поселення⁷. Показовою тут стала позиція о. Мирослава Ріпецького, який у покинутій школі у Хшануві, в одному з приміщень, відведених йому для проживання, облаштував каплицю й на початку липня 1947 р. провів перше богослужіння. Це місто швидко набуло значення релігійного центру греко-католиків, куди (особливо під час великих свят) збиралися віруючі з

² *Halagida I.* Represje wobec duchowieństwa Kościoła greckokatolickiego na terytorium dzisiejszej Polski w latach 1939–1957 (rekonesans historiograficzny i dalsze perspektywy badań) // Litopys: Materiały i studia Ukraińskiego Towarzystwa Historycznego w Polsce. – 2011. – №1. – S.105–127.

³ *Міслю Є.* Греко-католицька церква у Польщі (1944–1947) // Україна і Польща між минулим і майбутнім. – Л., 1991. – С.104–106; *Гарасим І.* Греко-католицька церква напередодні та після акції «Вісла» // У пошуках правди про акцію «Вісла» / Упор. М.Козак. – Перемишль, 1998. – С.21; *Zródła z dziejów Cerkwi Greckokatolickiej w Polsce w latach 1944–1989.* – Т.1 / Opr. В.Нук. – Przemyśl, 2007. Див. також: *Halagida I.* Wykaz parafii przemyskiej diecezji greckokatolickiej w Polsce oraz składu osobowego kapituły tejże diecezji z 1946 r. (dokumenty z Archiwum Akt Nowych) // Między Odrą i Dnieprem: Wyznania i narody. – Cz.II / Pod red. T.Stegnera. – Gdańsk, 2000. – S.266–304.

⁴ Див.: *Pelec P.* Położenie prawne Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1945–1981 // Więź. – 1992. – №7; *Stępień S.* Kościół greckokatolicki w Polsce po II wojnie światowej i w czasach współczesnych (do roku 1989) // Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. – Т.4. – Przemyśl, 1998.

⁵ *Міслю Є.* Греко-католицька церква... – С.111–113.

⁶ *Wojewoda Z.* Zarys historii Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944–1989. – Kraków, 1994. – S.24–26; *Łesiów M.* Rola kulturotwórcza ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej. – Lublin, 1999. – S.20. Див. також: *Bilas I.* Likwidacja Greckokatolickiej Diecezji Przemyskiej oraz tragiczne losy jej ordynariusza biskupa Jozafata Kocyłowskiego w kontekście polityki wyznaniowej ZSRR // Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. – Т.ІІІ. – Przemyśl, 1996. – S.277–289.

⁷ Archiwum Państwowe w Olsztynie. – Urząd Wojewódzki (dazi – UW). – Sygn.303.

Вармії, Мазур та інших регіонів⁸. Однак особливу активність у відновлення діяльності УГКЦ в нових умовах виявляв священник В.Гриник, котрий почав відправляти обряди у Циганку й періодично у Квасові. Тільки в 1956 р. з'явилися умови для нагадування греко-католиками про свої права⁹. 14 листопада того року В.Гриник вручив примасу петицію греко-католицького духовництва, в якій від імені віруючих постулювалося не тільки відродження УГКЦ в Польщі, але й заявлялося про майно, що за указом від 28 вересня 1949 р. було прийняте державною скарбницею. Підписанти зажадали проведення богослужінь у колишньому греко-католицькому соборі в Перемишлі, а також у церквах у Кракові, Сяніку, Ярославлі, Любачеві, Криниці¹⁰. 29 листопада священники В.Гриник і М.Ріпецький подали примасу Стефану Вишинському петицію, в якій повторили попередні вимоги про повернення УГКЦ вилученого майна та виплату компенсації за зруйновані храми¹¹.

Влада, однак, була далекою від відновлення діяльності церкви, мотивуючи таку свою позицію політичними й економічними міркуваннями. Польща виявилася єдиною соціалістичною країною, в якій ані формально, ані фактично не було скасоване це віросповідання (у СРСР його ліквідували 1946 р., у Румунії – 1949 р., а у Чехословаччині – у 1950 р.). Тому вважалося, що «ймовірний дозвіл на діяльність греко-католицького віровизнання в Польщі означатиме створення єдиного організованого та легального центру греко-католицизму в Європі (Центрально-Східній – Р.Д.), який служитиме опорою для Ватикану і де знаходитиметься його головний центр. Цей факт міг би мати великий вплив на релігійну ситуацію та настрої греко-католицького населення у СРСР, Чехословаччині й Румунії»¹². Також були побоювання, що відродження церкви спричинить не тільки питання повернення вилученого майна, але виплату компенсацій за будівлі, знесені або використовувані іншими установами. У такій ситуації Управління у справах віросповідань не погоджувалося на відновлення УГКЦ у цілому, а також на призначення адміністраторів і генеральних вікаріїв, на створення епархії й консисторії єпископа. Проте, визнаючи необхідність ліквідації «небажаного та навіть небезпечного явища», яким є існування в державі «релігійного підпілля», Управління у справах віросповідань зважало на деякі вимоги українського греко-католицького населення щодо задоволення релігійних потреб¹³. 14 березня 1957 р. відбулася аудієнція священників В.Гриника й М.Денюка у примаса, на якій він повідомив, що урядова сторона погоджується відкрити невелику кількість греко-католицьких установ на західних і північних землях ПНР, але виступає проти реституції УГКЦ¹⁴.

Згода з боку держави на відкриття перших греко-католицьких парафій обумовлювалася суто практичними причинами – влада будь-що намагалася запобігти поверненню українського населення в рідні місця. А для цього треба було задовольнити

⁸ *Hałagida I.* Kościół greckokatolicki i jego wierni narodowości ukraińskiej na Zachodnich i Północnych Ziemiach Polski w latach 1947–1957 // *Ziemie Zachodnie i Północne Polski w okresie stalinowskim* / Pod red. Cz.Osękowskiego. – Zielona Góra, 1999. – S.159–160. Див. також: *Sytuacja wyznaniowa Ukraińców na zachodnich i północnych ziemiach Polski w latach 1947–1957* // *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989)*. – T.I / Pod red. R.Droзда. – Słupsk; Warszawa, 2000. – S.159–180.

⁹ Див.: *Odnowienie duszpasterstwa greckokatolickiego w Polsce 1956–1957 (dokumenty)* / Opr. I.Hałagida // *Bazylikańskie Studia Historyczne*. – T.1. – Warszawa, 2011.

¹⁰ *Дзюбина С.* І стверди діло рук наших: Спогади. – Варшава, 1995. – С.258–260.

¹¹ *Archiwum Akt Nowych* (далі – AAN). – Urząd do spraw wyznań (далі – Ud/sW). – Sygn.30/613.

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Див.: *Majkowič T.* Kościół greckokatolicki w PRL // *Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa*. – T.1. – Przemysł, 1990; *Гарасим І.* Нарис вибраних аспектів історії Греко-католицької церкви в Польщі (1945–1985) // *Зустрічі*. – 1990. – №5/6. – С.24–25.

основні потреби українців, що їх вони мали на колишніх теренах проживання. Існувало розуміння, що без поступок греко-католикам важко говорити про швидку адаптацію українців на західних і північних землях ПНР. Саме з цієї причини було ухвалено рішення про відкриття греко-католицьких парафій. У 1957 р. за згодою державних і церковних властей створено їх 17, а наступного року – ще 15. Однак подальше зростання вже значно сповільнилося. Так, у 1959 р. власті погодилися на створення 5, у 1960 р. – 2, у 1961 р. – 1, у 1962 р. – 2, у 1963 р. – 1, у 1964 р. – 4 парафій¹⁵.

І все ж саме з цього моменту почалося відродження УГКЦ. Вона поширилася не тільки на території Західної та Північної Польщі, а також у Жешувській області. У Команьчі (поблизу Сяніка) вже 1949 р. в місцевій церкві священник Омелян Камелюк після свого звільнення з табору в Явожно відновив греко-католицькі богослужіння. По 1956 р. служби за цим обрядом відродив парох Іван Височанський у Кремпній (район Ясельський), відтак у Висові й Лосю (район Горлицький)¹⁶, а священник Зенон Злочовський – у Хломчі (район Сяницький), Кальникові (район Перемишльський), у Мриглоді, Сяніку, Загір'ю (район Сяницький)¹⁷. Проведення богослужінь у цих храмах здійснювалося на підставі дозволу місцевих римо-католицьких парафіяльних священників. УГКЦ не була офіційно ліквідованою та визнавалася Святим престолом, проте перестала бути фактичною власницею храмів у цих населених пунктах, адже тепер вони належали римо-католицькій церкві, котра зайняла їх після виселення греко-католиків. Тож доводилося прохати римо-католицького священника дозволити молитву у колишній своїй церкві.

Зниження числа відкритих парафій було пов'язано з відходом влади від ідеї жовтня 1956-го року (тобто політичної «відлиги»), а також з опором частини римо-католицьких священнослужителів і відсутністю достатньої кількості греко-католицьких парохів. Бувало, частина з них, що матеріально стабілізувалися, виконували функції настоятелів і, усвідомлюючи негативне ставлення до українців, відмовлялися повертатися на греко-католицизм¹⁸. В їхньому випадку поворот до попереднього обряду означав би відчутне погіршення умов пастирства та зниження доходів, оскільки спочатку греко-католицькі священники не мали всіх пастирських повноважень (не могли, зокрема, без дозволу місцевого священника хрестити, вінчати, ховати померлих). Ситуація змінилася 17 жовтня 1958 р., коли кардинал С.Вишинський надав усі належні права, як і раніше, 16 греко-католицьким священникам. Деякі з них, як В.Гриник, також почали таємне навчання катехизму. Однак Управління у справах віросповідань припинило цю практику й доручило президіям повітових національних рад викликати греко-католицьких парохів на «бесіду» та в разі визнання ними повноважень настоятелів заборонити виконувати служіння в греко-католицькому обряді, звернутися до відповідних єпископів-ординаріїв із завданням видачі належних указівок¹⁹. Зі архівних документів випливає, що такі «бесіди» проводилися, але священнослужителі не втратили своїх повноважень²⁰.

8 вересня 1967 р. примас призначив В.Гриника генеральним вікарієм для вірних греко-католицького обряду. Таке рішення було половинчастим, оскільки греко-католики очікували на власного єпископа. Проте це був їх безпосередній керівник, котрий міг тепер організовувати пастирські справи, представляти громаду перед

¹⁵ Гарасим І. Греко-католицька церква... – С.25.

¹⁶ ААН. – Ud/sW. – Sygn.69/42.

¹⁷ Ibid. – Sygn.41/573.

¹⁸ Документи до історії Української греко-католицької церкви у Польщі 1947–1960-х рр. (З архіву о. митрата Мирослава Ріпецького) / Упор. В.Лаба. – Л., 1996. – Док. №122. – С.162–163.

¹⁹ ААН. – Ud/sW. – Sygn.30/613.

²⁰ Ibid. – Sygn.69/42.

примасами, іншими ієрархами, а також перед владою, хоч вона й не визнавала цю кандидатуру. Це надихало греко-католиків на подальші дії. Особливо на своїх правах вони наголошували під час суспільно-політичних криз. 21 вересня 1968 р. вірні з Перемишля звернулися з петицією до вищих державних органів та до місцевої влади, вимагаючи повернути василіанам церкву на Засянні, де тоді вже розміщувалася архівна установа. При цьому вони наполягали на тому, щоб до моменту переїзду архіву віддати їм церкву на Блонях у Перемишлі, котра не використовувалася²¹. Звичайно, влада на це не погодилася, але Жешувське управління у справах віросповідань також запропонувало «ізолювати навіть із допомогою адміністративних заходів греко-католицьких священників від Жешувської області»²². У 1971 р. греко-католики, натхненні висловлюваннями у Сеймі прем'єр-міністра П.Ярошевича, який 23 грудня 1970 р. оголосив про прагнення до повної нормалізації відносин між державою й церквою, почали збір підписів під петицією щодо відродження УГКЦ у Польщі та повернення 23 об'єктів, у тому числі кафедрального собору в Перемишлі. 25 лютого наступного року петицію з підписами 3692 осіб із 53 населених пунктів країни було передано очільникові уряду²³. Утім відповіддю на неї стала відмова. Так само, як і на прохання греко-католиків із Команьчі про повернення церкви²⁴. Такі свої дії влада обумовлювала фактом «морально-політичної єдності нації», що почала проявлятися в розмиванні національних відмінностей, у тому числі конфесійних, а також у пропагандистському гаслі про мононаціональну державу. Крім того, у 1977 р. УГКЦ у Польщі зазнала важкої втрати, адже 31 травня помер отець-мітрат В.Гриник. Але вже 14 червня примас С.Вишинський призначив генеральним вікарієм священника С.Дзюбину, який продовжив зусилля свого попередника щодо легалізації греко-католицької церкви у ПНР.

Від початку 1980-х рр. політика влади щодо УГКЦ змінилася, відродивши сподівання вірян на легалізацію своєї конфесії. Вже 25 вересня 1980 р. ініціативна група з Перемишля звернулася до державних органів, вимагаючи узаконення церкви й повернення кафедрального собору²⁵. Влада ще була далекою від реалізації цих бажань, проте в її підходах відбулися певні трансформації. Справа про відкриття нових греко-католицьких парафій залежала від згоди церковних властей²⁶. Тому духовництво й вірні свої прохання спрямовували в основному до них. У січні 1981 р. предстоятель С.Вишинський підтримав зусилля ченців василіан повернути їм монастирські будівлі та церкву в Перемишлі, свого часу передані місцевому архіву²⁷, але не погодився на реституцію собору, зайнятого кармелітами²⁸. Було відмовлено в розгляді прохання С.Дзюбини щодо проведення там греко-католицьких богослужінь, з яким той звернувся до ордену босих кармелітів²⁹. 26 серпня 1981 р. створений раніше Громадський комітет віруючих УГКЦ у Польщі повідомив новому примасові єпископові Юзефові Глемпу кілька постулатів щодо становища греко-католиків у ПНР. Поряд із більшою автономією для своєї церкви вимагали також відновлення Перемишльської єпархії й повернення собору, передачу у власність греко-католицьких храмів, які

²¹ Ibid. – Sygn.131/286.

²² Ibid.

²³ Ibid. – Sygn.131/285.

²⁴ Ibid. – Sygn.131/283.

²⁵ *Rusakiewicz M.* Przyczyny i skutki procesu reemigracji Ukraińców na tereny południowo-wschodniej Polski (ze szczególnym uwzględnieniem miasta Przemyśla) // *Obóz.* – 1990. – №17. – S.52.

²⁶ *Дзюбина С.* І стверди діло рук наших. – Док. №132. – С.428–430.

²⁷ ААН. – Ud/sW. – Sygn.131/288.

²⁸ *Дзюбина С.* І стверди діло рук наших. – Док. №137. – С.434–435.

²⁹ Там само. – Док. №141. – С.439–440.

використовувалися різними нерелігійними установами або іншими конфесіями, охорону релігійних пам'яток східного обряду із забезпеченням цілісності їх зовнішнього та внутрішнього вигляду³⁰.

У той час церковна влада Польщі не була готова прийняти та реалізувати ці вимоги. Звичайно, примас повинен був рахуватися з позицією як світської влади, так і єпископів, більшість яких виступали проти призначення окремого греко-католицького ієрарха³¹. Крім того, деякі достойники не допускали створення нових греко-католицьких парафій. Такі випадки відомі з Любачева, Розділля, Криниці (тут вірні навіть звернулися по допомогу до Папи Римського Івана Павла II). Ю.Глемп наважився на деякі кроки. Зокрема він створив два вікаріати: Північний (у складі Ольштинського й Кошалінського деканатів) і Південний (Вроцлавсько-Легницький, Перемишльський деканати). Генеральним вікарієм першого призначив Й.Романка, а другого – І.Мартиняка. С.Дзюбина зберіг титул вікарія Перемишльської капітули, присвоєний йому митрополитом Йосифом (Сліпим)³². Це рішення не узгоджувалося з державними органами, однак вони поставилися до нього за принципом «меншого зла», оскільки альтернативою могло стати призначення єпископа греко-католицької Перемишльської єпархії, котра номінально існувала³³.

Загальні зміни були лише питанням часу. Їх засвідчила присутність на похоронах кардинала С.Вишинського верховного архієпископа УГКЦ М.Любачівського, котрий, перебуваючи в Перемишлі, висвятив двох молодих священників. Це були перші в післявоєнній історії УГКЦ у Польщі висвячення у цьому обряді, адже досі священнослужителів для греко-католиків висвячували римо-католицькі єпископи³⁴. 6 березня 1984 р. на конференції польського єпископату з листом виступила група світських греко-католицьких активістів. Вони вимагали призначення єпископів-ординаріїв із головним осідком у Перемишлі й, наприклад, у Варшаві, підвідомчих греко-католицькому єпископу та з правом брати участь у конференціях польського єпископату, а також можливість проводити богослужіння у відновленому до попереднього вигляду кафедральному соборі Перемишля, повернення греко-католицьких церков на південно-східних теренах країни тощо³⁵.

Ці вимоги залишилися без відповіді. Проте від обрання папи Івана Павла II загальне ставлення Апостольського престолу до прагнень греко-католиків стало набагато прихильнішим³⁶. Яскравим прикладом слугували регулярні візити до ПНР із Ватикану греко-католицького єпископа М.Марусина, одночасно секретаря Конгрегації східних церков, котрі відбувалися з 1984 р. Упродовж чотирьох таких приїздів він висвячував нових священників, відвідував греко-католицькі парафії. Для віруючих і духовництва ці зустрічі мали важливе психологічне значення, оскільки свідчили, що Святий престол пам'ятає про них та опікується ними. Проблема УГКЦ, в якій станом на 1983 р. налічувалося 70 парафій, що їх обслуговували 47 священників, виходила на державний рівень³⁷. Звичайно, ці візити відбувалися з відома влади, яка ще не мала однозначної позиції у греко-католицькому питанні. З одного боку, не чинилися перешкоди у заснуванні нових структур і в поїздках духовництва за кордон, в їхніх контактах з ієрархами, давалися дозволи на організовані

³⁰ O tożsamość grekokatolików: Zbiór dokumentów z historii Cerkwi grekokatolickiej w Polsce. – Warszawa, 1992. – S.34–36.

³¹ Sorokowski A. Ukraińscy katolicy i prawosławni w Polsce po roku 1945 // Suchasnist. – London, 1989. – №3/4. – S.21.

³² Дзюбина С. І стверди діло рук наших. – Док. №163. – С.466–467.

³³ Archiwum Państwowe w Koszalinie (далі – АРК). – UW. – Sygn.400 (spis II/19).

³⁴ Дзюбина С. І стверди діло рук наших. – С.228.

³⁵ O tożsamość grekokatolików... – S.37–44.

³⁶ Hwat I. Ukraiński Kościół Katolicki, Watykan i Związek Radziecki w czasie pontyfikatu Jana Pawła II // Spotkania. – 1987. – №33/34 – S.79–92.

³⁷ O tożsamość grekokatolików... – S.11; Гарасим І. Греко-католицька церква... – С.27.

візди греко-католиків у Рим, більшість з яких не поверталися до Польщі. Однак, з іншого боку, влада виступала проти легалізації церкви і створення парафій та інших інституцій, за духівництвом вівся таємний нагляд та знову почалося надання підтримки православної конфесії в розширенні її мережі³⁸. Прикладом може бути згода властей на створення православного приходу в Перемишлі й будівництво православного храму у Криниці. У вересні 1983 р. засновано православну Перемишльсько-Новосондецьку єпархію з головним осідком у Сяніку. Для православної церкви це було відновлення скасованої 1946 р. Краківсько-Лемківської єпархії, але влада таким кроком радше прагнула викликати конфлікт між католиками і православними. 1 березня 1989 р. засновано Люблінсько-Холмську православну єпархію, що виглядало як історична справедливість, тобто відновлення структури, ліквідованої 1946 р. До її складу ввійшли 27 парафій³⁹.

Незважаючи на протидію, УГКЦ у Польщі посилювалася, що було наслідком економічної кризи у країнах комуністичного блоку, особливо у СРСР. 8 і 17 жовтня 1987 р. відбулися римські зустрічі польських та українських єпископів, на яких глава греко-католиків кардинал М.Любачівський і примас Ю.Глемп у рамках примирення промовили фразу: «Прощаємо та просимо прощення». Справжнім проривом у цьому контексті стало відзначення в 1988 р. 1000-ліття хрещення Русі-України на Ясній Гурі за участі греко-католицької ієрархії із Заходу та з України. Очолили врочистості кардинал М.Любачівський і примас Ю.Глемп. Більшість греко-католиків уважали, що з цієї нагоди Рим призначить для них єпископа. Лише 16 вересня 1989 р. священник І.Мартиняк був висвячений на єпископа і став єпископом-помічником примаса для греко-католиків, а з 19 січня 1991 р. – єпископом Перемишльської греко-католицької єпархії. Таким чином відбулося повне відновлення УГКЦ у Польщі.

Отже комуністичній владі так і не вдалося ліквідувати греко-католицьку церкву та асимілювати всіх українців. Її не визнавали юридично, хоча фактично вона продовжувала існувати – без структур, без ієрархів, без майна. Частина духівництва та вірних, які ревно зберігали свій обряд, стали ядром для виживання. Великою виявилася також роль Папи Римського Івана Павла II, котрий сприяв греко-католикам, як і деякі римо-католицькі ієрархи і священники в Польщі, що надавали їм можливість фактично створювати свої парафії. Саме завдяки цим факторам після 1989 р. стало можливим не тільки юридичне відновлення УГКЦ, але також її всебічний розвиток.

REFERENCES

1. Bilas, I. (1996). Likwidacja Grekokatolickiej Diecezji Przemyskiej oraz tragiczne losy jej ordynariusza biskupa Jozafata Kocylowskiego w kontekście polityki wyznaniowej ZSRR. *Polska – Ukraina 1000 lat sąsiedztwa, III*. Przemysl. [in Polish].
2. Czech, M. (1992). *O tożsamość grekokatolików: Zbiór dokumentów z historii Cerkwi grekokatolickiej w Polsce*. Warszawa. [in Polish].
3. Drozd, R. (2001). *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*. Warszawa. [in Polish].
4. Hałagida, I. (1999). Kościół grekokatolicki i jego wierni narodowości ukraińskiej na Zachodnich i Północnych Ziemiach Polski w latach 1947–1957. *Ziemię Zachodnie i Północne Polski w okresie stalinowskim*. Zielona Góra. [in Polish].
5. Hałagida, I. (2000). Sytuacja wyznaniowa Ukraińców na zachodnich i północnych ziemiach Polski w latach 1947–1957. *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989)*, I (ed. R.Drozd). Słupsk; Warszawa. [in Polish].
6. Hałagida, I. (2000). Wykaz parafii przemyskiej diecezji grekokatolickiej w Polsce oraz składu osobowego kapituły teże diecezji z 1946 r. (dokumenty z Archiwum Akt Nowych). *Między Odrą i Dnieprem: Wyznania i narody, II* (ed. T.Stegner). Gdańsk. [in Polish].
7. Hałagida, I. (2011). Odnowienie duszpasterstwa grekokatolickiego w Polsce 1956–1957 (dokumenty). *Bazylikańskie Studia Historyczne, I*. Warszawa. [in Polish].
8. Hałagida, I. (2011). Represje wobec duchowieństwa Kościoła grekokatolickiego na terytorium dzisiejszej Polski w latach 1939–1957 (rekonstrukcja historiograficzna i dalsze perspektywy badań). *Litopys: Materiały i studia ukraińskiego Towarzystwa Historycznego w Polsce, I*. [in Polish].
9. Hałagida, I. (2013). *Między Moskwą, Warszawą i Watykanem: Dzieje Kościoła grekokatolickiego w Polsce 1944–1970*. Warszawa. [in Polish].
10. Harasym, I. (1990) *Narys wybranych aspektów historii Hreko-katolickoi tserkvy u Polshchi (1945–1985)*. *Zustrichi*, 5-6. [in Ukrainian].

³⁸ APK. – UW (Wydział d/s wyznań). – Spis 2. – №19.

³⁹ *Wysocki J.* Ukraina na Lubelszczyźnie w latach 1944–1989. – Lublin, 2011. – S.184.

11. Harasym, I. (1998). Hreko-katolytska tserkva naperedodni ta pisla aktsii „Visla”. *U posbukakh pravdy pro aktsiiu „Visla”*. Peremyshl. [in Ukrainian].
12. Huk, B. (2007). *Zródła z dziejów Cerkwi Greckokatolickiej w Polsce w latach 1944–1989, 1*. Przemysł. [in Polish].
13. Hwat, I. (1987). Ukraiński Kościół Katolicki, Watykan i Związek Radziecki w czasie pontyfikatu Jana Pawła II. *Spokanania*, 33-34. [in Polish].
14. Laba, V. (1996). *Dokumenty do istorii Ukrainkoj breko-katolytskoj tserkvy u Polshchi 1947–1960-ky rr. (z arkhivu o. mitrata Myraslava Ripetskoho)*. Lviv. [in Ukrainian].
15. Eesiów, M. (1999). *Rola kulturotwórcza ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej*. Lublin. [in Polish].
16. Majkowitz, T. (1990). Kościół greckokatolicki w PRL. *Polska – Ukraina 1000 lat sąsiedztwa, 1*. Przemysł. [in Polish].
17. Misylo, Ye. (1991). Hreko-katolytska tserkva u Polshchi (1944–1947). *Ukraina i Polshcha mizh mynulym i maibutnim*. Lviv. [in Ukrainian].
18. Pelec, P. (1992). Położenie prawne Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1945–1981. *Więź*, 7. [in Polish].
19. Rusakiewicz, M. (1990). Przyczyny i skutki procesu reemigracji Ukraińców na tereny południowo-wschodniej Polski (ze szczególnym uwzględnieniem miasta Przemysła). *Obóz*, 17. [in Polish].
20. Sorokowski, A. (1989). Ukraińscy katolicy i prawosławni w Polsce po roku 1945. *Suchasnist*, 3-4. [in Polish].
21. Stępień, S. (1998). Kościół greckokatolicki w Polsce po II wojnie światowej i w czasach współczesnych (do roku 1989). *Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa, 4*. Przemysł. [in Polish].
22. Wojewoda, Z. (1994). *Zarys historii Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944–1989*. Kraków. [in Polish].
23. Wysocki, J. (2011). *Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1944–1989*. Lublin. [in Polish].

Roman DROZD

Doctor Habilitated,
History Professor,
Pomeranian University
(Słupsk, Poland), roman.drozd@apsl.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0169-7295>

The Situation of the Ukrainian Greek Catholic Church and Its Followers in the Polish People’s Republic (Late 1940s – Early 1990s)

Abstract. The purpose of the research is to discuss the main activities of the clergy and the faithful of the Ukrainian Greek Catholic Church after the deportation of the Ukrainian population to the western and northern parts of Poland in 1947. **The research methodology.** Criticism of both archival and published sources including the established views in the historiography constitute the main methods of this historical research. Bibliographic analysis, including that of Polish historiography as well as statistical, geographical and sociological methods of analysis were also used. **The scientific novelty.** The situation of Greek Catholics in the Polish People’s Republic and their desire to resume the activities of the Ukrainian Greek Catholic Church is a topic that is poorly covered in the publications that have appeared in Ukraine. In Poland, in fact, only historians of Ukrainian origin deal with this question. However, no monograph has come out that would comprehensively cover the fate of the Greek Catholic Church in the period of People’s Poland. **Conclusions.** After World War II, the communist authorities in Poland aimed to eradicate the Ukrainian Greek Catholic Church from Poland following the footsteps of the USSR. Unlike the Soviet authorities, the Polish Communists claimed that the deportation of the Ukrainian population to Soviet Ukraine as well as to western and northern Poland as part of the Vistula Action, finally would solve the problem of the Ukrainian Greek Catholic Church. The authorities did not legally recognize it, but in fact it existed, though without structures, hierarchs and property. Its existence was possible, in principle, only with the involvement of the faithful and some priests who did not want to leave their native rite. They began to try to resume the activities of their Church not only in the new place of settlement after the deportation, but also in their native lands. However, this was opposed by the communist government, which helped the Polish Orthodox Church to intercept Greek Catholics. In turn, the attitude of Roman Catholic clergy and the hierarchs toward the Greek Catholic varied considerably. Some would welcome the liquidation of this rite, while others helped in its restoration. The role of Pope John Paul II was invaluable. He supported the Greek Catholics as well as some of the Roman Catholic hierarchs and Polish priests who provided the Greek Catholics with hospitality and allowed them to establish Greek Catholic institutions which were parishes in fact. The above mentioned factors made legal reactivation of the Greek Catholic Church in Poland after 1989 possible as well as its further development.

Keywords: Ukrainian Greek Catholic Church, Greek Catholic, Ukrainians, Poland.

Nataliia ZALJETOK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head of the Department for Archival Studies,
Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Records Keeping
(Kyiv, Ukraine), nataliazaletok@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5319-3876>

The Soviet and British Governments' Policies Concerning Participation of Women in Paramilitary Organizations of the Interwar Period

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.127>

UDC: 328[(410)+(4470+571)]355.2:305-055.2“1921/1939”

Abstract. The aim of this article is to compare the policies of the British and Soviet governments regarding the participation of women in paramilitary organizations of the interwar period. The research methodology is based on the principles of historicism and consistency. Both general scientific (analysis and synthesis, abstraction, system analysis, generalization) and special-historical (critical analysis of sources, retrospective, historical-comparative) methods, as well as the gender approach were used. **The scientific novelty.** The article compares for the first time the peculiarities of the participation of Soviet and British women in paramilitary organizations of the interwar period in the context of state policy in this area. **Conclusions.** The author concludes that the approaches of the authorities to the involvement of British and Soviet women in paramilitary organizations differed significantly and directly depended on the foreign policies of these countries. In the USSR, which despite its pacifist statements during the interwar period gradually prepared for war, its government in the 1920s began to take specific steps for organization of military training of its population without any distinction based on sex. In Great Britain, against the background of economic crisis and peculiarities of foreign policy, women have long been out of such training. In addition, both countries significantly differed in the patterns of behaviour of women imposed by their governments and societies. In particular, in the British public discourse, women were represented as a non-combat, auxiliary force during the future war, the femininity of members of women's paramilitary organizations was emphasized. Instead, the imposed pattern of women's behaviour in the Soviet Union was the opposite. They were strongly encouraged to follow the male example; the possibility of their participation in the war as soldiers was often emphasized. At the same time, they shared common arguments in campaigning for women to join paramilitary organizations and held public events to promote such organizations.

Keywords: women, paramilitary organizations, civil defence, Great Britain, USSR.

During the interwar period, which was characterized by an unstable international situation, the foundations were laid for women's participation in the future world armed conflict of 1939–1945. In particular, special training in volunteer reserves and civil defence organizations preceded their service in the different branches of the military during the World War II. Both countries recruited women to serve in the armed forces during the war. Thus, in the USSR, some women officially served as combatants. In Great Britain, despite the official line from the government was that women served only as non-combatants, some of them gained combat experience too. The government reclassified some of the combat positions to non-combat to make them available for servicewomen

without changing its official position¹. It led to the absurdity of the situation when in the anti-aircraft divisions “a male gunner was a combatant, the woman next to him was not”². In addition, sometimes they used lethal weapon despite the official taboo³. In this regard, it would be interesting to compare how the governments of the two countries dealt with the development of women’s reserves for their armed forces in the interwar period.

This paper will focus primarily on those British and Soviet organizations that were considered paramilitary. According to the definition from Merriam-Webster’s dictionary, paramilitary organizations “formed on a military pattern especially as a potential auxiliary military force”⁴. Here we use the term paramilitary in its narrower sense to denote “forces formed by a government”⁵.

Certain aspects of the participation of Soviet and British women in paramilitary organizations of the interwar period have repeatedly been the subject of research⁶. However, scholars have studied the experience of each of these countries separately, without looking for common and distinctive features in the Soviet and British policy on this issue. At the same time, the comparison would make it possible to explore the gender policy of the totalitarian and democratic regimes of the interwar period in greater depth.

The article compares for the first time the peculiarities of the Soviet and British governments’ policies concerning participation of women in paramilitary organizations of the interwar period. Such organizations, in view of the mentioned above, included the Emergency Service, Auxiliary Territorial Service, Women’s Auxiliary Air Force, Women’s Royal Naval Service in Great Britain, and the Society for the Assistance of Defence, Aircraft and Chemical Construction (Osoaviakhim) in the USSR. This study will be mainly devoted to them.

It is worth noting that during the interwar period, the British government paid little attention to measures aimed at creating and maintaining a civil defence system, the development of paramilitary volunteer services, which in case of war could supply personnel to the army. First, there was the economic crisis, which did not allow to allocate significant funds for these measures. Second, in the 1930s, Great Britain hoped that peace would be maintained through the policy of appeasement, and therefore the initiatives striving towards preparation for war were not on the agenda of its governments. At that time, it opposed the military response to the aggressive actions of some states in different parts of the world. Alternative points of view from some politicians who

¹ *Campbell D.* Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union // *Journal of Military History*. – 1993. – Vol.57. – №2. – P.313.

² *DeGroot G.J.* Whose Finger on the Trigger? Mixed Anti-Aircraft Batteries and the Female Combat Taboo // *War in History*. – 1997. – Vol.4. – №4. – P.434–453.

³ *Campbell D.* Women in Combat... – P.313; *Broad R.* Conscripted in Britain, 1939–1964: The Militarisation of a Generation. – London, 2006. – P.151; *Harris C.* Women at war in uniform 1939–1945. – Stroud, 2003. – P.39.

⁴ Paramilitary. Merriam-Webster’s dictionary [Електронний ресурс]: <https://bit.ly/3al9e4N>

⁵ *Ibid.*

⁶ *Кобченко К.* Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства / За ред. Г.Грінченко, К.Кобченко, О.Кісь*. – К., 2015. – С.61–78; *Никонова О.* Как из крестьянки Гайдиной сделать Марину Раскову, или О теории и практике воспитания советских патриоток // *Новое литературное обозрение*. – Москва, 2011. – Т.112. – №6 [Електронний ресурс]: <https://bit.ly/3kCt13B>; *Её же.* Осоавиахим и военно-патриотическое воспитание населения в Уральском регионе (1927–1939 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Челябинск, 2013. – 46 с.; *Brayley M., Bujeiro R.* World War II Allied Women’s Services. – Oxford, 2001. – 48 p.; *Crang J.A.* The revival of the British women’s auxiliary services in the late nineteen-thirties // *Historical Research*. – Vol.83(220). – 2010. – P.343–357; *Gould J.M.* The Women’s Corps: The establishment of women’s military services in Britain. – London, 1988. – 487 p.; *Harris C.* Women at war in uniform 1939–1945; *Maartens B.* ‘To encourage, inspire and guide’: National Service, the People’s War, and the promotion of Civil Defence in interwar Britain, 1938–1939 // *Media History*. – 2015. – №21(3). – P.328–341.

advocated decisive action, such as W.Churchill, were not taken into account⁷. The dominance of proponents of diplomatic solutions in Great Britain has a negative impact on the development of military capabilities⁸, and on policies towards establishing and maintaining women's services.

At the same time, many representatives of British society were aware of the inevitability of military conflict in the near future. Among them were the active participants of the World War I E.Helen, the Marchioness of Londonderry and Dame H.Gwynne-Vaughan, who periodically submitted proposals to the relevant state bodies to create a women's reserve for the army. This idea was rejected for a long time, but little success was achieved in the summer of 1936, when the authorities approved the establishment of the Emergency Service, headed by H.Gwynne-Vaughan⁹. This organization trained officers for women's auxiliary services. During its independent existence, about 400 volunteers joined and trained¹⁰.

Only in 1937–1938, alongside with another deterioration in the political situation, the British government intensified measures against possible foreign invasion. It began to establish a system of civil defence and gradually changed its mind concerning creation of a women's reserve¹¹.

The Women's Voluntary Service was established in June 1938 to prepare women for work in civil defence. Before the war, it managed to attract 336 000 members, and during the armed conflict, this number reached 1 million women. The organization trained staff for air defence services, volunteers for field kitchens, rest centres for people made homeless by bombing, canteens for servicemen, escorts for evacuated children, etc.¹²

At first, the British people were reluctant to train for civil defence, so the government had to launch a large-scale campaign. The civil defence and territorial reserve services were recommended to build their agitation around the needs of the population, to convince them to join national service. In early 1939, Prime Minister N.Chamberlain during the broadcast on the BBC told that joining the ranks of national service (civil defence and the voluntary reserve) is the key to successful repelling possible foreign attacks. The newspapers actively asserted that a new war will not "discriminate between civilian and soldier; between men, women and children", and therefore all categories of the population should be able to protect themselves¹³.

At the same time, the authorities eventually agreed to a proposal to create a voluntary women's reserve and decided to make it a part of the Territorial Army¹⁴. Thus, in September 1938, the Auxiliary Territorial Service (ATS) was founded; de facto it was the successor of the Women's Army Auxiliary Corps (1917–1921). Women joined ATS voluntarily and retained civilian status. The organization had a strict discipline, close to the military. ATS units were formed in each county, and headed by their commandants. The training was to take place on the premises of local communities, as well as during the annual camping¹⁵.

⁷ Bell P. 'Thank God for the French Army': Churchill, France and an Alternative to Appeasement in the 1930s / Ed. by C.Baxter, M.L.Dockrill, K.Hamilton. – London, 2013. – P.175–176.

⁸ Ражев А. Сухопутная армия Великобритании в 1935–1939 гг.: модернизация стратегии и политика умиротворения: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Екатеринбург, 2014. – С.21–22.

⁹ Crang J.A. The revival of the British women's auxiliary services in the late nineteen-thirties. – P.346; Gould J.M. The Women's Corps: The establishment of women's military services in Britain. – P.363, 366.

¹⁰ Gould J.M. The Women's Corps: The establishment of women's military services in Britain. – P.364.

¹¹ Maartens B. 'To encourage, inspire and guide'... – P.330.

¹² The Women's Voluntary Service (WVS) [Электронный ресурс]: <https://bit.ly/2ZQMw5x>

¹³ Maartens B. 'To encourage, inspire and guide'... – P.330.

¹⁴ The Territorial Army is a volunteer reserve of the British Army.

¹⁵ Crang J.A. The revival of the British women's auxiliary services in the late nineteen-thirties. – P.350–351.

At the end of September 1938, the conditions of service and peculiarities of recruitment to the organization were announced. In particular, they were looking for drivers, clerks, cooks, nurses, storekeepers, etc. It was announced that ATS was looking for 25 000 new members (2000 of them for the positions of officers and 23 000 for the positions of various specialities). However, only 17 600 women were recruited before the war, despite the fact that they were more willing to join the territorial reserve voluntarily, than men were¹⁶.

Initially, recruitment to the ATS was organized at a low level. For example, recruitment criteria were not clearly developed, recruitment activities were aimed only at certain segments of society, etc. In November 1938, in the House of Commons, Labour MP E.Wilkinson ironically asked Minister of War L.Hore-Belisha, if he really believes that the fact that as many as 40% of ATS members were “from a very narrow social set (upper class – *N.Z.*) is a wise thing in a force, which is expected to be a national force, and whether he expects the qualifications of a good Mayfair hostess are the sort of qualifications needed for posts of this kind?”¹⁷. E.Wilkinson expressed dissatisfaction with the fact that the ATS is managed by members of the aristocracy, believing that this resulted in a reluctance to agitate women-workers to join the ranks of the service¹⁸.

Women of a certain age could join the ATS. Married or single women aged 18–47 were wanted for service in their home country and abroad and older women (47–55 years) – only for service near their homes. The duration of service for non-officer positions was 4 years with the possibility of extension, and officers were recruited for an indefinite period. The women had to buy the uniform, they were given 16 £ allowance for this¹⁹. They also received travelling and drill allowances, but they were far below those of the Territorial Army²⁰.

Injustice for ATS members was also observed in the awarding of prizes for participation in competitions. Thus, in 1939, a member of the organization Miss Foster showed high results in shooting at the annual competitions during the Bisley Rifle Meeting. However, the King’s Medal – the award for the best shooter of the Territorial Army – was not awarded to her, referring to the fact that she is a member of the ATS, not the Territorial Army, and therefore, awarding her a medal would be a violation of the rules of the Territorial Army Rifle Association²¹. At the same time, there were no such problems in the USSR. There women, who had successfully passed the test, could get the “Voroshilov Shooter” badge²² equally with men.

In peacetime, ATS members had to undergo at least 10 drills per year and participate in one camp training lasting 7–15 days²³. They received 2/3 of the pay of men of the similar ranks.

Given the fact that the ATS was not able to train specialists for the Royal Air Force, in the spring of 1939 began preparations for the establishment of a separate service for this

¹⁶ *Ibid.*; *Harris C.* Women at war in uniform 1939–1945. – P.12.

¹⁷ Auxiliary Territorial Service (15 November 1938) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. – 1938. – Vol.341. – P.671.

¹⁸ *Ibid.* – P.673.

¹⁹ *Harris C.* Women at war in uniform 1939–1945. – P.11; Auxiliary Territorial Service (Uniforms) (07 March 1939) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. – 1939. – Vol.344. – P.1937W.

²⁰ Auxiliary Territorial Service (25 July 1939) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. – 1939. – Vol.350. – P.1231–1232.

²¹ Auxiliary Territorial Service (Bisley Rifle Meeting) (25 July 1939) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. – 1939. – Vol.350. – P.1287–1288W.

²² “Voroshilov Shooter” badge – chest badge of Osoaviakhim and the Red Army, which was awarded to Soviet citizens, who have passed special shooting tests.

²³ *Harris C.* Women at war in uniform 1939–1945. – P.27–28.

purpose. The Women's Auxiliary Air Force (WAAF) appeared in late June²⁴. Members of the organization also had civil status. It trained managers for the department's female staff – cooks, drivers, clerks, responsible for balloon fabrics, etc. On the eve of the war, 1700 women were recruited to the WAAF²⁵. However, they did not have time to undergo proper training before the war, as their leadership sent them on vacation in July and August 1939.

In April 1939, the Women's Royal Naval Service (WRNS) was restored. The centres of the organization were created around the main seaports, they recruited women aged 18–50. WRNS also had a civil status, and its members held the positions of cooks, clerks, stewards, drivers, liaison officers. On the eve of the war, it had 1000 members²⁶.

The state tried in every possible way to emphasize the prestige of the national service. In addition to a powerful media campaign, it also organized public events. In the spring of 1939, there were several parades of regular, reserve and civil defence forces. In addition, on July 2, 1939, a large-scale rally of volunteer services took place in Hyde Park in London, the purpose of which was to attract more participants to its ranks. The women's services also took part in the event.

The members of the national service lined up from Hyde Park to Grosvenor Square. A convoy of motorcycles, trucks and armoured personnel carriers from the regular army took part in the event. The Ministry of Aviation provided six balloons for the event, and the orchestra of the Guards Brigade provided the musical accompaniment. It was possible to enrol in the ranks of national service directly during the rally. It is worth noting that the government's measures achieved the goal, there were many volunteers among the British people to join national service – at the beginning of World War II in civil defence, support services, and the volunteer reserve was already 1,9 million people²⁷.

As for the USSR, its approach to recruiting women for military service and membership in paramilitary organizations differed significantly. During the interwar period, the Soviet Union, under the slogans of creating a system of collective security in Europe, tried to realize its geopolitical interests. Ukrainian researcher Sh.Ramazanov concludes: "The Soviet government imposed its own understanding of the mechanism of protection of the third countries that could be victims of aggression, pushed those provisions that granted to it the right to interfere in the internal affairs of such countries as Poland, Lithuania, Latvia, Estonia, and Finland"²⁸. Of course, potential partner states (Great Britain, France) did not want to agree to such terms, so negotiations with them several times had stalled. The relations between the USSR and Germany developed with mixed success, especially after A.Hitler came to power²⁹. Clearly aware of the inevitability of future of armed conflict and its participation in it, the USSR actively increased the military power. Within the industrialization, in conditions of strict secrecy, the country was rearmed³⁰.

The USSR regarded its population as a much-needed resource in the war, and therefore did not intend to neglect any of its categories, including women. USSR government did not create exclusively women's organizations to prepare a reserve for

²⁴ Women's Auxiliary Air Service // *The Advocate*. – July 3, 1939. – P.2; Women's Service Auxiliary Air Force To Be Formed // *The Daily Advertiser* (Wagga Wagga, NSW). – July 3, 1939. – P.1.

²⁵ *Crang J.A.* The revival of the British women's auxiliary services in the late nineteen-thirties. – P.353.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Maartens B.* 'To encourage, inspire and guide'... – P.335–336.

²⁸ *Рамазанов Ш.* Зовнішня політика Радянського Союзу у міжвоєнний період (1930-ті – початок 1940-х рр.) // *Сторінки історії*. – 2017. – Вип.44. – С.108.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Дейвіс Н.* Європа: Історія. – К., 2020. – С.991.

the armed forces. In fact, many different organizations and movements, the purpose of which, at first glance, did not include paramilitary training, were involved in this process. For example, the Komsomol (The All-Union Leninist Young Communist League), the pioneer movement, etc. Their members took part in trainings and competitions aimed at preparing the population for active participation in the coming war. In 1927, the Society for the Assistance of Defence, Aircraft and Chemical Construction (Osoaviakhim) was founded. The purpose of the organization was to increase the country's defence capabilities through military training, patriotic education, as well as the development of aviation and chemical industries.

The structure of the Osoaviakhim based on the territorial-production principle. The lowest level of the organization was the cell headed by the executive secretary. The branches were united into district, provincial, regional, oblast and republican organizations, which were headed by the council of the organization. In cooperation with the Komsomol, the Osoaviakhim supplied students to naval schools, and established air defence groups, where volunteers were taught how to protect against air and chemical attacks³¹.

At the beginning of the Soviet-German war, the total number of the Osoaviakhim members was 13 673 840. The organization consisted of 156 000 training groups, 26 680 teams, and 3500 units in which 2,6 million people received military specialties³². The training included physical, tactical and shooting training. Reserve commanders trained the volunteers, and the training conditions were close to combat³³.

Almost from the beginning, the organization focused on both men and women. In particular, on June 9, 1927, the Central Council of the Osoaviakhim adopted a resolution "On the role of women in the defence of the country" and created a special section for recruiting women. In its Bulletin, this organization actively developed the issue of various forms of their participation in the previous wars and called for proper preparation for future-armed conflicts by training in the Osoaviakhim³⁴.

Interesting in the context of our study are the common features in public discourse aimed at encouraging women to acquire special military knowledge and skills, to join the ranks of civil defence organizations and the army reserve. In particular, in the USSR, as well as in Great Britain, the statement that during the new war there would be no clear line between the front and the rear was actively promoted. One of the 1927 campaign pamphlets, aimed at working-class and peasant women, stated that they "need to be able to handle weapons. They need to be able to use gas masks. They need to know how to help a gas poisoned person. In the new war, not only the Red Army on the battlefield will face the enemy. The border between the rear and the front will be erased. The enemy will focus on the rear too. The enemy will try to sow panic among civilians"³⁵. Similar allegations were made in the British media, but during their own campaign to recruit volunteers for the Territorial Army and Civil Defence Services, which began ten years later³⁶.

³¹ Общество содействия обороне, авиационному и химическому строительству СССР (Осоавиахим), 1927–1948 [Электронный ресурс]: <https://bit.ly/3tuEKVO>

³² История Второй мировой войны / Под ред. П. Деревянко. – Т.3. – Москва, 1974. – С.405–406.

³³ Кулабухов Н.С., Исаев А.А., Федирко О.П. Добровольные оборонные организации на Дальнем Востоке СССР как форма организации политико-идеологической работы среди населения в 1920–1930-е гг. // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2017. – №6-1(80). – С.97.

³⁴ Бюллетень Осоавиахима. – 1927. – Вып.17. – С.9; Памятка активиста Осоавиахима: Для деревенских организаций (Приложение к журналу «Осоавиахим»). – Москва, 1930. – С.51–55.

³⁵ Богат А. Работница и крестьянка на страже СССР. – Москва, 1927. – С.9; Никонова О. Осоавиахим и военно-патриотическое воспитание населения в Уральском регионе (1927–1939 гг.). – С.28.

³⁶ Maartens B. 'To encourage, inspire and guide'... – P.332–333.

O.Nikonova notes that “in terms of the mechanisms of the Stalinist regime, the paramilitary organization Osoaviakhim not only reproduced patriotic symbols and norms of patriotic behaviour, but also played the role of an institutional ‘range’ for testing ways to include women in mobilization plans”³⁷. The campaign to involve women in the organization was quite successful, although its results differed in republics. The number of women among its members, depending on the republic, ranged from 10% to 20%³⁸.

Women were also actively encouraged to participate in sports competitions in various fields (car and motorcycle races, air travel, equestrian competitions, etc.)³⁹, to set records. Thus, in 1936 the first women’s rally on the route Moscow – Petropavlovsk – Aral Sea – Kyiv – Moscow took place. The motorcade of 15 cars (10 GAZ-A and 5 pickups) was headed by Commander A.Volkova. The total number of participants was 45 women from Moscow, Leningrad, Gorky and Yaroslavl⁴⁰.

In 1938, pilots V.Grizodubova, P.Osipenko and M.Raskova set a record for the distance of flight among women, making a non-stop flight from Moscow to Komsomolsk-on-Amur. Due to difficult weather conditions, the women failed to land at the planned location and had to resort to an emergency landing. However, all three survived and received the title of Hero of the Soviet Union.

Since 1931, for the civilian population of the USSR at the age of 10–60 years, a special program of physical training was introduced within the state program of patriotic education – GTO (“Gotov k trudu i oborone” – “Ready for work and defence”). Those who met the relevant standards were awarded GTO badges of the appropriate degree. As of 1936, among workers in the machine-building, coal, and textile industries, as well as in ferrous metallurgy, an average of 33% of men and 10% of women received the GTO I (basic) degree badge, and another 17 and 12%, respectively, were drafting standards at the time of the survey⁴¹.

Important for comparison are the features of recruitment for civil defence training and service in paramilitary organizations in Great Britain and the USSR in the context of gender roles promoted by the authorities and society. In the United Kingdom, women were recruited in view of the socially assigned function of caring for children, the sick and the elderly, and men in view of their role as defenders⁴². The auxiliary role of the British women in the army was emphasized in every possible way, and the possibility of their participation in the battles was ruled out. Thus, in one of his essays – “Women in War”, which was published in the February issue of *The Strand Magazine* in 1938, the famous British politician W.Churchill concluded that women should not be able to become soldiers because it is, in his view, an attribute of the age of barbarism. Instead, for modern society “the idea of women entering the line of battle and fighting in war is revolting”⁴³.

Also in the public discourse within the measures to recruit more women the femininity and glamor of members of female services were emphasized. For example, on the first agitation posters of the ATS, its members were depicted with bright

³⁷ Никонова О. Как из крестьянки Гайдиной сделать Марину Раскову, или О теории и практике воспитания советских патриоток.

³⁸ Там же.

³⁹ Левиновичий Я. Защита Отечества есть священный долг каждого гражданина СССР. – Москва, 1937. – С.82.

⁴⁰ Марасанова В. Испытательные пробеги ярославских предприятий в период индустриализации: опыт решения технических и идеологических задач // Экономическая история. – 2016. – №3(34). – С.77.

⁴¹ Кобченко К. Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу. – С.69, 77.

⁴² Maartens B. ‘To encourage, inspire and guide’... – P.332.

⁴³ Churchill W.S. Women in War (1938) // *The Churchillian*. – Spring 2012. – Vol.3. – Issue 1. – P.14.

make-up, manicure, hairstyle and vacant expressions. As a result, some women joined the organization in the hope of starting a similar life there. Of course, when they found themselves in a training camp with close to military orders and ascetic conditions, they were disappointed⁴⁴.

Instead, in the USSR, everything was exactly the opposite. Women were encouraged to follow the male example. As O.Nikonova notes, “women’s images structurally repeated the concept of ideal Soviet masculinity, and were formed in the context of anticipation of the next ‘imperialistic’ war”⁴⁵. Such kinds of images were depicted in poster propaganda, in which there was no space for sexual imagery. The public discourse constantly emphasized the equality of men and women, the inclusion of women on a parity basis in areas previously inaccessible to them. This approach was expressed by Comrade Krasnova, a delegate to the All-Soviet Meeting of the Wives of the Command Staff of the Red Army: “Soviet women are ready to defend the country. The enemy will not cross our borders. We will take rifles and together with men will stand up for the homeland. Moreover, those who will not be able to go to the front will work in factories. At the first demand of our party, a Soviet woman will go to war for socialism, for a happy, joyful life”⁴⁶.

Thus, in the interwar period, the government’s approaches to involving British and Soviet women in paramilitary organizations and civil defence differed significantly and depended directly on the foreign policy of their countries. The long road to establishing the women’s reserve in Great Britain was a consequence of the policy of diplomatic solutions, while the active promotion of women’s participation in a wide range of paramilitary events run by the state was within the hidden military agenda of the USSR. In the USSR, which despite its pacifist statements during the interwar period gradually prepared for war, its government in the 1920s began to take concrete steps for organization of military training of its population without any distinction based on sex. In Great Britain, against the background of economic crisis and peculiarities of foreign policy, women have long been out of such training. At a time when the population of the USSR at the age of 10–60 was learning the basics of civil defence, undergoing various trainings, British women tried to prove to their government the need to create an army reserve for them that could supply personnel for the armed forces during the war. In fact, only ATS members had more or less significant training on the eve of the war, as the WAAF and WRNS were established much later, and the members of WAAF did not have training during the summer months of 1939. That is why significant are the differences in the scales of involvement of female population into civil defence trainings and participation in paramilitary organizations. In the USSR, it was much higher.

In Great Britain, there were inequalities between men and women in the territorial reserve in terms and conditions of participation in competitions and receiving awards for it. Women received less amount of traveling and drill allowances. In the USSR, there were no such restrictions.

The two countries shared some arguments about the need for women to acquire military knowledge and skills, including the assertion that a future-armed conflict would not make a clear distinction between front and rear, and therefore everyone would need to be able to defend themselves. The British and Soviet governments actively used media and launched public events to promote paramilitary services and civil defence organizations.

At the same time, we recorded significant differences in the gender roles offered to women. Thus, the British public discourse appealed to women as non-combatants,

⁴⁴ Brayley M., Bujeiro R. World War II Allied Women’s Services. – P.9.

⁴⁵ Никонова О. Осоавиахим и военно-патриотическое воспитание населения в Уральском регионе (1927–1939 гг.). – С.28.

⁴⁶ Левиницкий Я. Защита Отечества есть священный долг каждого гражданина СССР. – С.89.

an auxiliary force that will work during the war, tried to emphasize the femininity of members of women's services. Instead, the imposed model of women's behaviour in the Soviet Union was the opposite. They were strongly encouraged to follow the male example; the possibility of their participation in the war as combatants was often emphasized.

REFERENCES

1. Bell, P. (2013). 'Thank God for the French Army': Churchill, France and an Alternative to Appeasement in the 1930s. *Britain in Global Politics*, 1, 175–189. London.
2. Brayley, M., & Bujeyro, R. (2001). *World War II Allied Women's Services*. Oxford.
3. Broad, R. (2006). *Conscription in Britain, 1939–1964: The Militarisation of a Generation*. London.
4. Campbell, D. (1993). Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union. *The Journal of Military History*, 57(2), 301.
5. Churchill, W.S. (2012). Women in War (1938). *The Churchillian*, 3(1), 14–20.
6. Crang, J.A. (2010). The revival of the British women's auxiliary services in the late nineteen-thirties. *Historical Research*, 83(220), 343–357.
7. DeGroot, G.J. (1997). Whose Finger on the Trigger? Mixed Anti-Aircraft Batteries and the Female Combat Taboo. *War in History*, 4, 434–453.
8. Derevjanko, P (Ed.). (1974). *Istoriya Vtoroj mirovoj vojny*, 3. Moskva. [in Russian].
9. Gould, J.M. (1988). *The Women's Corps: The establishment of women's military services in Britain*. London.
10. Harris, C. (2003). *Women at war: In uniform, 1939–1945*. Stroud.
11. Kobchenko, K. (2015). Zhinky yak viiskovyj resurs totalitarnoi vlady: radianski henderni stratehii peredvoiennoho chasu (H.Hrinchenko, K.Kobchenko, & O.Kis, Eds.). *Zbinky Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy u Drubii Svitovii viini: henderna spetsyfi-ka dosvidu v chasy ekstremalnoho nasylstva*, 61–78. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Kulabukhov, N., Isaev, A., & Fedirko, O. (2017). Dobrovolnye oboronnye organizatsii na Dalnem Vostoke SSSR kak forma organizatsii politiko-ideologicheskoy raboty sredi naselenija v 1920–1930-e gg. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kulturologija i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki*, 6-1(80), 94–98. [in Russian].
13. Maartens, B. (2015). 'To encourage, inspire and guide': National Service, the People's War, and the promotion of Civil Defence in interwar Britain, 1938–1939. *Media History*, 21(3), 328–341.
14. Marasanova, V., & Sozinov, I. (2016). Ispytatelnye probegi jaroslavskikh predpriyatij v period industrializatsii: opyt reshenija tekhnicheskikh i ideologicheskikh zadach. *Ekonomicheskaja istorija*, 3(34), 73–82. [in Russian].
15. Nikonova, O. (2011). Kak iz krestjanki Gajdinoj sdelat Marinu Raskovu, ili O teorii i praktike vospitanija sovetkikh patriotok. *Novoe literaturnoe obozrenie*, 112(6). Retrieved from: <https://bit.ly/3kCt13B> [in Russian].
16. Nikonova, O. (2013) *Osoaviakhim i voenno-patrioticheskoe vospitanie naselenija v Ural'skom regione (1927–1939 gg.)* (Extended abstract of PhD diss.). Cheljabinsk. [in Russian].
17. Ramazanov, Sh. (2017). Zovnishnia polityka Radianskoho Soiuzu u mizhvoiennyi period (1930-ti – pochatok 1940-kh rr.). *Storinky istorii*, 44, 106–123. [in Ukrainian].
18. Razhev, A. (2014) *Sukhoputnaja armija Velikobritanii v 1935–1939 gg.: modernizatsija strategii i politika umirovorenija* (Extended abstract of PhD diss.). Ekaterinburg. [in Russian].

Наталія ЗАЛІТОК

кандидатка історичних наук,
завідувачка відділу архівознавства,
Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства
(Київ, Україна), nataliazaletok@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5319-3876>

Політика британського та радянського урядів щодо залучення жінок до парамілітарних організацій міжвоєнного періоду

Анотація. Мета статті – порівняння політик британського й радянського урядів щодо залучення жінок до парамілітарних організацій міжвоєнного періоду. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму та системності. Застосовано як загальнонаукові (аналізу, синтезу,

абстрагування, системного аналізу, узагальнення), так і спеціально-історичні (критичний аналіз джерел, ретроспективний, історико-порівняльний) методи, а також гендерний підхід. **Наукова новизна.** Уперше здійснено порівняння особливостей участі радянських і британських жінок у парамілітарних організаціях міжвоєнного періоду в контексті державної політики у цій сфері. **Висновки.** Підходи влади до залучення британських та радянських жінок до парамілітарних організацій суттєво відрізнялись й безпосередньо залежали від зовнішньої політики країн. У СРСР, де, незважаючи на пацифістські заяви міжвоєнного періоду, поступово готувалися до війни, ще в 1920-х рр. почали здійснювати конкретні кроки для організації військової підготовки населення незалежно від статі. Натомість у Великобританії на тлі економічної кризи та особливостей зовнішньої політики жінки впродовж тривалого часу були позбавлені такої підготовки. Крім того, зафіксовано суттєві відмінності в моделях поведінки жінок, що їх нав'язували уряди й суспільства обох країн. Якщо у британському публічному дискурсі жінок представляли небойовою, допоміжною силою під час війни, намагалися підкреслити жіночність членок жіночих парамілітарних організацій, то нав'язувана модель поведінки жінок у СРСР була протилежною – тут їм наполегливо рекомендували наслідувати чоловічий приклад; часто підкреслювалася можливість їх прямої участі у війні. Водночас обидві держави мали спільні аргументи при агітації жінок до вступу у воєнізовані організації та проводили публічні заходи задля пропаганди таких організацій.

Ключові слова: жінки, парамілітарні організації, цивільна оборона, Великобританія, СРСР.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Віталій МИХАЙЛОВСЬКИЙ

доктор історичних наук,
професор кафедри історії України,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), v.mykhailovskyi@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0273-3668>

Іменування та письмове означення осіб у пізньосередньовічних документах на прикладі двомовного акта від 19 жовтня 1404 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.137>

УДК: 94(477)«XV»

Анотація. Мета дослідження. На прикладі унікального двомовного документа показано іменування осіб, що зібралися 19 жовтня 1404 р. в Медиці біля Перемишля для вирішення земельної суперечки між королем Владиславом II Ягайлом та Ядвігою Пільською і її донькою Ельжбетою Грановською. Представлено означення 42 персон, їхні імена, прізвиська та прізвища у двох мовних версіях акта – латинській та руській. **Методологія** полягає у використанні порівняльного, просопографічного, лінгвістичного, антропологічного методів для представлення й аналізу імен, прізвиць, прізвищ учасників суперечки. **Наукова новизна.** Уперше використано двомовний документ для представлення способів означення осіб, що присутні в публічно-правових актах другої половини XIV – першої половини XV ст. походженням з українських земель. **Висновки.** На численних прикладах показано залежність використання форми імені, варіанту прізвиська і прізвища від письмової традиції тієї чи іншої мови в означенні осіб. Виразно видно усталеність латинськомовного формуляра документа та чіткість представлення в ньому, особливо, коли йдеться про земських і городських урядників. Натомість руськомовний варіант дає інший підхід до означення, адже писар дуже добре позначив місцевих русинів і тих, хто давно проживав у руських землях. Коли ж шлося про коронну шляхту, що супроводжувала монарха, то він скорочував або намагався адаптувати імена, прізвиська, прізвища до руського письма і власних уподобань форми представлення певних персон. Загалом двомовний документ демонструє цілком різні способи означення, що побутували в той час у латинсько- й руськомовній писемних культурах.

Ключові слова: іменування, шляхта, уряд, документ, латинська мова, руська мова.

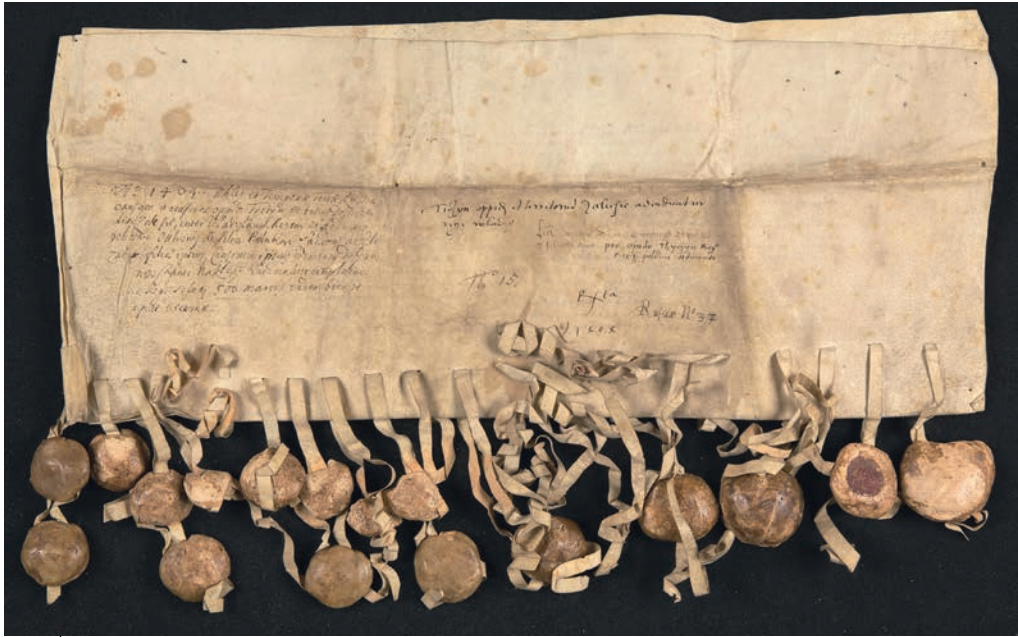
Пізньосередньовічні актові документи, що масово з'явилися на українських землях від середини XIV ст., слугують основою для вивчення нашого минулого. Відсутність літописів і хронік місцевого походження створює своєрідний джерельний вакуум, що провокує послаблення уваги дослідників до періоду XIV–XV ст. Використання літописних пам'яток, які походять із XVI ст. і стосуються передусім історії Великого князівства Литовського, узагалі зводить на маргінес студіювання суспільства руських земель у пізньому середньовіччі. Ще гірше ми знаємо про те,

Документ від 19 жовтня 1404 р. – латинська версія

Документ від 19 жовтня 1404 р. – руська версія

Документ від 19 жовтня 1404 р. – зворот руської версії

які імена, прізвиська, прізвища використовували в той час. Попри наявність значної маси актів, вітчизняні історики практично не зверталися до цього аспекту досліджень. У представленій статті аналізується означення осіб з виняткового для нашої історії документа. Його унікальність полягає в тому, що ми маємо справу з двома мовними версіями – латинською та руською. Фізично це два пергаменти, де перший списано латиною, а другий – руською мовою. Вони скріплені пергаментними шнурками з печатками учасників судової суперечки між королем Владиславом II Ягайлом та його хресною матір'ю Ядвігою Пілецькою і її донькою Ельжбетою, на той час дружиною Вінцентія Грановського (див. ілюстр.)¹.

Нижче буде показано, як представлено та означено осіб (а їх у документі чимало – 42 імені, прізвища, прізвиська, та ще й у двох мовних версіях). У кількох таблицях наочно демонструється різниця у способах презентації, залежності від мови, формуляра і традицій іменування та означення тих, хто виступили свідками в такій важливій справі, як вирішення майнової суперечки короля зі своїми підданими².

На перший погляд, презентація типова для кожної з двох мовних версій цього документа. Адже ця типовість сильно закорінена в латинську та руську традиції,

¹ Оригінал документа зберігається в: Biblioteka Czartoryskich. – Dział rękopisów. Pergaminy. – Sygn.272. Сам він відомий і неодноразово друкувався (зокрема руськомовна версія) впродовж 1863–1928 рр. Перша публікація руськомовної версії: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.1: 1361–1598. – Санкт-Петербург, 1863. – №8. – С.4–5. Найкраща й остання за часом: Українські грамоти XIV в. і перша половина XV в. / Опубл. В.Розов. – К., 1928. – №38. – С.69–71. Перша та єдина публікація латинськомовного варіанту: Kodeks dyplomatyczny Małopolski / Wyd. F.Piekosiński. – Kraków, 1905. – №1084. – S.93–94.

² Ця стаття – фрагмент ширшого дослідження, в якому будуть висвітлені всі можливі аспекти історії цього документа та осіб, що в ньому згадуються. За браком місця тут не представлено особливостей його мови й формуляра, сфрагістичного матеріалу, що був і що зберігся, історії публікацій, які мали маніпулятивний характер, просопографічного аналізу всіх учасників правової акції.

а також відображає розвиток формуляра. Звісно, краще вивчено та розбудовано формуляр у латинському варіанті, що має набагато довшу традицію писання подібних правових актів у Польському королівстві. У руській версії видно також типові риси презентації осіб, якщо їх порівнювати з іншими документами того часу. Що виразно проступає в руськомовному тексті, то це те, що писарів ще не надто цікавили точні представлення інших, переважно не русинів. Головним чином це стосувалося передачі назв урядів, що їх вони тримали. Детальніше це дуже добре видно тоді, як персони, зазначені у цьому документі на початку XV ст., іменуються і представляються впродовж усього їхнього життя.

Для кращого представлення, розмістимо осіб у тому порядку, в якому вони виступають у документі (сторони суперечки в таблиці відсутні). Усіх цих людей в акті узагальнено як «шляхту та зем'ян Руської землі» («nobiles et terrigene terre Russie»). У руськомовній версії на їх означення не використано жодного слова, окрім початкового «Мы», що може відноситися або тільки до двох єпископів, зазначених першими, так і до загалом присутніх на зібранні. Відразу зауважу, що не всіх можна окреслити як шляхту та зем'ян Руської землі (хоча б з огляду на уряди). Імовірно, що урядники, подані в документі, окрім генерального старости Руської землі Яна Тарновського, супроводжували Владислава II Ягайла. Про це свідчить їх присутність як свідків на королівських документах під час подорожі монарха у жовтні – листопаді 1404 р.³

Табл.1

Особи, що брали участь у судовій справі 19 жовтня 1404 р.

	Латинська версія ⁴	Руська версія ⁵	Означення осіб у латинськомовній версії ⁶	Означення осіб у руськомовній версії
1	Mathias	Мацѣи (1 =)	katholice ecc[le]siarum Premislien[si] epi[scopi]	єпископи Мацѣи премьєски
2	Offanassius	Офанаѣи (2 =)	Ruthenice ecc[le]siarum Premislien[si] epi[scopi]	Офанаѣи владыка премьєски
3	Iohannes de Tarnow	пан Янь дѣдич тарновски (3 =)	Crac[ouiensis] palatini, capit[aneusque] Russie	пан Янь дѣдич тарновски староста руски
4	Petrus Kmithe (Petrus Kmita)	пань Кмита (4 =)	Sandomirien[si] palatini	воевода судомирски
5	Petrus Pylicouicz	пан Петръ (5 =)	Mazouie palatini	воевода мазовески
6	Nicolaus de Michalow	пан Миколаи (6 =)	castellanus Woynicen[si]	пан Миколаи воиניчки
7	Gnewossius	Гнѣвош (10 ↓)	subcamerari[us] Crac[ouiensis]	Гнѣвош подкомори
8	Florianus de Korithnicza	пан Твориянь (7 ↑)	subpincenra Sandomirien[si]	пан Твориянь подчаши

³ Gąsiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434. Wyd. 2. – Warszawa, 2015. – S.57–58.

⁴ Правопис імен, патронімів, прізвищ, прізвиськ, урядів, а також виділення курсивом – за оригіналом. Різничитання з публікацією Ф.Пекосінського зазначені в дужках після відчитання з оригіналу. Першим іде відчитання з оригіналу. За відсутності різничитань залишається одна версія написання.

⁵ Правопис руськомовних імен, прізвищ та урядів – у спрощеній формі. Літери -ѣ-, -ъ- збережено, виносні позначено курсивом. У дужках подано порядковий номер осіб у руській версії, також позначено відповідними стрілками «падіння» або «підняття» в порядку переліку осіб у руській версії документа. Першість тут належить латинському варіанту, з огляду на те, що він – перший у шитку. Ті, хто «зберіг» свою позицію, позначені знаком рівняння (=).

⁶ Означення осіб походять здебільшого з латинськомовної версії документа. Біля осіб з урядами та у випадку з рідними братами зроблено реконструкцію для кращого розуміння тексту. Вставлені слова подано курсивом.

9	Iwo de Kleczicze	Иванъ Клецки (17 ↓)	–	–
10	Iaschko de Rzeschow	Яшко Решевски (8 ↑)	–	–
11	Benko de Zabokruk	Бѣнко Жабокрицки (9 ↑)	–	–
12	Iaschco Mazouita	Яшекъ Мазовшанин (11 ↑)	–	–
13	Nicolaus de Kulikow	Мичко Куликовски (12 ↑)	–	–
14	Iaschco Kluss	Клюсь Вѣжнянски (13 ↓)	–	–
15	Cristinus de Marczinouicz	Крщень Мартиновски (16 ↓)	–	–
16	Nicolaus Pstrossky	Миколай Прсрозки (14 ↑)	–	–
17	Iaschco Fortuna	Янъ Фортуна (15 ↑)	–	–
18	Franciscus Borsnicz	Францекъ Боршницъ (18 =)	–	–
19	Hrinko Sokoleczski (Hrinko Sokoleczki)	Гринко Соколецки (19 =)	–	–
20	Andreas de Bubel	Андрѣико Бубелски (22 ↓)	fratres germani de Bubel	Андрѣико Бубелски брат его Грицко
21	Hriczco de Bubel (Hriczco de Bubel)	Грицко (23 ↓)	fratres germani de Bubel	Андрѣико Бубелски брат его Грицко
22	Hriczco Kerdeouicz (Hriczco Kerdeouicz)	Грицко Кирдѣвич (20 ↑)	–	–
23	Hleb Dyathcouicz	Глѣбъ Дадкович (39 ↓)	–	–
24	Wolczko Presluzicz	Волчко Преслюжиц (21 ↑)	–	–
25	Danilo Zadreweczski	Данило Задеревецки (25 =)	–	–
26	Kosto Sluneczcouicz	Костко Солнечкович (28 ↓)	–	–
27	Costhco	Костко (35 ↓)	Premislien[is] iudices	Костко судья премыски
28	Iaczko	Яцко (36 ↓)	Sanocen[is] iudices	Яцко судья саноцки
29	Wasco Teptcouicz	Васко Тяптюков (24 ↑)	–	–
30	Michaelo Proczouicz	Михаило Процевич (26 ↑)	–	–
31	Drahin Walachus	Драгун Волошин (27 ↑)	–	–
32	Chodko Czemer	Ходко Чемеръ (29 ↑)	–	–
33	Georgius Moschonczicz	Юрьи Мошончич (30 ↑)	–	Юрьи Мошончич брат его Васко
34	Wasko [Moschonczicz]	Васко (31 ↑)	frater eius	Юрьи Мошончич брат его Васко
35	Wolczko Cuzmicz (Wolczko Ciczmicz)	Волчко Кузмич (32 ↑)	–	–
36	Michaelo Syencouicz	Михаило Сенкович (34 ↑)	–	–
37	Iwo Danycouicz	Иван Данславич (33 ↑)	–	–

38	Oleschco Hrudcouicz	Олешко Грудкович (37 ↓)	–	–
39	–	Васко Чорткович (38 ↑)	–	–
Усього	38 осіб	39 осіб	–	–

Із табл.1 видно кілька вагомих відмінностей між двома мовними версіями документа. Насамперед, як не дивно, це кількість осіб, що були присутні під час правової акції. У руськомовному варіанті їх на одного більше – 39. Тим, хто відсутній у латинському тексті, став Васко Чорткович («Васко Чорткович»). Припущень може бути багато: від неувважності латинськомовного писаря під час списування чернетки, якої немає в нашому розпорядженні, і до помилки писаря руськомовної версії, котрий міг записати «зайву» особу у свій варіант документа. Ця проблема не вирішується навіть аналізом оригіналу. Адже Васька Чортковича в латинському тексті дійсно немає⁷. «Казус Васька» не останній. Є ще інші учасники юридичної акції, яких важко впізнати насамперед у руськомовному примірнику. Перейдімо до аналізу імен, прізвищ і прізвищ осіб, що їх обидва писарі зазначили у своїх версіях.

Це завдання не таке вже і просте. Попри те, що ми маємо два мовних варіанти, і що, можливо, використовуючи їх, зможемо точно знати, про кого йдеться. Проблеми виникнуть насамперед із тими, хто не був місцевим. Тут не йдеться про те, що писарі погано виконували свою роботу, не знали їхніх імен, прізвищ, прізвищ, та ще й урядів. Як і не йдеться про те, що вони могли недочувати, і це «зіпсувало» правильне написання. Хоч із латинською версією це було складніше, з огляду на давню традицію передачі імен та прізвищ. Ні, мова не про те. Тут варто все ж таки розділяти написання місцевих, якими були здебільшого не так русини, як ті, хто давно осів на руських землях, люди, знані в локальній шляхетській, і не тільки, спільноті, та тих, хто постійно тут не перебував. До останніх належать особи, що супроводжували короля в його подорожі.

З усіма немісцевими якраз буде та проблема, що ми не маємо польськомовних документів із того часу, аби побачити, як писалися старопольською їхні імена, прізвища, здебільшого похідні від головних маетків, а також прізвища. Усі, навіть найнадійніші (тобто з оригінальних актів, що дійшли до нашого часу) варіанти написання їхніх імен, прізвищ, прізвищ походять із документів, виконаних латиною. А це аж ніяк не та мова, якою вони користувалися у щоденному житті. Складнощі нам додає й те, що варіантів написання одних і тих самих осіб чимало – як руською, так і латиною.

Спробуємо тепер подивитися на імена, прізвища та прізвища цих осіб – як їх написано в кожній із двох мовних версій документа, як вони взаємодоповнюються та взаємоуточнюються, і якими є розбіжності або складнощі з їх подальшою ідентифікацією.

Імена

Помітна різниця в їх написанні. Можна було б сподіватися, що в руськомовного писаря існувала певна послідовність щодо неруських імен, і він їх передаватиме однаково, але цього не видно навіть на такому простому для нього імені, як «Миколай». Зазначене стосується й решти, коли в руській версії вони інші.

⁷ Biblioteka Czartoryskich. – Dział rękopisów. Pergaminy. – Sygn. 272. – Ark. 1.

Якщо, для прикладу, «Iohannes» є відповідником «Янь», «Petrus» → «Петръ», «Nicolaus» → «Миколаи», «Iwo» → «Іванъ», «Benko» → «Бѣнко», «Iaschco» → «Яшко» чи «Яшекъ», «Franciscus» → «Францекъ», «Hrinko» → «Гринко», «Andreas» → «Андрѣико», «Hriczko» → «Грицко» (двічі), «Hleb» → «Глѣбъ», «Wolczko» → «Волчко» (двічі), «Danilo» → «Данило», «Kosto» → «Костко», «Costhco» → «Костко», «Iacko» → «Яцко», «Wasco» → «Васко», «Michaelo» → «Михайло» (двічі), «Drahin» → «Драгун», «Chodko» → «Ходко», «Wasko» → «Васко», «Oleschco» → «Олешко», «Georgius» → «Юрьи», і це не потребує жодних пояснень. У міру своїх можливостей обидва писарі в наведених прикладах намагалися бути послідовними. Це стосується як написання тих самих імен, де відмінності можуть бути лише в одній, максимум двох літерах, так і у відповідності цих імен за фонетичним звучанням в обох мовних версіях.

Інша справа, коли писарі, особливо руський, передають імена, прізвиська, прізвиська інакше, ніж у латинському тексті. І так само, як латинський писар позначає тих, кого ми знаємо здебільшого за руськомовними документами з цього часу. І тут можна вести мову про те, як відбувається означення навзаєм, або представлення «чужого», «іншого», немісцевого.

Для прикладу, імена осіб, що трансформуються у зручній для руського писаря спосіб: «Florianus» стає «Творияном», «Gniewossius» → «Гнѣвш», «Nicolaus» → «Мичко», «Iaschco» → «Янь». Останній випадок можна було б уважати за такий, що надається саме на таку форму написання руською, якби в подібному випадку «Iaschco» передавалося як «Яшко», «Яшекъ», так, як представляються інші особи у цьому документі. Але так не сталося. «Яшко» в латинській версії став «Яном» у руській. Хоча трапляються і зворотні впливи руських форм імені в латинськомовних документах. Для прикладу, Ян із Тарнова в королівському акті, виставленому у Львові 27 вересня 1389 р., позначений як «Iescone de Tarnow pallatino Sandomiriensi et capitaneo Russiae»⁸. Певні сумніви є лише в тому, що найбільш рання копія цього документа походить зі впису до Коронної метрики від 1553 р., а там виразно написано «Jescone»⁹.

Окремо варто ще навести приклад імені «Cristinus», переданого руською мовою як «Крщень». Подібний випадок, коли в руськомовному королівському документі особа з подібним іменем позначена як «Хрщень», не рідкість. Так, в акті від 29 червня 1394 р., виставленому у Кракові, про надання низки сіл для Данила Задеревецького, серед свідків присутній гофмейстер Кристин, якого руськомовний писар записав «панъ гофмистръ крщнь»¹⁰. У цьому випадку писар документа Малофей, присутній серед учасників акції, у 1399 р. позначив першого серед свідків сандомирського каштеляна Кристина з Острова як «панъ Хрщень судомирски»¹¹. У 1401 р. в акті галицького старости Пьотра з Харбіновиць Кристин Мартиновський позначений «па^н Хрщень Мартиновскы»¹². Тут руськомовний писар відійшов від практики позначання каштелянів за формулою: «пан» – інколи ім'я і прізвисько, – а далі прикметник, утворений від центру каштелянії. У 1409 р. той таки Мартиновський знову

⁸ Zbiór dokumentów małopolskich (далі – ZDM) / Wyd. S.Kuraś, I.Sułkowska-Kurasiowa. – XVI. – Wrocław, 1974. – №1561. – S.72.

⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych. – Metryka Koronna. – Sygn.82. – K.596. Видавці чомусь виявилися непослідовними. У цьому ж переліку свідків є Яшко (Ясек) Мазовшанин, ім'я якого пишеться у цьому документі однаково з іменем Яна з Тарнова – «Jescone». У публікації вони вжили для Яська Мазовшанина варіант «Jescone» (див.: ZDM. – XVI. – №1561. – S.72).

¹⁰ Українські грамоти... – №29. – С.54.

¹¹ Там само. – №32. – С.59. Кристин з Острова був сандомирським каштеляном від 1392 до 1406 рр. (див.: Urzędnicy małopolscy XII–XV w.: Spisy / Opr. J.Kurtyka i in. – Wrocław, 1990. – №753. – S.176).

¹² Українські грамоти... – №36. – С.66.

присутній серед свідків документа галицького старости, де писар подав його ім'я як «панъ хрщнь мартиновський», тобто взагалі без голосних¹³. Ще складніше зрозуміти логіку презентації Яшка Ключа («Iaschco Kluss»), котрого в руській версії зазначено «Ключъ Вѣжнѣнски». Так він позначений у кількох документах кінця XIV ст., що дійшли до нас в оригіналах.

Якщо ж повернутися до головних дійових осіб суперечки за землю, то короля, Ядвігу Пилецьку та її доньку Ельжбету представлено таким чином. У латинськомовній версії монарх виступає як «Владислав Божої милістю король Польщі», «Владислав король Польщі» («Wladislaum dei gratia Regem Polonie», «Wladislaw Rex Polonie», «Wladislaw Rege Polonie»), натомість у руськомовній – «наш король Владислав» («нашь кроль Владиславъ»). Передача імен жінок значно відрізняється в обох варіантах документа. У латинському Ядвігу й Ельжбету представлено як «Ядвіга вдова Оттона з Пільчи, померлого сандомирського воеводи» («Heduigim relictam Ottonis de Pylcza, olim palatine Sandomiriensis»), «донька Ельжбета дружина Вінцентія з Гранова накезьського каштеляна» («Elisabeth natam ipsius, consortem Vincentiy de Granow, castellani Naklensis»). У руському тексті їх подано доволі просто: «панею Адвигою Ётиною Пилецкою и еи дѣвкой Алжбѣтою, Адвига и еи дѣвка Алжбѣта». У тогочасних руськомовних документах імена зустрічаються у формах «ІАдвига» та «Алжбѣта», «Алжка». Саме так позначені дружина та сестра Хмеля Прибка в акті руського старости Іво з Обехова, що був списаний у Львові 14 травня 1412 р.¹⁴ Виглядає так, наче руськомовного писаря не цікавив статус Ельжбети (котра на той час уже була дружиною Вінцентія з Гранова) – для нього вона чомусь лише «дѣвка Алжбѣта».

Висновки, які можна зробити з порівняння написання імен, спонукають визнати, що, скоріш за все, руськомовний писар зазначав осіб (а це переважно місцева шляхта руського домену короля) так, як вони були йому відомими, або ж так, як вони представлялися руською мовою в публічних справах і знаних писареві документах, котрі він міг для них виготовляти¹⁵. Звісно, не варто виключати помилки, коли «Nicolaus» стає «Мичком», а «Iaschco» – «Яном». Можна спробувати простежити частотність використання того чи іншого варіанту на позначення однієї й тієї самої особи в русько- та латинськомовних актах із руських земель за той час. Але для цього потрібно принаймні мати кілька оригінальних документів, писаних руською мовою, а також опрацьовані біограми цих людей, де зазначено всі варіанти написання їхніх імен. Та й цей спосіб не ідеальний з огляду на те, що деякі імена тих, хто був у Медиці 19 жовтня 1404 р., можуть використовуватися нехристиянами.

Візьмемо ім'я «Волчко», яким послуговувався Волчко Переслужич. Є ціла низка документів 1420–1430-х рр. для єврея, якого звати «Волчко» («Wolczko»). Так, 17 червня 1423 р. у Самборі король Владислав II Ягайло перевів с. Вербіж, що у Щирецькому повіті Руської землі, на магдебурзьке право. Зробив він це на прохання юдея Волчка («judie n[ost]ri Wolczko»), котрий отримав ще й спадкове вйтівство у цьому селі¹⁶. Цей таки Волчко вже з листопада 1425 р. отримав право осадження на пустці Вербіж, що на р. Щирець. У привілеї його окреслено як «Волчка юдея нашого

¹³ Там само. – №40. – С.74.

¹⁴ Там само. – №44. – С.81 («пани Іадвига хмелевалъ», «по прибокве сестре алжбѣтъ», «сестрою с алжкою»).

¹⁵ Питання щодо осіб писарів обох мовних версій цього документа складне й потребує ширших палеографічних та дипломатичних студій над оригінальними документами з цього часу й регіону.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф.131. – Оп.1. – Спр.67. Публ.: Akty grodzkie i ziemskie (далі – AGZ). – Т.ІІ. – Lwów, 1870. – №42. – С.70.

львівського митника» («Walczkonis Judei n[ost]ri Theolonator[is] leopolien[is]»)¹⁷. Тож не тільки русини, волохи чи поляки могли користуватися ексклюзивними іменами на кшталт «Волчко». Хоча тут, скоріш за все, маємо справу з адаптацією єврейського «Вольф» («Вовк») → «Волчко» («Wołczko»)¹⁸.

Нижче подивимося на варіанти імен осіб, зазначених в аналізованому документі, та на форми цих імен, зафіксовані у відповідних словниках.

Табл.2

Імена осіб, зазначених свідками в документі від 19 жовтня 1404 р., та їх форми за словниками¹⁹

	Латинська версія	Руська версія	Польський словник особових назв	Словник української мови XIV–XV ст.
1	Mathias	Мацѣи	Maciej (SSNO, т.3, s.354–356)	Мацѣи* (ССМ, т.1, с.581). Вар.: Матеи, Матею, Матїи
2	Offanassius	Офанасѣи	–	Офанасѣи* (ССМ, т.2, с.118). Див.: Опанасъ, Панасъ, Фанасии
3	Iohannes de Tarnow	пан Янь дѣдич тарновски	Jan (SSNO, т.3, s.403–409)	Янь (ССМ, т.2, с.584). Вар.: Янь, Ян, Анъ, Ан
4	Petrus Kmithe (Petrus Kmita)	пань Кмита	Piotr (SSNO, т.4, s.256–261)	–
5	Petrus Pylicouicz	пань Петръ	Piotr (SSNO, т.4, s.256–261)	Петръ (ССМ, т.2, с.142). Вар.: Петръ, Пѣтръ, Пѣтрь, Пѣтро
6	Nicolaus de Michalow	пань Миколаи	Mikołaj (SSNO, т.3, s.490–494)	Миколай (ССМ, т.1, с.589). Вар.: Миколаѣ
7	Gnewossius	Гнѣвош	Gniewosz, Hniewosz (SSNO, т.2, s.137–138)	Гнѣвошь (ССМ, т.1, с.245–246)
8	Florianus de Korithnicza	пань Твориянь	Floryjan cf. Tworzyjan (SSNO, т.2, s.48)	Твориань, Творьянь (ССМ, т.2, с.425). Див.: Флоріань
9	Iwo de Kleczicze	Ивань Клецки	Iwo, Jiwo, Iwon, Jiwon, Niwo (SSNO, т.2, s.362–363)	Ивань, Ивань, Иван (ССМ, т.1, с.419–420)
10	Iaschko de Rzeschow	Яшко Решевски	Jaszek, Jaszko, Jasz, Jeszek, Jeszko, Jeszk (SSNO, т.2, s.461–465)	Яшко, Ашко (СММ, т.2, с.587). Див.: Яцко, Яцюль, Ашекъ
11	Benko de Zabokruk	Бѣнко Жабокрички	–	Бѣнко, Бенко (СММ, т.1, с.149)
12	Iaschco Mazouita	Яшекъ Мазовшанин	Jaszek, Jaszko, Jasz, Jeszek, Jeszko, Jeszk (SSNO, т.2, s.461–465)	Яшко, Ашко (СММ, т.2, с.587). Див.: Яцко, Яцюль, Ашекъ
13	Nicolaus de Kulikow	Мичко Куликовски	Mikołaj (SSNO, т.3, s.490–494)	Мичко (СММ, т.1, с.601). Вар.: Мьчко

¹⁷ ЦДАЛ України. – Ф.131. – Оп.1. – Спр.76. Публ: AGZ. – Т.ІІ. – №45. – С.75.

¹⁸ Про цього Волчка див. також: AGZ. – Т.ІІ. – №46. – С.76–78; №49. – С.82–83; №53. – С.88–89; №58. – С.100–102.

¹⁹ Staropolski słownik nazw osobowych: W 7 t. – Wrocław, 1965–1987 (у таблиці – SSNO); Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. – К., 1977–1978 (у таблиці – ССМ).

14	Iaschco Kluss	Клюсь Вѣжнянски	Jaszek, Jaszko, Jasz, Jeszek, Jeszko, Jeszk (SSNO, т.2, s.461–465)	–
15	Cristinus de Marczinouicz	Крщень Мартиновски	Krzysz(z)tyln, Krystyn (SSNO, т.3, s.174–175)	Крщень, див. Хрщень (СММ, т.1, с.518). Хрщень (там само, т.2, с.520). Вар.: Хрчонь, Хрщнь, Крщень
16	Nicolaus Pstrossky	Миколаи Прсрозки	Mikołaj (SSNO, т.3, s.490–494)	Миколай (СММ, т.1, с.589). Вар.: МиколаѢ
17	Iaschco Fortuna	Янь Фортуна	Jaszek, Jaszko, Jasz, Jeszek, Jeszko, Jeszk (SSNO, т.2, s.461–465)	Янь (СММ, т.2, с.584). Вар.: Янь, Ян, Ань, Ан
18	Franciscus Borsnicz	Францекъ Боршницъ	Franciscus, Franczyszek, (SSNO, т.2, s.53). Franc(z)ek, Franc(z)ko (Ibid., s.54)	Францекъ* (СММ, т.2, с.502). Див.: Францекъ, Францицекъ, Францокъ
19	Hrinko Sokoleczski (Hrinko Sokoleczki)	Гринко Соколецки	–	Гринко (СММ, т.1, с.263). Вар.: Хринко
20	Andreas de Bubel	Андрѣико Бубелски	Andr(z)ejek, Andr(z)ejko (SSNO, т.1, s.43)	Андрейко (СММ, т.1, с.74). Вар.: Андрѣико, Андрѣико, Аньдрейко
21	Hriczco de Bubel (Hriczco de Bubel)	Грицко	Hryčko, Ryčko (SSNO, т.2, s.316–317)	Грицко (СММ, т.1, с.264). Вар.: Грицко, Грецко, Грѣцко, Хрицко
22	Hriczco Kerdeouicz (Hriczco Kerdeouicz)	Грицко Кирдѣевич	Hryčko, Ryčko (SSNO, т.2, s.316–317)	Грицко (СММ, т.1, с.264). Вар.: Грицко, Грецко, Грѣцко, Хрицко
23	Hleb Dyathcouicz	Глѣбъ Дадковиц	Gleb, Hleb, Hlib, Lib (SSNO, т.2, s.122–123). Hleb cf. Gleb (Ibid., s.303)	Глѣбъ (СММ, т.1, с.245). Вар.: Глѣбъ
24	Wolczko Presluzicz	Волчко Преслюжич	Wolczek, Wolczko (SSNO, т.6, s.195–196)	Волчко (СММ, т.1, с.194). Вар.: Волъчко, Волчъко, Волчъко, Волчъчко, Волочечко
25	Danilo Zadreweczski	Данило Задревецки	Danilo, Denilo (SSNO, т.1, s.457)	Данило (СММ, т.1, с.278)
26	Kosto Sluneczcouicz	Костко Солнечковиц	Kost, Kosto (SSNO, т.3, s.97). Kosto cf. Kost (Ibid., s.98)	Костъко (СММ, т.1, с.503). Вар.: Костко
27	Costhco	Костко	Kost, Kosto (SSNO, т.3, s.97). Kosto cf. Kost (Ibid., s.98)	Костъко (СММ, т.1, с.503). Вар.: Костко
28	Iaczko	Яцко	Jac(z)ek, Jac(z)ko, Jac(z)k, (Jec(z)ek), Jec(z)ko (SSNO, т.2, s.370–371)	Яцко (СММ, т.2, с.586). Вар.: Яцъко, Яцько, Ацко, Ацько
29	Wasco Tepticouicz	Васко Тяптюков	Waszek, Waško (SSNO, т.6, s.29–30)	Васко, див. Васъко. Васъко (СММ, т.1, с.155). Вар.: Васко, Waszko
30	Michaelo Proczouicz	Михаило Процевич	Michał (SNNO, т.3, s.450–452)	Михаило, див. Михайль (СММ, т.1, с.598). Михайль (там само, с.599). Вар.: Михаило, Михайль, Мыхиль, Мыхило, Мыхыл
31	Drahin Walachus	Драгун Волошин	–	–
32	Chodko Czemer	Ходко Чемець	Chodek, Chodko (SSNO, т.1, s.324)	Ходко (СММ, т.2, с.510). Вар.: Ходъко, Хотко, Хотъко
33	Georgius Moschonczicz	Юрьи Мошончич	Georgius (SSNO, т.2, s.98)	Юрьи, див. Юріи (СММ, т.2, с.576). Юріи (там само, с.575). Вар.: Юрей, Юрьи, Юрей, Юрьи, Юрьи, Юрьи, Юри, Юрий

34	Wasko [Moschonczicz]	Васко	Waszek, Waško (SSNO, т.6, s.29–30)	Васко, див. Васько. Васько (СММ, т.1, с.155). Вар.: Васко, Waszko
35	Wolczko Cuzmicz (Wolczko Ciczmicz)	Волчко Кузмиц	Wolczek, Wolczko (SSNO, т.6, s.195–196)	Волчко (СММ, т.1, с.194). Вар.: Вольчко, Волчцько, Волчцько, Волчцько, Волчцько, Волчцько
36	Michaelo Syencouicz	Михайло Сенковиц	Michał (SNNO, т.3, s.450–452)	Михайло, див. Михайль (СММ, т.1, с.598). Михайль (там само, с.599). Вар.: Михайло, Михайль, Михиль, Михило, Михьил
37	Iwo Danycouicz	Иван Данславиц	Iwo, Jiwo, Iwon, Jiwon, Hiwo (SSNO, т.2, s.362–363)	Иванъ, Иванъ, Иван (ССМ, т.1, с.419)
38	Oleschco Hrudcouicz	Олешко Грудковиц	Olesko (SSNO, т.3, s.116), (Oleszek), Oleszko, (Holeszek), Holeszko (Ibid., s.117)	Васко, див. Васько. Васько (СММ, т.1, с.155). Вар.: Васко, Waszko
39	–	Васко Чортковиц	Waszek, Waško (SSNO, т.6, s.29–30)	Васко, див. Васько. Васько (СММ, т.1, с.155). Вар.: Васко, Waszko
Усього	38 осіб	39 осіб		

Прим.: Зірочкою (*) позначено варіанти імен, що у словнику представлені в одиничній формі та походять з аналізованого у цій статті документа.

Табл.2 свідчить, що практично всі випадки використання імен в аналізованому документі були поширеними в той час та зафіксовані у словниках. Тут «Старопольський словник особових назв» дає в розпорядження дослідників чималу джерельну базу для студій і порівнянь. Натомість зовсім інакше виглядає ситуація з передачею прізвищ та прізвищ осіб, що засвідчували акцію в Медиці.

Прізвиська і прізвища

Більшість зазначених у документі осіб мають біля імен прізвиська та прізвища. Але тут картина стає ще більш заплутаною і складною для розуміння логіки їх презентації в обох мовних версіях. Для деяких людей на позначення використано лише їхні імена. Якщо для представників церкви це прийнятний спосіб представлення, то для інших вочевидь уже ні. Принаймні з середини XIV ст. прізвища та прізвиська стають нормою задля точнішого позначення більшості осіб шляхетського стану в актах, що походять із руських земель і збереглися до нашого часу. Спробуємо розібратися у цьому, розпочавши з церковнослужителів.

Два перемишльські єпископи, католицький і православний, позначені на самому початку документа, виступають під своїми церковними іменами: «Mathias» → «Маџи» та «Offanassius» → «Офанасџи». Тут не видно особливих трансформацій у двох мовних версіях. Ім'я перемишльського єпископа Мацея передано латинською як «Mathias», що цілком відповідає трансформації польського імені латиною. Натомість руською його ім'я подано за фонетичним принципом без змін. Інший церковний ієрарх, єпископ Афанасій, позначений руською мовою як «Офанасџи». У цьому випадку є заміна -а- на -о-, що, можливо, іде від адаптації руською грецького імені «Ἀθανάσιος» (гр. «безсмертний»). Похідними на руських землях від нього були чоловічі імена Опанас, Панас. Латинський варіант цього імені передано теж

фонетично – «Offanassius», де лише писар двічі використав подвоєння приголосних -ff- та -ss-. Варто зазначити, що латинська транскрипція імені з грецької виглядає як «Athanasios». Тому в нашому випадку писар, котрий виконував латинську версію документа, удався до рутенізованої форми «Offanassius» (імовірно на слух).

Як не дивно, але осіб, що їх історики зазвичай позначають уже за прізвищами (наприклад, Яна Тарновського), у документі означено ще цілком архаїчно. Або ж, можливо, і нормально як для того часу. Подібний спосіб позначення стосується й урядників, тобто тих впливових персон, котрі супроводжували короля в його подорожі восени 1404 р. Першим серед них буде, звісно, генеральний руський староста Ян із Тарнова – у латинському варіанті «Iohannes de Tarnow», тобто дослівно «Ян із Тарнова», а в руській версії «пан янь дѣдич тарновски». Якщо в латинському варіанті зазначено місце його головного маєтку у формі «de Tarnow», то в руському використано типологію цієї власності Яна над Тарновим. Він спадковий господар цього міста – «дѣдич тарновски». Подібний спосіб представлення цієї особи зустрічається не раз. Тут лише зазначу, що в одному з документів, які він посвідчив уже після 1404 р., надання для Ходка на с. Ярмолинці на Поділлі зроблене у Кракові 8 березня 1407 р. Королівський писар Марко («A piszal krolowe piszar Marco») позначив його як «пан Ян Краковський дідич Тарновський» («pan Jan Cracowski dzidzicz Tharnowski»)²⁰. Тому все, імовірно, залежало від звичок писаря, котрий виконував акт тією чи іншою мовою.

Прізвища або прізвиська осіб, що позначені в документі з урядами воеводи, каштеляна, підкоморія, підчашія, представлені досить одноманітно – вирізняє їх лише наявність уряду. Це притаманно обом мовним версіям. Особливістю для них буде те, що в руському варіанті їх представлено у скороченій формі. Писар руського документа записав цих осіб тільки з прізвищем або ж з іменем. Так, сандомирський воевода Пьотр Кміта, позначений як «Petrus Kmithe», стане «лише» «паном Кмітою» («панъ Кмита»). Інші «позбудуться» своїх прізвищ / прізвиськ: Пьотр Пиликович («Petrus Pylicouicz») буде «паном Петром» («пан Петръ»), Миколай із Міхалова («Nicolaus de Michalow») – «паном Миколаєм» («пан Миколаи»), Флоріан із Коритниці («Florianus de Korithnicza») – «паном Творияном» («пан Твориянь»). Лише краківський підкоморій Гневош («Gnewossius») так і залишиться Гневошем («Гнѣвош») – без означення «пан» (принаймні ми знаємо його уряд і можемо точно встановити особу).

Ще двоє, котрі виконували урядницькі функції в 1404 р., позначені, як і єпископи, лише зі своїми іменами. Обидва судді, Костько та Яцко, означені іменами, із додаванням території чи міста, де вони реалізовували суддівські повноваження – перемишльський і сяноцький («Costhco» → «Костько», «Iaczko» → «Яцко»). У цих випадках писарі обмежилися тільки іменами та урядами.

Решту осіб представлено практично ідентично. Якщо латинський писар у восьми випадках використовував частку -de- на позначення місця їх походження чи проживання (головний маєток, від якого утворювалося прізвище, прізвисько чи вживалося станом на 1404 р.), то його руськомовний колега послуговувався іншими інструментами. Зазначу, що всього з часткою -de- в латинській версії дев'ятеро людей. Різниця полягає в тому, що братів Андрія і Грицька з Бубеля було позначено разом як «Andreas et Hriczco fratres germani de Bubel». В усіх випадках, окрім зазначених вище на позначення Яна з Тарнова, Миколая з Міхалова та Флоріана з Коритниці, руськомовний писар утворював прізвища з суфіксами -ци-, -ски- («Iwo de Kleczicze» → «Ивань

²⁰ ZDM. – T.VI. – №1700. – S.266. Транслітерація латинською абеткою з 1559 р.

Клецки»; «Iaschko de Rzeschow» → «Яшко Решевски»; «Benko de Zabokruk» → «Бѣнко Жабокрицки»; «Nicolaus de Kulikow» → «Мичко Куликовски»; «Cristinus de Marczinouicz» → «Крщень Мартиновски»; «Andreas et Hriczco fratres germani de Bubel» → «Андрѣико Бубелски брат его Грицко»).

Ще один аспект, на який варто звернути увагу. Там, де в латинськомовній версії використано частку *-de-*, руськомовний писар позначив осіб означенням «пан». Але він не був у цьому надто послідовним. Адже якщо частку *-de-* використано вісім, то означення «пан» – лише п'ять разів («пан Янь дѣдич тарновски», «пан Кмита», «пан Петръ», «пан Миколаи», «пан Твориянь»). Непослідовність полягає в тому, що Пьотр Кміта та Пьотр Пиликович у латинському документі позначені без *-de-* («Petrus Kmithe», «Petrus Pylicouicz»). І це попри високий статус сандомирського й «мазовецького» воевод. Натомість особи з часткою *-de-* («Іво з Клешиць» / «Iwo de Kleczicze», «Яшко з Ряшева» / «Iaschko de Rzeszow», «Бенько з Жабокряків» / «Benko de Zabokruk») у руського писаря представлені без означення «пан» («Ивань Клецки», «Яшко Решевски», «Бѣнко Жабокрицки»).

Прізвиська / прізвища (всього чотири випадки), які в латинськомовній версії подавалися без частки *-de-*, передавалися в руському варіанті в подібний спосіб із використанням суфіксів *-цки-*, *-ски-*. Хоча спочатку варто зазначити, що деякі випадки були лише фонетичним відтворенням. Таких усього три («Nicolaus Pstrossky» → «Миколаи Прсрозки», «Hrinko Sokoleczski» → «Гринко Соколецки», «Danilo Zadreweczski» → «Данило Задеревецки»). Останній приклад трансформації пов'язаний з особою Яшка Ключа чи то Ключа Вижнянського, який у латинськомовному тексті позначений як «Iaschco Kluss», а в руськомовному його означення «Ключъ» уже стає «іменем» із додаванням прізвиська / прізвища «Вѣжнянски». Імовірно, що руськомовний писар знав його за таким варіантом представлення за його головним маєтком с. Вижняни, що у Львівській землі, на шляху зі Львова до Глинян, яке він отримав після 1393 р., коли одружився з Мариною, донькою Ходка Лойовича²¹.

Що ж до решти осіб, то справа з їхнім представленням виглядає доволі просто. Писар, котрий виконував руську версію документа, намагався фонетично передавати їхні імена та прізвиська / прізвища. Якщо для декого можна зі впевненістю сказати, що йдеться вже про прізвища, то для інших ішлося насамперед про використання біля їхніх імен патронімів, імен їхніх батьків, котрі писалися як латиною так і руською мовою з використанням суфікса *-ич-*, *-ович-*. Усього таких одинадцять або дванадцять. Різниця пов'язана з тим, що Васько Чорткович («Васко Чорткович») зазначений тільки в руській версії документа. Можна лише припустити, що в латинській він писався як «Wasko Czortkouicz». Але важко уявити функціонування імені «Чорт». Також у таблиці не представлено випадок Васька Тептюковича (Тяптюковича). У латинському варіанті він, як і ті, чий патроніми з суфіксом *-ич-*, *-ович-*, позначений «Wasco Terticouicz». Натомість у руській версії його ім'я та патронім записані з суфіксом *-ов-* («Васко Тяптюков»). Решту осіб, чий прізвиська утворювалися від імен батька або пращура, представлено в табл.3 із зазначенням, якщо є така можливість, імені батька.

²¹ *Sperka S. Zarzys migracji gycerstwa śląskiego na ziemie Rusi koronnej w okresie panowania Władysława Jagielly // Княжа доба: історія і культура. – Вип.5. – Л., 2011. – С.222.*

Табл.3

Прізвища і прізвиська, утворені від імен пращурів

	Латинська версія	Руська версія	Ім'я батька або пращура	Примітки
1	Hriczco Kerdeouicz →	Грицко Кирдѣвич	Кирдей	ССМ, т.1, с.475. Вар.: Кирдѣвич, Кирдєвич, Кирдєвич, Кердєвич
2	Hleb Dyathcouicz →	Глѣбъ Дадкович	Дятко, Детько (?)	ССМ, т.1, с.342
3	Wolczko Presluzicz →	Волчко Прєслоужич	–	ССМ, т.2, с.231 → Перєслоужич: там само, с.139
4	Kosto Sluneczkuicz →	Костко Солнечкович	Солнечко	СММ, т.2, с.367. Вар.: Солначкович
5	Michaelo Proczouicz →	Михаило Процевич	Проць	СММ, т.2, с.267. Вар.: Процевич, Процевич
6	Georgius Moschonczicz →	Юрьи Мошончич	–	СММ, т.1, с.617
7	Wasko [Moschonczicz] →	Васко [Мошончич]	–	СММ, т.1, с.617
8	Wolczko Cuzmicz →	Волчко Кузмич	Кузьма	СММ, т.1, с.526. Вар.: Кузмич, Кузмиць
9	Michaelo Syencouicz →	Михаило Сенкович	Сенько	СММ, т.2, с.337
10	Iwo Danycouicz →	Иван Данславич	Данко	СММ, т.1, с.280. Вар.: Данславич
11	Oleschco Hrudcouicz →	Олєшко Грудкович	Грудко (?)	СММ, т.1, с.267

Представлені в табл.3 відіменні прізвища / прізвиська демонструють нам типові імена руських земель у цей час. Винятком є «Кирдей» виразно тюркського походження. Утворення прізвиська «Мошончич» варто пов'язувати зі словом «мошна» («калитка, гаманець»), а не з іменем.

Ще одна особа позначена фонетично – Ходко Чемер («Chodko Czemer» → «Ходко Чемерь»). Тут русько-, як і латинськомовний писарі не стали трансформувати це прізвисько. Чи йшлося про якусь особливість передачі руською або латинською мовами – важко відповісти. Маємо просто прийняти ці варіанти. Адже три особи, що явно походили з-поза руських земель, та один, скоріш за все, місцевий Ходко Чемер, практично без змін представлені в обох версіях документа. Ідеться про Яшка Мазовшанина («Iascho Mazouita» → «Яшекъ Мазовшанин»), Яшка Фортуну («Iascho Fortuna» → «Яньъ Фортуна») та Драга Волошина («Drahin Walachus» → «Драгун Волошин»). «Мазовшанин» і «Волошин» означали території, звідки вони походили. Зокрема форми «Mazouita» та «Walachus» подані цілком з усталеними практиками позначення цих теренів латиною «Mazovia» і «Walachia», то вже руськомовні відповідники адаптовані – «Мазовшанин» (із польської «mazowszanin»), та власні руські – «Волошин». Прізвисько «Фортуна» може взагалі бути прибраним через тогочасну освіту, що велася латиною. Звісно, це лише припущення, але іншого пояснення того, як на початку XV ст. хтось з іменем Яшко позначається латинським словом «fortuna», немає.

З усього грона осіб, що були присутні на правовій акції восени 1404 р., мабуть, лише Франциск Боршніц представлений як «Franciscus Borsnicz» → «Францекъ Боршницъ», що відповідає німецькому написанню його прізвища «Borschnitz, von Borschnitz», яке в такій формі вже функціонувало у другій половині XIII – першій половині XIV ст.²², тобто чи не найраніше серед усіх прізвищ тих, хто зібрався в Медиці.

Походження прізвищ / прізвищ зазначених у документі людей варто розподілити на кілька груп. До першої належатимуть прізвища / прізвища, утворені від регіонів: Мазовія («Mazouita» → «Мазовшанин»), Валахія («Walachus» → «Волошин»); від міст: Ряшів («de Rzeschow» → «Решевски»), Сокілець («Sokoleczski» → «Соколецки»). Зазначу, що якщо Ряшів (сучасний Жешув) був приватним містом у бл. 10 км на північ від Тичина та у бл. 85 км від Медики, то Сокілець знаходився на відстані понад 480 км на схід від місця проведення акції. Натомість найбільша кількість відгеографічних прізвищ / прізвищ походила від сіл: Клешиці («Kleczyce» → «Клецки»), Жабокрюки («Zabokruk» → «Жабокрички»), Куликів («de Kulikow» → «Куликовски»), Вижняни («Вѣжнянски»), Мартинув / Мартинів (?) («de Marczinouicz» → «Мартиновски»), Библо («de Bubel» → «Бубелски»), Задеревичі («Zadrzeweczki» → «Залеревецки») і, можливо, Чортковичі / Чортовичі («Чорткович»).

Наостанок зауважу, що означення «Мазовшанин» зустрічається не тільки поряд з іменем учасника правової акції в Медиці 19 жовтня 1404 р. Принаймні ще три особи з таким прізвищем трапляються в руськомовних документах із другої половини XIV – першої третини XV ст. Разом з Яшком Мазовшанином 17[12] березня 1382 р. у Львові посвідчив угоду між Клішком Ягольниковичом за 15 гривень срібла с. Розворяни Ходкові Лойовичу пан Мічко Мазовшанин («панъ мичко мазовшанинъ»)²³. Ще один випадок, коли разом були дві особи з подібним прізвищем, стався 29 вересня 1389 р., коли свідками королівського документа для Павла Равша на с. Тенетники в Галицькій землі стали Яшко та Миколай («Nicolao Mazouita») Мазовшанини²⁴. У 1393 р. у Вишні серед свідків розмежування між Волчком і вдовою Ходка Лойовича був Пашко Мазовшанин («пашко мазушанинъ»)²⁵. Форма «Мазовецький» («мазовески») зафіксована 1 жовтня 1399 р. в королівському акті для Ходка Чемеревича, де серед свідків – пан Пашко Мазовецький («панъ пашко мазовески»)²⁶. Певною мірою тут також видно написання «на слух» прізвища Пашка – «Мазовескі» (від пол. «Mazowiecki»), де -ск- може вимовлятися та сприйматися як -s-.

Не варто шукати якусь логіку в передачі імен, прізвищ і прізвищ (не всі зазначені в документі особи мали вже на той час усталені прізвища, таких було вкрай мало), як і вимагати від писаря / писарів узгодження в написанні імен, прізвищ, прізвищ.

²² Jurek T. Obce gycerstwo na Śląsku do połowy XIV w. – Poznań, 1998. – S.207–209.

²³ Kolekcja dokumentów pergaminowych Tomasza Niewodniczańskiego (далі – Perg. Newod.). – Sygn. A16. Фотокопії в бібліотеці історичного інституту Варшавського університету. Публ.: Малдован А. Пять новонайденных украинских грамот конца XIV – начала XV в. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – Москва, 2000. – С.263.

²⁴ Perg. Niewod. – Sygn. A20.

²⁵ Українські грамоти... – №28. – С.52. На фотокопії цього документа виразно видно літеру -п- в імені Пашко (див.: Соболевский А., Пташицкий С. Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV в. – Санкт-Петербург, 1903. – №27).

²⁶ Українські грамоти... – №32. – С.59.

Але акт від 19 жовтня 1404 р. дозволяє нам побачити зустріч двох традицій означення осіб – руської й латинської (в її польській версії). Друга в порівнянні з першою виглядає чіткішою, що стало наслідком більш ширшого та давнішого використання цієї мови в публічно-правових актах. Окремо варто відзначити чималу кількість публічних документів, писаних латиною в тодішньому Польському королівстві. Натомість руська є живою, і її ми бачимо у процесі уніфікації. Руська версія позначення на письмі певних осіб базувалася на тій писемній культурі, що у XIV ст. почала масово застосовуватися в письмових актових документах. Привертає увагу виразна байдужість руськомовного писаря до чіткої презентації чужих йому персон. Його не цікавили точні означення урядів та прізвиськ. Він на свій лад називав цих людей, ігноруючи певні означення, присутні в латинській версії, і трансформуючи їх. Можна лише пошкодувати, що, з огляду на незначну кількість збережених документів, писаних руською мовою, ми мало знаємо про той час, і про людей, що проживали тоді. А тим паче, що, як свідчать кілька прикладів актів, котрі дійшли до нас у пізніших копіях, практика виставляння подібних документів у той час була поширеною²⁷. Добре збережений оригінал акта від 19 жовтня 1404 р. з Медики робить цей приклад унікальним і надзвичайно важливим для нашої історії.

REFERENCES

1. Gasiorowski, A. (2015). *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434*. Wyd. 2. Warszawa: Instytut Historii PAN. [In Polish].
2. Jurek, T. (1998). *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV w.* Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. [In Polish].
3. Kurtyka, J. etc. (ed). (1990). *Urzednicy malopolscy XII–XV w.: Spisy*. Wrocław: Ossolineum. [In Polish].
4. Moldovan, A. (2000). Piat novonaidennykh ukrainskikh gramot kontsa XIV – nachala XV w. *Lingvisticbeskoe istochnikovedenie i istoria russkogo yazyka*, 261–276. Moskva. [In Russian, Ruthenian].
5. Sperka, S. (2011). Zarys migracji rycerstwa śląskiego na ziemie Rusi koronnej w okresie panowania Władysława Jagiełły. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 5, 221–229. [In Polish].
6. Sułkowska-Kuraś, I., Kuraś, S. (Comps.) (1974). *Zbiór dokumentów Malopolskich, VI*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowe imienia Ossolińskich. [In Polish, Latin].

Vitaliy MYKHAYLOVSKIY

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
 Professor of the Department of History of Ukraine,
 B.Hrinchenko Kyiv University
 (Kyiv, Ukraine), v.mykhailovskyi@kubg.edu.ua
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0273-3668>

Naming and Written Representation of Persons in Late Medieval Documents Based on a Bilingual Document Dated October 19, 1404

Abstract. The objective of the article. This article uses the text of a unique bi-lingual document, demonstrates the strategies of naming and written representation of people who gathered on October 19, 1404 in Medyka near Peremyshl (now – Przemyśl) to resolve a land dispute between the King Władysław II Jagiełło on the one hand, and Jadwiga Pilecka and her daughter Elżbieta Granowska, on the other. The definitions of 42 persons, their names, nicknames, and surnames are presented in two language versions of this document – Latin and Ruthenian. **The applied**

²⁷ ZDM. – T.VIII. – №1619. – S.146–149; №1704. – S.270–271; №1711. – S.279–280.

methodology consists of comparative, prosopographic, linguistic and anthropological research methods to outline and analyze the names, nicknames, and surnames of the parties of the dispute (litigation). **Scientific novelty.** For the first time, the author uses such a bilingual document to present ways of identifying persons mentioned in public legal bills of the second half of the 14th – first half of the 15th century coming from Ukrainian lands. **Conclusions.** The article uses numerous examples, documents and historical dictionaries, to show the dependence of the use of the form of a name, an optional nickname, and a surname on a certain written tradition in the definition of persons. The stability of the Latin form of the document and the clarity of the representation of persons in it are clearly visible, especially when it comes to district and castles officials. The Ruthenian version of the document shows a completely different approach to the written representation of persons. The Ruthenian-speaking scrivener identified local Ruthenians and those who had lived here for a long time quite well. However, when it comes to the crown nobility accompanying the King during this trip to the Ruthenian lands, he shortened or tried to adapt their names, nicknames, and surnames to the Ruthenian alphabet and relied on own preferences choosing the form of representation for people, or ignored them. In general, this bilingual document demonstrates completely different ways of defining and representing people who lived at that time in Latin and Ruthenian written cultures.

Keywords: naming, nobles, administration, document, Latin language, Ruthenian language.

Тетяна ГРИГОР'ЄВА

кандидатка історичних наук, доцентка,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
(Київ, Україна), grygorieva@ukma.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-311-214X>

Творення «пам'яті» про Хотин-1621 у київських церковних текстах і козацьких літописах XVII – початку XVIII ст.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.154>

УДК: 94:27-283(477)«16/17»

Анотація. Мета статті – дослідити представлення козацької участі у Хотинській кампанії 1621 р. у творах київських церковних авторів та козацьких літописців XVII – початку XVIII ст., спираючись на методологію дискурс-аналізу. **Наукова новизна.** Київські православні церковники, а пізніше козацькі літописці, які були творцями історичної пам'яті про участь козацького війська у Хотинській війні 1621 р., цілком оригінально представляли цей сюжет порівняно з іншими річпосполитськими авторами. Так, на відміну від останніх, вони зображували козацьке військо не помічниками, хай і доблесними, шляхетської армії на чолі з великим литовським гетьманом Яном Каролем Ходкевичем, а чільними оборонцями Хотина, єдино завдяки яким Річ Посполита встояла під натиском османського війська. Разом із тим, представлення «козацької звитяги» у цих творах змінювало свої змістові акценти впродовж XVII ст. **Висновки.** Первинний сплеск у 1620-х рр. у текстах київських церковних авторів, які підкреслювали православну ідентичність козаків, відбувся в контексті боротьби за визнання королем висвяченої єрусалимським патріархом Феофаном у 1620 р. православної ієрархії. Після визнання її новим монархом Владиславом IV у 1632 р. сюжет про Хотинську війну і про роль у ній запорозького козацтва загалом зник зі знакових київських текстів аж до 1670-х рр. Відродження «пам'яті» про Хотинську війну відбулося знову ж у колі церковних авторів (Галатовський, Софонович), котрі, утім, не спиралися на тексти зразка 1620-х рр. Їхні мотиви уславлення козацької звитяги під Хотином були іншими – протиставити гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного, «переможця турків», гетьманові П.Дорошенку, що визнав османську протекцію. Надалі саме текст Софоновича буде відрефлектований у козацьких літописах кінця XVII – початку XVIII ст. Слідом за Софоновичем автори твердили, що вирішальну роль у відступі османського війська відіграли нічні козацькі атаки – практика, сумнівна як на вояцькі звичаї, проте цілком достойна, якщо звернутися до біблійних алюзій. Саме на цю домінуючу інтерпретативну рамку орієнтуватиметься й С.Величко, попри те, що, прописуючи сюжет Хотинської кампанії, фактографічно він спирався на тексти католицьких авторів.

Ключові слова: Хотинська війна, київські церковні автори, козацькі літописи, історична пам'ять.

Хотинська кампанія 1621 р., коли Річ Посполита вистояла проти турецької потуги султана Османа II, здобула широкий резонанс. Численні друки переповідали хід подій прозою та віршем, прославляючи міць річпосполитського й козацького війська. Уже найперші «щоденники» та памфлети, опубліковані в Речі Посполитій по свіжих слідах подій, засвідчували серйозний внесок козацтва в успіх оборони Хотинської

фортеці¹. Проте, визнаючи козацьку доблесть, такі джерела все ж призначали козакам ролі другого плану, зображуючи їх як помічників головних героїв – шляхетства на чолі з гетьманом Яном Каролем Ходкевичем та королевичем Владиславом. Своєю чергою, козацтво практично відразу після кампанії проголосило себе чільними оборонцями Хотина. У «кондиціях», переданих королівським комісарам, що їх король вислав до Києва на переговори з козаками у січні 1622 р., останні прямо заявили, що їхній вагомий внесок у «Хотинську перемогу» не було належно поціновано, адже «іншому війську» й лісовчикам уже заплатили, хоч «інші мало що робили або ж нічого»².

Надалі саме вибір головних героїв-оборонців Хотина (шляхетське чи козацьке військо, Петро Конашевич-Сагайдачний чи Ян Кароль Ходкевич або ж королевич Владислав) є тією ключовою характеристикою, якою різняться твори, що виходили з-під пера православних церковників, а пізніше – козацьких літописців, та інших річпосполитських авторів. Таким чином, вони долучалися до творення різних версій «пам'яті» про оборону Хотинської фортеці. У цій статті ми зосередимося на творах, які впродовж XVII ст. наголошували саме на «козацькій звитязі» під Хотином, та простежимо їх динаміку і трансформації у змістовому наповненні.

Як відомо, після завершення Хотинської кампанії, окрім збільшення платні, козаки, очолювані гетьманом П.Конашевичем-Сагайдачним, наполягали на визнанні висвяченої 1620 р. єрусалимським патріархом Феофаном православної ієрархії. Збільшення платні стало би матеріальним відшкодуванням втрат, а визнання православної ієрархії підтвердило б престиж козацтва та його образ «захисників віри» – вагому чесноту для тогочасної вояцької спільноти. Однак козацькі посольства на сейми 1623, 1624 і 1625 рр.³ не досягли відчутного успіху ані у справі визнання православної ієрархії, ані в розширенні станових прав. Оскільки спроби одержати королівську подяку за службу тривали роками, а питання віри (прав «грецької релігії») перетворилося на постійний пункт у петиціях до влади, це скріпило союз козацтва з невизнаною королем православною церквою. Позаяк козацька доблесть слугувала основним доказом, що православні ієрархи, висвячені відразу після розгрому османцями річпосполитського війська під Цецорою (1620 р.), зовсім не є «султановими шпигунами», натомість вірними підданими короля Речі Посполитої, цілком логічно, що київські книжники першими долучилися до творення пам'яті про козацьку звитязу під Хотином. Саме вони концептуалізували образ козаків і як ключових героїв в обороні фортеці, і як християнське (передусім, православне) воїнство з достойним «історичним паспортом». Такий образ постає зі сторінок «Палінодії» Захарії (Копистенського), а головне – у публіцистиці Йова (Борецького) та у віршах Касіяна (Саковича).

¹ Zbigniewski P. Adversaria albo terminata sprawy wojennej, która się toczyła w wołoskiej ziemi z tureckim cesarzem w roku terażniejszym 1621. – В.м., 1621; Ostrorog J. Woyna wołoska od cesarza tureckiego Osmana przeciwko Koronie Polskiej podniesiona za panowania [...] Zygmvnta Trzeciego [...] króla, roku Bozego 1621 do [...] p. Piotra ze Bnina Opalinskiego. – W Poznaniu, 1622 (обидва твори в повному обсязі передруковано: Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego / Wyd. Z.Pauli. – Kraków, 1853. – S.17–39, 43–64); Posel z Wołoch z obozu polskiego. – Kraków, 1621; Paszkowski M. Chorągiew Sauromacka w Wołoszech. – В.м., 1621; Bojanowski J. Naumachia Khotynska Wielm. Pana Jegomości Pana Mikołaja Sieniawskiego Krayczego Kor. nayspierwszego kommissarza wojennego na expedycey walney przeciwko Turkom w Wołoszech r. 1621. – Jarosław, 1622; Zimorowić B. Pamiętka wojny Tureckiej w roku 1621 od polskiego narodu podniesionej i szczęśliwie za łaską i dobrodziejstwem milego Boga dokonanej. – В.м., 1623 (твір видано: *Idem*. Utwory młodzieńcze / Wyd. R.Krzywy. – Warszawa, 2016. – S.86–127; частину його передруковано: Возняк М. Козацтво під Хотином 1621 р. в сучасній поезії // Записки НТШ. – Т.CXLIX. – Л., 1928. – С.154–160).

² Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / Упор. В.Брехуненко, Ю.Мицик, В.Щербак. – К., 2016. – С.218–222.

³ Див.: Легатія Війська Запорозького на сейм, січень 1625 р. // Там само. – С.255–256.

Створена орієнтовно 1621 рр. «Палінодія» Копистенського, майбутнього архімандрита Києво-Печерського монастиря, мала на меті ствердити особливий статус «руської» церкви та продемонструвати її переваги над унією. Одним з аргументів на користь цієї тези слугувало й те, що Бог обрав саме православних воїнів – козаків, аби врятувати Річ Посполиту від османського нашествия. Копистенський наголошував на тому, що султан особисто очолив величезне військо, котре намірилося підкорити Річ Посполиту, однак «Божа поміч» дозволила козакам урятувати Батьківщину:

«Як там напрод сам Бог з своего великого милосердия королевство и войско Полское заховал, а заступ и оборону тую войском Росским козакам выставил! Тое-то есть войско и той-то народ, который веру оную за Володимера, от Греков принятую, держить, и который в послушенстве и благословении патриархи вселенского, архиепископа Константинопольского, статечне трвает! А не выставил Бог униятов-отступников, королевства Лядского турбаторов, а наших преследовников и мучителей! Были там за помощью Божою на той войне под Хотинем своим обозом козаки, живим и движучимся муром и баштами оборонными! Весь свет и правое рыцерство ведает сведоцтво, як они там мужне, преважне и рыцерско поступовали, як найсилнейшим и найквалтовнейшим Турецким штурмом отпор валецный давали, и вытримавали, так их цесарь, не доказавши своих замыслов, зо встидом отступити мусел»⁴.

Копистенський був першим, хто прямо заявив: козаки не просто допомогли шляхетському війську, а лише їхня підмога і врятувала Корону від поразки. Зображення козаків як захисників Батьківщини, чий «лицарський» статус не підлягає сумніву, можна було, з одного боку, потрактувати за підтримку козацьких вимог тих привілеїв, належних людям «лицарського», шляхетського стану, а з іншого боку, це виглядало як нагадування, що оборонцем православної церкви є законне військо, чию звитяжність визнав «весь світ». Нарешті, називаючи козаків «росскими» та підкреслюючи, що це те саме воїнство, і той самий народ, який дотримується віри, прийнятої ще за князя Володимира, Копистенський рішуче наголошував на належності козацтва до «стародавнього народу руського», чий корінь сягає Русі. Досі православні книжники, нав'язуючись до киево-руської спадщини, зокрема до діянь князя Володимира Святославича⁵, зараховували у число «стародавнього народу руського» лише православний клір, шляхту й міщан⁶. У підсумку, у «Палінодії» козаки постають і як представники «стародавнього народу руського», і як легітимні лицарі, котрих єдиних належить славити за подолання «турків». Тож їхня перемога являла собою те Боже знамення, що демонструвало перевагу православ'я над іншими християнськими конфесіями: уніатами (що їх Бог «не обрав»), а непрямо – і над католиками, котрі самотужки не спромоглися врятувати Корону.

Ключові характеристики козацтва, запропоновані Копистенським, добре резонують із публіцистичною «Протестацією» Йова (Борецького) 1621 р. Автор теж акцентував увагу на православ'ї козаків як начебто слуг руських князів ще з IX–X ст.⁷ Так, оповідаючи

⁴ Палинодия. Сочинение Захарии Копыстенского, 1621 г. // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссией. Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Т.4. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1878. – С.1110–1111.

⁵ *Suyun F.* History, Culture, and Nation: An Examination of Seventeenth-Century Ukrainian History Writing. – Cambridge, Mass., 1988; *Плохий С.* Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – К., 2015. – С.209–211.

⁶ *Плохий С.* Наливайкова віра: козацтво і релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С.215–217.

⁷ Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження / Редкол. В.І.Шинкарук та ін. – К., 1988. – С.323.

про морські походи козацького війська на чолі з самим князем Олегом, який «штурмував Константинополь», Борецький проводив прозору паралель із морськими виправами козаків на османські землі, що, як відомо, теж сягали колишнього Константинополя/Стамбула⁸. Але тепер, ідучи на море, – вів він далі, – козаки спершу моляться і проголошують, що простують на війну з невірними «за християнську віру» та заради визволення невільників, а здобич свою жертвують «на церкву, монастирі та шпиталі»⁹.

У 1622 р. приводом уславити героїчні діяння гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного стала його смерть. Серед «звитязтв» небіжчика очікуване місце зайняв його внесок у «Хотинську перемогу». Хоча він і не поліг безпосередньо під Хотином, однак перед облогою був тяжко поранений, і це давало підстави поєднати його смерть із Хотинською кампанією. Труд належно уславити Сагайдачного взяв на себе ректор київської братської школи Касіян (Сакович)¹⁰. Вихваляючи того за мужність, він порівнював його з вождем спартанців Леонідом, який виступив проти перського царя Ксеркса. Наслідуючи логіку епічних поем, Сакович підкреслював, що військо «героїв» було чисельно малим, зате демонструвало неабияку ефективність, а різниця з сюжетом про Леоніда полягала в тому, що той вів за собою 300 спартанців, а Сагайдачний – 600 козаків. За Саковичем, дорогу османському султанові заступили дві сили – шляхетська й козацька: «В Запорозькому коші він хотів поснідати, / А в обозі у ляхів мислив пообідати». Власне, уже з цієї градації ставало ясно, що козаки перебували «на передовій», а «ляхи» – позаду, за козацькими спинами. Далі Сакович оповідав, що «турки», хоч їх і було вшестеро більше, стрімголов тікали від козаків, із чого випливало, ніби полякам навіть не довелося вступити в битву:

«Але Бог йому подав силу на звитязство,
Військо наше надихнув на лихе поганство.
Хоч було їх у шість крат, прудко утікали
Перед нашими вони – сильно притирали,
І сніданок, і обід разом подаючи,
А вечеряти на честь до Плютона шлючи!
Те не кожен захотів, не бажав чекати,
Хоч не радий, а назад кинувсь одступати.
Так козацьку поганин звідав добре силу,
Що лихі його вуста позаоч блюзнили»¹¹.

Те, що тоpos перемоги козацького православного лицарства був особливо затребуваний саме київськими церковниками, і власне в контексті боротьби за визнання королем православної ієрархії, видно з того, що літописи, складені за межами Києва, у своїх повідомленнях про участь козацтва у Хотинській війні не виявляли жодних сентиментів щодо козацької «руської» чи православної ідентичності. Наприклад, в «Острозькому літописці» таке повідомлення вкладається в одне речення: «1621.

⁸ Про козацькі морські походи на османські землі в перших декадах XVII ст. див.: *Ostapchuk V. The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids // Oriente Moderno: Nuova Serie.* – 81/1. – 2001. – P.35–49.

⁹ Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження. – С.323.

¹⁰ Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Відп. ред. В.С.Брюховецький; наук. ред., упор. З.І.Хижняк; рец. Н.М.Яковенко. – К., 2001. – С.471–472.

¹¹ *Сакович К.* Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного // Українська поезія кінця XVI – початку XVII ст. / Упор. В.Крекотень, В.Колосова. – К., 1978. – С.220.

Козаки запорозькїї вишли були всі з Запорожжа, аж було пусто, бо королевич мїл поле ставити з цесарем турецьким, і стояли обозом под Хотиним»¹².

Разом із тим уявлення, що козаки були єдиними переможцями «турків», сягнуло далеко за межі Києва. Так, у Львівському літописі згадується, ніби гетьман Жулкевський програв «у Волосїх» (себто під Цецорою), адже знехтував важливістю козацької допомоги, мовлячи «Не хочу я з Грицями воевати, нехай ідуть до ролі, альбо свині пасти»¹³. Коли ж наступного разу король визнав помилку та закликав на допомогу Сагайдачного й козацьке військо, то «турків» удалося перемогти. На думку автора, ключем до успіху тут стало те, що монарх згодився вважати козаків «лицарським» станом, ба навіть довірив свого сина – королевича Владислава – опіці Сагайдачного:

«1620. Королевич Владислав бул ве Львові, коли до Волох їхал, бо чекал на Сагайдачного, гетьмана козацького, бо коли бул у Варшаві у кроля, і кроль ему мовил: «Ото я на твою опіку послаю сина моего». І коли виїждчал зе Львова с кам'яниці арцибіскупїї, Сагайдачний у ворот стоял і поклонилс я ему, а он руку ему положил на голові і мовил так: «Взявши на помоч господа бога, ото я з вами смїле іду противко неприятелем нашим». І так за помочю божиєю а за стараннем козацьким сталося, где видячи старання їх сам признал їм рицерство, і отримали звитязтво великое. В той час Сагайдачний спосродку турков, беручи по єдному, водил до свого обозу. Там его пострілено, і умер, а в Києві лежить тіло его»¹⁴.

З якихось причин автор Львівського літопису сплутав хронологію подій: Хотинську кампанію («Турчин под Хотиням бул») вірно датовано 1621 р., а козацьке «звитязтво» хибно значиться під 1620 – роком розгромної поразки під Цецорою. Важливо, проте, що львівський автор, як і його київські однодумці, зображував козаків як єдиних «переможців». Це враження підсилює коротка ремарка літописця, що в той час, як козаки перемагали «турків», посполите рушення просто стояло піді Львовом: «Того ж року посполитое рушение було, стоял обуз под Львовом, і король сам бул во Львові»¹⁵.

Поза тим, слава козаків як оборонців Хотина не гримїла довго. Уже наступного десятиліття, у 1630-х рр., козацький образ у київському дискурсі виглядав інакше. На той час політична ситуація драматично змінилася: у 1632 р. новий король Владислав IV визнав православну ієрархію й затвердив обрання Петра (Могили) київським митрополитом. Здобувши легальний статус, київські церковники почали демонструвати свою лояльність королю, а тому відмежувалися від «православного воїнства», яке скомпрометувало себе повстаннями проти королівської влади (зокрема в 1625 р. Марка Жмайла, а в 1630 р. Тараса Трясила). Більш того, упродовж 1620 – на початку 1630-х рр. козаки рішуче втручались у суто церковні справи (в перемовини з уніатами та церковні собори)¹⁶. Це посилювало мотивацію дистанціюватися від неконтрольованого союзника¹⁷. Тож показово, що в резонансному польськомовному «Патериконі» Сильвестра (Косова) 1635 р. згадку про висвячення Йова (Борецького) київським

¹² Бевзо О. «Львівський літопис» і «Острозький літописець»: Джерелознавче дослідження. – К., 1970. – С.135.

¹³ Там само. – С.104.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С.105.

¹⁶ Пляхій С. Наливайкова віра: козацтво і релігія в ранньомодерній Україні. – С.165–192.

¹⁷ Див. докл.: Яковенко Н. Кого топчуть коні звитязного Корибута: До загадки киево-могилянського панегірика 1648 р. «Maiores Wiszniewiecciorum» // Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявленн та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К., 2012. – С.315–340; Її ж. Київ під шатром Свентольдичів (могилянський панегірик «Tentoria venient Kioiviam» 1646 р.) // Там само. – С.293–308.

митрополитом супроводжує фраза, нібито це сталося «за згодою святої пам'яті короля Сигізмунда III»¹⁸. Вигадана тут «згода» перекреслювала участь у висвяченні козацтва, хоч насправді саме воно відіграло у цій події ключову роль. Виходило, що коли не було конфлікту з королем і законом, то, очевидно, не було потреби в козацькій допомозі, тож православні книжники відтепер не мусили плекати пам'ять про козацьку героїку.

У такому контексті було «забуто» і про роль козаків під Хотиним. Показовим свідченням цього став один із текстів самого Могили – «Сказання про мощі Йоана Сочавського». Козаки тут постають у доволі несподіваному ракурсі. Згадуючи Хотинську кампанію, Могила створює їм виразно компрометуючу репутацію. Це зроблено за рахунок ремарки про те, що, ідучи «проти нечестивих» під Хотин, вони звернули до «сочавського граду», аби розграбувати його, і для врятування міста знадобилися чудотворні мощі великомученика Йоана¹⁹. Така оцінка козацьких заслуг у Хотинській кампанії звучить неочікувано ще й тому, що сам Могила, як уважають, був її учасником (про це згадується у присвячених йому панегіриках²⁰), а отже мав нагоду бачити навч козацький внесок в оборону Хотина.

Паралельно відбувалась і корекція киево-руського «історичного паспорта» козаків у наративах київських церковних авторів могилянської доби. На це, зокрема, натрапляємо в написаному у 1630-х рр. Густинському літописі – важливій осі формування історичного наративу «православного народу руського». Автор пам'ятки не викреслював козаків із давньої історії Русі, принагідно зараховуючи їх до «руського народу», але замість оповіді про козацькі походи на греків при боці руських князів подавав лише одноразову згадку про їхні «брани [...] з Греки, а потом Половци [...] и межи собою»²¹. Питання ж походження козацтва розкривалося в окремій крихітній главі «Про козаків», і зводилося воно до туманної згадки про першопредка-вождя на ім'я Козак. Отож, як бачимо, уже за могилянської доби козаки втратили вишукане історичне реноме християнського воїнства, яке поставало з-під пера Копистенського, Саковича й Борецького.

Поодиноким свідченням пам'яті про козацьку звияту під Хотиним залишився пом'яник Михайлівського Золотоверхого монастиря. У нього, започаткованого наприкінці XVI та веденого впродовж XVII ст., було внесено ім'я гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного з розлогою похвалою о «многих знаменитых послугах и звиятязствах»²². Очевидно, цей запис зробили з санкції самого Йоана (Борецького), котрий резидував у тому ж монастирі й за кілька років до поставлення на митрополію став його ігуменом. Через майже півстоліття той-таки Михайлівський монастир став місцем відродження пам'яті про звияту козаків під Хотиним. Мова про «Кройніку з літописців стародавніх» (1673 р.), присвячену історії Русі від прадавніх часів ігумена обителі Феодосія (Софоновича). Складовою цього твору була «Кройніка о землі Полской», де оповідалося про події від перших королів до падіння Кам'янця 1672 р., включно з діяннями сучасного Софоновичу гетьмана Петра Дорошенка.

¹⁸ Сінкевич Н. «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки. – К., 2013. – С.605.

¹⁹ Могила П. Сказання М. Петра Могили о чудесах от мощей св. Иоанна Сочавского // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – №3. – С.77–78.

²⁰ «Nie tu Chocim, Piętrze, lub turecka Bellona / Nie tu i Ottomańska szabla zajuzzona! / Jużeś przestal pałaszem Bisurmańska kłbicie / Głaskać, bystrym Dunajem onych poić krzcicę. / Jużeś czołem uderzył gniewliwej Bellonie / – Zbroje, konie, kopije u siebie na stronie» (див.: Mnemosyne sławy pracy trudów [...] Piotra Mohily [...] Na pożądany onego wiadz do Kiowa od studentow gymnasium w Bractwie Kiowskim [...]. – К., 1633. – Арк.[12]).

²¹ Див.: Затилюк Я.В. Предки «козацького малоросійського народу» і киево-руська спадщина в уявленні еліти часів Пилипа Орлика // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: Мат. Міжнар. наук. конф. «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської Конституції 1710 р., Київ, НаУКМА, 14–16 жовт. 2010 р. / Ред.-упор. Н.Яковенко. – К., 2011. – С.121–122.

²² Витте Е.И. Древний помяник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря (XVI–XVII вв.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.XVII. – Вып.1. – Отд.III. – К., 1903. – С.3–76.

У своєму тексті автор не заторкував питання про походження козацтва, однак він став чи не першим церковним письменником, котрий присвятив їхнім діям докладну увагу. Сам він писав, що його хроніка «з историков польских вкратце собранная», однак використані ним джерела (твори А.Гваньїні, М. та Й. Бельських)²³ домінували лише до опису початку правління короля Сигізмунда III. Далі змістове наповнення «Кройніки...» кардинально змінилося. Якщо досі це переважно «історія королів», то у змалюванні подій від кінця XVI ст. головними героями виступали вже православні ієрархи та козаки. Така авторська стратегія видається цілком логічною, коли ми зважимо на те, що за стінами монастирської келії, в якій писалася «Кройніка...», вирували війни, призвідниками яких були якраз козаки. Тепер від них, а не від шляхти й короля, як колись за Петра (Могили), залежала доля церкви.

Докладна розробка у «Кройніці...» козацької історії під Хотиним цілком могла слугувати як тло для рефлексій Софоновича з приводу сучасних йому подій. Розгортаючи оповідь про перемогу над османцями «славного» гетьмана П.Сагайдачного, михайлівський ігумен виражав обурення діями сучасного йому гетьмана П.Дорошенка, котрий визнав протекцію султана. Сама хроніка створювалась у розпал війни Речі Посполитої з Османською імперією 1672–1676 рр., коли турки рушили на захист «санджаку» Дорошенка, а київські церковні ієрархи небезпідставно побоювалися за долю самого Києва та київських святинь²⁴. Союз Дорошенка з османцями злісно ганив чернігівський єпископ і місцеблюститель київської митрополичої кафедри Лазар (Баранович), близький приятель Софоновича²⁵. Обидва вони разом із лаврським архімандритом Інокентієм (Гізелем) направляли з 1672 р. до Москви панічні заклики дати відсіч «невірним». Політичні погляди Софоновича промовисто виражало завершення «Кройніки...». Читачеві давалося зрозуміти, що саме через Дорошенка «турки» взяли «непрístupний» Кам'янець, який доти не спромігся взяти навіть завойовник Русі хан Батий. Відповідно, уміщений вище опис перемоги над османцями гетьмана Сагайдачного виопуклював звироднілість політики Дорошенка.

Слід відзначити, що, прописуючи сюжет 1621 р., Софонович жодним чином не спирався на тексти київських авторів з оточення Борецького. Ось як виглядає розповідь про козацтво під Хотиним:

«Того ж року [1621] цесар турецький Османь поднесь воину против Коронѣ Полскои. Крол Жигмунтъ послал с[и]на своего, королевича Владислава, против турка з войскомъ, самъ з посполитым рушенемъ остался, збираючи болшее войско. Владиславъ, королевичъ, переправившися за Днепръ, стал под Хотѣнемъ у Волоскои земли и окопався. Црѣь самъ турецький, маючи войска девяткrotь сто тысячеи, ишол до Волохъ через Дунаи, войско его переправлялося сорокъ днеи и сорокъ ночей. Вперед пришол Каракашъ-баша и дал битву полякомъ под Хотѣнемъ, в которой битвѣ згнуло турковъ четъырнатцат тысячеи. Тымъ часом пришол и самъ црѣь турецький. Натягло тежъ и казацкое войско з гетманом Сагаидачным. Поляки розне подезьдами, герцами и чатами урывали войска турецький, а казаки вночи тихо пробилися аж до самого ц[а]ря турецького намету. Ц[а]рѣь перестрашенныи з намету утекль, тымъ часом козаки много турковъ позабивали, зачим стривожился барзо и ц[а]рѣь, і все его войско. Почули тежъ, же и крол самъ з великим войскомъ уже до Лвова пришол и идеть противъ турковъ, отколь в туркахъ болше прибыло тривоги.

²³ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту до друку, передм., комент. Ю.А.Мицка, В.М.Кравченка. – К., 1992. – С.26–27.

²⁴ Див. короткий огляд: Когут З. Вплив політики на Інокентія Гізеля та видання київського «Синопису»: нове осмислення // Інокентій Гізель. Вибрані твори: У 3 т., 4 кн. / Ред. Л.М.Довга. – Т.ІІІ. – К.; Л., 2010. – С.21–25.

²⁵ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С.9.

До того стал голод великий в войску турецком, шмат хлѣба куповали по червоному золотому, бо где пошли на здобыч хлѣба, всюды их войска полский и казацкий громили и побивали. Для того ц[а]рь турецкий учинил з королем Жигмунтомъ примире вѣчное. I вернулся ц[а]рь турецкий назад, а крол и войска полский з веселемъ отошли до Полскои, хвалячи Б[о]га. Турковъ пропало войною и голодомъ пятькrotь сто тысячей. За што розгнѣвавшись, панове турецкий ц[а]ря Османа тятивою удавили, а стрия его посадили на царствѣ. Такъ, шукаючи чужого, Османъ свое з душею згубил навеки»²⁶.

Залишається не вповні ясним, на основі чого Софонович сконструював свою версію оповіді про Хотинську війну 1621 р. Автор найповнішого дослідження «Кройніки...» Ю.Мицик вважає, що джерелом для опису подій 1582–1639 рр. міг слугувати якийсь незбережений до сьогодні козацький літопис, що його він називає Традиційним²⁷. Однак структура та змістове наповнення повідомлення 1621 р. нашо вхують на думку, що Софонович тут міг орієнтуватися не на історичний, а на поетичний твір. По-перше, він із повним літературним розмахом демонструє небезпеку, яка нібито загрожувала Речі Посполитій, оцінюючи військо «турецького царя» в 900 тис. вояків, а також указує про його переправлення через Дунай «сорок днів і сорок ночей»²⁸. У такій тривалості вгадується біблійна алюзія на час Божого випробування. Наприклад, саме сорок днів і сорок ночей ішов дощ за Великого потопу. Стільки ж часу пророк Мойсей провів на горі Синай, очікуючи на скрижалі з Божими заповідями, а Сатана спокушав Ісуса в пустелі. Згадка про чисельність османського війська, схоже, має інакшу природу. Наголос на грандіозній чисельності султанової армії є топосом, який мандрує по різних «історіях» та «щоденниках», однак жоден із попередніх авторів не називав числа в 900 тис.²⁹ У друкованих творах воно зустрічається лише один раз – у віршованій поемі Яна Рудоміни Дусяцького «Правдивий щоденник кампанії Польської корони та Великого князівства Литовського проти турецького імператора Османа»³⁰. Подаючи нереалістично велику кількість у 900 тис. вояків, обидва (і Рудоміна, і Софонович) підкреслювали, що султан повів на Річ Посполиту настільки великі сили, які лише може змалювати людська уява. Взірцем же для такого образу цілком могли послужити описи греко-перських воєн. Так, за Ксенофонтом перське військо з 900 тис. воїнів вів «цар» Артаксеркс проти свого молодшого брата Кіра³¹.

Ще однією оригінальною деталлю повідомлення Софоновича стала згадка про те, що перший бій шляхетському війську дав будинський паша Каракаш Мегмед. Інші джерела однастайні в тому, що його загін підійшов під Хотин аж у середині вересня,

²⁶ Там само. – С.225–226.

²⁷ Там само. – С.27.

²⁸ Там само. – С.225.

²⁹ До цього часу немає ґрунтовних досліджень чисельності османського війська в 1621 р. П.Сас, аналізуючи доробок польської історіографії, оцінює турецькі сили під Хотиним у 110 тис., а разом із загонами волоського господаря та кримського хана – у 150–160 тис. (див.: *Сас П.М.* Хотинська війна 1621 року. – Біла Церква, 2012. – С.237–240). У цілому така оцінка лише незначною мірою суперечить підрахункам турецьких дослідників, котрі вивчали проблему чисельності війська на основі реєстрів видатків імперської скарбниці, що дійшли до нашого часу у фрагментарному вигляді. За твердженням Р.Мерфі, який у своїх міркуваннях спирається на такі підрахунки, потенційна потужність османського війська тимаріотів станом на 1630 р. складала близько 106 тис., а яничарського – до 40 тис. Однак число вояків, котрі брали участь у воєнних кампаніях, було незрівнянно меншим – від 50 до 80 тис. тимаріотів. Збережені ж дані про участь яничарського війська в кампанії 1624 р. вказують на 26 тис. (див.: *Murphey R.* Ottoman Warfare 1500–1700. – Rutgers University Press, 1999. – P.40–41, 47).

³⁰ *Diariusz prawdziwy expedicye Korony Polskiej, y Wielkiego Xięstwa Litewsk. Przeciw Osmanowi Cesarzowi Tureckiemu w Roku 1621.* Pod Chocimem w Wołoszech Fortunnie odprawionej. Fridrych Warzuchtig Bawarczyk Zoldath ubogi będąc przytomny opisał. – В.м., 1640 (без пагінації).

³¹ *Ксенофонт.* Анабасис / Пер. М.Макимова. – Москва, 2011. – С.27.

коли облога була у самому розпалі³². Для авторів щоденників та історій така послідовність подій мала особливе значення з огляду на конструювання лінії оповіді, адже участь паші в облозі зображували як останню надію султана на перемогу. Отож взірцем для Софоновича, котрий виніс сюжет про Каракаша Мегмеда на початок свого повідомлення, міг виступати текст, в якому хронологія та послідовність подій не мали принципового значення, іншими словами – поетичний твір, де виклад подій зумовлювали радше вимоги жанру.

Причин же того, що «турецький цар» відкинув думку про продовження війни та уклав «вічний мир» із королем Сигізмундом III, Софонович називав три: голод в османському таборі; чутки про те, що король уже готовий вирушити з-під Львова зі значною військовою підмогою; козацька нічна атака на турецький табір (вона буцімто стривожила все військо та була настільки успішною, що з намету тікав сам переляканий султан). Автори щоденників (Прокоп Збігнєвський, Ян Остророг, Якуб Собеський) також описували кількарізкові козацькі нічні наскоки на османський табір, щоправда, за їхніми свідченнями, із намету втік не султан, а великий візир, що не применшувало ефекту цих несподіваних атак. Ставлення ж польських авторів до них було дуже різним – від широкого захоплення Прокопа Збігнєвського та Яна Остророга, котрі дивувалися багатству захопленої здобичі, до критичних ремарок Якуба Собеського, що вбачав у таких діях брак дисципліни серед козацького війська³³. Повідомлення ж Софоновича примітне тим, що він не просто «пригадав», як козаки громили супротивника не лише відкритим боєм удень, але й уночі, а вперше зарахував козацькі нічні атаки до вирішальних передумов перемоги під Хотиним. Така інтерпретація згодом здобуде неабияке визнання серед козацьких літописців, адже «пригадана» Софоновичем оповідь про звитягу отримала резонанс у козацькому середовищі.

Свідченням цього, зокрема, є те, що текст «Кройніки...» послужив фундаментом для козацьких *res gestae*. Однією з перших проб такої козацької «історії» (якщо не враховувати гіпотетичних «Традиційного» та «Уманського» літописів) був так званий літопис Дворецьких 1673–1675 рр., ініціативу створення котрого приписують або київському полковникові Василеві Дворецькому (у 1659–1668 рр.), або його синові київському судді Івану. В основі викладу подій від 1340 до 1673 рр. лежала переробка деяких повідомлень із «Кройніки...» Софоновича³⁴. Опис Хотинської війни тут вкладався в одне речення: «Року тысяча шестсот двадцят первого. Под Хотиняма из турком война была знову». Однак важливо те, що згадку про цю баталію взагалі включено до твору, та в такий спосіб визнано її важливість для козацької історії.

Надалі сюжет про Хотин 1621 р. зробив більшу кар'єру в козацьких *res gestae*, адже він демонстрував козацьку звитягу у війнах із турками й татарами, а козацька протидія мусульманському світові являло собою одну з ключових тем у козацьких літописах³⁵. Черговою пробою створення *res gestae* стало «ядро» так званого Чернігівського літопису, що ввійшло до всіх відомих редакцій цієї пам'ятки XVIII ст. Появу цього тексту (в ньому описувалися події за 1597–1672 рр.) Ю.Мицик датує 1699–1703 рр.³⁶ Одним з основних його джерел була та сама «Кройніка о землі

³² Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego / Wyd. Ż.Pauli. – Kraków, 1853. – S.25, 52, 93, 145.

³³ Ibid. – S.27, 97, 149–150.

³⁴ Характеристике пам'ятки, огляд її джерел та археографічну публікацію див.: *Мицик Ю.* «Летописец Дворецких» – памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники 1984 г. – Москва, 1984. – С.219–234.

³⁵ *Бовгиря А.* Уявлення про «інших» в історичних наративах Гетьманщини (кінець XVII–XVIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.18. – К., 2018. – С.356–362.

³⁶ *Мицик Ю.* Чернігівський літопис // Сіверянський літопис. – 1996. – №4(10). – С.105–106.

Полскої» Софоновича, звідки відібрано й відредаговано великі текстові фрагменти включно з повідомленням про Хотинську війну 1621 р.³⁷

Утім остаточне оформлення хотинського сюжету з акцентом на нічних атаках як вирішальних для здобуття «козацької перемоги» відбулося в літописах Григорія Грабянки та Самійла Величка початку XVIII ст., що їх справедливо вважають концептуально довершеними пам'ятками козацького історієписання. Саме тут було запропоновано стрункий нарративний виклад героїчний діянь «козацького народу», де Хотин став однією з важливих складових.

Звернімося спершу до літопису Грабянки як до твору, особливо широко розповсюдженого в Гетьманщині. Одним із джерел його стала «Кройніка о землі Полскої»³⁸. Опис Хотинської звитяги Софоновичем міг підказати як сам сюжет, так і його інтерпретативну рамку. При тому Грабянка «актуалізував» події майже сторічної давнини, практично дослівно повторюючи слова присвяти Йоаникія (Галятівського) гетьманові Івану Самойловичу: «Коли б гетьман оцей запорозький Сагайдачний з козаками не вистояли проти турок і татар, то турки б в Росії та Польщі з церков і костьолів стайні для коней поробили»³⁹. Безпосереднє джерело опису Грабянкою подій 1621 р., як і джерело Софоновича, залишається невідомим. Проте ідейно в ньому поєднуються тези, трансльовані ще в текстах 1620-х рр. (що козаки були єдиними героями Хотина, котрі живим муром закрили шляхетське військо від османської загрози), із тезою Софоновича, згідно з якою ключову роль у здобутті перемоги відіграли нічні атаки на турецький табір. Також цей сюжет перегукується з біблійною оповіддю про порятунок Єрусалима від асирійців⁴⁰: «З помічю божою, що оберігає християн від поганих, козаки застукали сонних турків, пробралися до їхнього становиська і цілу ніч рубали ворогів у їхніх наметах, а коли настав ранок, огляділися турки, побачили безліч своїх перебитими і доповіли про все царю своєму, серце у того зацімло від страху і він запросив миру у королеви-ча Владислава. І настав мир вічний»⁴¹.

Лейтмотив ушлявлення козаків як єдиних звитяжців Хотинської війни зберіг і Самійло Величко, хоча й використав цілком інші джерела. Позірно він взорувався винятково на «щоденник» бернардинця Мацея Титлевського, що вперше вийшов друком 1622 р. в Неаполі, а потому його було двічі перевидано в Іспанії, і пізніше включено до видання аналізів Цезаря Баронія Антонієм Бзовським та до «Historia Constantinopolitana»⁴². Як припускають, в основу цього твору ліг опублікований щоденник познанського воєводи Яна Остророга⁴³.

³⁷ Там само. – С.109.

³⁸ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С.36.

³⁹ Пор.: Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г.Іванченка. – К., 1992. – С.30; Галятівський І. Скарбниця потрібная и позитечная всему свету. – Новгород-Северский, 1676. – Л.[3].

⁴⁰ «Тож так говорить Господь про царя асирійського: Він не вийде в це місто й стріли туди не пустить, не стане перед ним із щитом, ані не насипле проти нього валу. Тим самим шляхом, що прийшов, назад повернеться, а в місто це не ввійде, – слово Господнє. Я боронитиму це місто, я його врятую заради мене й заради Давида, мого слуги. Тієї ж ночі вийшов ангел Господній та й убив в асирійському таборі 185 000 чоловік. І як повставали вранці, аж ось самі мертві тіла. Зняв Санхериб, цар асирійський, табір та й відступив» (див.: Книга Пророка Ісайї 37:33–37).

⁴¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г.Іванченка. – К., 1992. – С.29–30.

⁴² Tytlewski M. Narratio de praeliis gestis inter polonorum et turcam ab annis 1620&1621. – Neapoli, 1622; Historia Constantinopolitana Post avulsum a Carolo Magno Occidentem, Ad Nostra usq[ue] tempora deducta: Et Ex Variorum Historicorum collatione, ac ipsorum verbis formalibus repraesentata; Per Christophorum Besoldum, J.C. Eiusque pars prior, Seriem & res gestas continet Graecorum Imperatorum; Posterior vero, Regum atque Principum Turcicorum. – Argentorati, 1634. – Р.1313–1336; Багро С. Перелік історичних праць, літературних творів та документів, наведених у тексті // Величко С. Літопис / Відп. ред. Т.Таїрова-Яковлева, Г.Боряк. – К., 2020. – С.882.

⁴³ Ostrorog J. Woina woloska od cesarza tvreckiego Osmana przeciwko Koronie Polskiej podniesiona za panowania [...] Zygmwnta Trzeciogo [...] króla, roku Bozego 1621 do [...] p. Piotra ze Bwna Opalniskiego. – W Poznaniu, 1622.

Коли порівнювати «щоденник» Титлевського з тогочасними польськомовними щоденниками, виданими в Речі Посполитій, то впадає у вічі, що саме тут участь козаків у кампанії висвітлено найдетальніше. Можливо, Величко скористався з цього твору випадково, адже той був йому доступним. Проте якщо текст Титлевського було обрано цілеспрямовано, годі й уявити кращий вибір, адже про козацький внесок у «Хотинську перемогу» йшлося якнайдетальніше, і згадки про козаків автор не оминав практично у жодному поденному записі. У чому Величко відступив від свого першовізірця, так це в тому, що до козацьких нічних атак 17 і 18 вересня він додав ще дві – 22 та 23 вересня⁴⁴ (в Титлевського записів під двома останніми датами немає зовсім). Вставляючи цей новий фрагмент між датами 26 і 27 вересня, Величко не вказав, з якого джерела доповнив текст Титлевського. Зіставлення показує, що опис цих нічних атак від 22 і 23 вересня – майже дослівне запозичення з опублікованого щоденника Яна Остророга, який також поширювався в рукописних копіях⁴⁵. Важливо, що хоч Величко повністю орієнтувався на тексти польських щоденників, але разом із тим він уже не піддавав сумніву ключову вагу нічних козацьких атак, і саме тому для нього видавалося принциповим не забути жодну з них. Принагідно описуючи нічні напади козаків, Величко лише двічі подавав їх із метою уславити козацьку доблесть – при описах Хотинської війни та оборони Чигирини проти османського війська в 1677 р.⁴⁶ У такий спосіб звичне ранньомодерне сприйняття будь-яких дій уночі як потаємних, а отже, негідних, здобувало в козацьких літописах початку XVIII ст. цілком нове прочитання. Якщо козаки виступають проти іновірного ворога, «нічна війна» не просто виправдана, але й славетна.

Нарешті, цілком оригінальним сюжетом у Величка стало змалювання вдячності королевича Владислава та короля Сигізмунда III гетьманові П.Конашевичу-Сагайдачному й всьому Війську Запорозькому за їхню звитязність. Компонуючи цей нарис, присвячений «історії гетьманства Петра Сагайдачного», Величко, вірогідно, орієнтувався на віршований панегірик Касіяна (Саковича), на що вказує метафоричне висловлювання про загрозу від османського війська під Хотиним: «Вийшедши же ѿнь, бѣсурманинь, тогда на християнь войною, аще і хвалился ѿт гордости своєя, надѣючися на множество силъ своіх, в Войску Запорожскомъ снѣдаты, а в ѿбозѣ полскомъ ѿбѣдаты»⁴⁷.

За словами Величка, він у цьому спирався на рукописні «козацькі літописці», звідки запозичив лист від короля Сигізмунда III до Сагайдачного та два листи останнього у відповідь, а також оповідку про те, що відразу після укладення миру королевич Владислав начебто прислав козакам великий бутель італійського вина, 48 діжок питного меду, 23 великі діжки горілки та багато їстівних припасів. Хворому ж Сагайдачному, окрім вишуканих найдків та розкішного кармазинового намету, підшитого зеленим венеціанським дамаском, він надіслав «пуздру з дванацятма фляшамы пулгарцевымы сръбрнымы, пстро злоцѣстымы, аптекарскымы лѣкарственнымы водкамы наполненымы, вина виборного котнарского буту невелику, вина ренского бочку и вина найлутшаго венгерского сѣмъ анталовъ»⁴⁸. Коли ж королевич побачив, що пораненого Сагайдачного збираються везти до Києва на простому набитому соломою

⁴⁴ Величко С. Літопис. – С.48–49.

⁴⁵ Сас П.М. Хотинська війна 1621 року. – С.104 (особливо прим. 71 і 72).

⁴⁶ Захоплення вночі реєстровцями повсталих запорозців та низка нічних сутичок під час повстання Якова Острянина (1638 р.), напад Богдана Хмельницького на польський табір біля Ладижина (1652 р.). Величко С. Літопис. – С.87, 97, 100–101, 170–171, 514–516. Зверненням уваги на ці сюжети авторка завдячує Сергієві Багру.

⁴⁷ Пор.: Там само. – С.54; Сакович К. Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного. – С.220.

⁴⁸ Величко С. Літопис. – С.56.

возі, хіба що застеленому килимами, то тут-таки дарував йому розкішний екіпаж, а як особливу відзнаку – «канакъ щирозлотний, в осмъдесять шесть червонихъ бывший, на богатой фіялковой стонжцѣ завѣщенный, на которомъ з ѣдной стороны была персона ѡтца его принцъ Владиславова, короля Жигмунта, виборними рубѣнами ѡсаженная, а з другой стороны былъ ѡрель гербовый Короны Полской, найвиборнѣйшими шафѣрами ѡбложенный»⁴⁹.

У ранньомодерну добу для того, щоб підкреслити визнання внеску Сагайдачного та запорозького війська у «Хотинську перемогу», не було досконалішої мови, аніж мова дарів, адже вони слугували потужним комунікативним засобом, інструментом, який творив і скріплював соціальні зв'язки⁵⁰. Що могло бути кращою відзнакою заслуг Сагайдачного, як не золотий «канак», прикрашений дорогоцінним камінням, та ще й з портретом самого короля?! Такі прикраси виготовляли в єдиному екземплярі на спеціальне замовлення, отож ексклюзивність подарунка мала би підкреслювати виняткове значення послуг козацького гетьмана. Далі, за Величком, король уже особисто висловив вдячність Сагайдачному та всьому козацькому війську в окремому листі, начебто приданому королівському підскарбієві разом з обіцянкою грошової винагороди.

Ще М.Грушевський назвав цей і подальші листи-відповіді фальсифікатами, а нарис Величка – фантазією⁵¹. Справді, якщо він, начебто скомпонований із «давніх козацьких літописців», і не містить виразних ознак, які підкріпили б сумнів щодо автентичності опису щедрих дарів вдячного королевича, то згаданий вище «лист» короля Сигізмунда III, датований 12 січня 1622 р., не залишає місця для сумнівів⁵².

По-перше, підозрілим виглядає саме датування, адже станом на 13 січня королівські комісари перебували в Києві⁵³, і було б дивно, якби король направив свій подячний лист уже після виїзду до козаків власних посланців. Більше того, 21 січня датовано квіт Війська Запорозького про отримання обіцяної винагороди у 40 тис. польських злотих⁵⁴. За приблизного обрахунку, ці 40 тис. еквівалентні згадуваним у гіпотетичному королівському листі 400 тис. битих талерів. Проте з листів королівських комісарів випливає, що ці гроші (річний жолд) вони привезли з собою, а щодо обіцяних гетьманом Жулкевським додаткових 40 тис. злотих ті ж таки комісари радили козакам звернутися до короля окремо⁵⁵.

По-друге, упадає у вічі фраза про те, що надіслані королем гроші призначено як для тих козаків («czerni woyskowie»), котрі билися під Хотином, так і для тих, що воювали на Чорному морі під проводом Хмельницького. Як відомо, Богдан Хмельницький потрапив у полон під Цецорою й був викуплений у 1622 р., а тому аж ніяк не міг командувати морськими боями в 1621 р.⁵⁶ Окрім того, він у 1622 р. ще не був тією постаттю, котра заслужила б окремої згадки в королівському листі. Натомість, як бачимо з попередніх ремарок Величка, той не сумнівався, ніби Хмельницький брав активну участь у морських боях 1621 р. Так, він завершував переказ щоденника Титлевського власними підрахунками чисельності шляхетського та козацького війська, вставляючи ремарку про те, що крім 40-тисячних сил

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ *Бережна Л.* Дари Мазепи: Культура подарунків українських гетьманів у системі дипломатичної комунікації другої половини XVII ст. // Київська Академія. – Вип.12. – К., 2014–2015. – С.222–225.

⁵¹ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.7. – К., 1995. – С.478 (прим.3).

⁵² *Величко С.* Літопис. – С.58.

⁵³ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. – С.222.

⁵⁴ Там само. – С.227–228.

⁵⁵ Там само. – С.225.

⁵⁶ *Сас П.М.* Хотинська війна 1621 року. – С.158–159.

козаків безпосередньо під Хотиним, ще 10 тис. їх за королівським наказом воювали на Чорному морі «під командою» Хмельницького: «Собно на морѣ Чорномъ, того жъ лѣта флотомъ водномъ под командою Богдана Хмельницкого знайдовалося козаковъ по указу королевскомъ ꙗко [10 000]. Яко свѣдетелствуетъ сей войны ѡписатель, Матфей Титлевскій, септєврія шестого, и войны Хмельницкого сказатель, Самоїль Твардовскій, // в книзѣ своєй на листѣ пятомъ»⁵⁷.

Якщо зазирнути до вказаних Величком джерел – «Щоденника» Мацея Титлевського та «Войни домової» Самуєля Твардовського, стане зрозумілою й логіка конструювання цього повідомлення, і згадка про Хмельницького на Чорному морі в гаданому королівському листі від 12 січня 1622 р. Так, у записі Титлевського під 6 вересня значиться, що козак, який утік із полону, розповів, що в османському таборі ширяться чутки, буцімто «дванадєсят судєнь, узброєнихъ арматою, на морѣ Евџинскомъ козаки ємши потопіша, избывши же в Константинополь убѣжаша, их же даже до самих стѣнь града козаки гоняще, всѣхъ царигородцовъ устрашиша»⁵⁸. Водночас у вступній частині «Войни домової», де Твардовскій представляє читачеві, хто такий і звідки з'явився Богдан Хмельницький, збурювач цілої Речі Посполитої в 1648 р., також «пригадано» його «вождівство» на Чорному морі під час війни з османцями:

«Że tedy Krol Władysław woynę one snował
Przeszkodzoną, do Turów z nim komunikował
Naprzód otym y wielki Reiment mu dawał
Morskiej wszystkiej Armaty»⁵⁹.

Як бачимо, Величко у своєму повідомленні злив обидві згадки воедино, вирішивши, що згаданих Титлевським козаків на Чорному морі очолював саме Богдан Хмельницький, і в гаданому королівському листі повторив цю саму тезу заради виопуклення ролі Хмельницького у «Хотинській звитязі». Така стратегія була цілком доречною з перспективи подальшого конструювання наративу. Вигаданий внесок Хмельницького в перемогу над османцями під Хотиним разом з обіцянкою короля шанувати права й вольності, гарантовані ще Стефаном Баторієм, увиразнювали кривди, що їх пізніше зазнав Хмельницький і ціле Військо Запорозьке за правління Владислава IV.

У згадуваній вище «відповіді» Сагайдачного, датованій 15 лютого 1622 р., той нібито дякував королю за ласку й надіслані гроші, віддзеркалюючи ремарку про «козаків під Хотиним» і «козаків на Чорному морі», щоправда, не згадуючи прямо про Хмельницького, натомість зазначаючи, що гроші розподілено згідно з королівським наказом. Далі він скаржився монархові на свавілля королівських старост⁶⁰, але жодним словом не прохоплювався про визнання православної ієрархії – одну з головних справ свого життя. Варто нагадати, що, прохаючи підтримати визнання нововисвяченої ієрархії, лише трьома тижнями раніше він писав литовському польному гетьманові Криштофові Радзивіллю⁶¹. Автентичність листа до останнього не викликає застережень, адже зберігся його оригінал, і цей лист підтверджує, що на смертному

⁵⁷ Величко С. Літопис. – С.52.

⁵⁸ Там само. – С.43.

⁵⁹ Twardowski S. Woyna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami i z Węgry [...]. – Calissii, 1681. – S.5.

⁶⁰ Величко С. Літопис. – С.59–60.

⁶¹ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. – С.228–229.

одрі Сагайдачний не припиняв клопотатися про «захист грецької віри». Отож він не змарнував би нагоди згадати про це й у листі до короля, якби такий лист справді було написано.

З огляду на сказане не випадає вірити й в автентичність другого листа Сагайдачного до короля, датованого у Величка останніми числами березня 1622 р. У ньому гетьман Сагайдачний, нібито розуміючи наближення смерті, писав, що відпускає королівського лікаря, присланого королевичем Владиславом для його лікування, а далі просив захистити козаків від королівських старост і ліквідувати унію⁶². З усіх трьох згаданих листів саме цей здобув найбільше дослідницьке визнання, ба навіть його включили до поважної збірки⁶³. Тим часом оригінал цього (як і двох попередніх) листа невідомий, а у вказаній збірці, так само, як і в іншій⁶⁴, джерелом запозичення вказано публікацію М.Максимовича⁶⁵. Останній натомість точно назвав своє джерело – літопис Величка, звідки він і передрукував весь комплект із трьох «листів». Зважаючи на сказане, важко не погодитись із висновком М.Грушевського, що «листування» між королем та Сагайдачним після Хотинської війни має апокрифічний характер⁶⁶. Змалювання королівської вдячності, щедрих дарів і турботи про здоров'я хворого гетьмана, з одного боку, підкреслювало козацький внесок у «Хотинську перемогу», а з іншого – увиразнювало утиски, що їх зазнали козаки за правління Владислава IV, та які призвели до вибуху війни під проводом Б.Хмельницького, тобто одного з центральних сюжетів літопису С.Величка.

У підсумку козаки – третя (коли не ключова) – сторона-учасник Хотинської баталії небезпідставно сподівалися на дивіденди за перемогу над османцями, проте не отримали з Варшави очікуваного визнання. Ситуативний союз Війська Запорозького як недовизнаного «лицарського» стану з невизнаною православною церквою, завдяки якому кілька років поспіль фіксувалися спроби нагадати королю про козацькі заслуги, призвів до появи низки текстів, де козакам творили поважну репутацію воїнства з прадавнім історичним корінням і достойним шляхти набором чеснот. Серед іншого, у переліку значилася оборона Вітчизни та захист віри предків, найяскравішим проявом чого стала участь козаків у війні 1621 р. Однак після визнання православної церкви та утвердження на київській митрополії Петра (Могили) київські церковні еліти втратили мотивацію підтримувати козацький образ добродесного війська, отож з їхніх текстів зникла глорифікація хотинської звитяги. Ситуація змінилася аж через півстоліття, коли Феодосія (Софоновича) – талановитого представника київських ієрархів, могилянського інтелектуала другого покоління – повторно привабив блиск козацьких шабель під Хотином. Він використав цей сюжет, протиставляючи легендарного Сагайдачного, який боронив Батьківщину проти мусульман, теперішньому очільникові козаків гетьманові Петрові Дорошенку, що визнав османську протекцію над козацькою Україною. При цьому характерно, що текст Софоновича

⁶² Величко С. Літопис. – С.61–62.

⁶³ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. – С.233–234.

⁶⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т.II: 1599–1637. – Санкт-Петербург, 1865. – С.72–73.

⁶⁵ Див.: Киевлянин / Изд. М.Максимович. – Москва, 1850. – С.165–171.

⁶⁶ На те, що С.Величко не раз «грішив» цим прийомом, указує й чимало інших листів такого роду. Див. приклади та аналіз: Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 2005. – С.442–444.

аж ніяк не спирався на київські твори 1620-х рр. Проте важливо, що, схоже, саме під його впливом історія Хотина приверне увагу козацького середовища, як це бачимо вже з перших козацьких історичних наративів. Огляд їх свідчить про інтерес до подій Хотинської війни та до звитяжної ролі козацтва передусім за рахунок описів нічних атак. Сам цей сюжет, хоч як парадоксально на вояцькі звичаї, стане предметом особливої уваги у творах ерудованих представників Війська Запорозького та буде проголошений визначальним фактором успіху оборони Хотинської фортеці в 1621 р.

REFERENCES

1. Berezhna, L. (2014–2015). Dary Mazepy: Kultura podarunkiv ukrainskykh hetmaniv u systemi dyplomatychnoi komunikatsii druhoi polovyny XVII st. *Kyivska Akademiia*, 12. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bevzo, O. (1970). "Lvivskiy litopys" i "Ostrozkyi litopys": Dzhbereloznavche doslidzhennia. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Bovhyria, A. (2018). Uiavlennia pro "inshykh" v istorychnykh naratyvakh Hetmanshchyny (kinets XVII–XVIII st.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 18. [in Ukrainian].
4. *Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI – pershoi polovyny XVII st.: universal, lystuvannia, ubody, pryiasyby*. (2016) (Eds. V.Brekhunenکو, Yu.Mytskyk, V.Sherbak). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kohut, Z. (2010). Vplyv polityky na Inokentiiia Gizelia ta vydannia kyivskoho "Synopsysu": nove osmyslennia. *Inokentii Gizel. Vybrani tvory, III*. Kyiv; Lviv. [in Ukrainian].
6. Murphy, R. (1999). *Ottoman Warfare 1500–1700*. Rutgers University Press.
7. Mytskyk, Yu. (1984). "Letopisets Dvoretiskikh" – pamiatnik ukrainskoho letopisaniia XVII v. *Letopisi i khroniki 1984 g.* Moskva. [in Russian].
8. Mytskyk, Yu. (1996). Chernihivskiy litopys. *Sivierskyy litopys*, 4(10). [in Ukrainian].
9. Ostapchuk, V. (2001). The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids. *Oriente Moderno: Nuova Serie*, 81/1.
10. Plokhii, S. (2005). *Nalyvaikova vira: kozatstvo i religii v rannomodernii Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Plokhii, S. (2015). *Pokhodzhennia slovianskykh natsii. Domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusi*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Sas, P.M. (2012). *Khotynska viina 1621 r.* Bila Tserkva. [in Ukrainian].
13. Sinkevych, N. (2013). "Paterikon" Sylvestra Kosova: pereklad ta doslidzhennia pamiatky. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Sysyn, F. (1988). *History, Culture, and Nation: An Examination of Seventeenth-Century Ukrainian History Writing*. Cambridge.
15. Velychko, S. (2020). *Litopys* (Eds. T.Tairova-Yakovleva, H.Boriak). Kyiv. [in Old-Ukrainian].
16. Yakovenko, N. (2005). *Narys istorii Ukrainy na naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
17. Yakovenko, N. (2012). *Dzerkala identychnosti. Doslidzhennia z istorii uiaвлен ta idei v Ukraini XVI – pochatku XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
18. Zatyliuk, Ya.V. (2011). Predky "kozatskoho malorosiskoho narodu" i kyievo-ruska spadshchyna v uiavlenni elity chasiv Pylypa Orlyka. *Pylyp Orlyk: zhyttia, polityka, teksty: Mat. Mizhnar. nauk. konf. "Ad fontes" do 300-ricchcia Benderskoi Konstytutsii 1710 r.* Kyiv, NaUKMA, 14–16 zboot. 2010 r. (Ed. N.Yakovenko). Kyiv. [in Ukrainian].

Tetiana HRYHORIEVA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
National University of "Kyiv-Mohyla Academy"
(Kyiv, Ukraine), grygorieva@ukma.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3111-214X>

Creating “Memory” of the Battle of Khotyn 1621 in the Texts of Kyivan Clerics and in the Cossack Chronicles of the Seventeenth – Beginning of the Eighteenth Centuries

Abstract. The aim of the present article is to explore reflections of the Kyiv church authors and the Cossack chroniclers of the 17th – beginning of the 18th centuries about contribution of the Cossack army into the Khotyn war of 1621. The research employs textual discourse analysis as the major **methodological approach**. **Research novelty.** Kyivan Orthodox clerics and later Cossack chroniclers, who created historical memory of the Cossack contribution into the Khotyn War 1621, suggested a rather original interpretation of these events in comparison to the other

authors of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Specifically, they claimed that the Cossack army played the key role in withstanding the offensive of the Ottoman army headed by the sultan himself. Yet, the presentation of the Cossack valor in these texts was different and it changed over the 17th century. **Conclusions.** The initial narratives by the Kyivan church authors underlined the Orthodox identity of the Cossacks. For them, this identity was important as they struggled to get the new Orthodox hierarchy (ordained by the Patriarch of Jerusalem Theophanes in 1620) acknowledged by the king of the Polish-Lithuanian Commonwealth. When this hierarchy was finally acknowledged in 1632 by the new king Władysław IV, the narrative of the Cossack courage in the Battle of Khotyn disappeared from the important Kyivan texts up to the 1670-s. At that time, Kyivan church erudite revived the memory of this event. In this manner they contrasted the deeds of the hetman Petro Konashevych-Sahaidachnyi, “the victor of the Turks”, with the politics of hetman Petro Doroshenko, who acknowledged Ottoman protection. Further on, the text by Sofonovych was fundamental in representing the role of the Cossacks in the Khotyn War 1621 in the Cossack chronicles of the 17th – beginning of the 18th centuries. Sofonovych also suggested the interpretative framework for the subsequent texts, which from now on stressed the utmost importance of the Cossack night attacks for the successful defense of the Khotyn fortress.

Keywords: Khotyn War, Kyivan church authors, Cossack chronicles, historical memory.

Ольга ВАКУЛЬЧУК

кандидатка історичних наук,
завідувачка відділу пресознавства,
Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського
(Київ, Україна), vakulchuk@nbuv.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4171-3886>

Любов ДУБРОВІНА

докторка історичних наук, професорка,
член-кореспондентка НАН України,
генеральна директорка Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського
(Київ, Україна), dubrovina@nbuv.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1011-7910>

Багатотиражні газети 1920–1930-х рр.: до питання методики історико-джерелознавчого дослідження

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.170>

УДК: 930.1

Анотація. Мета статті – розкрити специфічні особливості багатотиражних часописів як окремого виду історичних джерел газетного типу, визначити основні методологічні засади та окреслити комплекс емпіричних методик, що дозволяють розкрити джерелознавчий потенціал багатотиражок 1920 – 1930-х рр. **Методологія** базується на принципах історизму й об'єктивності, системності, використано методи хронологічний, атрибуції, класифікації, систематизації, структурно-функціонального та бібліографознавчого аналізу. **Наукова новизна.** Уперше розкривається специфіка комплексу багатотиражних газет 1920–1930-х рр. як окремого виду галузевої періодичної преси та об'єкта історичного джерелознавства. Визначено специфічні особливості комплексного дослідження багатотиражок, засобів відображення ними історичної дійсності та можливості вивчення їх інформаційного потенціалу. **Висновки.** Багатотиражні газети – масові періодичні видання, окремий специфічний вид радянської преси, становлення якого припало на період 1920 – початку 1930-х рр., коли партія й держава розробляли стратегію і тактику реалізації завдань ідеологічного впливу на свідомість «широких мас», організації «соціалістичного будівництва», прискорення економічного розвитку. Величезний пропагандистський потенціал, закладений у багатотиражних газетах, став полігоном маніпулятивних методів впливу на формування радянської ідеології та посилення контрольної функції партійних органів. Одночасно формувалися нові трудові відносини, ідейний патріотизм працівників, який сприяв згуртованості трудових колективів. Розгалуження структури й розвиток функцій багатотиражних газет, збільшення їх кількості та різновидів відображало цей процес та поступовий рух від відносної самостійності до абсолютної включеності у загал радянської преси. Водночас багатотиражки – це живе джерело місцевого характеру, що може бути розкритим як через використання загальних принципів методології історичної науки, так і з допомогою часткових методик виявлення й атрибуції газет, наукового опису, класифікації та систематизації, інших ознак, що залежали від конкретно-історичних умов, пошуків методів політичного й економічного утвердження радянської влади.

Ключові слова: багатотиражні газети як історичне джерело, радянська ідеологія, атрибуція багатотиражних газет, пресознавство, ретроспективна бібліографія.

Пресознавчі студії за останні роки набули значної актуальності у зв'язку зі звільненням української науки від попередніх стереотипів та ідеологем. Це дозволяє значно розширити джерельну базу і предмет досліджень історичних процесів та явищ у певні періоди часу, об'єктивно розкрити джерельний потенціал різних видів періодичної преси, у тому числі багатотиражної, як окремого виду масових джерел, з'ясувати кількісні параметри багатотиражок, їх місце у структурі періодики, провести класифікацію та систематизацію, визначити тематичну спрямованість її різних підвидів, ступінь впливу на свідомість пересічних людей, установити причини, умови, конкретні обставини появи кожного видання і припинення його виходу.

Багатотиражні газети – група видань радянської преси, її специфічний вид. Видавалися на промислових підприємствах, у колгоспах, радгоспах, навчальних закладах, установах, військових частинах, публікувалися політвідділами МТС, громадськими об'єднаннями, профспілковими організаціями та відображали переважно їхню трудову діяльність. Своєю появою багатотиражні газети завдячували стіннівкам: досвід участі пересічних членів виробничих колективів у виготовленні стінних газет, яких у 1920-х рр. налічувалися тисячі, призвів до усвідомлення необхідності заснування друкованих багатотиражок. Першими з'явилися фабрично-заводські, тому їх кількість значно переважає всі інші різновиди багатотиражних часописів (така ситуація зберігалася впродовж всього періоду існування цього виду періодичних видань). Станом на серпень 1929 р. в радянській Україні існувало 90 «суто робітничих газет», їх загальний разовий тираж сягав 200 тис. примірників, отже заводські видання мали таку ж кількість передплатників – «твердого кадра регулярних читачів, на яких газети базуються у своїй роботі»¹. Найбільше багатотиражок на території республіки в 1920 – на початку 1930-х рр. виходило в індустріальних центрах – Дніпропетровську, Запоріжжі, Кіровограді, Краматорську, Макіївці, Сталіно, Харкові, а також у Вінниці, Києві, Одесі.

До групи багатотиражних газет об'єктивно приєднуються й такі їх різновиди, як тематичні додатки, «сторінки», спецвипуски, бюлетені. Багатотиражна преса виникла на початку 1920-х рр., що визначалося цілою низкою постанов партії та уряду СРСР (а також УСРР). Влада всебічно підтримувала, сприяла її розвитку, розраховуючи на величезний, закладений у ній, пропагандистський потенціал. Ідеологічна концепція ролі багатотиражної преси як міцного важеля виховання та організації трудових колективів «знизу», психологічного сприйняття радянських перетворень, розвитку політичної й економічної стратегії комуністичної партії, реалізації курсу на підсилення впливу партії та уряду, розуміння необхідності проведення індустріалізації, колективізації, перебудови вищої освіти й науки, – викликала підсилену увагу ВКП(б) і КП(б)У до низової преси як інструмента формування свідомості «мас», адже через багатотиражки ідеологічний вплив поширювався на всі верстви населення (аж до окремого працівника).

Як явище масового періодичного друку, феномен і специфічний вид радянської преси, багатотиражні газети 1920–1930-х рр. довгий час залишалися поза увагою дослідників через загальну оцінку преси як другорядного або її недооцінку як достовірного джерела через політико-ідеологічну заангажованість. Історики радянського періоду концентрували свою увагу на більшовицькій пресі як засобі друкованої пропаганди в ідеологічній діяльності КППС та КПУ, натомість багатотиражні газети в той час розглядалися під кутом масової партійної роботи й народної ініціативи в газетному русі².

Незалежність України відкрила можливості нових засад вивчення преси. З'являються студії, що певною мірою стосуються теми відновлення вивчення історії преси у цілому, у

¹ За керівництвом заводською друкованою газетою // Комуніст. – 1929. – 13 серпня. – С.3.

² Вахульчук О.А. Історіографія багатотиражних газет 1920–1940-х рр. як складової радянської періодики // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип.27. – К., 2021. – С.211–220.

тому числі й окремих аспектів багатотиражної. Серед таких праць – дослідження І.Герман, Л.Гриневич, О.Коляструк, О.Коновця, І.Крупського, В.Солдатенка, К.Шпакович. Значний розвиток у цей період отримало вивчення преси Галичини, Буковини, Закарпаття (розвідки В.Габора, О.Дроздовської, М.Романюка, Л.Сніцарчук). Об'єктивні дослідження радянської преси 1917–1921 рр. провели О.Богуславський, П.Губа, Р.Піріг, О.Позняков, М.Романюк, Г.Рудий, С.Сегеда, Н.Сидоренко, П.Федоришин та ін.³

Важливо спеціально згадати дослідження методологічних засад історії преси як спеціальної історичної дисципліни пресознавства у працях М.Романюка⁴ і Г.Рудого⁵. Пресознавство вони розглядають як галузь знань про пресу, що має свій об'єкт, предмет і методи. Відзначається, зокрема, і доцільність широкого застосування емпіричних методів студіювання газетних фондів у бібліотеках із метою розширення їх інформаційного потенціалу та залучення до наукового обігу. Прикладною функцією досліджень фахівці вважають створення аналітичних науково-довідкових і пошукових систем (бібліографічні довідники, каталоги, бази даних, цифрові ресурси з розвинутою системою аналітичних анотацій) як необхідного елемента бібліотечно-джерелознавчої евристики, що охоплюють усі кількісні та якісні параметри системи багатотиражної преси з широкими функціями адресного пошуку інформації і слугують сегментом джерельної бази історичних досліджень.

У теорії пресознавства ще не сформовано узагальнюючого поняття, що ввібрало б найхарактерніші риси та функціональні ознаки багатотиражної преси як виду історичного джерела, хоча й визнається її політико-пропагандистська, ідеологічна роль, інформаційна складова щодо певної соціально-економічної галузі, а також для історії державних установ, підприємств, навчальних закладів, інших організацій. У радянський період ці властивості багатотиражок як джерел було використано для підготовки серії видань з історії фабрик і заводів⁶. Процеси становлення й формування багатотиражних газет 1920–1930-х рр. як унікального явища радянської періодики до останнього часу не стали об'єктом спеціального дослідження, що пов'язано, передусім, із відсутністю історико-бібліографічної реконструкції складу багатотиражних газет того періоду, трудомістким процесом їх виявлення у значних за обсягом фондах газетної періодики та особливостями опрацювання, адже ці часописи спеціально не виокремлювалися у фондах або не зберігалися взагалі, вони не представлені достатньо в каталогах як окрема категорія газет.

Перешкодою є й поняття специфіка такого явища, як багатотиражні газети. Сам цей термін не може бути застосований як єдиний орієнтир для пошуків цих джерел у зв'язку з багатьма альтернативними назвами, які використовувалися паралельно майже весь час існування цього виду періодики. Практика використання терміна показує, що його сутність відображає переважно виробничий аспект видання газети на підприємствах, а не кількість накладів, і включає всі види періодичних видань (як, власне, газети, так й інші види газетної продукції), котрі виходили оперативно та не мали періодичного характеру. Це, зокрема, «сторінки», «блискавки», спецвипуски, бюлетені тощо. Розуміння змістовної суперечності поняття «багатотиражні газети» та його недосконалість як загального визначення цього виду газет викликало появу паралельних термінів: «первинна», «виробнича», «мала», «низова», «локальна» преса тощо. Термін «мала преса» існував ще у ХІХ ст. для характеристики масових газет, переважно «листоків»,

³ Вакульчук О.А. Багатотиражна преса України 1917–1941 рр.: становлення, розвиток, контент / Відп. ред. Л.А.Дубровіна. – К., 2021. – 536 с. (бібліографія на с.538–597).

⁴ Романюк М.М. Українське пресознавство як спеціальна історична дисципліна: до постановки проблеми // Поліграфія і видавничча справа. – Вип.39. – Л., 2002. – С.9–19.

⁵ Рудий Г. Періодика України 1917–1940 рр. як історичне джерело // Бібліотечний вісник. – 2008. – №1. – С.29–35.

⁶ Ясь О.В. «История фабрик и заводов» // Энциклопедия истории Украины. – Т.3: Е–Й. – К., 2005.

розрахованих на пересічного обивателя з невибагливим смаком і невисоким рівнем освіти. У періодиці 1920–1930-х рр. часто трапляється назва «малотиражки», що пояснюється невеликими накладками цих видань порівняно з центральними чи обласними газетами. За своєю термінологічною суттю ця назва чітко відображає специфіку цього виду преси за ознакою кількості накладів. На практиці термін «малотиражки» виходить за межі лише періодичних видань і може включати й інші види, що друкувалися невеликими накладками. Використовується також термін «первинна преса», адже вона висвітлює проблеми рівня мікросоціуму, яким є виробничий, студентський або інший колектив. Усі означені назви відбивають змістовну складову багатотиражної преси як низової ланки в ланцюзі побудови структури періодики, призначенням якої є адресне орієнтування на різні соціальні прошарки суспільства.

Нині термін «багатотиражні газети», попри очевидну його недосконалість, у науковій сфері використовується як усталений, він увійшов до наукового обігу як однозначний типологічний термін, що існував із початку зародження цього виду періодики і трактується як такий, що за своїм походженням пов'язаний із розгортанням діяльності виробничих колективів, установ, навчальних закладів, інших організацій. Його виникнення та утвердження відбувалося в період, коли почали відмовлятися від практики стінних газет на виробництві й в установах, і переходили до більш ефективних масових тиражованих газет, котрі, безумовно, відрізнялися накладками від стінних. Термін прижився у щоденному спілкуванні в його типологічному сенсі.

Необхідним етапом опрацювання та введення до наукового обігу всього великого комплексу цих джерел є емпірична стадія дослідження, на якій реалізуються методи евристики джерелознавчої атрибуції, бібліографознавчої реконструкції, статистичного аналізу. Застосування цих методів дає можливість отримати об'єктивну інформацію про джерельний комплекс газет: загальну кількість, назви та їх зміни в певний історичний період, походження й підпорядкування, профіль, час існування та періодичність, наклад і кількість номерів, видавців, авторів, мову й лексичні особливості, місце видання (географічна локалізація, адміністративне підпорядкування), наявність додатків тощо.

Наступним етапом є застосування спеціальних камеральних методик наукового описування багатотиражних газет, які б виходили за межі формально-бібліографічного, заснованого на засадах фасетної класифікації, і формували принципи аналітичного джерелознавчого описування їх як історичного джерела, із визначенням обов'язкових або бажаних елементів розкриття складу і змісту. Це дає матеріал для проведення класифікації та систематизації газетних джерел як методів пізнання об'єкта, що допомагають розкрити видову й типологічну структуру системи багатотиражних газет, надати матеріал для подальшого аналізу та синтезу інформації, їх оцінку як явища в контексті історичних чинників, напрямів діяльності, умов створення й існування, встановлення загального та специфічного в розвитку різних видів багатотиражок, змістовних особливостей їх функціонування на тлі суспільно-політичної ситуації.

Виявлення багатотиражних газет зазначеного періоду стало можливим завдяки фронтальному перегляду газетних фондів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського з подальшою підготовкою науково-довідкових видань газетної періодики, які включають усі види газет та охоплюють період від 1816 по 1960 рр. Уперше в покажчики включено всі виявлені багатотиражні видання, що представляють усю Україну, створено електронний ресурс на базі аналітичного бібліографічного опису⁷. Газетний фонд НБУВ є основним масивом газетної періодики 1920–1930-х рр., найбільшим в Україні, оскільки поповнювався обов'язковим примірником усіх видань

⁷ Газети України 1917–1920 рр. у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: Каталог. – К., 2014. – 436 с.; Газети України 1930–1934 рр. у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: Каталог: У 2 ч. – К., 2004. – Ч.1. – 853 с.; Ч.2. – 986 с.; Газети України 1935–1940 рр. у фондах НБУВ: Каталог: У 2 ч. – К., 2012. – Ч.1. – 570 с.; Ч.2. – 662 с.

як центральних, так й обласних, за весь час існування бібліотеки. В обласних книгозбірнях, як правило, зберігається дублетний масив багатотиражної преси. Отже загальноукраїнська репрезентативність цього масиву газет дає змогу та підстави для отримання статистичних даних і проведення узагальнюючих досліджень теоретичного й науково-практичного характеру.

Із газетного комплексу НБУВ (що складається з понад 256 тис. річних комплектів газет) виявлено 1215 багатотиражних часописів 1917–2016 рр. Із них обрано для опрацювання понад 3,5 тис. газет 1920–1930-х рр., які збереглися до нашого часу і класифіковані нами за галузевим принципом на заводські й фабричні, транспортні, шахтні, навчальних закладів, колгоспні, радгоспні, газети МТС, артілей, військових частини, профспілок та ін., що охоплювали всю організаційну структуру радянських державних установ і громадських об'єднань. Крім того, залучено друковані стіннівки, одноденні газети, бюлетені та випуски виїзних редакцій із різних питань та різного місцевого підпорядкування, а також такі різновиди багатотиражних газет, як додатки, «сторінки», спецвипуски, екстрені, «штурмові» випуски, бюлетені, спецбюлетені тощо⁸. Сьогодні можна знайти ці газети в опублікованих покажчиках, карткових каталогах, електронних ресурсах газетного фонду НБУВ, за хронологією й назвами.

Період 1920–1930-х рр. є окремим об'єктом аналізу багатотиражних газет як історичного джерела, адже пов'язується з повним циклом становлення феномену радянської багатотиражної преси в її різноманітності: від зародження, розвитку різних видів та функцій, формування масового руху робітничих і селянських кореспондентів до повного нівелювання «народної ініціативи» та специфічних особливостей газет, їх підпорядкування завданням «будівництва соціалістичної держави», вимоги дотримання єдиної ідеологічної спрямованості. Однак тематика публікацій, зовнішні ознаки, кількісні характеристики газет 1920-х рр. мають суттєві відмінності від тих, що виходили у 1930-х. У 1920-х рр. ступінь правдивості відображення дійсності певною мірою все ще залежав від самої газети, відповідальності й позиції керівництва, професійного рівня тих, хто її випускав, що підвищувало роль часопису як джерела інформації, – для переважної більшості працівників єдиного доступного. Щодо назв, то для 1920-х рр. характерні такі: «Закатка», «Дайош папір», «Донецька самочерпка», «Дмухання домни», «Лобогрійка», «Обтискач», «Перо-шило», «Погонялка», «Свинцегрыз» та ін. Показово, що у цей період частина газет друкувалася трьома мовами – українською, російською та їдиш. При цьому відсоток статей українською й російською майже однаковий, на їдиш публікувалося до 13% матеріалів.

Натомість для 1930-х рр. характерна значна політизація назв і текстів публікацій, відсутність стабільної назви та її предметного визначення, що пов'язано з постійними змінами конкретно-історичних обставин, виникненням нових умов розвитку промисловості, формуванням соціально-економічних важелів управління державою, посиленням політичних механізмів впливу на масову свідомість, формуванням стереотипів мислення народу⁹. Багатотиражні газети 1930-х рр. – це видання періоду тоталітаризму, жорсткої уніфікації суспільно-політичного й культурного життя країни. Ці процеси відбилися в назвах багатотиражок: «Дзержинець», «За промфінплян», «За сталінський врожай», «Ленінська ДніпроГЕС», «Микояновець», «Стахановець», «Сталеливарник», «Трибуна олійника», «Ударник» та ін.

Кількість багатотиражних газет надзвичайно велика, що свідчить про забезпечення цього напрямку радянською владою як дієвого інструмента впливу на свідомість людини. Найбільша частина (46% від загальної кількості 1920–1930-х рр.) належить

⁸ Див.: Вакульчук О.А. Багатотиражна преса України 1917–1941 рр.: становлення, розвиток, контент. – К., 2021. – 536 с.

⁹ Вакульчук О.А. Багатотиражні газети як комплексне історичне і бібліографічне джерело і засіб комунікації // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип.26. – К., 2020. – С.224–238.

фабрично-заводським, що пояснюється посиленням курсу на індустріалізацію, розбудову промисловості й уведення в експлуатацію великих промислових підприємств. У цей період вони визначилися з структурою, формою, галузевою специфікою, адресним інформуванням: виходили газети будівельників, друкарів, гірників, деревообробників, цукровиків, металургів, текстильників, працівників транспорту, торгівлі, харчової промисловості тощо. Значний відсоток складали колгоспні, радгоспні та часописи політвідділів МТС (38%). Суттєво менше газет шахт і копалень (приблизно 6%), навчальних закладів, переважно вишів (7%). Решта – видання виборчків, профспілок, громадських організацій, місць позбавлення волі тощо.

Багатотиражна преса за змістом статей та оформленням реалізувала низку функцій, такі, як пропаганда цінностей, проголошених актуальними на той час, громадський контроль над життям колективу й окремих його членів, заохочення працівників до виконання та перевиконання планів, залучення народної ініціативи в культурно-масовій роботі, передусім клубній, а також у численних заходах на державному рівні. Газети виробничих колективів виконували функцію засобу демонстрації «соціалістичної демократії», були важелем впливу на різні сфери діяльності колективу, інструментом заохочення рядових працівників до управління виробництвом. Звідси випливає розуміння, що сфера досліджень багатотиражної преси, окрім інших, включає й соціально-психологічний аспект, що проявляється в методах впливу газети як виразника колективної думки на внутрішню психологічну атмосферу, певним чином регулюючи її.

Особливість багатотиражних видань як історичного джерела полягає також у специфіці процесу формування газетою читацької аудиторії, масовому залученні членів колективу до її читання завдяки публікації матеріалів, що викликають найбільший інтерес, і впливу цієї аудиторії на газету через вимогу враховувати її інформаційні потреби. Багатотиражки декларувалися як продукт «самодіяльності мас». Участь працівників підприємства (робітників, інженерно-технічних кадрів тощо), студентів і викладачів навчальних закладів, службовців різних рівнів у роботі багатотиражних газет як наочний приклад цієї «самодіяльності» – одна зі специфічних рис багатотиражних газет. Соціальний склад кореспондентів певною мірою відображав структуру колективу. Тому з усіх видів преси багатотиражки, зокрема 1920-х рр., які з'являлися з ініціативи пересічних членів колективу, демонструють високий показник збіжності інформаційних потреб читачів і задоволення цих потреб часописом. У 1920 – на початку 1930-х рр. ці газети висвітлювали широке коло тогочасних актуальних тем і проблем, де, разом із партійним і комсомольським життям, у великому відсотку публікацій розглядалися виробничі питання, винахідництво, «соцзмагання», «школи малописьменних», побут, дозвілля, соціальні взаємини між членами колективу. Також заохочувалася й підтримувалася літературна творчість, фізична культура і спорт, художня самодіяльність. Видання містили значну кількість гасел, малюнків, фото, карикатур.

Із початку 1930-х рр. ситуація кардинально змінювалася, збільшувалася кількість статей про засудження опозиційної думки, виявлення «шкідників», «ворогів», «шпигунів», проведення «чисток», що свідчило про наступ тоталітарної системи. У другій половині – наприкінці 1930-х рр. багатотиражна преса втратила своє значення в колективі як неформальний виразник робітничої ініціативи й була повністю підпорядкована державно-партійному контролю. Змінювалися формальні ознаки газет: формат, розташування матеріалів, стиль публікацій. Ставав властивим особливий пафос, тому часто важко відокремити справжні події та досягнення виробничого процесу від пропагандистських гасел.

Хоча багатотиражні газети обов'язково мали передруковувати постанови партії та уряду з питань політико-економічного розвитку держави, але основні теми статей

і дописів – поточні справи і проблеми підприємства (загальна кількість публікацій, присвячених місцевим виробничим особливостям, сягала 70%), тому ці газети можна вважати послідовним «літописом» історії конкретного заводу, фабрики, установи, навчального закладу у фактах, документах, поглядах сучасників. Усі події загальносоюзного й республіканського значення на шпальтах багатотиражок здобували місцевий акцент, усі державні плани набували конкретного змісту. У цьому полягає ще одна специфіка багатотиражної преси.

Центральні й обласні газети часто спиралися на матеріали багатотиражок, публікуючи їх у себе та використовуючи для загальної пропаганди, адже сторінки виробничих чи колгоспних газет рясніли розповідями про «передовиків», про «перевиконання планів», про «соцзмагання» на конкретному підприємстві, у колгоспі, в установі чи виші, містили портрети «героїв праці», винахідників і раціоналізаторів, фото новобудов, цехів, верстатів, сільськогосподарської техніки тощо.

Необхідно враховувати низку специфічних особливостей багатотиражної преси, пов'язаних із критеріями атрибуції газет.

1. *Анонімність (деперсоналізація авторства)* статей робітничих і сільських кореспондентів, котрі були звичайними працівниками. У найкращому разі авторство зазначалося ініціалами.

2. *Нестабільність назв газет* (зокрема в 1930-х рр.) – частина їх зміна, що пояснювалося історичними особливостями розвитку України. Так, «Стахановець шкіряник» – видання Київського шкіркомбінату (1929–1941 рр.) – упродовж свого існування мало назви «Кліщі», «Червоний чинбар», «Стахановець шкіряник». Газета Київського судноремонтного заводу «Сталінець» (1929–1936, 1939, 1940 рр.) йменувалася «Червоний затонець», подвійною назвою «Червоний затонець = Экономическая жизнь». Тижневик Київської фабрики ім. Смирнова-Ласточкина (1932–1940 рр.) «Сталінський шлях» тричі змінював назву: «Червона швачка», «Червоний швейник», «Смірновка». «Голос КРЕСУ» (1929–1941 рр.) – газета робітників і службовців будівництва Київських райелектростанцій – перейменовувалася на «Турбогенератор», «Електрик на варті», «Столичний КРЕС». Часопис Вінницької швацької фабрики «Червона голка» (1931, 1932 рр.) був «Володаркою», «За стахановські темпи» тощо.

3. *Наявність численних додатків, бюлетенів, «листоків», «сторінок», «газет у газеті»*, які складно відрізнити від основного видання. Великі заводи випускали свій основний часопис, що мав чимало додатків. Типовий приклад – щоденна газета «Домна» Макіївського металургійного заводу (1926–1940 рр.), що мала додатки «Будь начеку!», «Листовка “Домны”», «Листок “Домны”», «Четырнадцатый МЮД», «За большевистскую технику», «За коллективизацию», «За сталь», «Пароль – Домна 6», «Макеевский рабочий», «На стройке», «За чистый завод», «Литературная страница», «Фабзаучник».

4. *Перехід на іншу мову викладу матеріалів або зміна мови в назві.* Ця особливість характерна для газет, що виходили в період політики українізації, натомість після її згорання відбувалися чергові перейменування.

5. *Ідентичність назв газет різного підпорядкування.* Від початку 1930-х рр. самотні найменування попереднього десятиліття зазнавали уніфікації, у різних галузях з'являлися численні часописи з назвами на зразок «Сталінець», «Ударник», «Стахановець», «Мотор», «Дзержинець» і под. Наприклад, свої «Ударники» існували на взуттєвій, меблевій, швейній фабриках, паровозоремонтному суднобудівному, консервному й цукровому заводах, випускалися у виправно-трудовах установах, друкарнях, закладах освіти тощо. Найчастіше повторювалися назви колгоспних, радгоспних і газет політвідділів МТС, а також різноманітних додатків до них.

6. *Атрибуція колгоспних та радгоспних газет, органів політвідділів МТС*, які мали однакові назви основних газет, а також спецвипусків, додатків, бюлетенів, листків, звернень, котрі готувалися найчастіше з допомогою виїзних редакцій. Періодичність виходу колгоспних багатотиражок не регламентувалася, упродовж року видавалися від 8 до 50 номерів, а наклад становив від 300 до 1000 прим. (для порівняння: тиражі виробничих газет сягали 5000, іноді доходили до 10 000). Ця ситуація відображала соціальний стан і специфіку сільськогосподарського виробництва, яке не мало такої чіткої організації, як промисловість. Типовими назвами були «Авангард», «Колгоспне життя», «Ленінський шлях», «Червоний свинар» тощо. Усі колгоспні газети були малоформатними (А4), мали лише дві (зрідка чотири) сторінки. За змістом вони закономірно значно відрізнялися від часописів промислових підприємств, адже присвячувалися завданням прискорення колективізації, висвітлювали питання колгоспного життя і внутрішні справи господарства. Від початку 1930-х рр., коли колективізація тільки розгорталася, колгоспні багатотиражки лише вступили у стадію розвитку, вони значно відставали від фабрично-заводських, котрі на той час уже сформувалися. Утім у той період колгоспні газети були чи не найдоступнішими з усіх засобів масової інформації, адже вони розповсюджувалися безкоштовно та майже всі україномовні, що відображало специфіку читачів й організацію сільськогосподарської галузі виробництва.

7. Проблему становлять часті зміни *адміністративно-територіального устрою*, регіональної підпорядкованості, перейменування міст і сіл, присвоєння назвам підприємств та колгоспів імен партійних діячів або їх скасування залежно від історичних обставин чи політичної кон'юнктури. Це вимагає створення картотеки встановлення місця видання й з'ясування всіх подібних змін.

8. Різна *періодичність видань*, що пояснюється економічними причинами (брак паперу), перепрофілюванням газет, цензурними питаннями, впливом суспільно-політичної ситуації тощо.

9. *Підпорядкування газет*. У період посилення ролі партії, зокрема в роки індустріалізації та колективізації, багатотиражні видання, майже всі з яких у 1920 – на початку 1930-х рр. існували як газети робітників, службовців та селян, наприкінці 1930-х перетворилися на органи парткомів, дирекцій, завкомів, профспілок, що було свідченням перемоги радянської держави та «сталінської Конституції». Серед таких газет – «Зубчатка», «Кліщі», «На рейки», «Паровозник» («Паротяжник») та ін. Це супроводжувалося й перепрофілюванням. Так, у 1930-х рр. частина багатотиражок перетворилася на районні часописи.

Отже вже камеральна стадія джерелознавчого аналізу є трудомісткою, передбачає врахування класифікації за фасетним принципом: назва, призначення (профіль), походження, склад і зміст, соціальна належність, хронологія, географічний (регіональний) критерій, мова, періодичність, види (різновиди) видань, проблематика, що застосовується як засіб пізнання історичного та бібліографічного джерела з урахуванням конкретного предмета¹⁰.

Сьогодні створення баз даних дозволяє вести пошук за різними класифікаційними ознаками, що значно спрощує процедуру виявлення необхідних дослідникам газет, застосовувати кількісні методи контент-аналізу з метою встановлення ступеня типовості та специфічності проблематики для газет підприємств різного профілю, територіального розташування, підпорядкованості, визначення ознак, рис, властивостей джерела, які відбивали б суттєві аспекти його змісту. У цьому випадку застосування методів

¹⁰ Джерелознавство історії України: Довідник / Ред. кол.: Г.В.Боряк, І.Н.Войцехівська, Я.С.Калакура (заст. голови), С.Ф.Павленко та ін. – К., 1998. – 212 с.; Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Корольов Б.І. [та ін.]. Історичне джерелознавство: Підруч. для студ. істор. спец. ВНЗ. – К., 2002. – 488 с.

індукції передбачає використання додаткових прийомів класифікації за тематичними блоками: перший – події суспільно-політичного життя, соціально-економічні питання, культурне буття, масштаб проблем, жанри публікацій та їх автори; другий – експертна оцінка якісного складу матеріалів на основі отриманих даних, що дає змогу визначити, яким є співвідношення виробничої, соціальної проблематики та ідеологічної складової в текстах газетних матеріалів. Отже можна встановити залежності (зв'язки) між певними одиницями, наприклад тематикою публікації й масштабом її проблемності і значимості (загальносоюзного, республіканського, місцевого рівнів тощо) задля визначення динаміки розвитку, або навпаки, регресу тематичної структури потоку інформації.

Інформаційна насиченість багатотиражних газет за умови системного підходу до їх вивчення характеризує їх як багатогранне джерело інформації про свою епоху. Однак багатотиражна преса підлягає ґрунтовній джерелознавчій критиці, ступінь її достовірності як джерела можна визначити лише за умови врахування історичного контексту й залучення комплексу інших джерел. Утім, видання періоду 1920–1930-х рр. містять чимало прямих свідчень про тогочасні події у суспільно-політичному, економічному, культурному житті країни та панівну ідеологію. Як комплексне історичне джерело, багатотиражна преса є унікальним феноменом радянської періодики, що відображає як методи впливу на масову свідомість, формування трудових відносин, так і факти щоденного життя, де зафіксовані всі тогочасні проблеми й події (від побутових до загальнополітичних) – мікроісторія, мікротематика та макроісторія, макропроблематика, спрямована на організацію «соціалістичного будівництва», прискорення економічного розвитку в найскладніший період утвердження радянської влади.

Багатотиражна преса в 1920–1930-х рр. мала значне поширення, відіграла роль найнижчої, але ефективної ланки ідеологічного впливу та формування суспільної думки, адже охоплювала майже все населення країни. Водночас вона виконувала й функцію згуртування колективу, залучала широке коло читачів і дописувачів, дотичних до конкретної сфери, була близькою до кожного працівника, оскільки висвітлювала щоденне життя окремого підприємства, установи, організовувала на виконання економічних та політичних завдань, декларувала високу значимість «людини праці» як основної рушійної сили у справі «будівництва соціалізму», проголошувала гасло провідної ролі «народних мас» в історії.

REFERENCES

1. Boriak, H.V. (Ed.). (1998). *Dzbereloznavstvo istorii Ukrainy: dovidnyk*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Borysenko, T.O., Lukianchuk, O.S., Zalizniuk, O.S. (2004). *Hazety Ukrainy 1930–1934 rr. u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I.Vernadskoho: katalob*. [in Ukrainian].
3. Kalakura, Ya.S., Voitsekhivska, I.N., Pavlenko, S.F., Korolov, B.I., Paliienko, M.H. (2002). *Istorychne dzbereloznavstvo: pidruchnyk*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Romaniuk, M.M. (2002). Ukrainse presoznavstvo yak spetsialna istorychna dystsyplina: do postanovky problemy. *Polihrafiia i vydavnycha sprava*, 39, 9–19. [in Ukrainian].
5. Rudyi, H. (2008). Periodyka Ukrainy 1917–1940 rr. yak istorychne dzherelo. *Bibliotечnyi visnyk*, 1, 29–35. [in Ukrainian].
6. Vakulchuk, O.A. (2021). *Bahatotyrazhna prasa Ukrainy 1917–1941 rr.: stanovlennia, rozvytok, kontent*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Vakulchuk, O.A. (2020). Bahatotyrazhni hazety yak kompleksne istorychne i bibliohrafichne dzherelo i zasib komunikatsii. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 26, 224–238. [in Ukrainian].
8. Vakulchuk, O.A. (2021). Istoriohrafia bahatotyrazhnykh hazet 1920–1940-kh rr. yak skladovoi radiatskoi periodyky. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 27, 211–220. [in Ukrainian].
9. Vakulchuk, O.A., Zalizniuk, O.S., Lobuzina, K.V. (2012). *Hazety Ukrainy 1935–1940 rr. u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I.Vernadskoho: katalob*. [in Ukrainian].
10. Vakulchuk, O.A., Zalizniuk, O.S. (2014). *Hazety Ukrainy 1917–1920 rr. u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I.Vernadskoho: katalob*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Yas, O.V. (2005). "Istoriya fabrik i zavodov". *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 3, 637–640. Kyiv. [in Ukrainian].

Olha VAKULCHUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head of the Press Studies Department,
V.Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), vakulchuk@nbuv.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4171-3886>

Liubov DUBROVINA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Director General of the V.Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), dubrovina@nbuv.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1011-7910>

Mass-Circulation Newspapers of the 1920s – 1930s: On the Question of Methodology of Historical and Source Research

Abstract. The aim of the article is to reveal the specific features of mass-circulation newspapers as a separate type of historical sources of newspaper type, to determine the basic methodological principles and to outline a set of empirical methods to reveal the source potential of mass-circulation newspapers of the 1920s – 1930s. **The methodology is based** on the principle of historicism and objectivity, systematic approach. The following methods are used: chronological, attribution, classification, systematization, structural-functional and bibliographic analysis. **The novelty** is to reveal the specifics of the complex of mass-circulation newspapers of the 1920s – 1930s as a separate type of periodical press and an object of historical source studies, which is carried out for the first time. The specific features of the complex research of mass-circulation newspapers, the means of reflecting their historical reality and the possibility of studying their information potential are revealed. **Conclusions.** Mass-circulation newspapers are mass periodicals, a separate specific type of Soviet press, which dates back to the 1920s – early 1930s, when the Communist Party and the Soviet state developed strategies and tactics for implementing ideological influence on the consciousness of the masses and organizing socialist construction. The enormous propaganda potential of mass-circulation newspapers became a testing ground for manipulative methods of influencing the formation of Soviet ideology and strengthening the control function of party bodies. At the same time, we observe the formation of new labor relations, ideological and local patriotism of employees, which contributes to the cohesion of labor collectives. The branching out of the structure and the development of the functions of mass-circulation newspapers, the increase in their number and variety, reflect this process and the gradual movement from relative independence to absolute integration into the general Soviet press. At the same time, mass-circulation newspapers are a living source of information of local character, regional history, which can be revealed both through the use of general principles of historical science methodology and through partial methods of identifying and attributing newspapers, scientific description, classification and systematization in fuzzy definiteness of the substantive aspect of the information structure of mass-circulation newspapers and other features that depended on the specific historical conditions, the search for methods of political and economic establishment of Soviet power.

Keywords: mass-circulation newspapers as a historical source, Soviet ideology, attribution of mass-circulation newspapers, press studies, retrospective bibliography.

ПУБЛІКАЦІЇ

Листи з афонського Ватопедського монастиря на Січ до П.Калнишевського та І.Глоби (1767–1768 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.180>

УДК: 94(495+477).(271.2+355)«XVIII»

Анотація. **Мета публікації** – введення в науковий обіг документів, які розкривають невідомі факти існування тісних зв'язків афонського Ватопедського монастиря із Січчю у XVIII ст. і ктиторської підтримки козацькою старшиною цієї обителі. **Методологічні засади** ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, діалектичному підході до історичних явищ. Відповідно до поставленої мети й завдань було використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальних методів дослідження. **Наукова новизна.** Уперше до наукового обігу введено листи архімандрита Ватопедського монастиря за 1767–1768 рр. на ім'я останнього кошового отамана П.Калнишевського та генерального писаря Війська Запорізького І.Глоби. Виявлено малознані аспекти ктиторської підтримки козацькою старшиною афонських монастирів і, зокрема, «ктиторського патронування» з боку Січі, її кошового отамана П.Калнишевського древньої обителі та школи, що діяла при ній. На основі архівних джерел по-новому розкривається історія українських контактів із Ватопедським монастирем у XVIII ст. Ктиторами, донаторами, жертводавцями святогірських обителей у той час нерідко виступали представники козацької верхівки, які розглядали свою участь у підтримці монастирів як неодмінний атрибут власного елітарного статусу у суспільстві.

Ключові слова: Ватопедський монастир, Афон, Військо Запорізьке, Січ, Калнишевський, Глоба, козацтво, чернецтво.

Публіковані документи, які зберігаються у фонді 229 («Архів Коша Нової Запорізької Січі») Центрального державного історичного архіву України в Києві, висвітлюють невідомі факти контактів між Ватопедським монастирем на Афоні та Запорізькою Січчю у другій половині XVIII ст. Зокрема тут представлено три листи від за 1767–1768 рр. на ім'я останнього кошового отамана Січі Петра Калнишевського та генерального писаря Війська Запорізького Івана Глоби¹. Ці листи досі не публікувалися й не ставали предметом спеціальних студійовань.

Більшість дослідників, працюючи з документами архіву Коша (переважно фахівці з історії козацтва), в основному цікавилися військово-політичними аспектами діяльності Січі, через що листування з монастирем фактично залишалося поза їхньою увагою. Не згадується воно й в описі справ архіву Коша Війська Запорізького. Лише зазначається, що справа, де підшиті ці матеріали, містить листи, паспорти, повноваження, видані ченцям, які приїжджали з Македонії, Валахії, Росії, Святої Гори на Запоріжжя для збору пожертв на будівництво храмів, утримання духовництва й т. ін.² Публіковані тут документи мають важливе значення та

¹ Центральный державный исторический архив Украины, м. Киев (далі – ЦДІАК України). – Ф.229. – Оп.1. – Спр.166. – Арк.62–64.

² Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1713–1776 рр. / Упор. Л.З.Гісцова, Л.Я.Демченко. – К., 1994. – С.84.

цінність у питанні вивчення історичних, духовно-культурних зв'язків між українським козацтвом і всеправославним центром чернецтва на Афоні. Ці джерела засвідчують не лише тісні контакти між Ватопедським монастирем та Січчю, але й факт ктиторського патронування запорожцями цієї древньої обителі, що досі не було предметом окремого дослідження. Уведення документів у науковий обіг проливає світло на взаємини одного з найавторитетніших афонських монастирів із Запоріжжям – тема, яка досі залишається маловивченою.

Патріарший ставропігійний Ватопедський Благовіщенський монастир уже з кінця Х – початку ХІ ст. посідав одне з провідних місць в ієрархії святогірських обителей³. Історія його вивчена досить ретельно. Тема зв'язків зі східнослов'янськими землями була предметом уваги багатьох авторів⁴, у тому числі сучасних⁵. У контексті взаємин Ватопеда з Росією дослідники лише побіжно та фрагментарно торкалися контактів цього монастиря в українських землях, або й узагалі оминали їх увагою. Зв'язки його з козацтвом ще не ставали предметом спеціальної уваги.

Корпус відомих на сьогодні джерел, які стосуються історії контактів Ватопедського монастиря з українськими землями, обмежується кількома десятками одиниць (переважно це офіційні матеріали). Серед них можна виділити документи українського (що утворилися на теренах України й за її межами) та іноземного походження.

У цій публікації в науковий обіг уперше вводяться три листи 1767–1768 рр. від архімандрита Костянтина «із братією» на ім'я останнього кошового отамана Запорізької Січі П.Калнишевського та генерального писаря Війська Запорізького І.Глоби⁶. В архіві Коша ці документи підшиті до загальних справ 1764–1774 рр. під назвою «О приезжающих в Сечь Запорожскую с разных мнстрей и приходскихъ церквей за испрошениемъ отъ добротодателей милостины. Зъ 1768 году заведено. №283»⁷. У матеріалах цієї справи містяться три листи, підписані ватопедським архімандритом Костянтином. Зокрема один на ім'я П.Калнишевського, датований 28 листопада 1767 р.⁸, ще два – від квітня 1768 р.⁹ З останніх одне послання адресоване кошовому отаманові¹⁰, друге – генеральному писареві І.Глобі¹¹. Усі три документи написані

³ Actes de Lavra (Archives de l'Аthos, t.6). Première partie: des origines à 1204 / Ed. par P.Lemerle, A.Guillou, N.Svoronos, D.Papachryssanthou. – Vol.1. – Paris, 1970. – Pt.1. – №12.

⁴ *Порфирій (Успенський), єп.* История Афона. – Ч.3/2. – Санкт-Петербург, 1892. – С.358–359; *Муравьѳв А.Н.* Сношения России с Востоком по делам церковным. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1858. – С.137–138, 143–148, 188, 266; Ч.2. – Санкт-Петербург, 1860. – С.9–12, 27–28, 62; *Его же.* Письма с Востока (1849–1850 гг.). – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1851. – С.194–203; *Антонин (Капустин), архим.* Заметки поклонника Святой Горы. – Москва, 2013. – С.79–100; *Каптерев Н.Ф.* Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII ст. – Сергиев Посад, 1914. – С.63–71, 99–100, 134–135, 164.

⁵ Греческо-русские связи середины XVI – начала XVIII в.: Греческие документы московских хранилищ: Каталог выставки / Сост. Б.Л.Фонкич. – Москва, 1991. – С.30–33, 42–43, 46; *Фонкич Б.Л.* Чудотворные иконы и священные реликвии христианского Востока в Москве в середине XVII в. // Очерки феодальной России. – Вып.5. – Москва, 2001. – С.89–97; Россия и греческий мир в XVI в.: В 2 т. / Подгот.: С.М.Каштанов, Л.В.Столярова, при участии Б.Л.Фонкича. – Москва, 2004. – С.23–25, 153–159, 188, 336–338; *Pavlikianov C.* The Athonite Monastery of Vatopedi from 1462 to 1707. – Sofia, 2008. – 309 p.; *Idem.* A Short Catalogue of the Slavic Manuscripts in Vatopedi // Byzantina. Symmeikta. – Vol.10. – Athens, 1996. – P.295–325; *Павликьянов К.* Славянское присъствие в светогорските обители Алипиев манастир и Ватопед през късното средновековие (Славянское присутствие в афонских монастырях Алипиу (или Алопу) и Ватопеди в период позднего средневековья) // Светогорска Обител Зограф. – III. – София, 1999. – С.179–185; *Ченцова В.Г.* Писец Николай Армириот и Крест царя Константинна: К истории связей Ватопедского монастыря с Россией в XVII в. // Palaeoslavica. – Т.19(2). – Cambridge (Mass.), 2011. – P.60–109; *Еѳ же.* Источники фонда «Сношения России с Грецией» РГАДА по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е гг. XVII в. – Москва, 2000. – С.162–164; *Мискевка В., Маринеску Ф.* Роксандра Хмельницкая (дочь Василия Лупу) и еѳ завещание от 15 января 1667 г. // Factorul feminin în istorie: culegere de studii și documente. – Chișinău, 2012. – P.197–214; *Mertzimekis N.* Epitachelion aux inscriptions dédicatoires et liturgiques du tsar Fiodor Ier Ivanovitch (1584–1598), conservé au monastère de Vatopedi au Mont Athos // Annuaire de L'Université de Sofia «St. Kliment Ohridski». – Т.99(18). – Sofia, 2017. – P.59–69.

⁶ ЦДДАК України. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.166. – Арк.62–64.

⁷ Там само. – Спр.166.

⁸ Там само. – Арк.63–63зв.

⁹ Там само. – Арк.62, 64.

¹⁰ Там само. – Арк.62.

¹¹ Там само. – Арк.64.

церковнослов'янською мовою з елементами українізмів і підписані ватопедським архімандритом Костянтином. При цьому в листі від 28 листопада 1767 р. він значиться як «Константій», а під його іменем стоїть ще й автограф грецькою мовою скевофілакса Стефана¹², який 1761 р. підписував вступне прохання про надання пожертв у ватопедській «Книзі збору милостині»¹³.

Усі три листи скріплені печаткою Ватопедського Благівщенського монастиря – круглий чорнильний відбиток, на якому зображено агіографічний сюжет Благівщення Богородиці з образами архангела Гавриїла та Діви Марії, а також між двох ліній по колу міститься грецькомовний напис із повною назвою цієї афонської обителі. Порівняння відбитків печатки з цих трьох листів із відбитками на інших монастирських документах, що зберігаються в архіві Ватопедського монастиря, підтверджує їх справжність.

Як було відзначено, листи архімандрита Костянтина написані грамотною церковнослов'янською мовою зі вкрапленнями українізмів. Це свідчить, що серед монастирської братії були не просто рядові вихідці з українських земель, але досить освічені, котрі до того ж володіли каліграфією. Знання правил звертання до кошового отамана й генерального писаря дає підстави вважати, що хтось із цих ченців і сам був колишнім козаком або старшиною.

На обох листах до П.Калнишевського вгорі міститься більш пізня рукописна позначка з датою отримання його адресатом: «сєпъ 22 д 1768 году»¹⁴. Тобто їх було доставлено на Січ не пізніше 22 вересня 1768 р.

Аналіз наявної джерельної бази та опублікованих матеріалів засвідчує, що зв'язки Ватопеда з ченцями та прочанами з українських земель мали досить давнє коріння. Судячи з усього, публіковане тут листування стало наслідком попередньої місії монахів у 1761–1764 рр., про яку дізнаємося з іншої пам'ятки – «Книги збору милостині» (або «Вкладної книги»), що її ми виявили серед ще не досліджених рукописів архівосховища Ватопедського монастиря¹⁵. Утім записи у цій прохальній «книзі» завершуються 1764-м роком, після того, як афонські ченці отримали в Києві від митрополита Арсенія (Могилянського) дозвіл на збирання милостині в межах Київської митрополії¹⁶. Судячи з того, що на той час «книга» була майже заповнена, для наступних записів, імовірно, ватопедські ченці завели нову книгу, сліди якої поки що відшукати не вдалося.

Щодо продовження місії афонської «делегації» в подальші роки землями Гетьманщини та Війська Запорізького Низового, ми знаходимо свідчення якраз у публікованому тут листуванні з Кошем від 1767–1768 рр. Зокрема повідомляється, що кілька років до того на Січі перебував ватопедський ієродиякон Єлисей, який зібрав серед запорожців дуже щедрі пожертви на монастир («кромѣ церковныхъ опарать, и протчїихъ церковныхъ ѣтварей денгами даль двѣ тисячи пять сотъ рѣблевъ»)¹⁷. За успішно виконану місію та налагодження контактів зі старшиною («велможность Ваша и гѣпда старшини войсковіе такожъ и атамани курѣннїе»), ієродиякон Єлисей рішенням собору старців Ватопедського монастиря був рукоположений у священника та зведений у сан проігумена¹⁸. Отримавши таке підвищення в монастирській ієрархії та набувши значно більших повноважень, за кілька років він знову був відряджений на Запоріжжя для збору пожертв. Задля успішності місії разом із ним відправили ще одного ватопедського інока («малороссїянина чєстнагѣ ієродїакѣна Дїѣвнїсіа: которой полчєнїємъ монашєства, і ієродїакѣнскогѣ чина во ѡбитєли нашєй усїновїлсѣ») ¹⁹. Отже на той час у Ватопеді, окрім греків, подвизалися й ченці-українці, один з яких навіть мав сан ієродиякона.

¹² Там само. – Арк.63зв.

¹³ Архів Ватопедського монастиря на Афоні (далі – АВМА). – Книга збору милостині («вкладна книга») Ватопедського монастиря, 1761–1764 рр. – Арк.2.

¹⁴ ЦДДАК України. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.166. – Арк.62–63.

¹⁵ Див.: АВМА. – Книга збору милостині («вкладна книга») Ватопедського монастиря, 1761–1764 рр. – 28 арк.

¹⁶ Там само. – Арк.24.

¹⁷ ЦДДАК України. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.166. – Арк.63.

¹⁸ Там само. – Арк.63–63 зв.

¹⁹ Там само. – Арк.62.

У листі до П.Калнишевського ватопедці повідомляли про скрутне становище своєї обителі під «претяжчайшимъ махометянскимъ работнымъ игомъ», через що вони не у змозі сплачувати османцям податки (гарач), а також погасити численні борги перед кредиторами²⁰.

Із листів випливає, що Ватопедський монастир просив Кіш прийняти його під свою «киторську патронатську протекцію». При цьому неодноразово підкреслювалися благодіяння та щедрість кошового отамана, старшини й усього Війська Запорізького до обителі. Водночас наголошувалося, що Січ у цей час чи не єдина, хто не відмовляє у «киторской многопатронствующей милости»²¹. Це уточнення дуже цінне, оскільки досі не було достовірно відомо про киторство Запоріжжя над братією одного з найбільших та найавторитетніших монастирів Афону.

У листі до П.Калнишевського ватопедський архімандрит Костянтин повідомляв важливу деталь про те, що отримане як офірування дороге церковне начиння «въ церковной церемоніи мы оупотребляемъ», тоді як з отриманих коштів 2500 руб. частково спрямовані на погашення боргів перед кредиторами, а більша частина з цих грошей «на монастирское строєніє употребыли»²². Як на той час пожертва в розмірі 2500 руб. являла собою досить велику суму не тільки за мірками Російської, але й Османської імперії, у межах котрої перебувала Свята Гора. На такі гроші цілком можна було здійснити повноцінні роботи. Тому згадка в публікованих документах про будівництво та ремонт монастирських споруд дуже важлива.

Якраз незадовго до цього, у 1749 р., при Ватопеді було засновано школу Афоніаду. За задумом ченців, вона мала стати в Османській імперії «оплотом еллінських знань, виховання та просвіти в галузі як філософських, так і богословських наук»²³. На перших порах тут навчалися до 20 осіб. Коли з 1753 р. її дидаскалом став просвітник і богослов Євгеній (Булгаріс), кількість учнів зростає спочатку до 70, а згодом перевищила 100. У 1754 р. було отримано патріарший указ про збирання милостині по різних країнах на утримання «академії». З цією метою ватопедські ченці впродовж наступних десятиліть регулярно вирушали в мандри по внески на школу. Завдяки цьому поступово було збудовано великий комплекс, який складався з гуртожитку і класів на 170 учнів, бібліотеки, трапезної, лікарні. Згодом при обителі було зведено типографію, а також нові монастирські лікарню, велику трапезну, інші будівлі. Таким чином, згадані архімандритом Костянтином зібрані на Січі 2500 руб. «на монастирское строєніє»²⁴, імовірно, були спрямовані, серед іншого, і на розбудову та підтримку афонської школи. Отже П.Калнишевський, І.Глоба, інші представники старшини у цей час виступали і як китори навчального закладу, що діяв при Ватопедському монастирі з 1749 по 1799 рр.

Документи по-новому розкривають історію українських зв'язків з Афоном, зокрема з патріаршою ставропігійною Ватопедською обителлю. Особливо активно такі взаємини проявилися у XVIII ст., коли до киторської підтримки монастиря долучилася Січ (досить часто в особі козацьких старшин, котрі розглядали свою участь у цій справі як неодмінний атрибут власного елітарного статусу у суспільстві).

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само. – Арк.63.

²³ Χρυσόστομος (Παπαδόπουλος), ἀρχιεπ. Περί τῶν μετὰ τὴν ἀλωσιν Κωνσταντινουπόλεως Ἑλληνικῶν Ἀκαδημιῶν // Πρακτικὰ Ἀκαδημίας. – Τ.2. – Ἀθηνῶν, 1927. – Σ.200–206; Ἀρκάδιος Ἱεροδιάκονος Βατοπαιδινός. Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου. – Ἐκδόσις: Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου Ἁγίου Ὁρους, 2017. – Σ.193–194; Афониада // Православная энциклопедия. – Т.4. – Москва, 2002. – С.128.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.166. – Арк.63.

Публікацію здійснено відповідно до правил видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції²⁵. Букви, які вийшли з ужитку (-ω-, -Ѣ-, -ε-, -ϣ-, -Α-, -Ъ-), збережено. Усі надрядкові літери внесено в рядок і позначено курсивом. Збережено написання слів під титлами. Помилки писарів не виправлялися. Номери аркушів передають пагінацію документа. Кінець аркушу позначено //. До кожного листа подано дату й заголовок.

REFERENCES

1. Chentsova, V. (2000). Istochniki fonda "Snosheniya Rossii s Gretsiiyey" RGADA po istorii mezhdunarodnykh otnosheniy v Vostochnoy i Yugo-Vostochnoy Evrope v 50-e gg. XVII v. *Russkaya i ukrainskaya diplomatiya v Evrazii: 50-e gg. XVII v.*, 162–164. Moskva. [in Russian].
2. Chentsova, V. (2011). Pisets Nikolay Armiriot i Krest tsarya Konstantina: K istorii svyazey Vatopedskogo monastyrya s Rossiyei v XVII v. *Palaeoslavica*, 19(2), 60–109. Cambridge (Mass.). [in Russian].
3. Fonkich, B. (1991). *Grechesko-russkiye svyazi ser. XVI – nach. XVIII v.: Grecheskiye dokumenty moskovskikh kbranalishch: Katalog vystavki*, 30–46. Moskva. [in Russian].
4. Fonkich, B. (2001). Chudotvornyye ikony i svyashchennyye relikvii khristianskogo Vostoka v Moskve v ser. XVII v. *Ocherki feodalnoy Rossii*, 5, 89–97. Moskva. [in Russian].
5. Kashanov, S., Stolyarov, L., Fonkich, B. (Ed.). (2004). *Rossiya i grecheskiy mir v XVI v.* Moskva. [in Russian].
6. Mertzimekis, N. (2017). Epitachelion aux inscriptions dédicatoires et liturgiques du tsar Fiodor Ier Ivanovitch (1584–1598), conservé au monastère de Vatopedi au Mont Athos. *Annuaire de L'Université de Sofia "St. Kliment Obridski"*, 99(18), 59–69. Sofia. [in French].
7. Miskevka, V., Marinesku, F. (2012). Roksandra Khmel'nitskaya (doch Vasiliya Lupu) i eye zaveshchaniye ot 15 yanvary 1667 g. *Factorul feminin în istorie: culegere de studii și documente*, 197–214. Chișinău. [in Russian].
8. Nimchuk, V. (1995). *Pravyla vydannia pamiatok, pysanykh ukrainskoiu movoiu ta tserkovnoslovianskoiu ukrainskoiu redaktsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Pavlikianov, C. (1996). A Short Catalogue of the Slavic Manuscripts in Vatopedi. *Byzantina. Symmeikta*, 10, 295–325. Athens.
10. Pavlikianov, C. (2008). *The Athonite Monastery of Vatopedi from 1462 to 1707*. Sofia.
11. Ἀρκάδιος, Βατοπαιδινός. (2017). *Ἱστορία τῆς Ἱεράς Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου*. Ἄγιον Ὄρος. [in Greece].
12. Βαρβούνη, Μ. (2006). *Το Οικουμενικό Πατριαρχεῖο, ἐκδόσεις Χελανδίου*. Athens. [in Greece].
13. Χρυσοχοϊδής, Κ. (1996). Ἀπό τὴν Ὀθωμανικὴ κατάρκτηση ὡς τὸν 20ῦ αἰῶνα. *Ἱερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Παράδοξη-ἱστορία-Τέχνη*, 1, 66. Ἄγιον Ὄρος. [in Greece].

Сергій ШУМИЛО

кандидат історичних наук, науковий співробітник,
 Інститут історії України НАН України;
 доцент кафедри гуманітарних дисциплін,
 Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
 (Київ, Україна), institute@afon.org.ua
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

Serhii SHUMYLO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Research Fellow,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine;
 Docent at Department of Humanitarian Disciplines,
 National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts
 (Kyiv, Ukraine), institute@afon.org.ua
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

²⁵ Див.: Німчук В.В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – Ч.1. – К., 1995. – 34 с.

№1

1767 р., 28 листопада. Лист ватопедського архімандрита Костянтина до кошового отамана Війська Запорізького П.Калнишевського

п: септь 22 д 1768 году

[печатка]

Велможній и высокопочтенній гспднѣ славногѡ войска Низовогѡ Запорожскогѡ Атамані кошовій зѡ почтеннѣйшою войсковою старшиною, и со всѣми курѣнными атаманами.

Мірѣ тишина долгоденственное благополучное здравіе вѡ васѣ процвѣтѣть, паче жѣ блгодать Гспда нашегѡ Іиса Хрста, и любви Бга і Втца, и причастіе Стагѡ Дха сѡ вама да оумножится.

Не извреченная Велможности вашей и всегѡ войска Низовогѡ Запорожскогѡ коль готовы естѣ не ищетнымъ милосердіемъ ѡбители Святіе и рѣцѣ не имѡщихъ милостинею наполняти богоподражателная повсюду ѡбходящая слава просіяла естѣ. Которой вѡшей богоподражателной многой милостинѣ какъ пред симъ ѡбітель Аѡбнская Бгоматерная блговѣщенская ваша Ватопедская многократнѣ не безѡ участна, паче жѣ нынѣ получивши ѡт прибывшогѡ з Сѣчи Запорожской всечестнагѡ

іеромонаха Елисея оу васѣ тогда бывшогѡ діакономъ, которой кромѣ церковныхъ опаратъ, и протчихъ церковныхъ ѡтварей денгами даль двѣ тысячи пять сотъ рѡблевъ, должна естѣ сѡ неизвреченнымъ ѡ благодѣтелехъ и любітелехъ Ея моленіемъ прослѡвить Бга: а понеже ѡной всечестной іеромонахъ Елисей при подаче вышечисанныхъ ѡпаратъ и дѣнегъ во ѡбители ѡбъявилъ, что велможность Ваша и гспда старшини войсковіе такожь и атамани курѣнніе при подачи ѡт себѣ милостини и протчихъ козаковъ на таковь подаяніе милостини многомошнимъ словомъ оувѣщевали и наставляли, и потому де ѡнѣ такъ многимъ числомъ милостиню испросилъ; тогѡ ради при возиланіи всемогущему Гспдѣ Бгѣ благодаренія, по данному ѡт негѡ реестрѣ вѡ помянники гдѣ кому за прилично записани, и всегдѡшная при безкровной жертвѣ молитва приносится и напред приносима

будеть. Впاراتи жѣ церковніе благочиннѣ мы пріемши вѡ церковной церемоніи мы оупотребляемъ. А денги иніе кредиторамъ /: которіе намъ вслѣдствіемъ наше полужили. А иніе на монастирское строеніе употребыли, ѡбъявляемъ бгомолческѡ. Егѡ жѣ всечестнагѡ Іеромонаха Елисея за понесенной вѡ послушании труд

// арк.63 зв.

почтили игѡменомъ ѡбители. А при томъ вашѡ велможность, почтеннѣйшою войсковою старшинѣ и гспдѣ курѣнныхъ атамановъ всенижайше бгомолческѡ просимъ и впрѣд кто ѡт насѣ кѡ такому послушанію ѡпредѣленъ и ѡтправленъ в Сѣчѣ

Запорожскую будетъ вѣру подавъ все возможнаго вспоможе
нія удостоить, за что ѡбитель Святая въ непрестанныхъ
денно ноцныхъ молитвахъ о велможностяхъ вашихъ пребыть имѣеть.

Вашихъ велможностей мѣстивихъ нашихъ благо-
дѣтелей всегдашніе бѣгомолцы Святія Аѡнскія горы
ѡбители бѣговѣщенскія ватопедскія.

Архимандритъ Константій зъ братією.

[підпис грецькою мовою]

1767 года
ноябра 28 д
зъ ѡбители Ватопедской

ЦДІАК України. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.166. – Арк.63–63 зв. Оригінал

№2

1768 р., квітень. Лист ватопедського архімандрита Костянтина до
кошового отамана Війська Запорізького П.Калнишевського

її сеп: 22 д 1768 годѣ

[печатка]

Велможній и высокопочтенній гл҃днѣ кошевій преславногѣ войска Низовогѣ Запо-
рожскогѣ.
Высокомл҃стивій и бл҃гонадежнѣйшіи Святія обители н҃шея блгодѣтел.
За высокомилостиво блгодѣтелское велможности Вашея ко ѡбители нашей бѣго-
матерней
Бѣговѣщенской ватопедской дачею милостини чрезъ сегѣ подателя всечестнагѣ
протоиг҃мена
іеромонаха Єлисея которой предсимъ в Сѣчи во испрошеніи милостини былъ
діакономъ благопри-
зрителствѣ. Прошлогѣ 1767 года ноября 27 д ѡтпущеннымъ съ ѡбители нашей
писаніемъ
Вашей Велможности мы благодарили, и нынѣ всепокорно благодаримъ, и чтѣ заблаго
дѣтелей давшихъ милостиню по ѡбители при безкровной жертвѣ молитва при-
носитса,
а предреченній всечестній ѡт҃ць Єлисей во иг҃мена произведенъ, тѣмъ же писа-
ніемъ извѣстили,
а понеже вашей велможности, и всемѣу благочестивомѣу воинствѣу под рѣкою
вашею находя
щемѣуся совершенно извѣстно, чтѣ здешніе Святогорскіе ѡбитмлі святіе подѣ пре-
тяжчай-

шимъ махометянскимъ работнымъ игомъ болѣе трохъ сотъ лѣтъ состоящи, не престанное

стенаніе имѣють, и къ помощи ѡнимъ прибѣгать болѣе ни къ комъ, точію еще намъ единст

венніе двери милосердія Сѣчи Запорожской не затворенны: и якъ ѡбитель наша здѣсь въ нынешное злое время ѡплатить за себе горяча не можетъ, къ томъ жъ и задолжилась к есъ

до четиридесяти, и нето самой исти, но и процентъ оуплачивать не состоятельна: Того ради соборнѣ ѡ Хрѣстѣ братія свѣтія ѡбители согласившись паки предписанного всечестнаго

прото игъмена іеромонаха Елисея, и с нимъ малороссіянина честнаго іеродіакона Діѡнісія

/: которой полъченіемъ монашества, і іеродіаконского чина во ѡбители нашей усиновилса :/

К вашей велможности поклонитись посылая, всенижайше просимъ, по ѡсобливой своей ко ѡби-

телямъ свѣтимъ ктиторской многопатронствующей милости под милосердо ѡтеческую многоповажную свою протекцію ихъ принявъ, въ Сѣчи Запорожской и нынѣ млістину испрошо-

вать дозволить. И а щербъ кто изъ дховнихъ персонъ въ томъ испрошеніи милостини воспрепятствовалъ бы, ѡ нихъ протоигъмена Елисея, і іеродіакона Діѡнісія млістиво ѡтческо защи-

титъ, в чемъ ѡбитель свѣтая на вашу велможность надеждъ возлагая при всегдашнемъ Бгомолчествѣ, и имени велможности вашей благопочитаніи навсегда ПРЕБУДЕМЪ.

Вашей велможности, высокомлістиваго и блгонадежднѣйшаго Свѣтія ѡбители нашея благодѣтеля покорніе слъхти и всегдашнімъ богомолцы Царскія и Патріаршія ѡбители благовѣщенскія ватопедскія Архимандритъ Константинъ з братією.

1768 2 года
априля __ дня
з Ватопеда

Там само. – Арх.бз. Оригінал

№3

1768 р., квітень. Лист ватопедського архімандрита Костянтина до генерального писаря Війська Запорізького І.Глоби

[печатка]

Высокоблагородный і достойнопочтенный глпднъ писарь славного войска Низового Запорожскогѡ.

Млістиводознанный Свѣтія ѡбители нашея благодѣтель

За милостивоблагодѣтелское ко ѡбители нашей бгоматерней благовѣщенской ватопедской, дачею

чрезъ сегѡ подателя всечестнагѡ протоигумена ієромонаха Елисея, милостини, явленное

отъ вашего высокоблагородія благопризрителствѡ, прошлогѡ 1767 года ноября 27 дѡтпущеннымъ

съ ѡбители нашей писаніемъ вашему высокоблагородію мы благодарили: и нынѣ покорно

благодаримъ, и чтѡ за благодѣтелей давшихъ во ѡбитель милостиню при безъкровной

жертвѣ молитва приносится и впредъ приноситься бѣдетъ, а предреченній всечестній ієро-

монахъ Елисей во игумена произведенъ, тѣмъ же писаніемъ извѣстили; а понеже вашему высокоблагородію и всему благочестивому воинствѡ Запорожскому совершннѡ

извѣстнѡ: что здешніе Святогорскіе ѡбители святіе под претяжчайшимъ махOMETЯнскимъ работнымъ игомъ болѣе трохъ сотъ лѣтъ состоящи не престанное стенаніе имѣють и къ помощи ѡнимъ прибѣгать болѣе ни къ комѡ точію еще намъ единственніе двери милосердія Сѣчи Запорожской не затворени; а понеже ѡбитель наша здесь в нынѣшное злое время ѡплатить за сѣбм горяча не можетъ. Къ томѡ жѣ и задалжилась к есъ до четиредесяти, и нето самой исти, но и процентѡ уплачивать не состоятельна: тогѡ ради соборнѣ ѡ Хрѣстѣ братія Святія ѡбители согласившись, паки предписанногѡ всечестногѡ протоигумена ієромона Елисея и с нимъ малороссіянина честнагѡ ієродіакона Діѡнісія /: которой полѣченіемъ монашества ієродіаконскогѡ чина во ѡбители Святой нашей ѡсиновился :/ къ вашему высокоблагородію по-

клонитись посилая всенижайше просимъ по ѡсобливой своей ко ѡбителемъ святымъ кти-

торской много патронствующей милости под ѡсобливую свою милосердно ѡтческѡю многѡ

поважную протекцію принявъ, в Сѣчи Запорожской и нынѣ милостиню испросить отъ когѡ подлежить исходатайствовать, и а щѣбъ кто из духовнихъ персонъ, в томъ исъ

прошеніи милостини воспрепятствовалъ бы, то яко вашему высокоблагородію даровалъ

есть Бгѡ волю, и слово со властію, ѡнихъ протоигумена Елисея, и ієродіакона Діѡни-

сія милостиво ѡтческѡ защититъ. В чемъ ѡбитель Святая на вашѡгѡ высокоблагородія надежду возлагая при всегдашнемъ богомолчествѣ и імени благопочитаніи навсегда пребудетъ

Вашѡгѡ Высокоблагородія млстиваго Святяго ѡбители нашея благодѣтеля покорніе слѣти и всегдашніе богомолцы царскія и патріаршія ѡбители благовѣщенскія ватопедскія Архимандритъ Константинъ зѣ братію.

1768 года

апріля __ дѡ

зѣ Ватопеда

Там само. – Арх.64. Оригінал

Letters from the Athos Vatopedi Monastery to the Sich to P.Kalnyshevskiy and I.Hloba (1767–1768)

Abstract. The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation documents that reveal unknown facts of the existence of close ties between the Athonite monastery Vatopedi and the Sich in the 18th century and the patronage of the Ukrainian Cossack foreman of this Athonite monastery. The methodological foundations of the research are based on the principles of historicism, scientific objectivity, consistency, and a dialectical approach to historical phenomena. According to the set goal and objectives, a set of general scientific, interdisciplinary, special research methods was used. The scientific novelty lies in the fact that for the first time letters from the Athos Vatopedi Monastery for 1767–1768 were introduced into scientific circulation in the name of the last koshovyi chieftain of the Sich Petro Kalnyshevskiy and the general clerk of the Zaporizhian Host Ivan Hloba. By analyzing archival materials, little-known aspects of the patron's support from the Ukrainian Cossack foreman of the Athonite monasteries and, in particular, patronage from the Sich and P.Kalnyshevskiy over the ancient Vatopedi monastery were revealed. The presented article, based on archival sources, reveals in a new way the history of Ukrainian contacts with the Vatopedi Monastery on Mount Athos in the 18th century. The author uses the existing source base, introduces unknown sources into scientific circulation and tries to uncover the issues of the history of Athos's ties with Ukrainian monasticism and Cossacks in the 18th century. It is noted that the analysis of the archival sources of the 18th century testifies that representatives of the noble Ukrainian Cossack elders, who considered their participation in the support of the Athonite monasteries as an indispensable attribute of their elite status in the Ukrainian society of the 18th century, often acted as donors, donors and donors of the Athonite monasteries at that time.

Keywords: Vatopedi Monastery, Athos, Zaporizhian Host, Sich, Kalnyshevskiy, Hloba, Cossacks, monkhood.

ПЕРСОНАЛІЇ

Василь МАРЧУК

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних інститутів та процесів,
Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна), vmarchuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3992-8530>

Богдан МАКСИМЕЦЬ

кандидат політичних наук, викладач,
Івано-Франківський фаховий коледж
Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна), bohdan.maksymets@pnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9729-0718>

Я.Лесів: життєвий шлях дисидента, релігійного діяча, борця за незалежну Україну

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.190>

УДК: 94(477):929Лесів Я.В.

Анотація. Метою статті є з'ясування різних аспектів участі Ярослава Лесіва в українському визвольному русі другої половини ХХ ст., що передбачає аналіз процесу становлення його як громадсько-політичного та релігійного діяча, висвітлення питань залучення до антирежимного руху спротиву, зокрема Українського національного фронту, характеристику участі в Українській громадській групі сприяння виконанню Гельсінських угод, визначення внеску у відновлення Української греко-католицької церкви. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, науковості, системності. При проведенні дослідження застосовувались загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція й дедукція, абстрагування) та конкретні наукові (критичний, історико-генетичний, структурно-діахронний аналіз) методи. **Наукова новизна** визначається тим, що на основі матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (м. Івано-Франківськ), опублікованих документів, спогадів та свідчень, видань та публікацій періодики, наукових та науково-популярних праць комплексно досліджено громадсько-політичну та релігійну діяльність Я.Лесіва; з'ясовано основні форми дисидентської роботи цієї постаті, показано важливу роль отця Ярослава в антирежимному русі спротиву та боротьбі за легалізацію Української греко-католицької церкви. **Висновки.** У 1965–1967 рр. Я.Лесів входив до нелегальної самостійницької політичної організації – Український національний фронт (УНФ), активно розповсюджував матеріали збройного підпілля Організації українських націоналістів (ОУН) та самвидаву. Він фактично сформував Гайворонську групу УНФ. У підсумку за антирадянську діяльність був засуджений на шість років позбавлення волі. У жовтні 1979 р. Я.Лесів стає активним членом Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ) – легальної правозахисної організації, що призвело до його нових ув'язнень. Значний внесок Я.Лесів зробив в український національно-демократичний рух другої половини 1980 – початку 1990-х рр. Він був серед тих, хто відновлював діяльність УГГ, творив Українську Гельсінську спілку (УГС) як громадсько-політичне об'єднання, виступав прихильником перенесення діяльності ОУН із політичної еміграції безпосередньо на українські території й, насамперед, виступив за легалізацію Української греко-католицької церкви. Зокрема в 1988 р. дисидент увійшов до складу Комітету захисту УГКЦ. Наступного року отець Я.Лесів був серед

учасників голодування в Москві за легалізацію церкви, очолював заходи з перепоховання знищених радянським тоталітарним режимом в'язнів сумління Ю.Литвина, В.Стуса, О.Тихого та ін.

Ключові слова: Лесів, дисидент, Український національний фронт, Українська Гельсінська спілка, Українська греко-католицька церква.

Ярослав Васильович Лесів (1945–1991 рр.) – педагог, дисидент, поет, священник, проповідник, «отець Сонечко», активний учасник антирежимного національно-патріотичного та релігійного рухів, зокрема Українського національного фронту (УНФ), Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (Української Гельсінської групи, УГГ), Української Гельсінської спілки (УГС), ініціатор відродження Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Варто відзначити, що саме за безпосередньої участі Я.Лесіва відбулась низка подій, що сформували і зміцнили державну самостійність України, яку відновлено три десятиліття тому. Серед них були, зокрема, перепоховання в Україні Ю.Литвина, В.Стуса й О.Тихого, легалізація УГКЦ, «Революція на граніті».

Джерельну базу дослідження складають матеріали кримінальної справи за звинуваченням Квезца Дмитра Миколайовича, Красівського Зиновія Михайловича, Дяка Михайла Дмитровича, Лесіва Ярослава Васильовича, Кулінина Василя Івановича із Галузевого державного архіву Служби безпеки України (м. Івано-Франківськ)¹. Важливе місце посідають також опубліковані документи та спогади, які стосуються Я.Лесіва. Зокрема, вони містяться у книзі, упорядкованій І.Сокульською², виданнях про Українську Гельсінську групу³ та Українську Гельсінську спілку⁴. У ході проведення дослідження були використані наукові, науково-популярні, суспільно-політичні праці про антирежимний рух спротиву другої половини ХХ ст. та Я.Лесіва, як яскравого його представника, авторами яких, зокрема, є І.Гель⁵, М.Дубас та Ю.Зайцев⁶, Б.Захаров⁷, І.Мищак⁸, А.Русначенко⁹, І.Стасюк¹⁰.

Ярослав Лесів (див. ілюстр.1) народився 3 січня 1945 р. в с. Лужки Долинського р-ну Станіславської обл. (тепер село Витвицької об'єднаної територіальної громади Калуського р-ну Івано-Франківської обл.)¹¹. Варто зауважити, що в багатьох джерелах датою його народження вказано 3 січня 1943 р.¹². Сам Я.Лесів зазначав в одній зі своїх автобіографій 1945-й, а в іншій – 1943-й рік¹³.

На формування його світогляду вплинули такі фактори, як походження з національно свідомої родини, її участь в українських визвольних змаганнях 1940–1950-х рр.,

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Івано-Франківськ (далі – ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ). – Спр.7536 П. – Т.9–10, 12–15.

² Лесів. Сніг без ґрат. Поезія. Епістолярій. Публіцистика. Спогади. Документи / Упор. О.Сокульська. – К., 2014. – 784 с.

³ Українська Гельсінська група: 1978–1982: Документи і матеріали / Упор. О.Зінкевич. – Торонто; Балтимор, 1983. – 998 с.; Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод: У 4 т. / Уклад.: Є.Захаров, В.Овсієнко. – Х., 2016. – Т.1. – 207 с.; Т.4. – 254 с.

⁴ Українська Гельсінська спілка (1988–1999 рр.) у світлинах і документах / Концепція і упор. О.Ткачука. – К., 2009. – 224 с.; Українська Гельсінська спілка у спогадах і документах / Упор. і гол. ред. О.Шевченко. – К., 2012. – 816 с.

⁵ Гель І.А. Вилки системи: український визвольний рух другої половини ХХ ст. / Ред. та упор. І.В.Єзерська. – Л., 2013. – 392 с.

⁶ Український національний фронт: Дослідження, документи, матеріали 1950-х – початок 1990-х рр. – К., 1998. – 720 с.

⁷ Захаров Б.Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). – Х., 2003. – 144 с.

⁸ Мищак І. Програми документи УНФ як джерело з історії суспільно-політичної думки українського національно-визвольного руху // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Вип.13, ч.2. – К., 2006. – С.56–67.

⁹ Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. – К., 1998. – 720 с.

¹⁰ Стасюк І. Діяльність Української греко-католицької церкви у підпіллі (1946–1989 рр.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія. – Вип.784. – Л., 2014. – С.224–230.

¹¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.9. – Арк.6.

¹² Рух опору в Україні: 1960–1990: Енциклопедичний довідник / Передм. О.Зінкевича, О.Обертаса; гол. ред. О.Зінкевич. – К., 2010. – С.367; Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР: У 2 т. – Т.1: Україна / Уклад. Є.Захаров, В.Овсієнко. – Ч.1. – Х., 2016. – С.377.

¹³ Лесів. Сніг без ґрат.... – С.519, 531.

зокрема батька та його брата, виховання в патріотичному дусі, антиукраїнська політика радянської влади¹⁴. Так, батько – Василь Стефанович Лесів, 1922 р. н., робітник – забезпечував Українську повстанську армію (УПА) харчами¹⁵. Дядько Ярослава Дмитро Стефанович Лесів (псевдонім «Тарас») перебував у лавах УПА¹⁶. Оріся – сестра Я.Лесіва¹⁷, дружина відомого українського поета і правозахисника І.Сокульського, була головою Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих¹⁸.

Упродовж 1952–1956 рр. Я.Лесів навчався в початковій школі у с.Лужки. Потім – у семирічній школі с. Слобода Болехівська (1956–1959) та в десятирічній с. Витвиця (1959–1962 рр.), де інтенсивно займався гімнастикою¹⁹. Був добрим спортсменом. Круглолиций, світло-русявий, низькорослий, але фізично розвинутий юнак завжди носив окуляри, оскільки мав короткозорість²⁰. У школі чи не найбільше любив історію²¹. У 1962 р. Я.Лесів вступив до Станіславського (Івано-Франківського) технікуму фізичної культури²². Після його закінчення у 1965 р. був направлений на роботу у середню школу-інтернат смт Завалля Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.²³

Восени 1964 р. Я.Лесів познайомився в автобусі з учителем історії із с. Слобода Болехівська Долинського р-ну Івано-Франківської обл. Д.Квечком, який згодом запропонував йому вийти до створеної ним підпільної самостійницької політичної організації Український національний фронт (УНФ)²⁴. Д.Квечко ознайомив Я.Лесіва з програмними документами антирежимного утворення²⁵, а вже у серпні 1965 р. він став членом УНФ²⁶. Більше того, йому було доручено організувати філії організації за місцем роботи, тобто на Кіровоградщині²⁷. З часом інакшодумець згуртував довкола себе 18 симпатиків УНФ у Центральній Україні своєрідним словесним паролем організації «Воля – Батьківщина» (так звана Гайворонська група)²⁸. Саме стільки осіб із Кіровоградської обл. проходили пізніше як свідки у справі УНФ²⁹.

Перебуваючи на посаді вчителя на Кіровоградщині та відвідуючи змагання з командою інтернату, Я.Лесів часто від'їжджав у пошуках одностайців для формування мережі підпільної організації в районі та області. За рекомендацією Д.Квечка він починав із бесіди на міжнародну тему, далі переходив до внутрішньої політики, господарського життя країни. Залежно від ставлення тієї чи іншої особи до цих питань, вирішував: гідна чи ні ця людина стати до боротьби, яку пропагувала УНФ³⁰.

Водночас Я.Лесів активно залучав до підпільної роботи своїх земляків. Так, використовуючи пароль «Воля – Батьківщина», він звів із Д.Квечком токаря Стрийського вагоноремонтного заводу В.Кулинина, а також студентів Івано-Франківського державного інституту нафти і газу Д.Харіва та І.Мізунського³¹.

¹⁴ Там само. – С.519.

¹⁵ ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.14. – Арк.35.

¹⁶ Лесів. Сніг без грат... – С.519.

¹⁷ ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.9. – Арк.37.

¹⁸ Лесів. Сніг без грат... – С.24; Українська Гельсінкська група: 1978–1982: Документи і Матеріали. – С.707.

¹⁹ ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.9. – Арк.73; Т.10. – Арк.171; Т.15. – Арк.190; *Яківчук М.В.* І в храм сподоби увійти: творчість Зеновія Красівського та о. Ярослава. Дискурс національної ідентичності. – Коломия, 2011. – С.44.

²⁰ ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.9. – Арк.37 зв.

²¹ Там само. – Т.10. – Арк.171.

²² Там само. – Т.9. – Арк.73–74; Т.10. – Арк.52 зв.

²³ Там само. – Т.9. – Арк.39; Т.10. – Арк.33–34; Т.14. – Арк.181 зв.

²⁴ Лесів. Сніг без грат... – С.520–521; ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.9. – Арк.150–151; Т.14. – Арк.36 зв.

²⁵ Лесів. Сніг без грат... – С.521; ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.9. – Арк.150–151; Т.14. – Арк.32 зв., 164, 193 зв.

²⁶ ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.9. – Арк.214; Т.14. – Арк.172.

²⁷ Лесів. Сніг без грат... – С.521.

²⁸ ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.9. – Арк.150, 225; Т.12. – Арк.100–102; *Пересунчак О.* Дорогою болю Ярослава Лесіва // День. – 2009. – 14 серп. (№142). – С.20.

²⁹ *Гель І.А.* Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ ст. – С.154.

³⁰ *Русначенко А.М.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. – С.109; ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.9. – Арк.8; *Пелехатий І.І.* Проростати добром // Нова зоря. – 2006. – 13 жовт. (№40). – С.2.

³¹ Український національний фронт: Дослідження, документи, матеріали. – С.38; ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536. – Т.9. – Арк.216; Т.10. – Арк.183, 185–186; Т.14. – Арк.33, 269.

УНФ випускав самвидавний часопис «Воля і Батьківщина» (редактор і друкар З.Красівський; див. ілюстр.2), про який було добре відомо Я.Лесіву³². Також він був знайомий з основними програмними документами організації, які розробив та виготовив Д.Квецко спільно із провідним членом З.Красівським, передусім з інструкцією «Тактика Українського національного фронту»³³.

Із 1966 р. Я.Лесів за дорученням Д.Квецка розповсюджував отримані від нього антирадянські матеріали у Львові, Києві, Одесі, Жмеринці, Гайвороні³⁴. Найперше, це була віднайдена Д.Квецком на схилі гори Люта біля с. Слобода Болахівська література збройного підпілля Організації українських націоналістів (ОУН), зокрема брошура «Хто такі бандерівці і за що вони борються?» (російською мовою) авторства П.Федуна («Полтави»), публіциста ОУН, прихильника її демократизації, та бюлетень «Бюро інформації Української головної визвольної ради»³⁵, а також матеріали самвидаву – стаття «З приводу процесу над Погружальським», журнал УНФ «Воля і Батьківщина», інструкція «Тактика Українського національного фронту»³⁶.

Найчастіше Я.Лесів поширював антирежимну літературу на вокзалах та в потягах³⁷. Так, у 1966 р. він розповсюдив 15 брошур «Кто такие бандеровцы...» і «Бюро інформації УГВР» у потягах Львів – Одеса³⁸, Львів – Київ³⁹, 10–12 таких самих брошур – на Одеському авто- та Львівському залізничному вокзалах⁴⁰.

25 липня 1966 р. Я.Лесів поїхав до Києва, де вкинув у скриньку на головному поштамті листи на адресу першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста, голови Верховної Ради Д.Коротченка та голови Ради Міністрів УРСР В.Щербицького зі зверненням Центрального проводу УНФ «Вищим урядовим чинником на Україні», тоді ж залишив у вагоні потяга 17 брошур «Хто такі бандерівці...»⁴¹. Звернення було протестом проти російщення, особливо в містах⁴². У ньому, зокрема, йшлося про те, що Україна, «формально будучи суверенною республікою, фактично зведена до становища колонії, її визискують та русифікують». Тому необхідно повернутися «до політики українізації, що проводилась в Україні до сталінського терору, домагатися припинення переслідування колонізаторами українців». Інакше бездіяльність керівництва республіки «буде розцінена як зрада інтересів української нації»⁴³.

У цілому головною метою УНФ було «створення Української Самостійної Держави в її етнографічних межах, включаючи землі, загарбані колонізаторами»⁴⁴. Програма УНФ гарантувала надання всім громадянам України можливості вільно висловлювати свої думки та декларувала повагу держави до політичних переконань, релігійних почуттів її громадян⁴⁵. Також УНФ виступав за «скасання комедії комуністичних виборів», вільний національний, економічний, політичний та культурний розвиток всіх народів, «за співпрацю, дружбу і добросусідські відносини зі всіма

³² Лесів. Сніг без грат... – С.24.

³³ ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.9. – Арк.213–214.

³⁴ Там само. – Т.14. – Арк.172.

³⁵ Там само. – Т.9. – Арк.51–52, 156, 160, 201, 207; Т.10. – Арк.35; Т.14. – Арк.31, 172; *Русначенко А.М.* Від імперії до України. – К., 2009. – С.195.

³⁶ ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.9. – Арк.216; Т.12. – Арк.103–109; Т.13. – Арк.185, 200–206; Т.14. – Арк.166; Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Ч.1. – С.377.

³⁷ ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.9. – Арк.72–73, 106, 111, 114, 131, 167, 169, 207–208; Т.10. – Арк.95–97, 243; Т.13. – Арк.148–149; Т.14. – Арк.29 зв.

³⁸ Там само. – Спр.7536 П. – Т.9. – Арк.50, 106.

³⁹ Там само. – Т.9. – Арк.72–73, 114, 207–208; Т.10. – Арк.37; Т.14. – Арк.29 зв.

⁴⁰ Там само. – Т.9. – Арк.106, 111, 131, 169; Т.10. – Арк.95–97, 243.

⁴¹ Там само. – Т.9. – Арк.71–73, 116–119, 207, 216; Т.14. – Арк.26; Український національний фронт: дослідження, документи, матеріали. – С.41; *Мищак І.* Програмні документи УНФ як джерело з історії суспільно-політичної думки українського національно-визвольного руху // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – С.64.

⁴² *Гель І.А.* Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ ст. – С.158.

⁴³ *Пересунчак О.* Дорогою болю... – С.20.

⁴⁴ ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.14. – Арк.32–32 зв.

⁴⁵ *Захаров Б.Є.* Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). – С.122–125.

народами, які захочуть жити з нами в мирі і злагоді, і поважатимуть наш суверенітет та територіальну цілісність української держави»⁴⁶.

Останній раз справу з брошурами Я.Лесів мав 26 листопада 1966 р., коли розкинув 8 примірників у приміщенні залізничного вокзалу та на території автовокзалу в Гайвороні на Кіровоградщині⁴⁷. У цей час він був близький до того, аби приєднати до групи ще кількох осіб, наприклад, учителя праці із Заваллівської школи-інтернату В.Цвілюка, з яким установив у ніч на 7 листопада того ж року синьо-жовті прапори над приміщенням інтернату та на трубі Сальківського цукрового заводу⁴⁸. Проте діяв занадто вже сміливо, так що ймовірні кандидати просто не повірили в реальність існування підпільної організації⁴⁹.

Співробітники Комітету державної безпеки (КДБ) затримали Я.Лесіва за доносом 20 березня 1967 р. після особистого обшуку оперативним уповноваженим та обшуку помешкання у смт Завалля Гайворонського р-ну Кіровоградської обл., де він проживав, а вже 29 березня його заарештували. Так само було зроблено з Д.Квечком, З.Красівським, М.Дяком і В.Кулининим (основна «п'ятірка» УНФ)⁵⁰. 10 квітня 1967 р. спеціальним літаком його доставили до Івано-Франківська⁵¹. Тут він перебував під вартою у слідчому ізоляторі управління охорони громадського порядку (УОП) Івано-Франківської обл.⁵²

Не витримавши піврічного виснажливого слідства й тиску співробітників КДБ, побоюючись страти (що було цілком реально в ті часи), Я.Лесів визнав себе винним⁵³. 27 листопада 1967 р. виїзна сесія Верховного суду УРСР визначила йому покарання – шість років позбавлення волі у виправно-трудоцій колонії суворого режиму, з конфіскацією всього особистого майна, із засланням на п'ять років⁵⁴. Судили за ст.56, ч.1 (зрада Батьківщині) та ст.64 (створення антирадянської організації) Кримінального кодексу (КК) УРСР. При винесенні вироку було враховано молодість і розкаяння⁵⁵.

Упродовж 1967–1970 рр. Я.Лесів відбував ув'язнення у виправно-трудоцій колонії (ВТК) у поселенні Явас, що в Мордовії. Він одразу долучився там до антирежимної діяльності. Зокрема виголошував промови під час таємних зборів, які в'язні влаштовували на власний страх і ризик, ушановуючи таким чином річницю Крут, Злуки, Базару, УПА. Також він почав працювати над написанням історії України⁵⁶.

Дисидент став активним учасником протестів проти сваволі адміністрації ВТК, борцем за дотримання прав політ'язнів. Так, у 1970 р. він зблизився в колонії з такими в'язнями сумління, як О.Заливаха та Г.Прокопович, аби разом протистояти заходам «виховного характеру» з боку каральних органів. У травні 1970 р. за клопотанням КДБ при Раді Міністрів УРСР було достроково звільнено шістьох політ'язнів-українців, котрі відкрито відмовилися від свого «націоналістичного минулого». Задля збереження стійкості решти ув'язнених українців О.Заливаха, Я.Лесів і Г.Прокопович поширювали інформацію про те, що звільнено тільки тих засуджених, які співпрацювали з КДБ⁵⁷.

⁴⁶ ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.9. – Арк.57; Т.14. – Арк.32–32 зв., 193 зв.

⁴⁷ Там само. – Арк.54, 217.

⁴⁸ *Пересунчак О.* Дорогою болю... – С.20.

⁴⁹ *Русначенко А.М.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. – С.113.

⁵⁰ Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. – Т.1: Особистості. – С.90; ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.9. – Арк.6–7, 9–11, 13–16; Т.14. – Арк.108–109.

⁵¹ Лесів. Сніг без ґрат... – С.521.

⁵² ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.14. – Арк.175.

⁵³ Лесів. Сніг без ґрат... – С.521.

⁵⁴ ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.15. – Арк.258–259.

⁵⁵ *Мищак І.* Програмні документи УНФ як джерело з історії суспільно-політичної думки українського національно-визвольного руху. – С.66.

⁵⁶ *Гарачковський О.* Хрещеник старшини // Літературна Україна. – 2016. – 29 верес. (№37). – С.6.

⁵⁷ *Паска Б.* Дисидентська діяльність Опанаса Заливахи // Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Вип.33. – Івано-Франківськ, 2020. – С.154–155.

Як підсумок такої діяльності Я.Лесіва, у 1970 р. його було ув'язнено на три роки у Владимирській тюрмі⁵⁸. Тут він познайомився з російським правозахисником В.Буковським і католицьким священником Б.Заливакою⁵⁹. У тюрмі листувався з рідними, тут виразно проявився його великий письменницький хист, що згодом стане ще одним засобом антирежимної боротьби⁶⁰.

Звільнився Я.Лесів 29 березня 1973 р., отримавши дозвіл мешкати в рідному с. Лужки (впродовж року перебував під адміністративним наглядом)⁶¹. Пізніше жив у м. Болахів Долинського р-ну Івано-Франківської обл., де працював робітником на лісокомбінаті⁶². У жовтні 1974 р. одружився з односельчанкою Стефанією Чудик (21 червня 1952 р. н.), а 23 лютого 1976 р. в них народився син Тарас (див. ілюстр.3)⁶³.

Того ж року Я.Лесів познайомився з дисидентами І.Сокульським, Ю.Вівташем, М.Романушком, Р.Лишою. Так по суті сама собою утворилася творча група⁶⁴. Також інакодумець підтримував зв'язки із правозахисницею, розпорядницею Фонду Олександра Солженіцина в Галичині, з якого надавалася фінансова допомога в'язням сумління, О.Антонів (див. ілюстр.4)⁶⁵.

Після «генерального погрому» 1972 р. фактично всі активні учасники антирежимного руху спротиву опинилися в місцях позбавлення волі⁶⁶. 9 листопада 1976 р. в Кончі-Застіп під Києвом на квартирі М.Руденка було створено Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод (Українська Гельсінська група, УГГ)⁶⁷. Від початку своєї діяльності вона була легальною правозахисною організацією⁶⁸.

Я.Лесів став членом Української Гельсінської групи із жовтня 1979 р.⁶⁹ У своїй заяві дисидент стверджував, що не може змиритися з російщенням, нищенням історичних пам'яток, затиранням національних традицій, заборонаю греко-католицької церкви, гоніннями на віруючих, тому й вступає в ряди УГГ, адже свято вірить у правоту цього руху⁷⁰. Учасники групи створили передусім десятки меморандумів та інформаційних бюлетенів про порушення прав конкретних людей. Серед них підписаний членами (зокрема й Я.Лесівим) меморандум на ім'я генерального секретаря Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) Л.Брежнєва, який став відомим на Заході без дати. Його було написано восени 1979 р. та опубліковано Гельсінською комісією Конгресу США («тамвидавом»)⁷¹.

Із 1979 р. КДБ розгорнув проти «гельсінців» справжню війну⁷². Майже відразу після вступу в УГГ, 15 листопада 1979 р., Я.Лесіва заарештували в Болахові, інкримінуючи йому зберігання наркотиків⁷³. Зокрема за декілька днів до арешту дисидента було викликано в поліклініку на рентген, під час якого одяг залишився без нагляду у сусідній із кабінетом лікаря кімнаті. За цей час працівникам КДБ удалося зашити за підкладку піджака дві ампули. При обшуку шукати почали відразу в піджаку, крім

⁵⁸ Якібчук М.В. І в храм сподоби увійти... – С.44.

⁵⁹ Лесів. Сніг без грат... – С.701.

⁶⁰ Там само. – С.30.

⁶¹ Рух опору в Україні: 1960–1990: Енциклопедичний довідник. – С.368.

⁶² Вісник репресій в Україні / За ред.-упор. Н.Світличної. – Вип.12 (грудень). – Нью-Йорк, 1981. – С.7.

⁶³ Лесів. Сніг без грат... – С.702; Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Ч.1. – С.378.

⁶⁴ Лесів. Сніг без грат... – С.201–202.

⁶⁵ Вісник репресій в Україні. – Вип.11 (листопад). – Нью-Йорк, 1981. – С.10.

⁶⁶ Захаров Б.Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні... – С.111.

⁶⁷ Там само. – С.115–116.

⁶⁸ Українська Гельсінська група: Документи і матеріали / Упор. С.М.Бичек. – К., 2014. – С.152–163.

⁶⁹ Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. – Т.1: Особистості. – С.31.

⁷⁰ Українська Гельсінська група: 1978–1982: Документи і матеріали. – С.361–363.

⁷¹ Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. – Т.4: Документи і матеріали: 10 грудня 1978 – 11 березня 1988. – С.79–81.

⁷² Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Ч.2. – С.986–987.

⁷³ Там само. – Ч.1. – С.378.

того, виявили «невелику кількість», як записано у протоколі, якогось білого порошку, що підкинули, імовірно, просто під час трусу⁷⁴.

У грудні 1979 р. Я.Лесів перебував у тюремній лікарні в Івано-Франківську, а 6 лютого наступного року в Болехівському районному суді його засудили до двох років ув'язнення за ст.229-б, ч.1 КК УРСР (зберігання наркотиків без наміру збуту)⁷⁵.

Я.Лесіва відправили у ВТК загального режиму ОР-318/46-15 у с. Катеринівка Сарненського р-ну Рівненської обл.⁷⁶ У травні 1981 р. його знову заарештували, тепер уже у ВТК. Сфабриковане те саме звинувачення, лише за ст.229-4, ч.2 КК УРСР (організація або держання дому для вживання чи виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин)⁷⁷. Слідство йшло 6 міс. На знак протесту в'язень оголосив політичне голодування, яке тривало 192 дні⁷⁸. 15 листопада 1981 р., у день закінчення терміну ув'язнення, безпосередньо в колонії відбувся півгодинний суд, за результатами якого дисидентів додали ще п'ять років у ВТК суворого режиму⁷⁹.

Покарання Я.Лесів відбував у ВТК м. Краснодар Ворошиловградської області, де він готувався до священничого служіння. Карні в'язні ставилися до нього з величезною повагою. Тим часом Закордонне представництво УГГ у 1982 р. видало в Нью-Йорку його поетичну збірку «Мить»⁸⁰. Звільнився він із закінченням терміну, після двох відбутих, що разом склало 6 років 9 місяців і 20 днів, у вересні 1986 р.⁸¹ Повернувся до Болехова, де знову влаштувався на роботу в лісокомбінат⁸².

Із весни 1988 р. УГГ активізувала свою діяльність. 11 березня за підписами М.Гориня, З.Красівського й В.Чорновола було опубліковано «Звернення Української Гельсінської групи до української та світової громадськості» про відновлення діяльності УГГ, яке підтримав також Я.Лесів⁸³. 7 липня 1988 р. на 50-тисячному мітингу у Львові УГГ із правозахисної трансформувалася в політичну організацію – Українську Гельсінську спілку (УГС)⁸⁴.

20 січня 1989 р. УГС оголосила перший склад вищого керівного органу – Всеукраїнської координаційної ради, в якій був також Я.Лесів. Уже впродовж року діяльності УГС підготувала ґрунт для виникнення таких демократичних організацій, як Товариство української мови ім. Тараса Шевченка, асоціація «Зелений світ», історико-просвітницьке товариство «Меморіал», на установчій конференції якого в ексклюзивній виставці в Будинку кіно (див. ілюстр.5) брав участь Я.Лесів⁸⁵.

29–30 квітня 1990 р. відбувся з'їзд, на якому УГС перетворилася на Українську республіканську партію (УРП)⁸⁶. Того ж року члени УГС–УРП взяли участь у виборах народних депутатів УРСР. На першій стадії передвиборчого марафону Я.Лесів балотувався, однак передумав і закликав своїх виборців голосувати за С.Волковецького, котрий згодом і переміг⁸⁷. Я.Лесів неодноразово наголошував: «Бути великим, значить поборювати інших, а бути святим, – це значить поборювати себе»⁸⁸.

⁷⁴ Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. – Т.1: Особистості. – С.90.

⁷⁵ Рух опору в Україні: 1960–1990: Енциклопедичний довідник. – С.368.

⁷⁶ Вісник репресій в Україні. – Вип.11 (листопад). – Нью-Йорк, 1981. – С.10.

⁷⁷ Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Ч.1. – С.378.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. – Т.1: Особистості. – С.91.

⁸⁰ Український національний фронт: дослідження, документи, матеріали. – С.472.

⁸¹ Рух опору в Україні: 1960–1990: Енциклопедичний довідник. – С.368; Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Ч.1. – С.378.

⁸² Лесів. Сніг без ґрат... – С.702.

⁸³ Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. – Т.4: Документи і матеріали: 10 грудня 1978 – 11 березня 1988. – С.240–241.

⁸⁴ Там само. – Т.1: Особистості. – С.40.

⁸⁵ Українська Гельсінська спілка (1988–1999 рр.) у світлинах і документах. – С.142–144; Українська Гельсінська спілка у спогадах і документах. – С.108–110.

⁸⁶ Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Ч.2. – С.991.

⁸⁷ *Олійник В.* І терном встелена дорога // Нова зоря. – 2014. – 28 серп. (№37). – С.6.

⁸⁸ *Дармохвал Л.* Світлий храм Ярослава Лесіва // Слово Просвіти (Київ). – 2016. – 10–16 листоп. (№45). – С.4.

На рубежі 1980–1990-х рр. Я.Лесів не тільки брав активну участь у діяльності УГГ та УГС, але й підтримував український самвидав. Зокрема в 1988–1990 рр. матеріально допомагав видавати у Дніпропетровську колишньому в'язню сумління І.Сокульському незалежний літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал «Пороги»⁸⁹. До редакційної колегії входили його товариші, дисиденти Ю.Вівташ, Л.Лиша. У цьому часописі друкувався також і Я.Лесів. Крім поезій були опубліковані актуальні статті Ярослава, що торкалися проблем релігійного відродження та становлення України⁹⁰. 1989 р. у самвидаві вийшла книжка його проповідей⁹¹. Також із березня 1991 р. Я.Лесів входив до редакційної ради газети «Нова зоря» (зараз часопис Івано-Франківської митрополії УГКЦ)⁹².

Дисидент виступав прихильником перенесення діяльності ОУН із політичної еміграції безпосередньо на українські землі. Зокрема надавав допомогу у цьому своєму давньому соратникові З.Красівському, був кадрово-організаційним референтом крайового проводу ОУН⁹³.

Провідну роль відіграв Я.Лесів у релігійному відродженні українського народу другої половини 1980-х рр. У серпні 1987 р. І.Гель, С.Хмара, О.Горинь, С.Січко створили у Львові на основі організованої ще 1982 р. Й.Терелею Ініціативної групи у справі захисту прав віруючих та церкви Комітет захисту Української католицької церкви, який очолив суспільний рух на Галичині за вихід із підпілля й легалізацію УГКЦ⁹⁴. У 1988 р. Я.Лесів на запрошення І.Геля став членом цього комітету⁹⁵. Варто зазначити, що його релігійна діяльність розгорнулася ще під час ув'язнення. Опинившись 1986 р. на волі, він невдовзі розпочав навчання в підпільній греко-католицькій семінарії⁹⁶. Цілком імовірно, що дисидент там вчився за індивідуальною програмою⁹⁷. 27 грудня 1988 р. в помешканні майбутнього коломийсько-чернівецького єпископа М.Сімкайла одержав сан священника, рукоположений єпископом Павлом (Василиком)⁹⁸.

У травні 1988 р. Я.Лесів у складі делегації Комітету захисту Української католицької церкви вирушив до Москви, сподіваючись на зустріч із президентом США Р.Рейганом, аби передати листа, у підготовці якого він брав активну участь⁹⁹. У зв'язку з цим 10 червня Я.Лесів написав заяву прокуророві УРСР, звертаючись щодо захисту від особливо запопадливих працівників КДБ і міліції Долинського р-ну, які чинили тиск на нього, у тому числі фізичний¹⁰⁰.

Борючись за відродження УГКЦ, священник-дисидент організував та провів десятки офіційно не дозволених молебнів на Галичині та в інших куточках УРСР. Так, 10 липня 1988 р. на честь 1000-ліття хрещення Русі за участі Я.Лесіва відбулася велелюдна релігійно-політична акція в с. Грушів на Дрогобиччині¹⁰¹. У ніч із 16 на 17 липня з нагоди цієї події священник організував хресний похід на Ясну Гору в с. Гошів Долинського р-ну Івано-Франківської обл., де раніше діяв греко-католицький монастир отців-василіан. Сотні людей зібралися того вечора у центрі села¹⁰². На задалегідь

⁸⁹ Русначенко А.М. Від імперії до України. – С.190–191.

⁹⁰ Лесів. Сніг без грат... – С.203–204.

⁹¹ 3 січня 1943 р. народився дисидент Ярослав Лесів [Електронний ресурс]: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/sichen/3/1887-narodyvsya-mykola-chaykovskyy>

⁹² Злагода В. На вістрі тиші і грому // Галицька Просвіта (Івано-Франківськ). – 2015. – 12 берез. (№11). – С.9.

⁹³ Липовецький С. Бандерівці: 200 історій з ХХ ст. – Л., 2018. – С.562.

⁹⁴ Перехрест О. Церква, що звикла до опозиції [Електронний ресурс]: https://zaxid.net/tserkva_shho_zvikla_do_orozytsiyi_n1420722; Стасюк І. Діяльність Української греко-католицької церкви у підпіллі (1946–1989 рр.). – С.228.

⁹⁵ Гель І.А. Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ ст. – С.366.

⁹⁶ Лесів. Сніг без грат... – С.702.

⁹⁷ Гель І.А. Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ ст. – С.366.

⁹⁸ Салига Т. Щоб не залишати внукам кайдани: про творчість о. Ярослава Лесіва // Літературна газета. – 2014. – 31 липня (№28). – С.11.

⁹⁹ Заливаха О.І. Дорога до храму любові // Західний кур'єр. – 1994. – 30 груд. – С.6.

¹⁰⁰ Лесів. Сніг без грат... – С.622–623.

¹⁰¹ Гель І.А. Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ ст. – С.366.

¹⁰² Тереля Й.М. Будівничий української культури Ярослав Лесів // Літопис Бойківщини (Самбір). – 2003. – Ч.2. – С.39.

підготовленому хресті було викарбувано «988–1988». Тоді вперше після 1950 р. біля церкви Гошівського монастиря відбулася літургія¹⁰³. 17 липня 1988 р. Я.Лесів був серед очільників літургії у с. Зарванця Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. за участю 15 тис. вірних УГКЦ, де також раніше існував однойменний монастир. 22 липня він був попереджений про відповідальність за організацію цієї літургії та оштрафований на 50 руб.¹⁰⁴ 13 серпня того ж року за участі о. Я.Лесіва відбулося перше публічне богослужіння УГКЦ на річці Бистриця біля с. Утринів Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл., присвячене 1000-річчю хрещення України-Руси¹⁰⁵.

У 1988 р. Я.Лесів почав відроджувати Ясногірську святиню – Гошівський монастир біля Болехова. Тоді це був справжній подвиг, що коштував великих зусиль. УГКЦ долала заборону на своє існування й виходила з підпілля¹⁰⁶.

21 травня 1989 р. Я.Лесів виступив від імені УГКЦ на 50-тисячному мітингу в Москві в Лужниках у зв'язку з відкриттям I з'їзду народних депутатів СРСР¹⁰⁷. 2 серпня з групою віруючих він знову приїхав до радянської столиці, щоб продовжити естафетне голодування на Арбаті з вимогою легалізувати УГКЦ (див. ілюстр.б), яке розпочалося ще у травні 1989 р.¹⁰⁸

3 серпня 1989 р. Я.Лесів разом зі С.Хмарою та Н.Симоновою зустрічався з Б.Єльциним¹⁰⁹. Активність отця Ярослава на релігійній ниві була надзвичайно не до вподоби КДБ. 28 серпня того ж року його просто вдома заарештували. Проте віруючі заявили протест, тож наступного дня він вийшов на волю¹¹⁰.

У 1989 р. за участю отця Ярослава відбулося ще багато інших заходів. Він правив літургію на могилі гетьмана П.Дорошенка, кошогов отамана І.Сірка, виступав на відкритті перших пам'ятників воякам УПА. Я.Лесів як правозахисник підтримував проведення розкопок жертв радянських репресій в урочищі Дем'янів Лаз біля Івано-Франківська. Він серед перших заговорив про злочини комуністичного режиму, зокрема у цьому місці, як один із творців «Меморіалу»¹¹¹.

29 жовтня 1989 р. відбулося перепоховання жертв репресій у Дем'яновому Лазі. А вже 19 листопада отець Ярослав очолив перепоховання в Києві (правив молебень) загиблих у радянських тюрмах в'язнів сумління В.Стуса, О.Тихого, Ю.Литвина, хоча влада й забороняла деякий час проводити ексгумацію через нібито загрозу погіршення санітарно-епідемічної ситуації. Я.Лесів разом з іншими священиками відспівали дисидентів у Свято-Покровській церкві на Куренівці, яких поховали на 33-й ділянці Байкового кладовища в Києві, встановивши однакові дубові хрести¹¹².

У підсумку самовіддана й жертвна боротьба Я.Лесіва та його соратників за легалізацію греко-католицької церкви дала свої позитивні результати. 1 грудня 1989 р. після зустрічі у Ватикані генерального секретаря ЦК КПРС М.Горбачова з Папою Римським Іваном Павлом II було дозволено реєструвати парафії УГКЦ¹¹³. 23 січня 1990 р. у Львові відбувся собор УГКЦ, в якому взяв участь і Я.Лесів. Тут було

¹⁰³ Заливаха О.І. Дорога до храму любові. – С.6.

¹⁰⁴ 3 січня 1943 р. народився дисидент Ярослав Лесів [Електронний ресурс]: <https://uin.gov.ua/istorychnyy-kalendar/sichen/3/1887-narodyvsya-mykola-chaykovskyy>

¹⁰⁵ Українська Гельсінська спілка (1988–1999 рр.) у світлинах і документах. – С.145.

¹⁰⁶ Салига Т. Щоб не залишати внукам кайдани... – С.11.

¹⁰⁷ Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. – Т.1: Особистості. – С.90–91.

¹⁰⁸ Терещук Г. 30 років тому УГКЦ вийшла з підпілля і вимагала легалізації від Кремля [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/30241814.html>

¹⁰⁹ Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Ч.1. – С.378.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Круцик Р.М. Дем'янів Лаз: Геноцид Галичини: жертвам комуністичного терору 1939–1941 рр. на Прикарпатті присвячується. – К., 2009. – С.352.

¹¹² 30 років тому: Унікальні фото перепоховання Стуса, Литвина і Тихого [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/photo-unikalni-photo-stusa-lytvyna-tykhoho/29608417.html>

¹¹³ Терещук Г. 30 років тому УГКЦ вийшла з підпілля і вимагала легалізації від Кремля [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/30241814.html>

ухвалено рішення про незаконність Львівського собору 1946 р. та підписано акт про легалізацію церкви¹¹⁴.

Виконуючи в 1990–1991 рр. обов'язки настоятеля храму Св. Великомучениці Параскеви в Болехові й долиньського декана, «отець Сонечко» (див. ілюстр.7), як називали Я.Лесіва прихожани¹¹⁵, продовжував провадити активну політичну діяльність. Його бачили у Запоріжжі на ювілейних урочистостях із нагоди 500-річчя українського козацтва у серпні 1990 р.; він надавав моральну підтримку голодуючим студентам у Києві у жовтні 1990 р. під час «Революції на граніті», протестував проти ув'язнення народного депутата С.Хмари в листопаді 1990 р., у січні наступного року відвідав його в Лук'янівському слідчому ізоляторі. Тоді ж він був також у Вільнюсі під час трагічних подій¹¹⁶.

У ніч із 9 на 10 жовтня 1991 р. за нез'ясованих обставин Я.Лесів загинув в автокатастрофі¹¹⁷. Перед тим, 20 вересня, несподівано помер його побратим З.Красівський¹¹⁸. Це був не перший замах на життя сповідника. Раніше Я.Лесіва хотіли скинути з потяга, була гонитва за його автомобілем¹¹⁹. Є версія, що фатальну ДТП спланували у КДБ¹²⁰. С.Хмара трактував її як політичне вбивство¹²¹. Похований отець Ярослав у Болехові біля церкви Св. Параскеви (див. ілюстр.8)¹²². На похорон зібралися десятки тисяч осіб¹²³.

Указом президента України у 2006 р. о. Я.Лесів посмертно нагороджений орденом «За мужність» І ступеня – за громадянську мужність, самовідданість у боротьбі за утвердження ідеалів свободи й демократії та з нагоди 30-ї річниці створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод.

4 грудня 2016 р. в родинному с. Лужки Долинського р-ну було освячено церкву Введення Пречистої Діви Марії та пам'ятну дошку на ній о. Я.Лесіву до 25-х роковин з часу його трагічної загибелі (див. ілюстр.9).

Отже з'ясовано, що Я.Лесів у 1965–1967 рр. входив до нелегальної самостійницької політичної організації – Український національний фронт. Він активно розповсюджував матеріали збройного підпілля ОУН та самвидаву. Фактично сформував Гайворонську групу УНФ. У підсумку був засуджений радянською владою на шість років позбавлення волі. У жовтні 1979 р. став членом Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод – легальної правозахисної організації. Це призвело до нових ув'язнень, спочатку на два, а потім на п'ять років. Значний внесок зробив Я.Лесів в український національно-демократичний рух другої половини 1980 – початку 1990-х рр. Зокрема в 1988 р. він був серед тих, хто відновлював діяльність УГГ, творив Українську Гельсінську спілку як громадсько-політичне об'єднання. Виступав прихильником перенесення діяльності ОУН з політичної еміграції безпосередньо на українські землі. У 1988 р. ввійшов до складу Комітету захисту Української католицької церкви. Наступного року був серед учасників голодування в Москві за легалізацію УГКЦ, а також очолив процесію з перепоховання в Києві знищених радянським тоталітарним режимом в'язнів сумління Ю.Литвина, В.Стуса, О.Тихого. Таким чином, постать дисидента, поета, священника, проповідника, борця за незалежність України у ХХ ст. Ярослава Васильовича Лесіва слугує яскравим прикладом відповідального й жертвовного ставлення до майбуття свого народу та національної церкви.

¹¹⁴ Заливаха О.І. Дорога до храму любові. – С.6.

¹¹⁵ Лесів. Сніг без грат... – С.6.

¹¹⁶ Там само. – С.703.

¹¹⁷ Королишин С. Голгофа отця Лесіва: Обставини смерті Ярослава Лесіва // Франкова криниця. – 1992. – 16 жовтня. – С.12.

¹¹⁸ Гель І.А. Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ ст. – С.364.

¹¹⁹ Литовецький С. Бандерівці: 200 історій з ХХ ст. – С.562.

¹²⁰ Шумляга Н. Життя віддав в офіру Україні // Галицька Просвіта. – 2016. – 20 жовтня (№42). – С.3.

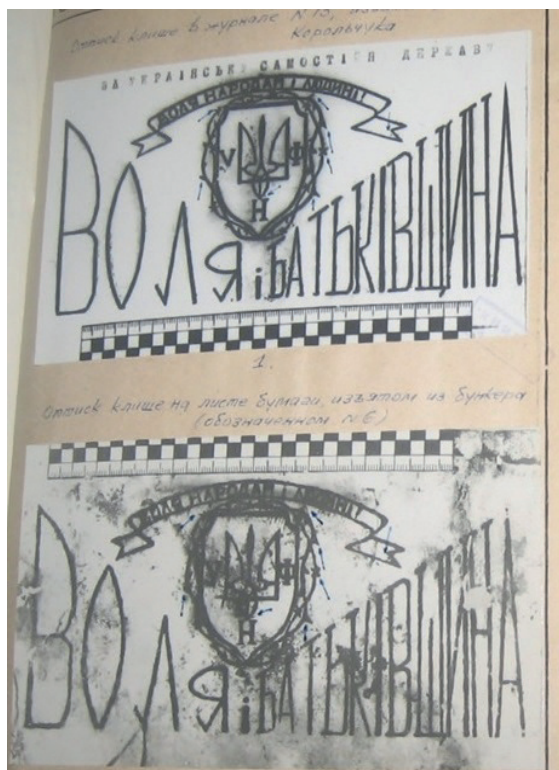
¹²¹ Ровенчук О. І ще одне Різдво слюзою відходило: Лірика Ярослава Лесіва // Галичина. – 2014. – 22 травня (№73/74). – С.16.

¹²² Когутяк М. У небі пісня обірвалась // Нова зоря (Івано-Франківськ). – 2001. – 4 жовтня. – С.1.

¹²³ Гель І.А. Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ ст. – С.367.

Ілюстр. 1. Ярослав Васильович Лесів (джерело: сімейний фотоальбом Лесівих; Українська Гельсінська спілка (1988–1999 рр.) у світлинах і документах. – К., 2009. – С.144)

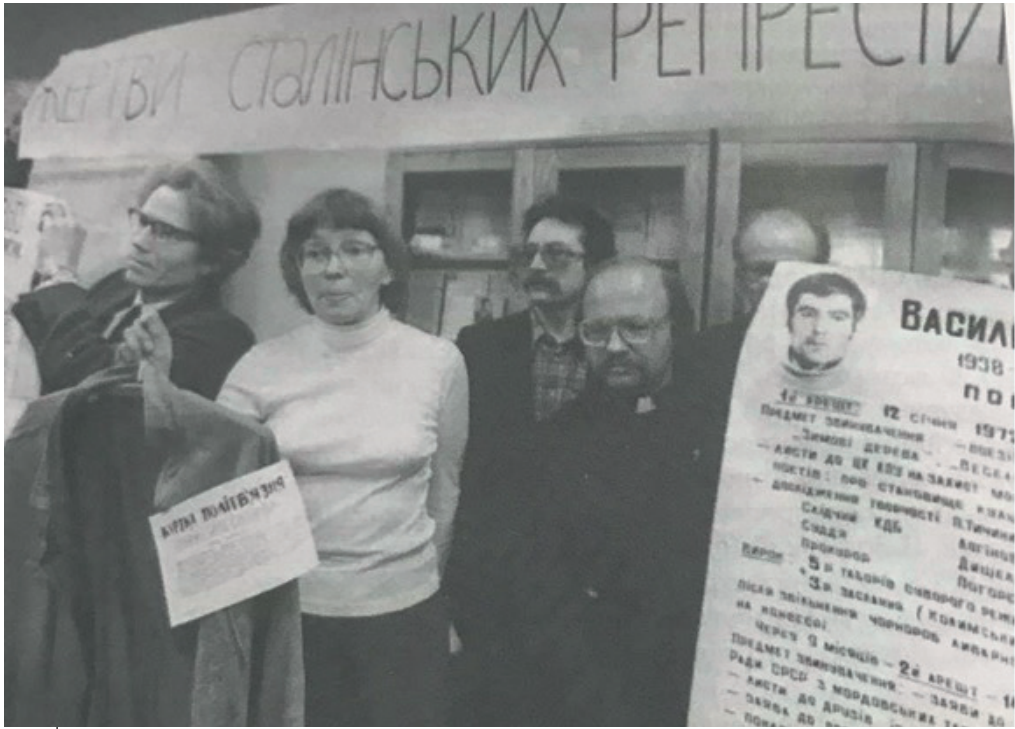
Ілюстр. 2. Відтиск кліше самвидавного журналу УНФ «Воля і Батьківщина» (джерело: ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр.7536 П. – Т.9. – Арк.242)

Ілюстр. 3. Сім'я Я.Лесіва (джерело: родинний фотоальбом Лесівих)

Ілюстр. 4. Ярослав Лесів з Оленою Антонів (джерело: Вісник репресій в Україні. – Вип.п (листопад). – Нью-Йорк, 1981. – С.10)

Ілюстр. 5. Ексклюзивна виставка в Будинку кіно в Києві на установчій конференції історико-просвітницького товариства «Меморіал» (березень 1989 р.). Один з експонатів тримає Я.Лесів (другий праворуч) (джерело: Українська Гельсінська спілка у спогадах і документах. – К., 2012. – С.110)

Ілюстр. 6. Я.Лесів із вірянами на Арбаті в Москві під час голодування з вимогою легалізувати УГКЦ (серпень 1989 р.) (джерело: сімейний фотоальбом Лесівих)

Ілюстр. 7. «Отець Сонечко» на богослужінні (джерело: особистий фотоархів одного з авторів)

Ілюстр. 8. Могила Я.Лесіва в Болехові (джерело: особистий фотоархів одного з авторів)

Ілюстр. 9. Пам'ятна дошка отцеві Ярославів Лесіву на стіні церкви у с. Лужки (джерело: особистий фотоархів одного з авторів)

REFERENCES

1. Bychek, S. (Comp.). (2014). *Ukrainska Helsinska Hrupa: dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Dubas, M., Zaitsev, Yu. (Comps.). (2000). *Ukrainskyi Natsionalnyi Front: doslidzbennia, dokumenty, materialy*. Lviv. [in Ukrainian].
3. Hel, I. (2013). *Vyklyk systemi: ukrainskyi vyzvolnyi rukh druboi polovyny XX st.* Lviv. [in Ukrainian].
4. Krutsyk, R. (2009). *Demianiv Laz. Henotsyd Halychyny: zbertvam komunistychnoho teroru 1939–1941 rr. na Prykarpatti prysviachuietsia*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Lypovetskyi, S. (2018). *Banderivtsi: 200 istorii z XX st.* Lviv. [in Ukrainian].
6. Myshchak, I. (2006). Prohramni dokumenty UNF yak dzherelo z istorii suspilno-politychnoi dumky ukraïnskoho natsionalno-vyzvolnoho rukhu. *Spetsialni istorichni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 13, 2, 56–67. [in Ukrainian].
7. Ovsienko, V. (Comp.). (2016). *Ukrainska bromadska hrupa spryiannia vykonanniu Helsinskykh uhod: Dokumenty i materialy: 10 brudnia 1978 – 11 bereznia 1988, 4*, (2th ed.). Kharkiv. [in Ukrainian].
8. Paska, B. (2020). Dysydentska diialnist Opanasa Zalyvakhy. *Naukovyi i kulturno-prosvitnyi kraieznavchy chasopys „Halychyna”*, 33, 149–158. [in Ukrainian].
9. Rusnachenko, A. (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kg – pochatok 1990-kg rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
10. Rusnachenko, A. (2009). *Vid imperii do Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Salyha, T. (2014, July 31). Shchob ne zalyshaty vnukam kaidany: pro tvorchist o. Yaroslava Lesiva. *Literaturna bazeta*. 10–11. [in Ukrainian].
12. Shevchenko, O. (Comp.). (2012). *Ukrainska Helsinska spilka u spohadakh i dokumentakh*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Sokulska, O. (Comp.). (2014). *Lesiv. Snib bez grat. Poezia. Epistolarij. Publitsystyka. Spobody. Dokumenty*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Stasiuk, I. (2014). Diialnist Ukrainkoï hreko-katolytskoi tserkvy u pidpilli (1946–1989 rr.). *Visnyk Natsionalnoho universytetu „Lvivska politekhnika”: Derzhava ta armia*, 784, 224–230. [in Ukrainian].
15. Svitlychna, N. (Comp.). (1981). *Visnyk represii v Ukraini*, 11, 10. Niu-York. [in Ukrainian].
16. Svitlychna, N. (Comp.). (1981). *Visnyk represii v Ukraini*, 12, 6–7. Niu-York. [in Ukrainian].
17. Terelia, J.M. (2003). Budivnychi ukraïnskoi kultury Yaroslav Lesiv. *Litopys Boikivshchyny*, 2, 34–41. [in Ukrainian].
18. Tereshchuk, H. (n. d.). (2009, October 29). *30 rokiv tomu UHKTs vyisbla z pidpillia i vymahala lebalizatsii vid Kremlia*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/30241814.html> [in Ukrainian].
19. Tkachuk, O. (Comp.). (2009). *Ukrainska Helsinska spilka (1988–1999 rr.) u svitlynakh i dokumentakh*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Yakibchuk, M. (2011). *I v kbram spodoby uvityi: tvorchist Zenovïia Kravivskoho ta o. Yaroslava: Dyskurs natsionalnoi identychnosti*. Kolomyia. [in Ukrainian].
21. Zakharov, B. (2003). *Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
22. Zakharov, Ye., Ovsienko, V. (Comps.). (2016). *Ukrainska Hromadska Hrupa spryiannia vykonanniu Helsinskykh uhod: Osobystosti, 1*. (2th ed.). Kharkiv. [in Ukrainian].
23. Zinkevych, O. (Ed.). (2010). *Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990: Entsyklopedychnyi dovidnyk*. Kyiv. [in Ukrainian].

Vasyl MARCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of Department of the Political Institutions and Processes,
V.Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine), vmarchuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3992-8530>

Bohdan MAKSYMETS

Candidate of Political Science (Ph. D. in Politica), Lecturer,
Ivano-Frankivsk Professional College of
V.Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine), bohdan.maksymets@pnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9729-0718>

Ya.Lesiv: Life Way of a Dissent, of a Religious Figure, of a Fighter for Independence of Ukraine

Abstract. The purpose of the article is to clarify various aspects of Ya.Lesiv's participation in the Ukrainian liberation movement in the second half of the 20th century, which includes an analysis of the process of his formation as a socio-political and religious figure, coverage of the issue of involvement in the anti-regime resistance movement, in particular the Ukrainian

National Front, a description of participation in Ukrainian Public Group for Assistance to the Implementation of the Helsinki Accords, determining the contribution to the restoration of the Ukrainian Greek Catholic Church. **The methodology** is based on the principles of historicism, scientificity, systematics. General scientific (analysis and synthesis, induction and deduction, abstraction) and specific scientific (critical, historical-genetic, structural-diachronic analysis) methods were used in the research. **Scientific novelty** is determined by the fact that comprehensively studied socio-political and religious activities of Ya.Lesiv on the basis of materials of the Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine (Ivano-Frankivsk), published documents, memoirs and testimonies, publications and periodicals, scientific and scientific popular works; the main forms of dissident activity of this famous historical figure are clarified; the important role of Father Yaroslav in the anti-regime resistance movement and the struggle for the legalization of the Ukrainian Greek Catholic Church is shown. **Conclusions.** In 1965–1967, Ya.Lesiv was a member of an illegal independent political organization, the Ukrainian National Front (UNF). He actively distributed materials of the armed underground of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and samizdat. In fact, he formed the Haivoron group of the UNF. As a result, he was sentenced by the Soviet authorities to six years in prison. In October 1979, Ya.Lesiv became a member of the Ukrainian Public Group for the Promotion of the Helsinki Accords, a legal human rights organization. This led to his new imprisonment, first for two and then for another five years. Ya.Lesiv made a significant contribution to the Ukrainian national-democratic movement of the second half of the 1980s and early 1990s. association. He also advocated the transfer of OUN activities from political emigration directly to Ukrainian lands. In 1988 he joined the Committee for the Protection of the Ukrainian Catholic Church. In 1989, Father Ya.Lesiv was among the participants in a hunger strike in Moscow for the legalization of the Ukrainian Greek Catholic Church, and also led a procession for the reburial in Kyiv of prisoners of conscience destroyed by the Soviet totalitarian regime Yu.Lytvyn, V.Stus and O.Tykhyi.

Keywords: Lesiv, dissident, Ukrainian National Front, Ukrainian Helsinki Union, Ukrainian Greek Catholic Church.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Андрій ГРУБІНКО

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії держави і права,
Західноукраїнський національний університет
(Тернопіль, Україна), gav_tnpu@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4856-5831>

Наталія БУГЛАЙ

докторка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри історії,
Миколаївський національний університет ім. В.О.Сухомлинського
(Миколаїв, Україна), buglay@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0674-4313>

Історичний шлях українсько-британських відносин (до 30-річчя стратегічного партнерства)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.206>

УДК: 94(477+420):327

Анотація. **Мета статті** – представити результати дослідження історії становлення і розвитку українсько-британських міждержавних відносин в контексті відзначення тридцятої річниці їх офіційного започаткування. **Методологію дослідження** сформулювали принципи історизму, системності, загальнонаукові методи логіки, компаративного аналізу, спеціально-історичні методи (історіографічного аналізу, історико-системний, хронології, історико-генетичний, ретроспективного аналізу, порівняльно-історичний). **Наукова новизна роботи** полягає в дослідженні історичних передумов, процесу становлення і розвитку міждержавних відносин України й Великобританії. Враховано умови змінюваного міжнародного середовища та внутрішні чинники розвитку обох держав, динаміку відносин України з ЄС і НАТО. Окремо проаналізовано здобутки в політичній, безпековій, економічній та гуманітарній сферах міждержавного співробітництва. Показано зміни в політиці британського уряду щодо України з 2014 р. – початку російської воєнної агресії проти України. Прослідковано визначальні тенденції сучасного етапу міждержавних стосунків в контексті російсько-українського воєнно-політичного конфлікту. **Висновки.** Відносини України й Великобританії відображають непростий шлях становлення нашої держави як повноправного суб'єкта міжнародних відносин. Формування міждержавних стосунків включало періоди подолання упередженого ставлення британського політикуму і громадськості до України, налагодження конструктивної співпраці на різних рівнях, глибoku кризи довіри на початку 2000-х рр. та відновлення діалогу, становлення стратегічного партнерства з ознаками військово-політичного союзу. Центральними елементами останнього є широка й досі небувала політична підтримка України керівництвом Великобританії на міжнародному рівні, комплексна допомога британського уряду Збройним силам України в умовах російської агресії, формування нових форматів міжнародної коаліції партнерів України. Великобританія є одним з архітекторів відносин України з Європейським Союзом і НАТО. Послідовна, але поміркована та прагматична підтримка наближення України до ЄС відповідала традиційній

британській моделі євроінтеграції. Хоча Великобританія вийшла з Євросоюзу, її керівництво поділяє прагнення України до участі в євроінтеграції і підтримує її у цьому процесі. Схожа ситуація з відносинами України з НАТО. Однак у військово-політичному вимірі Лондон запропонував більш дієвий підхід, запровадивши активну співпрацю з Києвом на рівні окремих програм та інших форматів оборонної кооперації із залученням третіх країн. Перспективним є анонсований альянс України, Польщі, Великобританії, який може стати складовою важливого для безпеки України Балто-Чорногорського об'єднання. Варто цінити й розвивати високий рівень партнерських стосунків із Великобританією, адже таких союзників в Україні небагато.

Ключові слова: Україна, Великобританія, українсько-британські відносини, ЄС, євроінтеграція, США, НАТО, Росія.

Ніщо так не зближує народи і держави, як спільна зовнішня загроза, тим більше цивілізаційна. З упевненістю це можна стверджувати про сучасні відносини України і Великобританії. Обидві країни, які знаходяться на протилежних географічних флангах Європи і мають цілком відмінний історичний, державотворчий та соціокультурний досвід, тісно поєднає спільна турбота про сьогодення та майбутнє сучасної Європи з притаманним їй демократичним устроєм, пошануванням прав людини і верховенством права, недоторканістю державних кордонів і повагою до державного суверенітету, яка піддається системному наступу тоталітарної імперської сили у вигляді путінської Росії. Майбутнє демократичної Європи в її широкому форматі залежить від збереження державності України як її невід'ємного елемента і суб'єкта, що як видається однією з перших остаточно усвідомила політична еліта Великобританії.

Досвід розвитку відносин між двома державами, які офіційно сягають усього трьох десятиліть (від визнання Великобританією незалежності України 31 грудня 1991 р. і встановлення дипломатичних відносин 10 січня 1992 р.) можна віднести до хрестоматійних прикладів проходження сторонами складного шляху подолання історичних упереджень, стереотипів, тривалого взаємопізнання, побудови справді стратегічних відносин із перспективами військово-політичного союзу, що вельми актуальний для дослідження з огляду на сучасність українського державотворення і системи міжнародних відносин.

Історія становлення українсько-британських відносин ще на початку 1990-х рр. привернула інтерес ряду українських та зарубіжних дослідників. Відповідна література представлена різними за стилістикою і глибиною розгляду проблеми працями здебільшого українських фахівців. Тривалий час вона мала інформативно-публіцистичний характер і лише на початку 2000-х рр. з'явилися перші класичні наукові публікації (статті М. Білоусова¹, В. Дударьова², П. Ігнат'єва³, С. Савіна⁴, І. Храбана⁵). Не забарилася публікації монографічного характеру та дисертації. У працях Н. Яковенко⁶ і В. Крушинського⁷ з проблем зовнішньої політики Великобританії окремі підрозділи

¹ Білоусов М. Дипломатичне представництво України у Великій Британії: перші кроки (1992–1994 рр.) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 32–46.

² Дударьов В. Великобританія і Україна у вимірах сучасності // Дослідження світової політики. – Вип. 19. – К., 2001. – С. 73–82.

³ Ігнат'єв П. Українсько-британські відносини у 90-ті роки: політичний та економічний аспекти // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Міжнародні відносини. – Вип. 19. – К., 2001. – С. 65–70.

⁴ Савін С. Становлення українсько-британських політичних відносин (1991–2000) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 101–115.

⁵ Храбан І. Україна та Великобританія: інтереси збігаються // Трибуна. – 2003. – №11/12. – С. 33–35.

⁶ Яковенко Н. Великобританія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. – К., 2003. – 227 с.

⁷ Крушинський В. Британська Європа чи Європейська Британія: Великобританія в європейських інтеграційних процесах. – К., 2003. – 214 с.

відведено аналізу першого десятиліття українсько-британських міждержавних відносин. Незадовго побачили світ перша монографія з історії українсько-британських відносин періоду 1991–2004 рр. А.Грубінка⁸, дисертаційні дослідження Г.Гончарова⁹ та А.Грубінка¹⁰. Розширення верхньої хронологічної межі дослідження вказаної проблематики помітні в роботах А.Грубінка¹¹, В.Соколової¹², І.Черинька¹³. Внесок закордонних дослідників в історіографію українсько-британських відносин в нових історичних умовах є незначним, а їх висвітлення здійснено переважно в контексті загального аналізу відносин України з країнами Заходу¹⁴.

Отож відзначаємо наявність інтересу насамперед українських дослідників до історії українсько-британських відносин на її ранніх етапах становлення, пік якого припав на середину 2000-х рр. Водночас фактично недослідженим залишається період після «Революції гідності» 2014 р., проблематика впливу брексіту та російсько-українського конфлікту на міждержавні відносини. У зв'язку з динамічними геополітичними пертурбаціями сьогодення потребує переосмислення весь історичний досвід розбудови міждержавних відносин України й Великобританії.

Дослідження новітнього етапу історії українсько-британських відносин потребує врахування попереднього історичного досвіду контактів між двома країнами і народами. Витоки двосторонніх зв'язків на рівні політичних еліт простежуємо вже у період раннього середньовіччя. Становлення контактів між Британією та Київською Руссю відбувалося через Скандинавію і Візантію¹⁵. У X–XIII ст. вони підтримувалися переважно через династичні зв'язки правителів. Зокрема дружиною князя Володимира Мономаха і Великою княгинєю київською була донька останнього англосаксонського короля Гаральда Гіта. Розвивалася міждержавна торгівельна співпраця.

У період нового часу ряд відомих постатей з України навчалися у британських університетах. Ідеться, зокрема, про державного діяча і дипломата часів повстання Б.Хмельницького Ю.Немирича, який проходив студії в Кембриджі, Оксфордї, та одного з основоположників юридичної науки й освіти Російської імперії, уродженця Ніжина С.Десницького, котрий вивчав право та економіку в університеті Глазго. Англійські урядові кола цікавилися козаками як можливими союзниками в конфлікті з європейськими католицькими державами. Газета «Бріф рілейшн» 16 жовтня 1649 р., описуючи облогу Збаража та битву під Зборовом, подала повний текст Зборівського договору, який ще кілька століть залишався невідомим на українських землях. За деякими даними мав місце факт листування лідерів революційних рухів О.Кромвеля і Б.Хмельницького, які намагалися встановити дипломатичні зв'язки¹⁶. У Британії пильно стежили за розвитком подій в Україні у часи гетьмана І.Мазепи, а її політична верхівка підтримувала зв'язки з П.Орликом та його оточенням. Помітне розрізнення в свідомості британської еліти українців («козаків») та

⁸ Грубінко А. Українсько-британські відносини 1991–2004. – Тернопіль, 2005. – 336 с.

⁹ Гончаров Г.В. Розвиток міждержавних відносин між Україною і Великою Британією у 1991–2005 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2006. – 239 с.

¹⁰ Грубінко А.В. Українсько-британські відносини у 1991–2004 рр. (політичне та військове співробітництво): Дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2006. – 216 с.

¹¹ Грубінко А.В. Участь Великобританії у процесі становлення і розвитку Спільної зовнішньої політики і політики безпеки Європейського Союзу (1990–2016 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2018. – 549 с.

¹² Соколова В. Британно-українські відносини: еволюція та перспективи // European political and law discourse. – 2017. – Vol.4. – Issue 6. – P.45–52.

¹³ Черинько І. Українсько-британські відносини: історія та сучасність // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – Вип.43. – К., 2009. – С.313–321.

¹⁴ Kuzio T. Britain Awakens to Ukraine: Europe's New «Strategic Pivot» // The Ukrainian Review. – 1996. – №1. – Vol.43. – P.18–20; *Idem*. Britain sees Ukraine as Europe's new strategic front // The Ukrainian Weekly. – 1996. – April 28. – №17. – Vol.LXIV. – P.25–31; Alexandrova O. Ukraine and Western Europe // Ukraine in the World: Studies in the International Relations and Security Structure of a Newly Independent State. – Cambridge, 1998. – P.145–170; Сміт Р. Дипломатичним відносинам між Україною і Великобританією десять років // Британські обрії. – 2002. – №1. – С.8–9.

¹⁵ Литвин В. Реальний фундамент для подальшого поступу: З історії українсько-британських відносин // Голос України. – 2003. – 26 квітня. – С.2.

¹⁶ Бондаренко К. Чи був діалог двох титанів історії. – 19 серпня 2007 [Електронний ресурс]: <https://joanerges.livejournal.com/1128411.html>

росіян («московитів»). Як зазначав англійський дипломат Ч.Вітворт у 1710 р. про Запорізьку Січ, «ця країна дуже добре впорядкована. Багатства козаків викликають заздрість правління московитів»¹⁷.

Різнопланові контакти українського і британського соціокультурних середовищ привнесло наступне XIX ст. У 1816 р. в Лондоні видано збірник «Російський трубадур, або Збірка українських та інших національних мелодій», яка стала першою у позаслов'янському світі словесно-нотною публікацією українських пісень¹⁸. Окрема трагічна сторінка у спільній історії двох народів – Кримська війна 1853–1856 рр., у ході якої загинули до 25 тис. британців. Із тих часів в англійську мову ввійшли такі слова, як «балаклава», «кардиган». Водночас саме в XIX ст. англійські підприємці розпочали інвестувати у промисловість і торгівлю збіжжям. Згадаємо Дж.Г'юза, на честь якого було назване робітниче селище Юзівка (Донецьк). На кінець 1890-х рр. відкрито консульства Великобританії в Одесі, Києві, Севастополі.

У роки Першої світової війни Україна опинилася у центрі уваги провідних держав. Після Лютневої революції в Росії 1917 р. англійці звернули увагу на визвольний рух в Україні. До більшовицького перевороту британський уряд практично не проявляв активності, оскільки дотримувався політики, яка розглядала національне самовизначення народів як внутрішню справу Росії. Лише після приходу до влади більшовиків британці активізували відносини з УНР. 5 січня 1918 р. уряд Великобританії де-факто визнав уряд УНР. У 1919–1921 рр. в Лондоні діяла дипломатична місія УНР. Однак після підписання Брест-Литовського договору відносини з Україною було розірвано, адже британські урядові кола розглядали українську державність як німецьку ідею¹⁹. Водночас прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж, прагнучи уникнути посилення Польщі та через неї французького впливу в Європі, підтримав права українців Східної Галичини під час українсько-польської війни 1918–1919 рр. «Нота Керзона», схвалена на Паризькій мирній конференції, заперечувала анексію Східної Галичини й Волині Польщею. Однак у березні 1923 р., після відставки Д. Ллойд Джорджа, Рада послів держав Антанти все ж передала Східну Галичину до складу II Речіпосполитої.

Наддніпрянська Україна не переставала бути учасником міжнародних відносин до 1924 р. В умовах політичної підзвітності Москві українсько-британські контакти розвивалися в економічному руслі. Укладено договір про створення Англо-українського комерційного банку та Британської асоціації торгівлі з Україною. Однак спроби розвитку автономних контактів із закордонними партнерами були невдовзі підпорядковані центральній владі СРСР.

Окрему роль в українсько-британських контактах відіграє українська діаспора Великобританії. До Другої світової війни там проживало лише кілька сотень українців, які оселилися дорогою до Північної Америки. Переважна їх більшість мешкала в Манчестері. Тому Британія в міжвоєнний період не стала помітним центром активності українців. Однак тут у свій час перебували представники урядових структур УНР, довірена особа П.Скоропадського. У 1931–1939 рр. в Лондоні діяло Українське бюро²⁰. Після Другої світової війни відбулося поповнення української еміграції за рахунок діячів націоналістичного підпілля та інтернованих вояків дивізії «Галичина». Засновано Союз українців Британії (з 1946 р.), Організацію українців Британії (з 1949 р.).

Особливий інтерес до українського питання проявився напередодні й під час Другої світової війни²¹. На підставі закону від 1 лютого 1944 р. до Конституції СРСР було введено ст.18а, яка передбачала право кожної республіки вступати у зв'язки з іншими державами. Уряд Великобританії першим порушив питання про встановлення

¹⁷ Світ про Україну та українців / Упор. В.Кирилич. – К., 2016. – С.100.

¹⁸ Гюпенко Ю.А. Місце і роль прообразу України в англійському рецептивно-інтерпретативному дискурсі української літератури // Одеський лінгвістичний вісник. – 2015. – №5. – С.159.

¹⁹ Покровська І., Хорошилова Ю. Місія, приречена на невдачу: українсько-британські відносини за часів правління гетьмана Скоропадського та Директорії // Політика і час. – 1995. – №5. – С.77.

²⁰ Трошинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. Серія «Україна крізь віки». – Т.15. – К., 1999. – С.148.

²¹ Камінський Є., Трошинський В. Українське питання в англо-американських архівних документах (1938–1951 рр.) // Всесвіт. – 1993. – №9/10. – С.144–159.

дипломатичних зв'язків з УРСР, контакти з якою розглядалися як додаткове джерело інформації з СРСР. В умовах «холодної війни» уряди США й Великобританії неофіційно розглядали варіанти альтернативних форм устрою СРСР, насамперед «національної Української держави»²². Утім їхні наміри не мали шансів на реалізацію.

У 1940–1980-х рр. українсько-британську співпрацю намагалася здійснювати українська діаспора, яка на кінець 1940-х рр. становила вже близько 39 тис. осіб²³. Однак вона все ж мала обмежені можливості. Досі найбільш впливовим і знаним представником українства Великобританії залишається британський політик, перший в історії депутат-українець парламенту, Ради Європи та радник М.Тетчер, а також бізнесмен і меценат, уродженець Івано-Франківщини С.Терлецький (1927–2006 рр.). Внесок цього британського державного діяча та українського патріота в репрезентацію України у Великобританії та Європі загалом досі чекає на детальне історичне дослідження.

Отже відзначаємо загальну несистемність, спорадичність історичних проявів українсько-британських контактів, зумовлені насамперед тривалою бездержавною історією України, відсутністю політично активної української діаспори, елітарністю інформаційного контенту, коли Україною та її суспільним життям ґрунтовно цікавилися хіба що вузьке коло політиків, дипломатів, розвідників. У результаті спостерігалася незначна обізнаність широкої громадськості країни з проблематикою України, яку традиційно сприймали частиною Росії або СРСР.

Домінування такого стереотипного мислення і прагнення зберегти усталені підходи до східноєвропейської політики періоду «холодної війни» спостерігалися серед верхівки британського політикуму наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. Прем'єр-міністр Великобританії М.Тетчер, виступаючи в Києві з трибуни Верховної Ради УРСР 9 червня 1990 р., на заклик депутатів встановити дипломатичні відносини між обома країнами саркастично заявила, що «посольства передбачені лише для країн, які мають державну незалежність. [...] У Великобританії немає посольства в Каліфорнії, Квебеку або штатах Австралії»²⁴. До останнього підтримуючи цілісність СРСР, британське керівництво не розглядало можливість співпраці з Україною, проголошення державності якої трактувалося як імовірна загроза міжнародній безпеці внаслідок насамперед наявності ядерної зброї.

Офіційне визнання незалежності України Великобританією відбулося 31 грудня 1991 р., тобто після відставки 25 грудня президента СРСР М.Горбачова. Водночас Великобританія стала першою державою Європейських Співтовариств, яка визнала незалежність України. Новий уряд країни на чолі з Дж.Мейджором проявив більшу завбачливість і політичне чуття, ніж попередній, відкривши генеральне консульство в Києві ще в листопаді 1991 р. Головною передумовою розвитку міждержавних українсько-британських відносин стала відсутність територіальних претензій, міжнаціональної ворожнечі та історичних образ.

У першій половині 1990-х рр. спостерігалось стримане ставлення британського керівництва до України як імовірного партнера, що було характерно загалом для ставлення Заходу до пострадянських держав. Ядерне роззброєння, російсько-українські територіальні суперечності (кримська проблема), неготовність сприймати Україну поза контекстом російського чинника визначали підвалини двосторонніх відносин. У повідомленні посольства України у Великобританії для МЗС України у грудні 1993 р. зазначалося: «За історичною інерцією в Лондоні продовжують розглядати Росію як свого основного партнера на Сході»²⁵. Лондон погодився надати

²² Там само. – С.150.

²³ Щигельська Г.О. Союз українців у Великій Британії: етапи становлення, організація та діяльність (1945–1949 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2006. – С.10.

²⁴ Margaret Thatcher. Speech to Ukrainian Supreme Soviet. Kiev. 1990 Jun 19 / Margaret Thatcher Foundation. Thatcher Archive. [Електронний ресурс]: <http://www.margaretthatcher.org/document/108116>

²⁵ Про політику Великої Британії щодо України та з основних міжнародних питань (політичний лист). Грудень 1993 року // Відділ державного архіву МЗС України. – Ф. №3У. – Спр.110. – Арк.3.

гарантії безпеки українській стороні згідно з меморандумом від 5 грудня 1994 р., хоча, як сам прямо зазначав, вони мали суто формальне значення²⁶.

Водночас реальність утвердження України на міжнародній арені та проблеми внутрішньополітичного життя Росії затребували більш динамічну й варіативну політику у Східній Європі. Україна сприймалася як «потенційно економічно розвинена середнього розміру європейська держава, яка вже зараз відіграє помітну політичну роль у світі»²⁷. На думку Р.Волчука, саме внаслідок відмови від ядерної зброї, а також з огляду на ряд міжнародних обставин Україна ввійшла до стратегічних планів Заходу²⁸. Як наслідок, у квітні 1996 р. нашу країну вперше відвідав прем'єр-міністр Великобританії Дж.Мейджор. Серед актуальних питань відносин України з європейськими партнерами залишалося закриття ЧАЕС. Британська сторона стала одним з основних донорів проекту.

Після зміни влади у травні 1997 р. внаслідок перемоги на загальних виборах лейбористів, позиція Лондона щодо європейських перспектив України не зазнала радикальних змін та проявляла ознаки амбівалентності. Наприклад, у відповідь на пропозицію МЗС України щодо можливості надання Україні асоційованого статусу, яка надійшла до Ради ЄС під час головування Великобританії в першій половині 1998 р., глава Форін-офіс Р.Кук відповів, що асоційований статус на даному етапі був би «надто далекоглядним кроком»²⁹. Водночас британська сторона підтримала ідею створення зони вільної торгівлі між ЄС та Україною, її вступ до СОТ за умови реформування економіки і правової системи. За підтримки Британії на саміті ЄС в Ніцці 11–12 грудня 2000 р. Україну включили до переліку країн, вступ яких до об'єднання в перспективі було визнано бажаним.

Висхідна у британсько-українських відносинах тривала недовго. Політичні взаємини між партнерами визначали розходження в баченні проблем розвитку України та змін її зовнішньої політики. Вбивство журналіста Г.Гонґадзе у вересні 2000 р., подальший скандал щодо продажу української зброї до Іраку, утиски політичної опозиції на фоні традиційних проблем розвитку держави зумовили падіння іміджу тодішнього керівництва України. Енергетична залежність від російських енергоносіїв, експансія російських капіталів визначили зміну «багатовекторної» зовнішньої політики Києва в бік Москви. Такі обставини полегшили для ЄС обґрунтування нової східноєвропейської політики без перспектив членства України. На чергове звернення української влади у вересні 2002 р. британська сторона вказала на «втому від розширення» й неготовність об'єднання прийняти рішення про асоціацію України³⁰. Британсько-шведська ініціатива «політики сусідства» ЄС 2003 р. на певний час законсервувала інтеграційні перспективи України.

Загалом Україна цікавила британське керівництво насамперед як елемент зони стабільності на східних кордонах ЄС, «буфер» проти руху нелегальних мігрантів. Британська ініціатива 2003 р. щодо створення зони їх тимчасового утримання на території України як механізму стримування міграційного потоку до Європи (ініціатива не була підтримана на рівні ЄС) засвідчила суто прагматичне завдання підтримки європейських устремлінь нашої держави з боку Лондона.

Не сприяв розвитку українсько-британських відносин і фактор британсько-російських відносин, які на початку 2000-х рр. перебували на етапі надзвичайного підйому. Лондон частково пожертвував своїми інтересами у Східній Європі на угоду

²⁶ З щоденника С.В.Комісаренка. Про семінар на тему: «Центральна Європа – нова система безпеки». 19 травня 1994 р. // Там само. – Ф. Основний. – Спр.7318. – Арк.55–56.

²⁷ Звіт про роботу Посольства України у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії з 15 вересня 1992 р. по 15 лютого 1993 р. / Там само. – Оп.023. – Спр.2. – Арк.3–4.

²⁸ *Wolczuk R.* Ukraine's Foreign and Security Policy 1991–2000. – London and New York, 2003. – P.105.

²⁹ З щоденника Б.І.Тарасюка. Запис бесіди з Міністром закордонних справ Великої Британії Робіном Куком. 9 червня 1998 р. // Відділ державного архіву МЗС України. – Ф. Основний. – Спр.9559. – Арк.11.

³⁰ Лист радника-посланника Посольства України у Сполученому Королівстві Великої Британії і Північній Ірландії І.Прокопчука державному секретареві Міністерства закордонних справ України з питань європейської інтеграції О.Чалому. №6124/3-110/1-116 від 27.09.2002 р. // Там само. – Ф.8. – Оп.107. – Спр.230. – Арк.163.

Москві та пішов на компроміс із партнерами по ЄС (Парижем і Берліном), які в умовах найбільшої в історії об'єднання хвилі розширення не бажали обтяжувати себе додатковими зобов'язаннями щодо пострадянських держав, прагнучи розвивати дружні відносини з Російською Федерацією.

Перспективи розвитку взаємин України з країнами Заходу було фактично поставлено у залежність від рівня проведення й результатів президентських виборів 2004 р., котрі визначалися міжнародною спільнотою як випробування української демократії. Напередодні першого туру виборів 31 жовтня 2004 р. «The Guardian» назвала відкриті намагання Росії вплинути на результат продовженням «холодної війни»³¹. Надто промовисті назви статей у провідній британській пресі того часу, як-от «Українські вибори розділяють Європу та Росію» («The Financial Times»), «Де “холодна війна” ніколи не закінчується», «Путін застерігає Захід від ізоляції Росії», «Боротьба України за ідентичність з часу розпаду Радянського Союзу» («The Guardian»), «Небезпечна гра Москви в українську рулетку» («The Independent»), «Ці президентські вибори також можуть змінити світ» («The Economist») з погляду сьогодення значною мірою стали пророчими. Шляхом невизнання результатів виборів у другому турі західні уряди й міжнародні структури підтримали прагнення громадськості України до зміни режиму. За підсумками повторного другого туру 26 грудня 2004 р. ЄС і держави-члени визнали вибори такими, що відбулися та наблизили Україну до демократії.

Під впливом подій 2004 р. спостерігалися значні зміни у сприйнятті України серед британської громадськості. Згідно з даними соціологічних досліджень, проведених на замовлення Європейської комісії у 2005 р., 45% британців підтримували вступ України до ЄС (35% – проти), що стало одним із найвищих показників в Західній Європі і збіглося з середнім показником по ЄС³². Позитивним фактором для України став консенсус британських політичних еліт щодо перспектив її європейської інтеграції. У березні 2008 р. оприлюднено заяву, в якій представники трьох провідних парламентських політичних партій (лейбористи, консерватори, ліберальні демократи) підтримали прагнення України до членства в ЄС, укладення угоди про асоціацію³³. Утім, ані Великобританія, ані ЄС загалом не зуміли гарантувати Україні прориву на європейському напрямі зовнішньої політики. Вступ до СОТ у 2008 р. і визнання перспективи угоди про асоціацію, певне розширення галузевої співпраці між Україною та ЄС загалом стали слабким бонусом для хиткої постреволюційної демократії у країні. Не краще становище було і у сфері безпеки. Американсько-британська ініціатива з надання Україні плану дій щодо членства в НАТО на Бухарестському саміті організації 2–4 квітня 2008 р. зазнала фіаско внаслідок позиції Німеччини і Франції.

Символічно, що саме в той час керівництво Росії на чолі з В.Путіним розпочало розгортання агресивної міжнародної політики, спрямованої на ревізію поточної системи безпеки. Якщо серед політичних еліт континентальної Європи Москві шляхом налагодження системи підкупу, політичного тиску і шантажу, агентурного впливу, інформаційної війни вдалося закріпити свій вплив і встановити необхідний рівень лояльності, то у відносинах із Великобританією виникли великі проблеми, що проявилися в ряді конфліктів, спричинених шпигунськими скандалами, убивствами, замахами на життя неугодних Кремлю розвідників-утікачів, переслідуваннями бізнесменів і громадських активістів, потоками дезінформації й навіть фактами російського впливу на результати кампанії щодо виходу Великобританії з ЄС. Загострення британсько-російських відносин сприяло посиленню уваги британських політичних кіл до України.

Провісником розгортання воєнної агресії Росії проти України стала збройна інтервенція Москви у Грузію серпня 2008 р. Британське керівництво та аналітики були

³¹ Where the cold war never died // The Guardian. – 2004. – Oct.28. – P.3.

³² Естонці і греки дуже хочуть бачити Україну в ЄС, французи й італійці – наполовину // Українська правда. – 2005. – 21 липня. [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/news/2005/07/21/3011867/>

³³ Прес-реліз МЗС України. 11 березня 2008 р. [Електронний ресурс]: www.mfa.gov.ua/mfa/ua/news/detail/11392.htm

одностайними щодо значного впливу подій на Кавказі на весь регіон Східної Європи. Вже тоді лунали попередження про те, що наступним об'єктом загарбницької політики Кремля може стати проросійський Крим і зрештою вся Україна³⁴.

Однак Європейський Союз так і не спромігся надати Україні реальну стратегію поглибленого співробітництва, а надії на «перезавантаження» стосунків із Росією на певний час опанували уми західних політиків. При цьому у самому об'єднанні виник розкол щодо фундаментального питання про право на членство України. Її внутрішня нестабільність внаслідок взаємопоборювання провладних політичних лідерів і партій послугувала приводом для ЄС відкласти укладення угоди про асоціацію. Вона ж стала формальною причиною рішення згаданого Бухарестського саміту НАТО 2–4 квітня 2008 р.

Антидемократичні тенденції у внутрішній політиці адміністрації президента В.Януковича, зрештою його відмова підписувати угоду про асоціацію на Вільнюському саміті ЄС 27 листопада 2013 р. мали негативний, але короткостроковий вплив на динаміку двосторонніх українсько-британських контактів. Керівництво країни під час подій «Революції гідності» в листопаді 2013 – лютому 2014 рр. підтримало європейський вибір українського народу й заклиало уряд України відновити курс на європейську інтеграцію. Зрештою постать Д.Кемерона як британського прем'єр-міністра запам'ятовується в Україні не лише початком брексіту, але й підписом під угодою про асоціацію між нашою країною та ЄС. Великобританія виконала проголошені нею завдання максимально можливої інтеграції України в об'єднання, діючи за принципом «розширення замість поглиблення».

Нової динаміки сучасній історії українсько-британських відносин надали два головних чинники – російська агресія проти України та брексіт.

У постбіполярний період західні держави і міжнародні структури зробили ряд стратегічних прорахунків, зокрема, знехтували важливими для геополітики просторами Східної Європи. Це невдовзі призвело до реінкарнації одного з головних полюсів геополітичного протистояння в Європі, спричинених імперськими загарбницькими амбіціями Росії. США і Західна Європа фактично віддали їй на відкуп простори традиційного геополітичного впливу (окрім Балтії) за умови демократичного реформування, якого не відбулося. Західні держави та інституції проявили політичну короткозорість. Грузинський прецедент 2008 р. нічого не навчив Європу та США, котрі в 2014 р. виявилися неготовими до нового воєнного конфлікту.

Із перших днів захоплення російськими військами Криму Великобританія підтримала територіальну цілісність України, засудила дії Росії і схвалила ініціативу про її виключення з ряду міжнародних організацій, зокрема «Великої вісімки». Офіційний Лондон виступив одним з ініціаторів санкцій ЄС проти Росії та надання фінансової і військово-технічної допомоги Україні. Серед практичних заходів допомоги Україні – виділення 1 млн фунтів стерлінгів для укомплектування нелетальних військових засобів (наметів, обладнання для обігріву та ін.), броньованих бойових машин. Започатковано роботу британських військових інструкторів для тренування українських підрозділів. Наприкінці 2015 р. Лондон виділив 1,5 млн фунтів стерлінгів на підтримку підприємництва переселенців з Донбасу й таку ж суму для Міжнародного комітету Червоного хреста як гуманітарну допомогу³⁵. Загалом Великобританія у 2014–2019 рр. посідала 45-те місце з усіх країн, котрі надали допомогу Україні (після США, Канади, Польщі, Литви та ін.).

Водночас варто враховувати, що у британській зовнішній політиці спостерігалися певні елементи політики подвійних стандартів. Наприклад, комітет із контролю за експортом зброї палати громад у липні 2014 р. оприлюднив інформацію про чинність 251 ліцензії на експорт до Росії відповідних товарів на загальну суму 225 млн дол. і

³⁴ Kuzio T. Strident, Ambiguous and Duplicitous Ukraine and the 2008 Russia-Georgia War // The Journal of Post-Soviet Democratization. – 2009. – №17(4). – P.209.

³⁵ Британія виділяє майже 1,4 млн євро на підтримку української армії // Європейська правда. – 2015. – 19 листопада. [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2015/11/19/7041026/>

лише 31 ліцензія була призупинена³⁶. У 2014 та 2019 рр. під час виборчої кампанії достоянням гласності стали відомості про факти фінансування Консервативної партії британськими фірмами з російським капіталом та про безпосередніх спонсорів із числа колишніх співробітників ФСБ, пов'язаних із Кремлем. Незважаючи на напружені політичні відносини між країнами, зберігався значний російський вплив у суспільно-політичних колах і серед бізнес-еліти Великобританії.

Вихід Британії з ЄС послабив позиції України у процесі євроінтеграції та посилив проросійські сили. Водночас брексіт відкрив можливості для поглиблення міждержавної співпраці на інших напрямках.

Великобританія є одним із головних міжнародних партнерів України у справі проведення внутрішніх реформ, захисту суверенітету від зовнішніх загроз, інтеграції у західні міжнародні об'єднання. Підписана 8 жовтня 2020 р. під час візиту президента України В.Зеленського до Лондона нова базова двостороння міждержавна угода уперше визнала стратегічний статус відносин обох держав. Офіційний Лондон із 2014 р. займає послідовну позицію щодо збереження територіальної цілісності України, надає дипломатичну підтримку на рівні ООН, ОБСЄ, Ради Європи, НАТО.

Для сприятливої до України політики Великобританії у військовій сфері наявне не лише бажання її політичної еліти, але й об'єктивні обставини зовнішньої політики. Британське керівництво розглядає регіон Центрально-Східної Європи як сферу своїх інтересів і традиційно виконує стримуючу роль проти надмірного поширення тут німецького впливу. Однак проголошена в березні 2021 р. стратегія відновлення глобального лідерства («Global Britain»), активна участь у посиленні східного флангу НАТО поступово збільшують присутність Великобританії в регіоні. Вона виконує місію другого за значенням союзника України після США. Лондон має можливість діяти прямо в тих ситуаціях, коли Вашингтону це політично недоцільно. Це наочно засвідчив інцидент із британським есмінцем «Дефендер» поблизу берегів Криму 23 червня 2021 р. Політика постійної військової присутності у Чорному морі поряд із послідовною дипломатичною позицією Лондона щодо питання Криму формує практичний контент міжнародної стратегії деокупації півострова. Відсутність серед учасників Нормандського переговорного формату і свобода від інституційних обмежень ЄС «розв'язує руки» британському уряду у відносинах з Україною. Східноєвропейський ареал міжнародної безпеки після самітів НАТО в Кардіффі 2014 р. і Варшаві 2016 р. перебуває під патронатом британських військ НАТО постійного перебування в Естонії й Польщі.

У процесі набуття досвіду українсько-британської військово-політичної співпраці сформувалися такі його головні напрями: діалог штабів усіх родів і видів збройних сил із метою координації позицій, інституційного реформування української армії й досягнення сумісності; проведення спільних навчань («Козацький степ», «Козацький експрес», «Козацька булава») за участі військових підрозділів інших держав НАТО; спільна участь у миротворчих місіях (наприклад, в Іраку); організація курсів підготовки для українських військових із вивчення англійської мови, права та інформаційних технологій, а з 2015 р. розгорнуто навчально-тренувальну місію «Orbital», через яку вже пройшли 22 тис. осіб³⁷. Розвивається взаємодія країн у рамках заходів договору про відкрите небо. Запроваджено співпрацю прикордонних служб.

Особливою актуальності набула давня традиція регулярних візитів у чорноморські порти України британських військових кораблів, які впродовж кількох років російської агресії у складі сил НАТО виконували розвідувальні і превентивно-стримувальні функції. Розпочато процес переоснащення ВМС України сучасними

³⁶ Парламент Британії: экспорт оружия в Россию продолжается // BBC. Русская служба. – 23 июля 2014 г. [Електронний ресурс]: https://www.bbc.com/russian/rolling_news/2014/07/140722_ru_russia_arms_export_uk

³⁷ «Україна не просить нічого, окрім миру». Джонсон уточнив, яку допомогу Британія надає Києву // НВ. – 2022. – 10 лютого. [Електронний ресурс]: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/agresiya-rf-dzhonson-utochniv-yaku-dopomogu-britaniya-nadaye-kiyevu-ostanni-novini-50215705.html>

ракетними катерами й будівництво берегової інфраструктури (порт Очаків) для їх обслуговування. З цією метою уряд Великобританії надав Україні позику на суму до 1,25 млрд фунтів стерлінгів (1,6 млрд дол. США) терміном на 10 років. Перші два бойових катери побудують у Британії за участі українських фахівців. У 2022 р. за американсько-британського сприяння ВМС України повинні отримати так званий «москітний флот» (малі бойові кораблі з ракетами та електронною зброєю).

Загроза прямого вторгнення російських військ до України у 2021–2022 рр. змусила британський уряд нарешті прийняти рішення про надання нашій країні летальних оборонних озброєнь. Україна прийняла кілька військово-транспортних літаків ВПС Великобританії з 2 тис. одиниць протитанкових систем NLAW та іншою зброєю, покликаною істотно посилити спроможності української армії.

Співпраця між державами в торгівельно-економічній сфері також має перспективи набуття стратегічного виміру. Великобританія увійшла у трійку найбільших закордонних інвесторів української економіки. Обсяг прямих іноземних інвестицій складає 1,6 млрд фунтів. Хоча, для порівняння, в економіку Польщі британський бізнес уже інвестував 10 млрд фунтів. У грудні 2021 р. британський уряд оголосив про виділення додатково 1 млрд фунтів стерлінгів для підтримки України у сферах торгівлі, інвестицій та безпеки³⁸. Обидві країни хоч і не належить до найбільших торговельних партнерів одна одній, обсяги торгівлі товарами й послугами постійно зростають. Завершення брексіт сприяє партнерству. Базова міждержавна угода 2020 р. передбачає вільну торгівлю товарами та послугами не нижче рівня, передбаченого в угоді про асоціацію між Україною та ЄС. Створення посади спеціального посланника прем'єр-міністра Великобританії з питань торгівлі з Україною свідчить про належну увагу в Лондоні до українського ринку. Обсяг торгівлі між країнами у 2020 р. становив 1,8 млрд фунтів. Експорт України до Великобританії є сировинним і переважно складається з металів, товарів сільськогосподарської і харчової промисловості³⁹. На рівень вивозу останніх позитивно вплинуло скасування обмежень сільськогосподарської політики ЄС. У британському експорті переважає продукція хімічної промисловості, автомобілі та устаткування.

Британська сторона започатковує спільні проекти в галузі енергетики, оголосивши 1 лютого 2022 р., в день візиту до Києва прем'єр-міністра Великобританії Б.Джонсона, про виділення на програму підтримки енергонезалежності України 88 млн фунтів стерлінгів⁴⁰. Також важливо інтенсифікувати бізнес-комунікацію через неформальні структури, наприклад, Українсько-британський сіті-клуб та Британський бізнес-клуб в Україні.

Гуманітарно-культурний вимір співробітництва має чи не найбільший потенціал й широту змістового наповнення, але найменш розвинений його сторонами. Сюди включаємо: реалізацію британських цільових програм технічної допомоги Україні (проекти з дотримання прав і свобод людини, боротьби з корупцією, реформування органів державної влади та місцевого самоврядування, розбудови Збройних сил України, підтримки громадського сектора та соціальних проектів, вирішення актуальних медичних проблем, екологічні заходи, допомога переселенцям з окупованої частини Донбасу та Криму); взаємодію представників неурядових організацій, медійної сфери; освітньо-наукову співпрацю (надання стипендій і грантів на навчання і проведення наукових досліджень українським студентам і вченим у Великій Британії, реалізація програм вивчення англійської мови і підтримки викладачів англійської мови в Україні, співробітництво закладі вищої освіти); організацію культурно-мистецьких заходів.

³⁸ Британія виділить додатково 1 млрд фунтів на підтримку України // LB.UA. – 2021. – 8 грудня. [Електронний ресурс]: https://lb.ua/news/2021/12/08/500511_britaniya_vidilit_dodatkovu_1_mlrld.html

³⁹ Омельченко Т. Пані посол Великої Британії: «На тотальну корупцію британський бізнес в Україні не скаржиться» // Mind. – 2021. – 16 липня. [Електронний ресурс]: <https://mind.ua/publications/20228701-pani-posol-velikoji-britaniyi-na-totalnu-korupciyu-britanskij-biznes-v-ukrayini-ne-skarzhitsya>

⁴⁰ Британія виділить £88 млн на підтримку енергонезалежності України // Українська правда. – 2022. – 1 лютого. [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/1/7322380/>

Критично важливою є спільна робота з протистояння гібридній агресії Росії, насамперед дезінформації. Для цього необхідно мати програму протидії дезінформації з використанням медіа ресурсів і громадськості обох країн.

Україні принципово важливо зберігати нинішній рівень підтримки з боку провідних аналітичних центрів, які здійснюють вагомий вплив на прийняття рішень у Великобританії. Наприклад, дискусійно-інформаційний проєкт «Ukraine Forum» Королівського інституту міжнародних відносин, Європейська рада з міжнародних відносин (European Council on Foreign Relations, ECFR), Товариство Генрі Джексона при Кембриджському університеті (The Henry Jackson Society), Міжнародний інститут стратегічних досліджень (International Institute for Strategic Studies, IISS) тощо. До експертного діалогу потрібно більше залучати відповідні українські державні та недержавні структури.

У галузі юстиції необхідно насамперед інтенсифікувати співпрацю профільних структур обох країн з боротьби із відмиванням коштів та іншими фінансовими злочинами. Офіційний Київ домігся принципової позиції Лондона щодо накладення санкцій на російські активи в британських банках та їх можливий арешт у випадку відновлення активних бойових дій на сході України чи початку повномасштабної агресії Росії, про що заявили британські урядовці⁴¹. Нагальною необхідністю є скасування чи хоча б лібералізація візового режиму для українських громадян з боку Великобританії.

Недостатньо реалізованим залишається потенціал 30-тисячної української діаспори Великобританії. Вона не має системного впливу на політичні процеси в країні, але проводить певну громадську культурно-просвітницьку діяльність, періодично проводить публічні акції в Лондоні та інших великих містах на підтримку своєї Батьківщини, яку владі України потрібно використати для здійснення «народної дипломатії» з метою промоції всього українського у британському суспільстві.

Періоди криз, викликів і загроз зазвичай породжує не лише нові проблеми, але й нові можливості для співпраці, які, зокрема, може надати оголошений на початку 2022 р. тристоронній альянс України, Великобританії та Польщі, що ґрунтується на тривалому багаторічному досвіді міждержавної співпраці⁴². Обрана українським керівництвом стратегія «малих альянсів» дозволяє посилити позиції держави на міжнародній арені, насамперед у стратегічно важливому Балто-Чорноморському регіоні, створити необхідну когорту союзників, основу якої складуть перевірені партнери.

Відносини України й Великобританії у своєму розвитку від 1991 р. стали відображенням непростого шляху становлення нашої держави як повноправного суб'єкта міжнародних відносин. Формування системи міждержавного співробітництва включало періоди подолання упередженого ставлення британської громадськості до молоді Української держави, налагодження конструктивної взаємодії, глибоку кризу довіри на початку 2000-х рр. та відновлення діалогу аж до становлення стратегічного партнерства з ознаками військово-політичного союзу сьогодення. Центральними елементами останнього є широка політична підтримка України, всебічна допомога від уряду Великобританії Збройним силам України в умовах російської агресії, формування нових форматів міжнародної коаліції партнерів нашої країни.

Великобританія є одним з архітекторів відносин України з Європейським Союзом і НАТО. Послідовна, але поміркована прагматична підтримка наближення України до ЄС із визнанням перспективи членства відповідала традиційній британській моделі євроінтеграції. Свідченням цьому стала британсько-шведська ініціатива

⁴¹ Британія готова на будь-які дії задля порятунку України // Еспресо. – 2022. – 30 січня. [Електронний ресурс]: <https://espresso.tv/britaniya-gotova-na-bud-yaki-zadlya-poryatunku-ukraini>

⁴² Див.: Грубінко А.В. Українсько-британські відносини у 1991–2004 рр. (політичне та військове співробітництво): Дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2006. – 216 с.

політика сусідства, схвалена на рівні ЄС у 2003 р. і згодом конкретизована у програмі «Східне партнерство», яка залишається основою сучасної стратегії відносин ЄС з нашою державою. Хоча Великобританія вийшла з ЄС, її керівництво поділяє прагнення України до поглиблення євроінтеграції й готове надалі підтримувати її у цьому процесі. Схожа ситуація з відносинами України з НАТО. Однак у військово-політичному вимірі Лондон запропонував більш дієвий підхід, запровадивши активну співпрацю з Києвом на рівні окремих програм та інших форматів оборонної кооперації із залученням третіх країн.

Варто враховувати залежність зовнішньої політики Великобританії від політики США, регіональної і світової міжнародної кон'юнктури. Тому щодо України вона традиційно визначається характером відносин у кватеті США, Росія, НАТО, ЄС, рівнем внутрішнього розвитку самої України. Геополітичні зміни сучасного поліполярного світоустрою передбачають подальше структурування міжнародного простору безпеки – об'єднання традиційних центрів сили (як-от Росія і Китай, посилення ролі НАТО), так і його подальшу регіоналізацію, що відкриває сприятливі можливості для остаточного утвердження України в когорті західних демократій та посилення її міжнародної ролі на регіональному рівні. Тут у пригоді стане вплив Великобританії у зміцненні системи Балто-Чорноморського співробітництва, центральним елементом якого може стати альянс України, Польщі та Великобританії. В умовах віддаленої перспективи вступу нашої країни до НАТО цей регіональний формат є важливим для збереження суверенітету.

Сфера безпеки загалом та військова кооперація стали пріоритетним напрямом двосторонньої співпраці. Доводиться констатувати, що саме обставини воєнної загрози Україні, а не мирного часу стали головним стимулом для виходу українсько-британських відносин на якісно новий рівень. Упродовж усієї їх історії досліджувані міждержавні відносини мали асиметричний характер, де домінуючу роль відіграє Великобританія. Врівноважити таку асиметричність варто розвитком торговельно-економічного та гуманітарного співробітництва, де Україна, залучивши насамперед свої недержавні структури та організації, підтримавши комунікацію з діаспорою, може вийти на якісно нові показники репрезентації у британському середовищі.

Із метою поглиблення співпраці з стратегічним партнером Великобританією та загалом посилення зовнішньої політики і впливу на міжнародні процеси українській стороні необхідно остаточно перейти від стратегії ситуативного реагування на зовнішні обставини до системного формування проукраїнського контенту міжнародної політики на різних рівнях. Це особливо актуально для ефективної протидії російській агресії, зокрема на рівні подальшого протистояння проросійському лобі у суспільно-політичному житті Великобританії. За будь-яких обставин українській стороні необхідно цінити й розвивати справжні партнерські стосунки з Великобританією, адже такого рівня союзників в нашої країни небагато.

REFERENCES

1. Aleksandrova, O. (1998). Ukraine and Western Europe. *Ukraine in the World: Studies in the International Relations and Security Structure of a Newly Independent State*. Cambridge: Ukrainian Research Institute, Harvard University, 145–170.
2. Bilousov, M. (2000). Дипломатичне представництво України у Великій Британії: перші кроки (1992–1994 рр.). *Наукوفي висник Дипломатичної академії України*, 4, 32–46 [in Ukrainian].
3. Cherinko, I. (2009). Українсько-британські відносини: історія та сучасність. *Наукوفي записьки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*, 43, 313–321. [in Ukrainian].
4. Dudarov, V. (2001). Велика Британія і Україна у вимірках сучасності. *Дослідження світової політики*, 19, 73–82. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Honcharov, H.V. (2006). *Rozvytok mizhderzhavnykh vidnosyn mizh Ukrainoiu i Velykoiu Brytaniieiu u 1991–2005 rr.* (Candidate's thesis). Kharkiv. [in Ukrainian].
6. Hrubinko, A. (2005). *Українсько-британські відносини 1991–2004*. Ternopil. [in Ukrainian].

7. Hrubinko, A.V. (2006). *Ukrainsko-brytanski vidnosyny u 1991–2004 rr. (politychne ta viiskove spivrobotnytstvo)*. (Candidate's thesis). Ternopil. [in Ukrainian].
8. Hrubinko, A.V. (2018). *Uchast Velykoi Brytanii u protsesi stanovlennia i rozvytku spilnoi zovnishnoi polityky i polityky bezpeky Yevropeiskoho Soiuzu (1990–2016 rr.)*. (Doctor's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Ihnatiev, P. (2001). Ukrainsko-brytanski vidnosyny u 90-ti rr: politychni ta ekonomichni aspekty. *Visnyk Kyivskoho natsionalno-universytetu im. Tarasa Shevchenka: Mizhnarodni vidnosyny*, 19, 65–70. [in Ukrainian].
10. Kaminskyi, Ye., Troshchynskyi, V. (1993). Ukrainske pytannia v anho-amerykanskyykh arkhivnykh dokumentakh (1938–1951 rr.). *Vsesvit*, 910, 144–159 [in Ukrainian].
11. Khraban, I. (2003). Ukraina ta Velykobrytaniia: interesy zbihaiutsia. *Trybuna*, 11-12, 33–35. [in Ukrainian].
12. Krushynskyi, V. (2003). *Brytanska Yevropa chy Yevropeiska Brytaniia. Velykobrytaniia v yevropeiskyykh intebratsiynyykh protsesakh*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Kuzio, T. (1996). Britain Awakens to Ukraine: Europe's New "Strategic Pivot". *The Ukrainian Review*, 1(43), 18–20.
14. Kuzio, T. (1996). Britain sees Ukraine as Europe's new strategic front. *The Ukrainian Weekly*, April 28, 17(LXIV), 25–31.
15. Kuzio, T. (2009). Strident, Ambiguous and Duplicitous Ukraine and the 2008 Russia-Georgia War. *The Journal of Post-Soviet Democratization*, 17(4), 367.
16. Kyrylych, V. (Comp.). *Svit pro Ukrainu ta ukrainsiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Pokrovska, I., Khoroshylova, Yu. (1995). Misiia, pryrechena na nevduchu: ukrainsko-brytanski vidnosyny za chasiv pravlinnia hetmana Skoropadskoho ta Dyrektorii. *Polityka i chas*, 5, 73–78. [in Ukrainian].
18. Savin, S. (2005). Stanovlennia ukrainsko-brytanskyykh politychnyykh vidnosyn (1991–2000). *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovyi poshuky i znakbidky*, 14, 101–115. [in Ukrainian].
19. Shchyhelska, H.O. (2006). *Soiuz ukrainsiv u Velykii Brytanii: etapy stanovlennia, orhanizatsiia ta diialnist (1945–1949 rr.)*. (Abstract of the Candidate's thesis). Chernivtsi. [in Ukrainian].
20. Smit, R. (2002). Diplomatychnym vidnosynam mizh Ukrainoiu i Velykoiu Brytaniieiu desiat rokiv. *Brytanski obriv*, 1, 8–9. [in Ukrainian].
21. Sokolova, V. (2017). Brytano-ukrainski vidnosyny: evoliutsiia ta perspektyvy. *European political and law discourse*, 4(6), 45–52. [in Ukrainian].
22. Topenko, Yu. (2015). Mistse i rol proobrazu Ukrainy v anhlomovnomu retseptyvno-interpretatyvnomu dyskursi ukrainskoi literatury. *Odeskyi linhvistychnyi visnyk*, 5, 158–162. [in Ukrainian].
23. Troshchynskyi, V.P., Shevchenko, A.A. (1999). *Ukrainsi v sviti. Seriia "Ukraina kriz viky"*, 15. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Wolczuk, R. (2003). *Ukraine's Foreign and Security Policy 1991–2000*. London and New York.
25. Yakovenko, N. (2003). *Velyka Brytaniia v suchasniy systemi mizhnarodnykh vidnosyn: zaiavka na yevropeiske liderstvo*. Kyiv. [in Ukrainian].

Andrii HRUBINKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of Theory and History of State and Law,
West Ukrainian National University
(Ternopil, Ukraine), gav_tnpu@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4856-5831>

Natalia BUHLAI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor of History Department,
V.O.Sukhomlynskyi Mykolaiv National University
(Mykolaiv, Ukraine), buglay@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0674-4313>

Historical Path of Ukrainian-British Relations (To the 30th Anniversary of the Strategic Partnership)

Abstract. The purpose of the article is to present the results of the study history of formation and development of Ukrainian-British interstate relations in the context of celebrating the 30th anniversary of their official founding. The research methodology of the study formed the principles of historicism, systematicity, general scientific methods of logic, comparative analysis, special historical methods (historiographical analysis, historical-systemic, chronology, historical-genetic, retrospective analysis, comparative-historical). Scientific novelty of the article is to study the historical background, the process of formation and development of interstate relations between Ukraine and Great Britain. The conditions of the changing international environment and internal factors of development of both states, the dynamics of Ukraine's relations with the EU and NATO are taken into account. Achievements in the political, security, economic and humanitarian spheres of interstate cooperation are separately analyzed. The changes in the policy of the British government

towards Ukraine since 2014 – the beginning of the Russian military aggression against Ukraine are shown. The defining tendencies of the current stage of interstate relations in the context of the Russian-Ukrainian military-political conflict are traced. **Conclusions.** Relations between Ukraine and the United Kingdom reflect the difficult path of our state as a full-fledged subject of international relations. The formation of interstate relations included periods of overcoming the biased attitude of British politicians and the public towards Ukraine, establishing constructive cooperation at various levels, a deep crisis of confidence in the early 2000s and resuming dialogue, forming a strategic partnership with military-political alliance. The central elements of the latter are broad and unprecedented political support for Ukraine at the international level, comprehensive assistance of the British government to the Armed Forces of Ukraine in the face of Russian aggression, the formation of new formats of Ukraine's international coalition of partners. The United Kingdom is one of the architects of Ukraine's relations with the European Union and NATO. Consistent but moderate pragmatic support for Ukraine's accession to the EU was in line with the traditional British model of European integration. Although the United Kingdom has left the EU, its leadership shares Ukraine's aspirations to participate in European integration and supports it in this process. The situation is similar with Ukraine's relations with NATO. However, in the military-political dimension, London has proposed a more effective approach, introducing active cooperation with Kyiv at the level of individual programs and other formats of defense cooperation involving third countries. In this context, the announced format of the Ukraine-Poland-UK interstate alliance is very promising and could become part of the Baltic-Black Sea Union, which is vital for Ukraine's security. The high level of partnership with the United Kingdom should be appreciated and developed, as there are few such allies in Ukraine.

Keywords: Ukraine, Great Britain, Ukrainian-British relations, EU, European integration, USA, NATO, Russia.

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Енциклопедія:
У 4 т. – Т.1: А–Ж. – Івано-Франківськ, 2018. – 688 с.; Т.2: З–О. – Івано-
Франківськ, 2019. – 832 с.; Т.3: П–С. – Івано-Франківськ, 2020. – 576 с.; Т.4:
Т–Я. – Івано-Франківськ, 2021. – 688 с.

Українська історіографія й вітчизняна енциклопедична традиція збагатилися новим фундаментальним науковим виданням. До 100-річчя Західно-Української Народної Республіки у Прикарпатському національному університеті ім. В.Стефаника зреалізовано масштабний дослідницький і видавничий проект. Його урочиста презентація відбулася в Івано-Франківську 29 жовтня 2021 р. до Дня Листопадового чину й засвідчила величезний інтерес професійного середовища, студентської та учнівської молоді, широкої громадськості Прикарпаття і цілої України до цієї унікальної та успішної спроби енциклопедизації одного з визначальних періодів вітчизняної історії, пов'язаного з Українською революцією першої чверті ХХ ст.

Публікація цієї енциклопедії покликана задовольнити потреби українського суспільства в максимально достовірному довідковому виданні з історії українських визвольних змагань 1914–1923 рр. у Наддністрянській Україні, узагальнити результати національної історіографії даної теми, зробити їх доступними для наукового і навчального процесів. Праця хронологічно охоплює період від початку Першої світової війни і краху воюючих імперій – часу, коли склалися реальні передумови для здійснення Національно-демократичної революції на західноукраїнських землях і утворення ЗУНР, – до березня 1923 р., коли за рішенням Ради послів держав Антант Східна Галичина була передана під владу Польщі, що започаткувало новий етап українських національно-визвольних змагань.

Опубліковане у 2018–2021 рр. енциклопедичне видання презентує увазі широкої громадськості сучасний науковий погляд на героїчну сторінку українського минулого, пов'язану з феноменом ЗУНР. Воно стало результатом тривалих наукових студій і сучасного творчого осмислення фундаментальних процесів національного державотворення і української соборності на початку ХХ ст., а також узагальнення здобутків вітчизняної та зарубіжної історичної науки в дослідженні даної проблеми за роки державної незалежності України. Ця комплексна праця є важливим підсумком

багаторічної реалізації науково-методологічного і видавничого проекту «Західно-Українська Народна Республіка: революція, державність, соборність», який виконується на факультеті історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника з ініціативи знаного українського історика, основоположника і фундатора сучасної вітчизняної історіографії ЗУНР і відповідної наукової історичної школи доктора історичних наук, професора Олександра Карпенка (1921–2013 рр.). У рамках цього проекту побачили світ перша в українській історичній науці академічна колективна монографія «Західно-Українська Народна Республіка: 1918–1923: Історія» (Івано-Франківськ, 2001 р.), науково-популярна праця співтовариства авторів «Західно-Українська Народна Республіка: 1918–1923: Ілюстрована історія» (Івано-Франківськ, 2008 р.), опублікований в 5 томах (8 книгах) фундаментальний джерельний комплекс «Західно-Українська Народна Республіка: 1918–1923: Документи і матеріали» (Івано-Франківськ, 2001–2013 рр.). Із нагоди 75-ї, 80-ї, 85-ї, 90-ї, 95-ї та 100-ї річниць ЗУНР у містах Івано-Франківськ, Львів, Чернівці було проведено шість усеукраїнських і міжнародних наукових конференцій, проблематика яких висвітлює різноманітні аспекти героїчної боротьби українців за відновлення і збереження національної державності на західноукраїнських землях у 1918–1923 рр. та відображає еволюцію і науковий алгоритм переосмислення цієї теми за роки незалежності України.

Він полягає насамперед у суттєвій активізації і прискоренні процесу наукового дослідження та відтворення об'єктивної історії західноукраїнської держави, донедавна маловідома для широкого загалу. Вона виявилась однією з найменш вивчених і дискусійних сторінок в історії України, зазнала фальсифікацій з боку компартійного режиму і радянської історіографії та визначалась як «витвір німецьких агентів» чи «української буржуазно-націоналістичної контрреволюції», як «плід політичних комбінацій української контрреволюційної буржуазії». Тож упродовж останніх трьох десятиліть важливим завданням українських істориків, джерелознавців, політологів, етнологів стало подолання стереотипів і фальсифікацій попередньої історичної епохи, виведення досліджень з історії ЗУНР на якісно новий рівень. На сьогодні вітчизняні фахівці на унікальному джерельному матеріалі детально з'ясували археографічні, історіософські й історіографічні засади дослідження історії Західно-Української Народної Республіки, ґрунтовно висвітлили етнодержавотворчі й адміністративно-організаційні процеси у ЗУНР, соціально-економічні відносини, суспільно-політичне становище й міжнаціональні взаємини, визвольні змагання українського громадянства та національно-культурне відродження у краї. Відтворено процеси формування збройних сил ЗУНР, їхню боротьбу за свободу і незалежність, за суверенну і соборну Україну, окреслено зовнішню політику й міжнародне становище ЗУНР у 1918–1923 рр., державно-церковні взаємини і діяльність Української греко-католицької церкви та її ієрархів.

Вихід ґрунтового енциклопедичного видання, присвяченого Західно-Українській Народній Республіці, підсумовує історіографічні й археографічні здобутки, теоретико-методологічні, конкретно-історичні й фактологічні засади вивчення ЗУНР та проблем національно-визвольного і державницького руху українського народу на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки. У тематичних статтях і гаслах енциклопедії, на значному і якісно новому джерельному матеріалі, здобутому у вітчизняних і зарубіжних архівосховищах і наукових бібліотеках, на засадах сучасних методологічних підходів й останніх досліджень соціогуманітарних наук розкрито передумови та перебіг Листопадового революційно-державницького чину на Галичині, місце і сутність українського питання у світовій геополітиці, міжнародних відносинах першої чверті ХХ ст., внутрішню і зовнішню політику ЗУНР, її збройну боротьбу й міжнародно-дипломатичне становище, національні, соціально-економічні, культурні, етноконфесійні процеси в краї, партійно-політичну систему ЗУНР, її правову й законотворчу діяльність, соборницькі прагнення західноукраїнської політичної еліти і народних мас тощо. Велику увагу в енциклопедії приділено повсякденному життю та побуту населення регіону в 1914–1923 рр., «малим життєвим світам» і мікроісторичним аспектам буття східногалицького соціуму, питанням історичної та політичної персоналістики і

біографістики, відомим і маловідомим постатям борців за українську державність, незалежність, соборність, їхнім життєвим траєкторіям, а також висвітленню різноманітних тем і сюжетів енциклопедії за допомогою унікальних фотодокументів та оригінального, автентичного ілюстративного і картографічного матеріалу.

Належне місце на сторінках видання відведено відображенню феномена ЗУНР у вітчизняних і зарубіжних джерелах, історіографії та публіцистиці, етнографії та регіоналістиці, художній літературі, фольклорі та мистецтві. Гасла енциклопедії розкривають роль і місце ЗУНР у культурному й духовному житті, історичній пам'яті, музеєзнавстві й історичному краєзнавстві в Україні. Чільну увагу приділено комеморативному і меморіально-пам'яткознавчому виміру історії ЗУНР та її значенню в контексті політики національної пам'яті у сучасній українській державі.

Авторський колектив енциклопедії своє завдання вбачав також в узагальненні історичного досвіду державотворення в ЗУНР не ізольовано, а в широкому контексті загальноєвропейського історичного розвитку, масштабних військово-революційних перетворень, що охопили регіон після завершення Першої світової війни, і втілення вікопомної, омріяної поколіннями українців ідеї соборності й національної консолідації України, яка матеріалізувалася в Акті злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. та об'єднанні двох українських держав в єдиний національно-державний організм. Адже події на західноукраїнських землях були не локальним історичним явищем, а частиною єдиного революційного процесу – Великої східноєвропейської революції, – що охопив Європу внаслідок закінчення Першої світової війни і завершився новою державною перебудовою на континенті й розпадом двох ворогуючих імперій – Австро-Угорської та Російської, у складі яких силоміць утримувалися етнічні українські землі. При цьому автори енциклопедії керувались історіософським, гуманістичним, культурно-антропологічним і просопографічним вимірами в дослідженні проблематики ЗУНР, методологічними прийомами й дослідницьким інструментарієм історії повсякденності, антропології, соціальної, інтелектуальної, культурної, локальної, гендерної, ювенальної та усної історії й етнополітології, соціальної психології, історичної соціології, демографії, уникали ідеологічних і політизованих оцінок подій та персоналій. В енциклопедії відображено щоденну історію, звичаї і побут тогочасного західноукраїнського соціуму, з'ясовано соціальні та соціопсихологічні чинники, що зумовили своєрідний ментальний злам суспільної свідомості українців, зростання їхньої громадянської активності та відповідальності в переломний для нації момент.

Джерельну базу енциклопедії становить значний і унікальний комплекс різноманітних джерел з історії ЗУНР, який є доволі репрезентативним і достатнім для об'єктивного й усебічного наукового дослідження Листопадового державницького «зриву» на Галичині, що уможливив проголошення Західно-Української Народної Республіки та розбудову її державних механізмів й інститутів. Основна частина джерел для підготовки енциклопедичного видання зосереджена в різних установах системи Національного архівного фонду України, зокрема Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України, м. Київ), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України, м. Київ), Центральному державному історичному архіві України, м. Львів (ЦДАЛІ України), Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ, м. Київ), державних архівах Вінницької, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської, Чернівецької обл. – регіону, де безпосередньо існувала Західно-Українська Народна Республіка або діяли її інституції. В енциклопедії також використано окремі документи з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України, м. Київ).

Автори енциклопедії опрацювали чимало джерел з історії ЗУНР, що зберігаються в архівних установах зарубіжних держав: Австрії, Ватикану, Польщі, Німеччини, Російської Федерації, Чехії, США, Великобританії, Франції. Найбільше їх зосереджено в Російському центрі збереження та вивчення документів новітньої історії, Російському державному військовому архіві (м. Москва, Російська Федерація), Центральному військовому архіві й Архіві нових актів у м. Варшава, Державному

архіві в м. Перемишль (Польща), Загальному державному адміністративному та військовому архівах у м. Відень (Австрія), в архівах Інституту св. Климента Папи Українського католицького університету та Чину св. Василя Великого в м. Рим (Італія), в архівах інших країн і приватних осіб. В енциклопедії використано спогади й щоденники безпосередніх учасників, свідків та очевидців тих буремних подій, матеріали тогочасної вітчизняної, зарубіжної преси, колекцій періодичних видань, що нині стали раритетними, а також численні документальні публікації.

Весь цей археографічний комплекс дав змогу у статтях і гаслах енциклопедії дійти низки принципово нових висновків щодо місця та ролі ЗУНР у житті українського народу та історії національного державотворення, визначити основні історичні результати, наслідки, уроки та досвід національно-визвольного руху на західноукраїнських землях у першій чверті ХХ ст.

В енциклопедії багато уваги приділено концептуальному осмисленню феноменів Української революції й утворення ЗУНР, уточненню термінологічного апарату і хронологічних аспектів цих явищ. Важливими елементами нового концепту подій революційного характеру початку ХХ ст. на західноукраїнських землях є розгляд ЗУНР як складової українських визвольних змагань, передусім ХХ ст.; як унікального досвіду національного державотворення, як складової феномена Української революції, як доволі автономного і своєрідного явища, де поєднані специфічні національні, політичні, військові, соціальні, економічні, релігійні компоненти (т.2, с.702).

Суттєвою частиною нового концепту Національно-демократичної революції на західноукраїнських землях у першій чверті ХХ ст., яка вперше від 1340 р. відновила національну форму державності у вигляді ЗУНР, повинно стати нове прочитання окремих подій та явищ, що відбувалися, зокрема, 1 листопада 1918 р., і потрактування окремих дефініцій, усталених і поширених в українській історіографії, як-от: «Листопадовий зрив», «Великий зрив», «Листопадовий чин», «Листопадовий переворот», «Листопадове повстання» (т.2, с.704–705), «прецедент в Українській революції 1914–1923 рр.»¹, «військовий переворот з елементами національно-визвольної боротьби» тощо. Автори енциклопедії вважають доцільним термін «Листопадовий зрив» уживати винятково в історичному контексті. А у сучасних працях наукового характеру, підручниках і посібниках коректним уявляється вживання означення, що виражає зміст самого явища, – збройне встановлення українцями влади у краї (т.2, с.705).

Повноцінною складовою сучасного концепту Національно-демократичної революції на західноукраїнських землях виступає нова хронологія процесу. Згідно з нею, ця революція відбувалася у загальноєвропейському контексті й тривала впродовж 1914–1923 рр.: від розв'язання Першої світової війни і проявів революційних перетворень на західноукраїнських землях (Головна українська рада, Загальна українська рада, легіон січових стрільців) до офіційного рішення Ради послів держав Антанти щодо передання Польщі права на підмандатне управління українською Галичиною. Вона була органічною складовою Української революції, її започатковувала і завершувала. Хронологічними межами «Листопадової революції» слід уважати не жовтень – листопад 1918 р., а серпень 1914 – березень 1923 рр. Цей період поділявся на три основних етапи: 1) підготовчий (серпень 1914 – жовтень 1918 рр.); 2) державотворчий (жовтень 1918 – квітень 1921 рр.); 3) завершальний (квітень 1921 – березень 1923 рр.). Така періодизація, не претендуючи на універсальність, загалом корелюється з етапами загальноукраїнського революційного процесу національного характеру (окрім останнього з них). Водночас саме остання фаза революції на західноукраїнських землях продовжує Українську національну революцію до березня 1923 р. (т.2, с.705–708).

Такий підхід спонукає до внесення корективів і в періодизацію Української революції як загальнонаціонального явища, визначаючи її в межах серпня 1914 – березня 1923 рр. Він уможливорює її інтерпретацію як складової загальноєвропейського революційного процесу, його рівноцінного суб'єкта, а не одного з об'єктів революції

¹ *Монолатій І.* До питання про характер (не)революційного руху на Східній Галичині в 1918 р. // Український історичний журнал. – 2019. – №3. – С.150.

у сусідній країні, що була метрополією. Це стане реальним кроком до відмови від впливу так званого «російського світу» в українській історичній науці й повернення шляхів національної історії з маргінесів у загальноєвропейське русло (т.2, с.706). В енциклопедії зроблено висновок про потребу відмови від терміна «Листопадова національно-демократична революція на західноукраїнських землях 1918 р.» і запровадження дефініції «Національно-демократична революція на західноукраїнських землях 1914–1923 рр.», яка є більш обґрунтованою, коректною й такою, що відповідає змісту загальноєвропейського революційного процесу (т.2, с.706–708).

Важливе методологічне значення для підготовки енциклопедії ЗУНР має сучасне розуміння двох відмінних моделей революції, що відбулися 1917 р. у Центрально-Східній Європі – більшовицької в Росії, яка призвела до утвердження режиму комуністичної тоталітарної диктатури, що була ворожою демократії, законності, свободі й гідності людини, та Української народно-демократичної, або національно-демократичної в її західноукраїнському варіанті, яка стала прикладом державного правопорядку, функціонування політичних інститутів, демократії й парламентаризму, поваги до прав людини та національних меншин. Вона засвідчила, що її державно-політичний провід у цілому добре засвоїв досвід європейських демократичних традицій державотворення, одностайно спрямував соборницькі зусилля західноукраїнського суспільства до об'єднання ЗУНР та УНР в одну державу².

В енциклопедії тема злуки УНР і ЗУНР є центральною поряд із подіями самої революції й державотворення. Ця проблематика розкривається на рівні державно-політичному, що знайшло своє відображення у трансформації ЗУНР у Західну область УНР, участі західноукраїнської делегації в роботі Трудового конгресу, що затвердив Акт злуки, а також спільній боротьбі наддніпрянців і наддністриянців проти більшовиків, денікінців і поляків. Історія ЗУНР стала повчальним та надихаючим прикладом загальнонаціональної єдності й соборності українців³.

Для дослідження історії ЗУНР особливої ваги набуває питання про характер подій середини жовтня – початку листопада 1918 р. на західноукраїнських землях. У багатьох публікаціях утвердилась думка про те, що Національно-демократична революція в краї, переобрання влади відбувалося в результаті збройного повстання. Однак аналіз подій показує, що перехід влади від Австро-Угорської монархії до Української держави мав мирний характер, здійснювався у правовому полі без застосування зброї і повстань австрійських військових проти української влади. Заколотниками проти легітимної української влади виступили польські підрозділи, що розпочали агресивну війну проти українського народу, яка завершилася окупацією території ЗУНР, що й визначило характер польського режиму на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр.⁴

Однією з важливих концептуальних засад видання є його цивілізаційно-ціннісний, багатовимірний і разом із тим україноцентричний характер, що яскраво проявилось, зокрема, у вивченні історичних персоналій. Енциклопедія знайомить сучасних читачів із сотнями і тисячами відомих і не відомих раніше осіб, які боролися і віддали своє життя за незалежну українську соборну державу. Ця боротьба стала доленосним вибором відомих українських родинних династій, справою кількох поколінь. Син сотника УПА, керівника Листопадового зриву Дмитра Вітовського Ярослав був одним з керманів групи УПА «Магура». Батьками відомого українського історика Ярослава Дашкевича були сотник УГА Роман Дашкевич і старшина УГА Олена Степанів. Батько митрополита УГКЦ Любомира Гузара Ярослав був хорунжим УГА, а батько знаного українського фізика Івана Пулюя Олександр – стрільцем УГА. Батько відомої української дослідниці історії Марти Богачевської-Хом'як Данило разом зі своїм братом Олексою були сотниками УГА⁵.

² *Куютяк М.* Презентація видання «ЗУНР: Енциклопедія»: концептуальні засади // Галичина: Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – Ч.32. – Івано-Франківськ, 2019. – С.280.

³ Там само. – С.281.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С.281–282.

Комплексне осмислення історії ЗУНР неможливе без з'ясування її поліетнічної сутності, а тому в енциклопедичному виданні значну увагу приділено представникам інших народів, які боролися за українську державність, зокрема німцям, євреям, хорватам, росіянам, полякам.

Таким чином, плідна робота українських істориків упродовж останніх років створила належне підґрунтя для докорінного переосмислення концепції історії ЗУНР, подолання стереотипів радянського часу і підготовки якісно нового словника енциклопедії. У процесі роботи над ним було визначено вагомість подій, персоналій, окремих фактів, ретельно відібрано гасла, створено «дерево гасел», яке допоможе орієнтуватися в обсязі статей, їхній логічній послідовності, підпорядкованості та взаємопов'язаності. Істотною підмогою в роботі над енциклопедією ЗУНР стали 10-томна «Енциклопедія історії України» (Київ, 2003–2013 рр.), видання української діаспори, зокрема «Енциклопедія українознавства» в п т. (Київ, 1993–2003 рр.), різноманітні праці довідкового характеру, опубліковані в Україні, Західній Європі, Північній Америці, Австралії.

За масштабами охоплення і висвітлення проблематики ЗУНР енциклопедія не має аналогів в українській історіографії. На основі наукового, міждисциплінарного, компаративістського підходу, використовуючи нові джерела і фотодокументи, надбання української і зарубіжної історичної науки, вона в енциклопедичному форматі комплексно відтворює героїчну і величну сторінку з літопису українського державотворення. За допомогою описових, ілюстрованих і картографічних методів у виданні показано різноманітні сторони державного, суспільного та повсякденного життя наших дідів і прадідів. Суть і дух енциклопедії спрямовані на всебічне поліфонічне і стереоскопічне висвітлення різних сегментів історичного буття українського народу колишньої Австро-Угорської імперії, який спромігся не тільки голосно заявити, а й практично реалізувати власну державницьку ідею.

Водночас презентована енциклопедія є щирою даниною пам'яті сучасного покоління громадян України десяткам тисяч борців, які віддали своє життя за свободу рідного краю і народу, за його право жити у власній вільній незалежній суверенній і соборній Українській державі. Їх героїчна звитяга, доблесть і жертвний чин надихають сучасних захисників України, які боронять її в умовах гібридної війни, розв'язаної Російською Федерацією проти нашої країни.

Оснoву авторського колективу енциклопедії склали науковці – викладачі факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника, а також співробітники університетського навчально-наукового центру дослідження історії українського національно-визвольного руху ім. О.Карпенка та Навчально-наукового інституту історії, етнології і археології Карпат (м. Івано-Франківськ). До участі над цим проектом долучилися відомі фахівці з проблематики ЗУНР з Івано-Франківська, Києва, Львова, Рівного, Тернополя, Чернівців, які представляють провідні академічні наукові установи та заклади вищої освіти держави: Інститут історії України НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника НАН України, Київський національний університет ім. Т.Шевченка, Львівський національний університет ім. І.Франка, Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаника, Рівненський державний гуманітарний університет, Тернопільський національний економічний університет, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка, Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, а також Канадський інститут українських студій. Загалом у написанні тематичних статей і гасел енциклопедії взяли участь 248 авторів. «Душею» авторського колективу був автор ідеї та ініціатор видання, голова його редакційної колегії, декан факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника доктор історичних наук, професор Микола Кутуяк.

Енциклопедія ЗУНР підсумовує багаторічні дослідження цієї фундаментальної теми вітчизняної історичної науки за роки державної незалежності України і

водночас закладає фундамент для майбутнього наукового поступу й пошуку в цій важливій царині української національної історіографії. Вона містить 3269 статей, з яких 2660 є біографічними довідками про державних діячів ЗУНР та старшин Української галицької армії, 580 – тематичними статтями про різноманітні аспекти історії та державотворчої діяльності ЗУНР. Усі інші статті присвячені іноземним політичним, державним і військовим діячам, дотичним до проблематики енциклопедії. Загальний обсяг видання становить 2784 стор., або майже 222 друк. арк. У ньому подано сотні світлин, ілюстрацій, карт, схем.

Праця вирізняється високим поліграфічним рівнем друку, якісним оформленням та належним зовнішнім виглядом і дизайном, у чому велика заслуга колективу видавництва «Манускрипт-Львів» на чолі з його директором Петром Меленом.

Поява енциклопедії стала помітною подією у суспільно-політичному, культурному й освітньо-науковому житті України. Вона привернула увагу учнів і студентів, професійних істориків, політиків, громадських діячів, широкого загалу читачів. Свідченням цього стали презентації видання на міжнародній науковій конференції «Західно-Українська Народна Республіка: революція, державність, соборність: До 100-річчя утворення ЗУНР», що працювала 30–31 жовтня 2018 р. в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові та Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника в Івано-Франківську. Презентацію енциклопедії та аналіз її концептуально-методологічних засад здійснено й під час урочистої академії «Акт злуки УНР і ЗУНР – втілення ідеї соборності й національної консолідації України: досвід та уроки: До 100-річчя Акта злуки», що відбулася 22 січня 2019 р. в Київському національному університеті ім. Т. Шевченка. Важливе суспільне значення для громади Буковинського краю мала проведена 25 листопада 2021 р. у Чернівцях презентація чотиритомної енциклопедії ЗУНР, ініційована факультетом історії, політології і міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича (декан – доктор історичних наук, професор Олександр Добржанський) та громадським об'єднанням «Український народний дім» (директор – Володимир Старик).

Важливо відзначити велику допомогу в підготовці й публікації енциклопедії з боку Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних рад та обласних державних адміністрацій. Це видання здійснено за сприяння голови Івано-Франківської облради доктора політичних наук Олександра Сича. На всіх етапах реалізації масштабного дослідницького й видавничого проекту його підтримував ректор Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника доктор політичних наук, професор Ігор Цепенда.

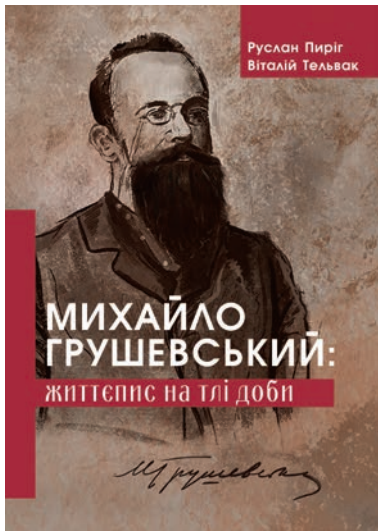
Вихід енциклопедії, яка відповідає очікуванням, запитам і вимогам українського суспільства та інтелектуальним й інформаційним викликам ХХІ ст., сприятиме остаточній руйнації усталених ідеологем і стереотипів, що живлять радянсько-російські великодержавно-імперські тлумачення нашої історії. Він стимулюватиме формування цілісної наукової картини українського минулого у ХХ ст. й реалізації вітчизняною історичною наукою її винятково важливого державницького, патріотичного, виховного, світоглядного та консолідуючого потенціалів.

Олександр РЕЄНТ

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст.,
заступник директора з наукової роботи,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), Reent.O.P@nas.gov.ua

Олександр МАРУЩЕНКО

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії,
Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна), kid@pnu.edu.ua

Пиріг Р., Тельвак В.

Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. – Херсон: Олді-Плюс, 2021. – 572 с.

Великі історики багатьох європейських народів жили і творили в ХІХ ст., яке було одночасно і «віком націй», і «віком істориків». Найбільш видатний український історик Михайло Грушевський став свідком приєднанню «віку істориків», проте, як чимало його європейських колег по цеху в недалекому минулому, став і літописцем, і співтворцем власної нації. Йому судилося пройти непростий шлях осмислення її драматичного та звивистого історичного буття, стояти біля витоків національного усталення на зламі століть, вибудовувати, дуже часто самотужки

ки, нашттовхуючись на запеклий опір ворогів та нерозуміння друзів і однодумців, її шлях «до раю», якого українці, на думку М.Грушевського, ніколи не мали і на який заслуговали.

Спільна праця Руслана Пирого та Віталія Тельвака, присвячена постаті й добі М.Грушевського, з перших рядків заохочує читача до поглибленого прочитання його життєвого шляху. Вже вступні тези авторів про унікальність їхнього героя, зокрема про винятковість «універсальності національного служіння» на тлі когорти «будителів» нашого народу та його «почесній» і водночас «складній» ролі першого лідера постають із небуття України (с.7) промовляють про концептуальну спрямованість тексту і налаштовують на очікування ґрунтовної і нетривіальної розмови про нашого найбільшого історика. Зрештою, такі очікування є логічними й через те, що й Р.Пиріг, і В.Тельвак належать до кола провідних дослідників заявленої проблематики, а рецензована праця є, очевидно, певним підсумком їхніх тривалих студій в цій ділянці.

На цілком слушну думку авторів, «сьогоднішнього читача М.Грушевський цікавить не лише як учений і політик, але також як українець, котрий жив у важку добу життя його народу. Адже життєві успіхи та поразки М.Грушевського нерідко були здобутками й невдачами його співвітчизників» (с.8). Тому для них ішлося не про звичайне для біографістики відтворення внеску Михайла Сергійовича в ту чи іншу ділянку політики, культури чи науки, а про показ «складності, а подекуди й конфліктності сприйняття його ідей сучасниками» (с.8). Як здається, Р.Пиріг і В.Тельвак продемонстрували не лише вміння ставити амбіційні завдання, а й не менш професійно їх розв'язувати. Текст книги засвідчує, що автори вільно почуваються в «голографії» життєвого і творчого шляху М.Грушевського, їм знайомі найдрібніші деталі, пов'язані з ідеями, людьми, інституціями, суспільними та політичними обставинами, в яких судилося провести життя Михайлові Сергійовичу. У ній рівною мірою розкриті й питання «феноменології», і питання «соціальної фізики» їхнього героя – і складні духовні шукання, й драматичні повороти його долі. Водночас сам жанр, в якому написано книгу, вимагав поєднання наукової достовірності, знання і розуміння «фактажу» й контексту з белетристичною майстерністю. Власне, добрий, не переобтяжений академічною лексикою стиль також належить до прикметних ознак рецензованої праці. А ще варто наголосити на наповненості тексту книги значною кількістю ілюстративного матеріалу, у тому числі «ексклюзивного», починаючи від мало відомих світлин юного, зрілого та літнього М.Грушевського, членів його родини, діячів його доби і закінчуючи зображеннями карикатур на історика й фотодокументів, які засвідчують кримінальні переслідування Михайла Сергійовича, яких зазнавав від різних неприхильних до українства влад.

Структурно праця Р.Пирога й В.Тельвака вибудована у проблемному ключі, що, безперечно, посилює її пізнавальну цінність. Водночас, очевидно, що автори не проігнорували й конвенційні серед дослідників часові маркери біографії М.Грушевського, які покладені в основу архітектоники тексту – його поділу на дев'ять розділів. Проте і тут вони не обійшлися без «ноу-хау», впровадивши спеціальний розділ про трагічну долю рідних Михайла Сергійовича після його відходу у Вічність (розд.9), а замість післямови подавши насичене соціологічною інформацією та цікавими інтерпретаціями дослідження про сприйняття М.Грушевського в суспільній свідомості сучасних українців. В цій же завершальній частині книги наведено змістовний ілюстративний ряд з фотографіями найбільш важливих на сьогодні місць пам'яті про М.Грушевського в Україні (с.547–559).

У рецензованій праці крок за кроком, детально простежено життя й діяльність видатного українця: від родоводу та появи на світ майбутнього визначного українського діяча у провінційному Холмі до передчасної смерті від несподіваного захворювання в умовах фактичного заслання в більшовицькій Росії.

Автори зуміли показати чинники формування М.Грушевського як людини (з наголосом на винятковій ролі родини) і громадського діяча, окреслити риси його психічного складу та світогляду, головні віхи перетворення М.Грушевського з перспективного молодого вченого й українолюбця на провідного українського історика, лідера українського національного руху, напрями його подальшої наукової, науково-організаційної, громадської, політичної активності в дореволюційній, революційній, еміграційній та радянській періоди життя. Примітною ознакою книги став інтерес авторів до приватного простору видатного історика в його зміні та широкій гамі виявів – від звичок Михайла Сергійовича до клопотів зі здоров'ям найближчих родичів. Уже в перших розділах читач бачить складну особистість, яка мала чималі амбіції та щирі прагнення, а ще – неймовірну працюватість та потужні інтелектуальні здібності для шляху, який вибрала вже в юнацькому віці – служити знедоленій Україні. Масштаб постаті та її намірів спричиняв і парадоксальні досягнення М.Грушевського, реалізацію здавалося б нездійснених його планів, формування навколо нього ореолу виняткового науковця й українського діяча, так і конфліктні ситуації, непорозуміння, звинувачення і т. ін. При тому автори не намагаються ставати однозначно на бік М.Грушевського, судити про його діяльність в шкалі моральних цінностей або у сенсі відповідності тогочасним викликам, які стояли перед українським суспільством чи державою. Наприклад, досить часто наводяться неприхильні до М.Грушевського відгуки його сучасників. Отже текст Р.Пирога й В.Тельвака переважно має відкритий, діалогічний характер. Автори розкривають здебільшого лише суб'єктивний сенс і суб'єктивну логіку поведінки свого героя, як вони їх побачили, водночас ніби запрошуючи читача до самостійних роздумів і заохочуючи його до власних висновків про позицію, правоту чи помилки визначного українського діяча в розрізі загальнонаціональних інтересів.

Відчутно, що книга написана знавцями джерельної грушевськіани. Текст насичений (проте аж ніяк не перенасичений) важливими цитатами з джерел, зокрема его-документів, які істотно посилюють авторські судження. Крім того, такий прийом відкриває перед читачем можливість заглибитися в тканину повсякдення М.Грушевського, подивитися на його світ очима його сучасників, побачити у ньому звичайну людину, яка, окрім зосередженості на «великих» проблемах своєї доби, знаходила час на приватні справи, відпочинок і т. ін. З особливим інтересом читаються рядки, де наведено цитати з епістолярію поміж членами родини Грушевських. Наприклад, атмосферу свого роду «родинної фортеці» Грушевських, якоїсь особливо щемливої ніжності, душевної теплоти (можливо, навіть надміру емоцій) читач може відчути з реплік одного з листів Марії Сильвестрівни до свого чоловіка, процитованих у рецензованій книзі: «Мій найдорожченький Котусю, Тусюню мій маленький. Киця тебе цьомає і каже тобі па і від себе, і від Кулюнці. [...] Дороженький мій котунечку, уважай на себе і жий дуже вигідно, бо тобі й так вже сумненько, що не маєш коло себе своїх котяточок. Дороженький Котунечку, я тебе дуже люблю, ти

мій найдорожчий Тусюню і моя пташечка. Котуся тобі пише всі м'якенькі слова, які йно є і цюмає тебе дуже багато разів і за себе, і за Котуньцю. [...] Па, мій Котику, мій Мусюню. Твої Котуся і Котуньця» (с.185).

Безперечним здобутком авторів рецензованої праці варто вважати новаторський погляд на порівняно менше, ніж інші аспекти біографії, досліджену в спеціальній літературі діяльність львівського професора у царині викладання у Львівському університеті та підготовки ним власної наукової школи¹. Наведено чимало фактів, які показують значну популярність викладів М.Грушевського серед студентства, у тому числі й неукраїнського, і це попри постійні перешкоди, які йому чинилися з боку польської адміністрації університету. Автори відзначають певне ігнорування ним риторичного аспекту викладів (зумовлене передусім елементарним браком часу на підготовку), яке з надлишком компенсувалося його роботою з молоддю під час семінарських занять, колоквиумів, неформальних студій у нього вдома (т. зв. *privatissima*). Тут вчений «цілком перевтілювався у жвавого та товариського співбесідника» (с.110), плекаючи як наукову вимогливість, так і психологічно-комфортний стиль спілкування з молодими адептами історії (с.108–112). Цим самим підважений поширений в літературі погляд (базований на обмеженій джерельній основі) про буцімто його недостатню майстерність як педагога. Значною мірою саме завдяки «батьківському» стилю М.Грушевського (який, за вдалим спостереженням авторів, львівський професор наслідував у свого учителя В.Антоновича), з найбільш талановитих й зацікавлених студентів було сформовано його львівську історичну школу з її демократичними традиціями. Вони виявлялися «в усіх сферах її функціонування: міжособистісній комунікації, обговоренні наукових проєктів, способах і формах їх реалізації та презентації», а також у культурі вирішення конфліктних ситуацій: «Свої рації сторони з'ясовували відверто, будучи налаштованими на швидке подолання суперечностей, адже всіма представниками школи визнавалася цінність спільної наукової праці та досягнення ідеальної мети модернізації української науки» (с.114).

Високим рівнем переконливості та глибиною осягнення проблеми відзначається понад 50-сторінковий розділ «Між Львовом та Києвом», в лапідарній назві якого вдало схоплено лейтмотив громадсько-політичної діяльності, і, як здається, навіть більше – визначальний напрям докладання інтелектуальних зусиль М.Грушевського впродовж 1905–1914 рр. В цій частині книги йдеться насамперед про його подвижницьку працю, спрямовану на «склеювання» розділених політичними та духовними кордонами українських земель. Авторам рецензованої книги вдалося аргументовано довести справедливість слів І.Крип'якевича про те, що «увесь той час він був немов перелітною пташкою, перебуваючи то в Галичині, то над Дніпром. І весь той час одне було в нього на умі – невсипуща праця для всіх частин української землі» (с.191). Водночас слушно констатовано, що національне служіння М.Грушевського не було одностайно прихильно зустрінуте й оцінене і в Галичині, і в Наддніпрянщині. В обох частинах України історик наразився на протидію своїм національним ініціативам та опозицію окремих діячів, які «не бажали приймати його бачення шляхів, методів, а найбільше – темпів суспільно-політичної боротьби» (с.238). Варто зауважити, що у зазначеному розділі автори не зраджують відстороненому способу писати про дражливі та суперечливі сторінки життєвого шляху їхнього героя. Проте наведені аргументи про рації М.Грушевського та його опонентів схиляють, на наш погляд, до визнання слушності саме Михайла Сергійовича. Як показано в цій частині книги, фактично каменем розбрату були історикові принциповість та прагнення прискорити млявий перебіг суспільно-політичних змін, а не хибність його соборницьких проєктів та дій.

В більш критичному світлі розглянуто діяльність великого українця в завершальних розділах книги, в яких йдеться про його занурення у вир революційних та післяреволюційних перетворень, з виділенням еміграційного «антракту». Це й не дивно,

¹ На сьогоднішній день ця тема найбільш ґрунтовно розкрита в монографії В.Тельвака та В.Педича (див.: *Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського.* – Л., 2016. – 440 с.).

адже М.Грушевському волею обставин довелося відігравати соціальні ролі, до яких не готувався: лідера новонародженої України, політичного емігранта, науковця в тоталітарній державі.

Один із найбільш цікавих своїми спостереженнями та ідеями розділів – «Український державотворчий проект» – присвячено визначенню місця М.Грушевського в подіях Української революції. Тут подано різноаспектне бачення його діяльності як одного із керманців усталення Української державності упродовж березня 1917 – квітня 1918 рр. та переходу до ролі пасивного спостерігача, а згодом – виїзду в еміграцію. Обґрунтовано його небуденні організаційні здібності, рішучу, проте водночас раціональну і виважену поведінку в умовах фактичного відкидання Тимчасовим урядом прагнень української революційної демократії. Показано, наскільки важко тогочасним українським політикам було домогтися визнання автономії України у складі постімперської Росії, яка, проголошуючи демократичні гасла, у взаєминах з національними утвореннями фактично трималася в річищі старого імперського курсу. На слушну думку авторів, М.Грушевський навіть у перші місяці 1918 р., за нових обставин війни УНР із більшовицькою Росією та проголошення незалежності, залишався на автономістично-федералістській платформі (фактично, як справедливо зауважено, на конфедералістській (с.350–351). Щоправда, на наш погляд, варто було не лише констатувати збереження М.Грушевським вірності ідеї входження України до складу «інших федеративних утворень, аж до світових» (с.350). Було б добре, аби автори виклали власне бачення причин такої чіпкості зазначених переконань лідера УНР, що радше суперечили логіці тодішнього національного державного будівництва та тогочасних геополітичних змін. Як на нашу думку, на сьогодні найбільш слушне пояснення феномену федералізму М.Грушевського запропонував Т.Стрик. Польський історик твердить про те, що в основі всієї системи суспільно-політичних поглядів історика «лежала універсальна ідея соціальної рівності»². М.Грушевський «поділяв характерне для есерів переконання, що ідея справедливого соціального ладу буде успішно реалізована лише в тому разі, якщо його побудують водночас у багатьох країнах. [...] Інакше кажучи, універсальну ідею солідарності експлуатованих людей в інших країнах він пов'язував із партикулярним успіхом революції у власній країні»³. Це й спрямовувало М.Грушевського до типового для тодішніх європейських революціонерів бачення майбутнього Європи як федерації визволених від соціального поневолення і рівних націй, а не до стратегії повної незалежності України⁴.

На відповідних сторінках рецензованої книги читач знайде чимало критичної до їхнього героя інформації, яка не вписується в образ такого собі «батька революційної України». Зокрема констатовано брак політичного досвіду у М.Грушевського та інших провідників УНР в їхніх взаєминах із прагматичними репрезентантами інтересів центральноєвропейських імперій. Ідеться насамперед про політичну короткозорість і «наївність» в сенсі сподівань на те, що демократичні сили в Німеччині примусять німецьке військове командування переглянути їхню політику в Україні (с.338–339, 343, 353). Наведено численні факти ігнорування українським урядом проблем, пов'язаних із приходом німецько-австрійських військ, замовчування реального стану речей, коли прилюдно від М.Грушевського та інших урядовців проголошувалося про «безкорисливу допомогу» від військ нових союзників УНР, в яку насправді мало хто з лідерів молодого держави вірив (с.340, 341, 345–347). У зазначеному розділі наведено цікаві міркування про феномен «мовчання» М.Грушевського в період гетьманату П.Скоропадського (с.356–367), а потім – про відновлення його політичної активності у перші місяці після приходу до влади Директорії УНР (с.368–374). Автори доказово твердять про «політичну ізоляцію» голови Української Центральної Ради в часи «2-ої» УНР, яка була зумовлена цілою низкою чинників: взаємною неприязню поміж істориком та провідними політиками тогочасної України (С.Петлюрою,

² Стрик Т. Невловні категорії. Нариси про гуманітаристику, історію і політику. – К., 2016. – С.136.

³ Там само. – С.138.

⁴ Там само.

В.Винниченком), нереалістичною оцінкою М.Грушевським нової політичної ситуації (прагненням і далі відігравати визначальну роль у таборі національних сил, реанімувати УЦР і продовжувати її ліву політику), його небажанням визнати власну провину в прорахунках 1917–1918 рр.

Одне із ключових дискусійних питань про світобачення М.Грушевського – ставлення історика до більшовицької влади, адже воно вирішальним чином вплинуло на його особисту долю та долю його родини. Автори пропонують досить переконливі докази того, що колишній лідер УНР починаючи з 1920 р. наполегливо, всупереч гострим звинуваченням з боку різних груп української політичної еміграції у зраді, шукав компромісу з більшовицькою владою. Як доведено в книзі, М.Грушевський прагнув замирення з більшовиками не лише з практичних міркувань, а саме з недоцільності протистояння з ними в умовах невдачі збройної боротьби та задля продовження праці на благо українського народу. Немало важили й суто ідеологічні мотиви. Як писав М.Грушевський в одному зі своїх листів, для нього актуальною залишалася ідея «рівняння на соціалістичну революцію», яку за тих обставин, на його думку, в Україні все ж уособлювали більшовики (с.388). При тому автори зауважують «наївність» історика у його намірах та спробах виправити більшовицьку диктатуру в Україні за допомогою залучення до радянського будівництва представників лівих українських партій, про що він неодноразово звертався до більшовицьких керівників УСРР (с.407–409). Проте в таких діях колишнього керівника УНР виявлялися не тільки його хибні сподівання на можливість демократизації більшовицького режиму, а й небажання загострювати взаємини з харківським урядом, адже це могло ускладнити надання допомоги голодуючим співвітчизникам на Наддніпрянщині (с.409). Про цей важливий аспект еміграційної діяльності М.Грушевського, який сам потерпав від матеріальної скрути (і його допомогу українцям західноукраїнських земель), також докладно ідеться у рецензованій книзі (с.389–391).

У завершальній частині розділу «Еміграційні поневір'яння» розглянуто все ще дискусійну проблему обставин повернення вченого в більшовицьку Україну (с.411–413). Показано, наскільки важким для М.Грушевського був цей вибір, і наскільки мінливими були чинники, які на нього впливали. Ці сторінки рецензованої монографії є свого роду відповіддю авторів окремим сучасникам Михайла Сергійовича та пізнішим дослідникам в їхніх спробах встановити певний вирішальний фактор, який зумовив його повернення в УСРР. Зацікавленого читача автори цілком слушно відсилають до найважливіших спеціальних досліджень феномену рееміграції М.Грушевського (с.414–415).

Ключові аспекти останнього етапу життєвого шляху історика розглянуто в розділі «В УСРР: протиборство із системою». Як здається, лейтмотив авторської оповіді в цій частині рецензованої книги полягає у з'ясуванні моделей співіснування М.Грушевського з більшовизмом та, з іншого боку, – логіки використання більшовицькими урядовцями європейської слави науковця у своїх політичних цілях. Михайло Сергійович показаний і як український учений, який намагався й далі служити, бути корисним Україні та її історичній науці (і по своєму бачив цю свою місію), і як людина, яка мала опікуватися родиною, і все це в умовах непевного, прохолодного, неприхильного, і врешті – відверто ворожого ставлення влади до себе. Таке ставлення було викликаним насамперед небажанням М.Грушевського засвідчувати вірогідні підданськими заявами свою підтримку більшовикам. Позиція історика говорила сама за себе: очевидно, що ні про яке його «перевиховання» в більшовицькому напрямку не могло бути й мови. Це посилювало його несприйняття у найвищих владних колах. До 1928 р. роздратування М.Грушевським стримувалося його роллю своєї протиправної боротьби більш радикальній у своєму запереченні більшовицької системи груп у керівництві ВУАН на чолі із С.Єфремовим. Тож, на думку авторів, Михайло Сергійович «здавався чи не єдиною на академічному терені особою, здатною очолити ВУАН, стати якщо не слухняною, то хоча б керованою перехідною постаттю на шляху опанування цією важливою установою» (с.441). Щоправда, як на наш погляд,

у рецензованій праці дещо перебільшено рівень схильності М.Грушевського до взаємодії з більшовиками. Зокрема важко погодитися з твердженням про «сервілізм» промови вченого на одному із важливих для поступового утвердження владного контролю над ВУАН засідань Укрголовнауки в січні 1926 р. (с.437). Це важко зробити й тому, що автентичний текст цього виступу не виявлено в архівах (с.438), а текст, опублікований у більшовицькому офіціозі «Пролетарская правда», навряд чи може розглядатися як цілком аналогічний тому, що насправді сказав історик. Утім, не можна не визнати слушність авторів в їхньому баченні діяльності М.Грушевського в напрямку захисту перед владою своїх позицій як «не завжди коректної» (с.461).

Зрештою, як на думку рецензента, найбільш аргументовано до сьогодні мотивацію поведінки М.Грушевського в радянську добу у його взаєминах із владою, а також із середовищами тогочасних українських інтелектуалів потрактував у досить давній своїй публікації І.Верба. У ній він ретельно проаналізував вразливу для критики сучасників і контраверсійну з погляду дослідників «сімейну політику» М.Грушевського, яка полягала в згуртуванні, лобюванні й кар'єрному просуванні в установах ВУАН близько 10 родичів історика. І.Верба прийшов до висновку, що така на перший погляд «приземлена» діяльність історика була викликана передусім ідейними міркуваннями: вона потрібна була Михайлові Сергійовичу «для відстоювання інтересів вільної української історичної науки і захисту її від відвертої насильницької комунізації», «давала йому змогу творити й здійснювати широкі наукові плани» (і «при цьому він, безсумнівно, керувався не особистими інтересами»). Згідно з твердженням дослідника, в основі всієї діяльності М.Грушевського була «турбота про те грандіозне будівництво, яке він розпочав в українській історичній науці, і яке, на жаль, внаслідок репресій так і не було завершено»⁵.

Звернемо увагу також ще на один проблемний момент. Як на нашу думку, не зовсім вдало з'ясовано питання про розгортання критики, а згодом й ідеологічного цькування М.Яворського. Не бачимо нічого «дивного» (с.478) у започаткуванні в травні 1929 р. політичної кампанії проти лідера марксистських істориків в тогочасній Україні. На наш погляд, у «справі Яворського» річ не у тонкощах «методології» цього історика, зокрема «схематизмі» та «примітивності» положень його схеми історії України, як це виглядає в рецензованій книзі (с.478–481). За риторикою про хиби методології недавно впливового в УСРР історика ховалися більш прозаїчні речі, які, ймовірно, усвідомлюються авторами, але, на жаль, не проговорюються. Мова про фактично національно спрямованість текстів М.Яворського, які, попри різучі сенсові відмінності від праць того ж таки М.Грушевського, в цьому питанні були суголосними. І тому і М.Яворський, і М.Грушевський, і сотні інших українських істориків, які трималися таких поглядів, з драстичною зміною суспільно-політичної ситуації на зламі 1920–1930-х рр., зі встановленням над професійною історіографією в УСРР жорсткого політичного контролю та примусовим утвердженням російськоцентричних історичних підходів були приречені на ідейну й інтелектуальну дискредитацію, а більшість – і на політичні репресії (що сталося, як відомо, й з М.Яворським).

Зауважено й декілька незначних фактичних неточностей, які, ймовірно, закралися в текст переважно через технічний недогляд. До Праги родина Грушевських прибула не 18 квітня 1920 р. (с.375), а на рік раніше, і місто було все таки не «чеською столицею» (с.375, 376), а столицею Чехословаччини. Серед осіб, які вітали М.Грушевського з його 60-ти річчям, був й академік, історик права Оникій (Іоанникій, Йоаникій) Малиновський, названий «академіком М.Малиновським» (с.448). І Всесоюзна конференція істориків-марксистів була проведена не у грудні 1928 р. (с.477), а 28 грудня 1928 – 4 січня 1929 рр.⁷

⁵ Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С.144.

⁶ Там само.

⁷ Див.: Труды первой Всесоюзной конференции историков-марксистов: 28/XII, 1928-4/I, 1929. – Т.2. – Москва, 1930. – 624 с.

Підіб'ємо підсумки. Поза сумнівом, книга Р.Пирога й В.Тельвака належить до рідкісного типу наукових студій, які рівною мірою задовольняють і широку читачську аудиторію, і вимогливого професійного історика. На це «працюють» і високий її дослідницький рівень, і легкий «неакадемічний» стиль викладу, і добра забезпеченість ілюстративним матеріалом. Маємо якісний інтелектуальний продукт у вигляді ґрунтовно задокументованого, багатовимірного і виваженого зображення «трудів і днів» визначного українського історика.

За всіх своїх новаторських моментів рецензована праця не претендує на глобальну ревізію проблеми. Як уявляється, її наміри скромніші: книга Р.Пирога і В.Тельвака заохочує читача до самостійного пошуку істини (адже ж улюбленим кредо і самого М.Грушевського було біблійне «пізнайте істину і вона визволить вас»). Вона ж усім своїм змістом, ба навіть стриманою інтонацією доводить оманливість принадлих (тому що зневажливих) і простих (тому що здавалося б явних), але насправді примітивізованих інтерпретацій постаті цього видатного українського діяча, розповсюджених в історичних медіа, «масовій» історії та подекуди й у фахових дослідженнях. Серед таких назвемо, наприклад, міф (зрозуміло, що тут ідеться про побутове розуміння цього багатозначного поняття) про Грушевського-прикру (скандальну) людину, про Грушевського-антидержавника, або такий зовсім вже екзотичний витвір, як міф (радше наклеп) про Грушевського-хабарника.

На завершення наважимося на два побажання шановним авторам рецензованої книги в аспекті їхніх подальших студій над М.Грушевським. Перше з них – суто меркантильне. Безсумнівно є необхідність нових видань спільної праці Р.Пирога і В.Тельвака. Разом із тим, можливо, варто подумати про «оптимізацію» (якщо застосовувати евфемізм від сучасних державотворців) ціни майбутніх перевидань, адже вартість нинішнього у книгарнях сягає майже 1000 грн (зрозуміло, що шановні колеги не мають стосунку до визначення структури його собівартості, але, імовірно, певним чином можуть таки впливати на просування свого дослідження на книжковому ринку). Друге ж побажання, навпаки, може здатися дещо ідеалістичним. Як на нашу думку, сучасний рівень знань та розуміння діяльності М.Грушевського і сформованість середовища дослідників-грушевськознавців дозволяють ставити питання про «тотальну» біографію нашого видатного історика (наприклад, у стилі знаного життєпису Людовіка Святого авторства Ж. Ле Гоффа), в якій би знайшла відображення і власне біографія (творчий шлях, активність у громадсько-політичній сфері, приватний простір тощо), й історія сприйняття великого українця сучасниками, і різноманітні виміри його посмертної рецепції (від наукових до міфологічних та легендарних) аж до сьогоднішнього дня. Самоочевидно, що Р.Пиріг і В.Тельвак могли би стати до керма авторського колективу такого проекту. В будь-якому разі – бажаємо їм творчої наснаги!

Віталій ЯРЕМЧУК

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії ім. М.Ковальського,
Національний університет «Острозька академія»
(Острог, Україна), vitaliiaremchuk@gmail.com

ХРОНІКА

Борис Гуменюк (Київ)
Григорій Хоменко (Київ)

II Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні тенденції міжнародних відносин»

Захід відбувся 21 грудня 2021 р. в Києві напередодні Дня працівників дипломатичної служби України та з нагоди 30-річчя сучасної української дипломатії. Головним організатором виступила кафедра міжнародних відносин та гуманітарних студій Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, а співорганізаторами – Міністерство освіти і науки України, Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, Луганський національний університет ім. Т.Шевченка, відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, Інститут всесвітньої історії НАН України, Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, Українська асоціація зовнішньої політики та громадська організація «Українська рада миру». Конференція стала традиційною, оскільки вже другий рік поспіль проводиться в Національному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова напередодні професійного свята працівників дипломатичної служби України за участі провідних українських науковців, дипломатів-практиків, дослідників, експертів, а також представників громадських організацій та студентів. У конференції взяли участь понад півсотні дослідників з Києва та різних регіонів України, а також студенти-міжнародники НПУ ім. М.П.Драгоманова.

Конференцію відкрив вітальним словом ректор Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПН України, заслужений діяч науки і техніки України *В.П.Андрущенко*, який наголосив на важливості та актуальності проблематики конференції, що сприяє утвердженню авторитету університету в міжнародному та вітчизняному науковому просторі. Він висловив вдячність усім організаторам конференції, відзначивши при цьому складність обраної тематики, яка з філософської точки зору дає можливість теоретичного передбачення розвитку тенденцій сучасних міжнародних відносинах, але не дозволяє забезпечити достовірність їх практичної реалізації, що можуть підтвердити дипломати-практики. *В.П.Андрущенко* особливо підкреслив необхідність демократизації сучасних міжнародних відносин, яка сприяє утвердженню відкритого спілкування та уникненню будь-якої тіньової складової, коли говориться одне, мається на увазі друге, а вирішувати доводиться зовсім по іншому. Тенденція до демократизації міжнародних відносин, як відзначив доповідач, – це завдання номер один для наших громадян, відкритість яких є звичним проявом української культури і повинна підсилюватись тенденцією до миру і співпраці. За переконанням ректора університету, не можна воювати і обманювати народ, кажучи, що «нас там немає, якщо вони там є і, якщо вони воюють проти нас, загарбали наші території та намагаються переконати міжнародну громадську думку, що вони до цього не причетні». *В.П.Андрущенко* зробив особливий акцент на тому, що сучасна система міжнародних відносин повинна гарантувати кожній людині те, що їй належить від народження: свободу, вільний розвиток, самореалізацію і багато чого іншого. Ректор університету виокремив знаковість конференції, яка надає можливість здобути новий досвід, почерпнути щось корисне для навчально-виховного процесу й, одночасно, передати наш досвід. Було відзначено особливу роль Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова у створенні педагогічної асоціації університетів Європи та розробці такого важливого документа як педагогічна конституція Європи. На завершення вітального слова ректор підкреслив, що українське суспільство продовжує невпинний рух вперед, долаючи незадоволення діями тієї чи іншої

гілки влади та існуючими проблемами, утверджуючи незалежність нашої держави, «яку ми будемо відстоювати будь-якими засобами, в будь-який час і в будь-якому місці» та оголосив конференцію відкритою.

Із вітальним словом до учасників конференції звернувся один із головних її організаторів доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та гуманітарних студій Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, надзвичайний і повноважний посол України *Б.І.Гуменюк*, який висловив вдячність ректору університету академіку В.П.Андрущенку за особисту участь в конференції та вступну настанову її учасникам. Особливу увагу доповідач привернув до професійного свята – Дня працівників дипломатичної служби та 30-річчя з Дня заснування української дипломатії, що є нагодою для підведення підсумків, обговорення актуальних проблем міжнародних відносин та зовнішньополітичних завдань. Цей ювілей, на думку дипломата-практика, є підставою сказати добре, позитивне, вагоме слово на адресу зовнішньополітичної служби України, проаналізувати наші досягнення та наші провали. Одним із найвагоміших здобутків нашого цивілізаційного поступу, нашого незалежного розвитку професор *Б.І.Гуменюк* вважає створення потужної, ефективної, дієвої дипломатичної, зовнішньополітичної служби України, яка, починаючи з 1991 р. пройшла складні етапи реформування і змогла досягти високих стандартів у своїй діяльності. Доповідач наголосив, що українські дипломати завжди були на вістрі нашої незалежності, на вістрі боротьби за територіальну цілісність, за європейські, євроатлантичні стандарти і привітав присутніх дипломатів з професійним святом. *Б.І.Гуменюк* також привітав учасників конференції, фахівців, представників партнерських вузів, зокрема, Луганського та Чернівецького національних університетів, науковців академічної сфери, експертів, студентів з початком конференції і побажав успішного її проведення.

З вітальною промовою до учасників конференції звернувся президент Української асоціації зовнішньої політики, надзвичайний і повноважний посол України *В.Д.Хандогій*, який від імені очолюваної ним організації подякував за високу честь бути учасником конференції, відзначивши дві основні причини створення асоціації, зокрема необхідність використання потенціалу професіоналів, які тривалий час працювали на дипломатичній службі, для підвищення рівня знань та обізнаності українського суспільства в питаннях зовнішньої політики. На думку президента асоціації, те, як подаються окремі міжнародні події в засобах масової інформації, не завжди йде в руслі українських національних інтересів, тож через налагодження співпраці асоціації, до складу ради директорів якої входять 13 надзвичайних і повноважних послів України, із закладами вищої освіти України, організація намагається вплинути на розвиток зовнішньополітичних процесів, які відбуваються сьогодні. Другий напрям – це робота у ЗМІ шляхом підвищення рівня дискусії, який, на жаль перебуває на досить низькому рівні. Посол *В.Д.Хандогій* позитивно відзначив співпрацю з Національним педагогічним університетом ім. М.П.Драгоманова, запропонувавши підписати меморандум про співробітництво, оскільки такі угоди асоціація вже має з низкою провідних університетів України. Доповідач виокремив дві особливості конференції: по-перше, широту охоплення проблематики, з якої дуже важлива точка зору науковців, оскільки рівень використання наукових досліджень в практичній роботі ще достатньо низький, а теми, які сьогодні обговорюватимуться мають додану вартість для практичної діяльності Міністерства закордонних справ України; по-друге, географію представництва учасників конференції, оскільки в конференції беруть участь не лише представники наукової спільноти Києва, але й багатьох областей України, що безумовно радує та є підтвердженням відповідного запиту суспільства на вироблення зовнішньої політики за участі регіонів. На думку *В.Д.Хандогія*, варто узагальнити ідеї та пропозиції науковців, які прозвучать на конференції і представляють особливий практичний інтерес та оформити це у вигляді аналітичної записки для подальшого використання органами виконавчої влади, зокрема, в роботі МЗС України. Доповідач запропонував використовувати журнал «Зовнішні справи», який зареєстрований МОН України як наукове фахове видання за напрямом «Історія» і видавцем якого виступає Українська асоціація зовнішньої політики, для розміщення наукових доробків учасників конференції.

У своєму вітальному слові кандидат філологічних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Луганського національного університету ім. Т.Шевченка *Д.В.Ужченко* висловив вдячність за надану можливість взяти участь у конференції представникам регіону, в якому відбуваються складні та «гарячі» для нашої країни події й важливість для представників крайнього сходу нашої держави бути почутими в цей непростий час. Традиційно основними чинниками для суспільства сьогодні постають економічні, культурно-національні та політичні, які залежно від ситуації можуть ставати домінуючими, але сьогодні, з огляду на

зовнішньополітичні події, чинник міжнародних відносин, на думку проректора університету, є найважливішим і найкритичнішим у сучасному українському суспільстві. І в цьому плані Д.В.Ужченко вважає дуже важливим, щоб громадяни України, читаючи заангажовану аналітику в соціальних мережах, почули і думку науковців-професіоналів, при цьому їхня позиція повинна бути почутою і громадськістю, і політичними елітами. Для представників сходу України, для луганчан важливість цієї конференції важко переоцінити, оскільки погляд фахівців-професіоналів призведе, на думку доповідача, до позитивних зрушень у житті переселенців і всіх громадян нашої країни.

Вітаючи учасників конференції, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича *Ю.І.Макар* відзначив важливість проведення конференції та участі в ній представників дипломатичного корпусу і випускників його університету. Доповідач розповів про широку співпрацю з канадськими партнерами та діяльність створених у Чернівецькому університеті центрів американських, канадських, польських та румунських студій, що допомагає готувати кваліфікованих фахівців з міжнародних відносин, наголосивши на тривалій співпраці з Національним педагогічним університетом ім. М.П.Драгоманова та висловивши вдячність за запрошення до участі в конференції.

Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту всесвітньої історії НАН України *А.І.Кудряченко*, вітаючи учасників конференції з 30-річчям відновлення професійного свята української дипломатії, зазначив, що йому особисто довелося відчувати особливості дипломатичної діяльності, і висловив переконання, що дипломатична служба – це атрибут державності. Без дипломатії, на думку директора інституту, українська державність мало що вартує. Він вказав на сутнісні відмінності в національно-визвольних змаганнях початку ХХ ст. і початку ХХІ ст., оскільки сусідні держави ставлять під сумнів або ж заперечують українську державність, в той час як глобальні гравці, такі, як Європейський Союз та Сполучені Штати Америки, тобто цивілізований світ до нашої державності зараз ставиться інакше, ніж 100 років тому. 30 років української незалежності є переконливим підтвердженням того, що Україна відбулася, але зараз стоїть завдання, в тому числі й перед науковцями, перед дипломатичним корпусом, щоб український проект відбувся успішним. Сьогодні і державним структурам і українській дипломатії, на погляд представника академічної науки, не завжди вистачає хисту, наполегливості і завзятості в досягненні поставлених амбітних цілей, й особливо українській дипломатії бракує превентивних підходів, адже дипломатія – це багатоходово складова досягнення того чи іншого успіху. Інститут всесвітньої історії має прямий зв'язок з Міністерством закордонних справ України і, уважно відслідковуючи події, фахівці наукової установи щороку пропонують десятки аналітичних матеріалів, і МЗС реагує на ці матеріали, тож таким чином вдалося домогтися не лише зворотного зв'язку, але й державних замовлень. Разом з тим, за висловом автора, до досконалості, до широкого формату співпраці науки, наукових інститутів, наукової громадськості з нашими державними структурами ще далеко. А.І.Кудряченко критично оцінив закриття Дипломатичної академії, яка надавала можливість отримання другої вищої освіти як фахової, що є вразливим моментом. Сьогоднішня конференція по ключовим напрямкам міжнародних відносин та вітчизняної дипломатії, на думку директора інституту, має сказати своє вагомє слово і в результаті її роботи повинні з'явитися матеріали та аналітичні записки, які знайдуть попит у відповідних державних структурах.

Кандидат політичних наук, заступник голови – директор громадської організації «Українська рада миру» *В.Д.Новохацький*, вітаючи організаторів і учасників конференції та поділяючи думку про надзвичайну складність обраної тематики, наголосив, що країні світу намагаються вирішити питання миру, насамперед дбаючи про свою безпеку. Тож усе частіше ми бачимо, як країни Європи та Азії висловлюють стурбованість щодо своєї безпеки, а враховуючи, що людство рухається по спіралі, світ знову повертається до загострення міждержавних відносин, і боротися з цим стає дедалі важче. Діяльність державних структур спрямована на забезпечення миру, добробуту і прагнень громадянського суспільства, але керівництво держави не завжди буває ефективним, тому роль громадськості за всіх часів залишається незмінно високою в налагодженні міждержавних відносин, включаючи навіть радянські часи та поширені тоді громадські рухи, зокрема проти «гонки озброєнь». За переконанням представника громадської організації, зараз Росія є головним дестабілізуючим фактором, з чим погоджуються в багатьох країнах, а дипломатії стає працювати все важче, коли є агресор, коли він діє діаметрально протилежно і ми бачимо, що потужні держави не можуть справитись з однією країною. На жаль, за висловом В.Д.Новохацького, «тенденції мають агресивний характер і якщо протистояти агресору агресією, то це спричиняє загострення конфлікту», тому

необхідно об'єднувати зусилля, створювати коаліцію та більш жорстко відповідати агресору, що саме зараз і відбувається. За твердженням директора «Української ради миру», ставки щоразу піднімаються, але необхідно прагнути до миру, «хоча мир все ще залишається утопічною ідеєю» і всім треба об'єднуватись, при цьому пам'ятаючи, що демократія залишається єдиним шляхом для забезпечення процвітання усіх країн.

Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України *С.В.Віднянський* відзначив внесок інституту в дослідження історії міжнародних відносин і зовнішньої політики, який в день проведення конференції відзначає своє 85-річчя. Виступаючи привітав учасників конференції з Днем працівників дипломатичної служби та зазначив, що українській дипломатії виповнюється не 30 років, а 104 роки, тому що відлік часу з моменту її створення необхідно вести з 1917 р., та побажав вітчизняним дипломатам успіхів у складній, але потрібній праці заради зміцнення української незалежності та розбудови державності.

Завершила вступну частину конференції кандидатка філологічних наук, директорка дирекції «Медіацентр» Генеральної дирекції з обслуговування дипломатичних представництв *І.В.Хоменська*, яка привітала учасників конференції з Днем працівників дипломатичної служби, відзначивши надзвичайну складність професії дипломата, сповненої викликів, хоча й такої, що дозволяє залишити свій слід в історії. Доповідачка представила ХХІІ випуск щорічника «Україна дипломатична» та наголосила на значному внеску працівників дипломатичної служби у вигляді наукових праць, що ввійшли до цього випуску та представила інші видання Генеральної дирекції, зокрема книгу *Б.І.Гуменюка* «Із щоденника Надзвичайного і Повноважного посла України». *І.В.Хоменська* підкреслила, що сьогодня дипломатом може бути не обов'язково той, хто є надзвичайним і повноважним послом, тобто суб'єктом дипломатичного світу, але й діячі науки і культури, які можуть сказати своє вагоме слово у справі зміцнення міжнародних відносин. Директорка «Медіацентру» відзначила важливість продовження співпраці між Генеральною дирекцією з обслуговування дипломатичних представництв та Національним педагогічним університетом ім. *М.П.Драгоманова* на основі укладеної 2021 р. угоди на наступний п'ятирічний період, високо оцінивши рівень фахової підготовки студентів університету та їхню зацікавленість у заходах, що проводяться Генеральною дирекцією.

Модератором на відкритті та пленарному засіданні конференції була кандидат історичних наук, професор, заступник декана з наукової роботи історико-філософського факультету НПУ ім. *М.П.Драгоманова* *Т.В.Мелешенко*.

Пленарне засідання розпочалося з виступу доктора історичних наук, професора *Б.І.Гуменюка* на тему «30 років випробувану зовнішньої політики України як дієвого інструменту державотворчого процесу». Доповідач представив всебічний аналіз досягнень у зовнішньополітичній діяльності нашої держави за роки незалежності й, одночасно, виокремив об'єктивні й суб'єктивні чинники, які не дозволили досягти окремих поставлених цілей. Головним зовнішньополітичним досягненням було відзначено безповоротне утвердження європейського і євроатлантичного напрямку в зовнішній політиці України, який пройшов у своєму розвитку чотири етапи. Особливе місце у цьому контексті, за визначенням дипломата-практика, займає підписана у 2014 р. угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, яка дозволила значно розширити співпрацю в соціально-економічній та політичній сферах. З іншого боку, відсутність консолідованості в українському суспільстві, роздрібненість політичних еліт, розбалансованість внутрішніх відносин, негативний вплив залишків радянської ментальності, на думку автора, не дозволили повністю реалізувати наявний потенціал нашої держави у сфері зовнішніх зносин, що знайшло свій прояв у серйозних проблемах, зокрема, пов'язаних з Будапештським меморандумом та Бухарьським проектом. Водночас *Б.І.Гуменюк* висловив переконання, що створення сучасної, ефективної зовнішньополітичної служби, яка в позитивному сенсі вирізняється серед інших органів виконавчої влади України, необхідно вважати ще одним важливим здобутком державотворчого процесу.

Продовжив пленарне засідання директор Інституту всесвітньої історії НАН України *А.І.Кудряченко* доповіддю «Складові чинники зростання суб'єктності Європейського Союзу», в якій ґрунтовно дослідив боротьбу двох світоглядів всередині ЄС: євроатлантистів та євроцентристів і роль головних локомотивів європейської інтеграції – Німеччини та Франції – в цих процесах. Як відзначив доповідач, дискусія йде не лише з концептуальних, але й прикладних питань, а саме зіткнення підходів поширюється й на військово-політичну сферу та охоплює розробку навіть власного ядерного стримування, на чому офіційно наполягає Париж.

Із приходом до влади в США нової адміністрації на чолі з президентом Дж.Байденом, на думку директора інституту, дискусія щодо стратегічної автономії Європейського Союзу загострилася. Зокрема партія зелених у Німеччині, що належить до євроцентристів, виступає за створення європейської армії та вивезення з Німеччини американської ядерної зброї. Подальший розвиток цих процесів, на переконання А.І.Кудряченка, і надалі залежатиме від розвитку ситуації у двох ключових членах ЄС, Німеччині та Франції, зокрема від курсу нинішньої коаліції політичних партій у Німеччині та результатів виборів у Франції, а також їх позиціонування у відносинах зі Сполученими Штатами Америки.

Завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України *С.В.Віднянський* у доповіді «Взаємовідносини України з сусідніми державами-членами ЄС: проблеми і нереалізований євроінтеграційний потенціал» зробив наголос на аналізі відносин України з західними сусідами нашої країни. На думку автора, розбудовуючи ці відносини наша країна виходила з того незаперечного факту, що географічно і політично вона належить до регіону Центрально-Східної Європи, тому нашими природними партнерами і друзями мають бути країни цього регіону, а саме Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, а також балтійські держави, Молдова, Болгарія. Розвиток взаємовідносин з країнами цього регіону доповідчач вважає одним з недооцінених потенціалів європейської інтеграції України. Особливу увагу професор *С.В.Віднянський* приділив проблемним питанням взаємовідносин України з Польщею, Угорщиною, Словаччиною та Румунією і заявив про наявність конкретних практичних рекомендацій для вирішення цих складних питань, в тому числі в рамках таких форматів, як Вишеградська четвірка, Бухарестська дев'ятка, Люблінський трикутник тощо.

Дискусію продовжив гострий виступ надзвичайного і повноважного посла України, кандидата політичних наук, доцента кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв *Р.П.Безсмертного* на тему «Глобальна система безпеки в умовах сучасної війни». У 2014 р., як відзначив доповідач, для нас, українців, стало зрозуміло в черговий раз, що глобальна система безпеки фактична не склала іспит. За твердженням доповідача, Україна була дотична до подій у Грузії, які показали, що глобальна і континентальна системи безпеки не працюють, а сама система безпеки не здатна діяти, а лише рефлексувати, що є не лише сигналом слабкості, але й підтвердженням неможливості діяти системно в складних умовах. *Р.П.Безсмертний* ґрунтовно проаналізував так звану міграційну кризу, кризу біженців на білорусько-польському кордоні, зазначивши, що вона не має жодного відношення ні до міграційної кризи, ні до кризи біженців, а є винятково спецоперацією Росії. Міжнародне право та інститути, які його захищають, зокрема Управління Верховного комісара у справах біженців, Міжнародна організація міграції, ОБСЄ, Бюро демократичних інститутів і прав людини (БДПІЛ), Міжнародний Червоний Хрест, Рада Безпеки ООН, за переконанням доповідача, у цих умовах не упереджують такі події, а їх реакція носить фрагментарний характер. Підхід *ad hoc* і традиції міжнародного права починають конфліктувати, відбувається процедура деформування міжнародного права і його фактичне виключення. Посол провів паралелі цієї кризи з мінськими домовленостями, угодами щодо Нагірного Карабаху, придністровським врегулюванням, які також порушують Статут ООН, і таким чином відбувається руйнування правової та організаційної моделі сучасного світу, стабільності й гарантій міжнародного миру. *Р.П.Безсмертний* критично оцінив персоніфіковане протистояння президента України *В.О.Зеленського* з экс-президентом *П.О.Порошенком*, оскільки воно нав'язане українському суспільству ззовні з метою дестабілізації ситуації в нашій державі.

У своєму виступі «У чому суть конфлікту ЄС і Угорщини» надзвичайний і повноважний посол України, доктор політичних наук, професор, проректор університету «КРОК» *Д.І.Ткач* представив розстановку політичних сил в Угорщині, сформовану в парламенті країни праву консервативну коаліцію, яка втретє перемогла на парламентських виборах, що дозволило існуючій більшості ухвалювати будь-які закони і навіть затвердити нову конституцію. На думку доповідача, відповідь на питання такої популярності цієї коаліції та *В.Орбана*, який вже 15 років очолює країну, слід шукати в подіях 1920 р., коли за підсумками Першої світової війни було підписано Тріанонський мирний договір, відповідно до якого дві третини території Угорщини відійшли сусіднім державам, а населення країни зменшилось з 15 до 10 млн. *Д.І.Ткач* відзначив, що хоча Угорщина на офіційному рівні не заявляє територіальних претензій до сусідів, водночас вона надає суттєву підтримку угорським національним громадам за кордоном, щоб зберегти їх національну ідентичність: мову, культуру, традиції. Як відзначив автор, норми права ЄС не завжди відповідають правоконсервативній ідеології правлячої коаліції і саме в цьому

криється причина проблемних відносин країни з Європейським Союзом. До числа найбільш суперечливих законів Угорщини автор відніс закон «Про свободу преси та захист медіа контенту» та створення автономного органу з керування системою комунікації та інформації в державі, окремі положення конституції країни, які вступили в суперечність з ліберальним законодавством ЄС. Іншими сферами гострих суперечностей Угорщини з ЄС доповідач назвав проблему біженців, нетерпимість до одностатевих шлюбів, реалізацію права жінок на аборт тощо. Окремі політичні сили Угорщини, як наголосив Д.І.Ткач, дійшли навіть до заяв про необхідність виходу країни з Європейського Союзу за зразком Великобританії.

Цікавими та дискусійними на пленарному засіданні стали також доповіді надзвичайного і повноважного посла України *І.І.Довганича* «Актуальна міжнародна обстановка у світлі 30-ї річниці розпаду СРСР», доктора історичних наук, професора кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету *С.С.Трояна* «Еволюція міжнародної системи в 1991–2021: однополярність – тріада глобалізації – піднесення інших», доктора філософських наук, професора кафедри міжнародних відносин та гуманітарних студій історико-філософського факультету НПУ ім. М.П.Драгоманова, надзвичайного і повноважного посла України *В.І.Цибуха* «Формування позитивного іміджу України: сучасні номінації».

Робота конференції була продовжена в рамках двох сесій: «Сучасні міжнародні відносини та практична дипломатія» (модератор – доктор історичних наук, професор В.Г.Шарпаций) і «Зовнішня політика України: стратегії та практика» (модератор – доктор історичних наук, професор Т.А.Стоян). Змістовними й актуальними були доповіді доктора економічних наук, професора, головного наукового співробітника Інституту економіки та прогнозування НАН України *О.М.Шарова* «ЕКО-тренди сучасних міжнародних відносин», кандидата історичних наук, професора кафедри міжнародних відносин та гуманітарних студій Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова *Г.Д.Хоменка* «Міжрегіональне співробітництво Латинської Америки та Карибського басейну з Європейським Союзом у ХХІ ст.», кандидата історичних наук, старшого викладача кафедри всесвітньої історії Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова *Л.В.Журавльової* «Регіональна інтеграція в країнах Латинської Америки: засвоєння та використання космічного простору», доктора історичних наук, професора кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова *В.Г.Шарпатового* «Особливості формування євразійської цивілізації та її сучасні проблеми», доктора політичних наук, доцента, завідувача кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича *В.Ю.Макара* «Протом'яка сила української діаспори (на прикладі української етнічної групи Канади)».

Проблематика конференції викликала значний науковий інтерес серед її учасників і супроводжувалась гострими питаннями до доповідачів та дискусіями щодо шляхів вирішення складних теоретичних проблем сучасних міжнародних відносин і зовнішньої політики та практичних завдань, які стоять сьогодні перед дипломатичною службою України. Учасники конференції відзначили її високий науковий та організаційний рівень, широке регіональне представництво учасників та висловили вдячність організаторам. Матеріали проведеного заходу заплановані до видання.

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

- Bilous N. (Kyiv).** Testaments of Volynian Townspeople of Early Modern Times: Heuristic Capabilities of Sources and Research Tools 4
- Zaiats A. (Lviv).** Entrepreneurial Activity of Jews in Volynian Towns in the Sixteenth and First Half of the Seventeenth Centuries 16
- Kopylov S. (Kamianets-Podilskyi), Paur I. (Kamianets-Podilskyi).** Daily Life of the Population of Middle Dnister Region at the Beginning of the Twentieth Century (A Case Study of Documentary Postcards) 31
- Zuliak I. (Ternopil), Sheheda S. (Kyiv).** Occupation Policy of the Russian Authorities in Governor-General of Halychyna in 1914 (On the Example of Ternopil Province) 48
- Chutkyi A. (Kyiv).** The Fates of Students of Foreign Origin and Employees of Kyiv Higher Education Institutions Through the Prism of the World War I 63
- Kuzovova N. (Kherson), Parkhomenko V. (Mykolaiv).** The French Military Mission in Kherson in 1919 and Its Consequences 75
- Mikołajczyk M. (Poznań, Poland), Morozova O. (Mykolaiv, Ukraine).** The Polish-Bolshevik War of the 1920 According to Reports of Western Observers 87
- Vehesh M. (Uzhhorod), Vidnianskyi S. (Kyiv), Chavarha A. (Uzhhorod).** Formation of the Civil Service of Carpathian Ukraine Through the Prism of Ukrainian-Czechoslovak Relations (1938–1939) 103
- Drozd R. (Ślupsk, Poland).** The Situation of the Ukrainian Greek Catholic Church and Its Followers in the Polish People's Republic (Late 1940s – Early 1990s) 119
- Zalietok N. (Kyiv).** The Soviet and British Governments' Policies Concerning Participation of Women in Paramilitary Organizations of the Interwar Period 127

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- Mykhaylovskiy V. (Kyiv).** Naming and Written Representation of Persons in Late Medieval Documents Based on a Bilingual Document Dated October 19, 1404 137
- Hryhorieva T. (Kyiv).** Creating “Memory” of the Battle of Khotyn 1621 in the Texts of Kyivan Clerics and in the Cossack Chronicles of the Seventeenth – Beginning of the Eighteenth Centuries 154
- Vakulchuk O. (Kyiv), Dubrovina L. (Kyiv).** Mass-Circulation Newspapers of the 1920s – 1930s: On the Question of Methodology of Historical and Source Research 170

PUBLICATIONS

- Letters from the Athos Vatopedi Monastery to the Sich to P.Kalynshevskiy and I.Hloba (1767–1768) (introductory article and publication by S.Shumylo, Kyiv) 180

PERSONALITIES

- Marchuk V. (Ivano-Frankivsk), Maksymets B. (Ivano-Frankivsk).** Ya.Lesiv: Life Way of a Dissent, of a Religious Figure, of a Fighter for Independence of Ukraine 190

SUPPORT for HISTORY LECTURER

- Hrubinko A. (Ternopil), Buhlai N. (Mykolaiv).** Historical Path of Ukrainian-British Relations (To the 30th Anniversary of the Strategic Partnership) 206

BOOK REVIEWS and SURVEYS

- Western Ukrainian People's Republic 1918–1923: Encyclopedia: In 4 Volumes (O.Reient, Kyiv; O.Marushchenko, Ivano-Frankivsk) 220
- Pyrh R., Telvak V. Mykhailo Hrushevskiy: Biography Against the Background of the Epoch (V.Yaremchuk, Ostroh) 227

CHRONICLES

- Humeniuk B. (Kyiv), Khomenko H. (Kyiv).** 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference “Current Trends in International Relations” 234